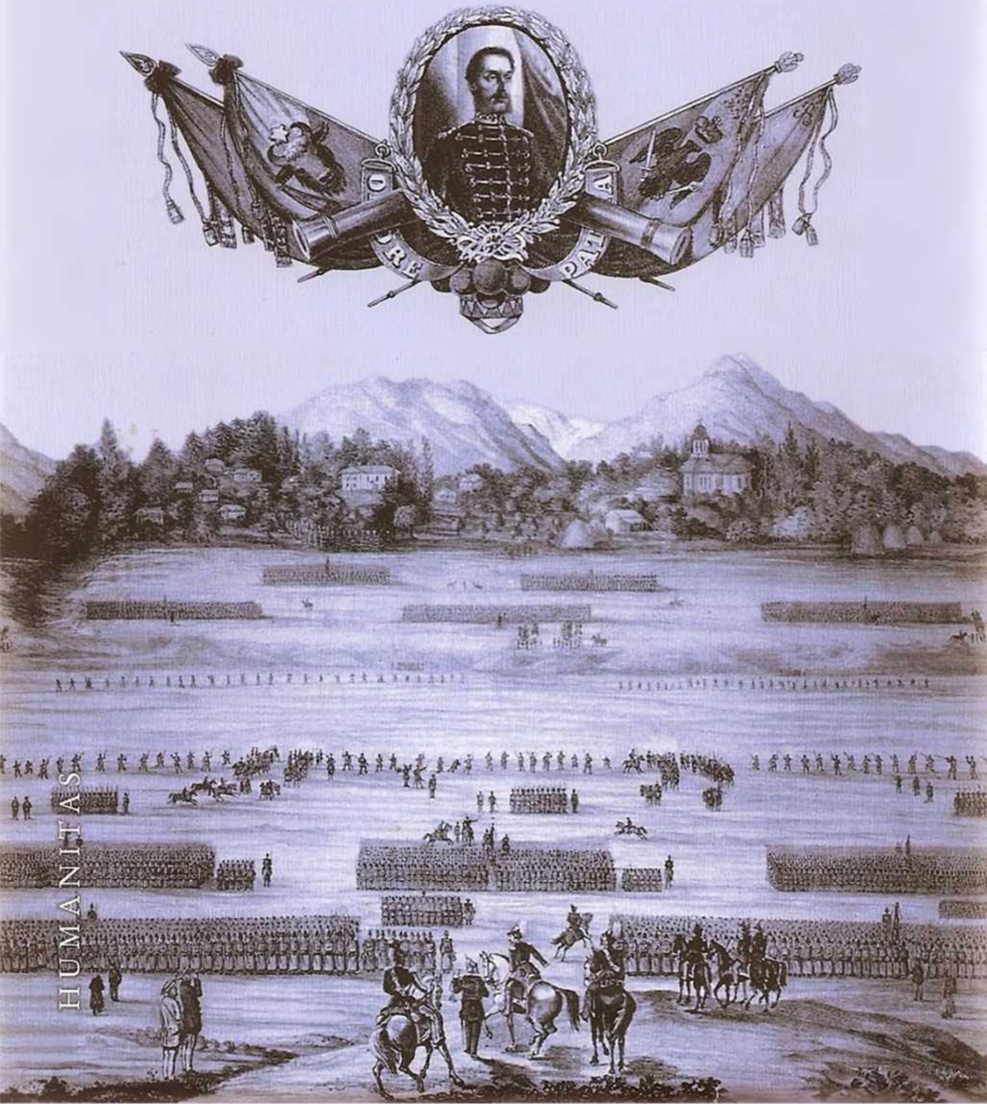
ISTORIE

KEITH HITCHINS

ROMÂNII

1774–1866

HUMANITAS

Keith Hitchins este profesor de istorie la University of Illinois, cu specialitatea România şi Europa de Sud-Est. A întreprins, după 1960, numeroase călătorii documentare în România pentru a strînge materialele necesare redactării unor volume precum *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849* (Harvard University Press, 1969), *Orthodoxy and Nationality: Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873* (Harvard University Press, 1977; ediţia în limba română: *Ortodoxie şi naţionalitate*, Editura Univers Enciclopedic, 1995) şi *A Nation Discovered: Romanian Intellectuals in Transylvania and the Idea of Nation, 1700–1848* (Editura Enciclopedică, 1999) şi *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania, 1860–1914* (Editura Enciclopedică, 1999; ediţia în limba română: *Afirmarea naţiunii: Mişcarea naţională românească din Transilvania, 1860–1914*, Editura Enciclopedică, 2000). A mai scris şi o istorie a României moderne în două volume: *The Romanians, 1774–1866* (Oxford University Press, 1996; ediţia în limba română: *Românii, 1774–1866*, Editura Humanitas, 1998, 2004), *Rumania, 1866-1947* (Oxford University Press, 1994; ediţia în limba română: *România, 1866–1947*, Editura Humanitas, 1996, 1998, 2004). Cele mai recente volume publicate sunt: *Ion Brătianu: Romania. The Peace Conferences of 1919-23* (Haus Publishing, 2011) şi *A Concise History of Romania* (Cambridge University Press, 2013). În momentul de faţă pregăteşte o istorie a Europei de Sud-Est, 1354–1821, şi o istorie a Balcanilor în secolul XX. Este membru de onoare al Academiei Române (din 1991) şi *doctor honoris causa* al universităţilor din Cluj (1991), Sibiu (1993), Alba Iulia (2001), Târgu Mureş (2005), Timişoara (2008) şi Iaşi (2008).

KEITH HITCHINS

ROMÂNII

1774–1866

Ediția a III-a

Traducere din engleză de

GEORGE G. POTRA

și

DELIA RĂZDOLESCU

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Hortenzia Popescu
Coperta: Ioana Dragomirescu Mardare
Corectori: Niculina Păun, Nadejda Stănculescu

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
HITCHINS, KEITH
Românii: 1774–1866 / Keith Hitchins; trad.: George G. Potra,
Delia Răzdolescu. – Ed. a 3-a. – București: Humanitas, 2013
(Istorie)
Bibliogr.
Index.
ISBN 978-973-50-3921-9
I. Potra, George G. (trad.)
II. Răzdolescu, Delia (trad.)
94(498)"1774/1866"

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382 / 0723 684 194

Pentru Renée, Eric și Yvette

Prefață

Această carte prezintă o perioadă distinctă în istoria României moderne, o perioadă de tranziție de la structurile economice și sociale agrare de mult împămîntenite și formele politice medievale la o societate modelată de valorile urbane și industriale și unită de loialitatea față de statul unitar. Semnele acestei evoluții și-au făcut apariția în ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea. Deși modeste și fragmentare la început, forțele ce aveau să aducă schimbarea au luat avînt, mai ales din anii '30 ai secolului al XVIII-lea. Atunci, cele două Principate, Moldova și Țara Românească, nucleul României moderne, s-au eliberat în mare măsură de suzeranitatea otomană și au fost atrase în sistemul politic și economic internațional dominat de Europa Apuseană. Pe la mijlocul deceniului al șaptelea al aceluiași veac s-au stabilit în mare măsură bazele instituționale și noul climat ideologic ce vor continua procesul de edificare a națiunii pînă în secolul XX.

Evenimentele politice oferă cadrul de susținere al acestui studiu privitor la etapele timpurii de formare a națiunii. Vom începe cu o prezentare a oamenilor și instituțiilor din Moldova și din Țara Românească la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, continuînd cu examinarea reorganizării administrative ce a avut loc între anii '20 și '40, pentru a sfîrși cu amplele reforme ale domnitorului Alexandru Ioan Cuza în anii '60. Condițiile în care sînt evaluate tendințele largi ale dezvoltării economice și politice și spectaculoasele mutații în mentalități sînt următoarele: subminarea relației suzeran-vasal cu Imperiul Otoman și afirmarea dreptului la autodeterminare; cultivarea ideii de națiune etnică drept bază a comunității; apariția noilor modalități de producere a bunurilor și de conducere a afacerilor; progresul neîncetat al formelor politice, modelelor economice și realizărilor culturale de tip occidental.

Sînt încîntat că am prilejul de a aminti persoanele care m-au sprijinit să fac ca această carte să vadă lumina tiparului. Mulți dintre colegii și prietenii mei din România m-au ajutat să înțeleg istoria țării lor, trecută

și prezentă. Aș dori să-mi exprim gratitudinea față de Pompiliu Teodor, Cornelia Bodea, Mihai C. Demetrescu, Ioan Beju, Mircea Păcurariu, Aurel Jivi și Lucian Boia. În ce măsură mă simt îndatorat față de alții reiese din notele de subsol și din „Eseul bibliografic“ din prezentul volum. Sir William Deakin a făcut prețioase comentarii pe marginea unei prime forme a manuscrisului, iar Maurice Pearton l-a citit cu multă atenție. Am primit încurajări constante din partea lui Anthony Morris, de la Oxford University Press. Colegii de la Facultatea de Istorie a Universității din Illinois, precum și studenții mei mi-au creat o atmosferă stimulatoare pentru ducerea la bun sfîrșit a prezentului proiect. Aș dori să consemnez, de asemenea, îndatorarea mea față de patru istorici, trecuți în neființă acum, care mi-au lărgit orizontul cunoașterii istoriei și mi-au susținut efortul de studiere a ei: Joseph Doty, de la Union College, Schenectady, New York; Andrei Oțetea de la Universitatea din București; David Prodan de la Universitatea din Cluj și Robert Lee Wolff, de la Harvard University.

Introducere

La prima vedere ar părea ciudat ca o istorie a României moderne să înceapă cu anul 1774. În acel an nu s-a consemnat nici o bătălie de mari proporții și nu a avut loc nici o ruptură bruscă cu trecutul. Totuși, oricît de lipsit de dramatism ar fi fost, el a marcat începutul unor schimbări fundamentale în statutul internațional al principatelor Moldova și Țara Românească și în structura lor social-politică internă. În 1774 Rusia și Imperiul Otoman pun capăt unui război, care a durat șase ani, prin semnarea Tratatului de la Kuciuk-Kainargi, în virtutea căruia, între altele, i se acordă ambasadorului rus la Constantinopol dreptul de reprezentare în fața sultanului pentru a apăra cele două Principate împotriva încălcării autonomiei lor. În cursul deceniilor ce au urmat, această prevedere a Tratatului a oferit pretextul pentru intervenția sistematică a rușilor în afacerile Moldovei și ale Țării Românești, fapt ce a erodat încetul cu încetul și în cele din urmă a distrus suzeranitatea otomană. Anul 1774 a marcat și urcarea în scaunul Țării Românești a lui Alexandru Ipsilanti. Timp de opt ani, acesta a inițiat reforme luminate în toate domeniile vieții publice, încurajînd în general transformarea, chiar dacă modestă încă, a vieții politice și sociale, transformare ce avea să continue sub domnia succesorilor săi. Deceniul al optulea, în linii mari, a fost martorul unei schimbări importante în modul în care românii instruiți gîndeau despre ei înșiși și despre relația lor cu Europa. Această mutație de mentalitate a primit expresie în *Carte de rogacioni*, publicată în 1779, de către un călugăr român din Transilvania. Ea a fost tipărită în alfabetul latin și nu în cel tradițional chirilic și a reprezentat ca atare o declarație a individualității etnice distincte a românilor și o afirmare a legăturii lor cu Europa.

Românii au ocupat un loc aparte printre popoarele din Europa de Sud-Est încă de la formarea Moldovei și a Țării Românești în secolul al XIV-lea. Ei erau, fără îndoială, ortodocși, și, alături de sîrbi, bulgari și greci, aparțineau lumii culturale și religioase bizantine. Ca și slavii de sud, datorau supunere ecleziastică Patriarhului Constantinopolului și, pînă în veacul

al XVII-lea, slavona a fost limba oficială a bisericii şi a cancelariei domneşti. Pînă tîrziu în secolul al XVIII-lea, românii împărtăşeau înalta cultură ecleziastică şi ordinea socială şi economică agrară, comună întregii regiuni. În acelaşi timp, românii se diferenţiau de vecinii lor. Aveau privirea îndreptată atît către Apus, cît şi către Răsărit, întrucît vorbeau o limbă ce se trăgea din latină şi îşi revendicau descendenţa din romani.

În privinţa dezvoltării lor, între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea, românii se distanţau, în mod fundamental, de slavii de sud şi de greci. În timpul acestei lungi perioade de dominaţie otomană în Europa de Sud-Est, românii au reuşit să-şi păstreze autonomia politică şi o dată cu ea structurile sociale şi economice tradiţionale. Drept rezultat, boierimea şi-a păstrat locul de elită conducătoare, iar marile moşii pe care le stăpîneau şi care erau lucrate de către o ţărănime numeroasă şi dependentă au rămas baza agriculturii. Situaţia la sud de Dunăre diferea izbitor. Aici, cucerirea regatelor bulgar şi sîrb de către turci în secolele al XIV-lea şi al XV-lea a dus la distrugerea elitelor naţionale şi la încorporarea aproape în întregime a acestei regiuni în Imperiul Otoman ca provincii administrate de către o armată de dregători civili şi militari turci. În cazul slavilor de sud, viaţa comunităţii era în mare măsură redusă la nivelul satului şi al bisericii parohiale. În secolul al XVII-lea, Moldova şi Ţara Românească şi-au continuat calea separată de dezvoltare, menţinîndu-şi şi chiar lărgindu-şi autonomia. Cu toate că domnitorii recunoşteau suzeranitatea sultanului şi îşi îndeplineau obligaţiile militare şi financiare de vasalitate, ei au întreţinut relaţii directe cu o serie de ţări, ceea ce era o încălcare grosolană a statutului lor, şi au acordat un ajutor neprecupeţit clerului şi locurilor sfinte ortodoxe din teritoriul aflat sub stăpînire otomană. Totuşi, cele trei secole de dominaţie otomană au avut ca efect general strîngerea legăturilor românilor cu Răsăritul. În privinţa comerţului şi relaţiilor externe, ca să nu mai vorbim de cultură şi de viaţa spirituală, erau atraşi de Constantinopol.

În secolul al XVIII-lea, Principatele au intrat într-o perioadă de criză. Autonomia lor a devenit din ce în ce mai precară, pentru că autorităţile otomane, alarmate de presiunea neîncetată a Austriei şi a Rusiei la graniţele de nord ale Imperiului, au intervenit după bunul plac în afacerile lor. Sultanul numea şi mazilea domnitorii după cum îi venea bine, impunea biruri noi şi secătuia ţările de bogăţiile lor agricole prin rechiziţii şi vînzări forţate. În acest moment neprielnic al sorţii lor din anii '70, intelectualii şi boierii români patrioţi şi-au întors privirea către Rusia ortodoxă pentru a evita catastrofa care se abătuse asupra vecinilor lor de la sud de Dunăre.

Cursul evenimentelor între deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea și deceniul al șaptelea al veacului următor scoate în evidență un fapt deosebit de important în legătură cu evoluția Principatelor, și anume, constanta lor integrare în Europa. „Integrare“, nu „occidentalizare“, este cuvîntul potrivit, întrucît receptarea experienței și modelelor europene a fost mai curînd un act de adaptare decît unul de imitare. Procesul a căpătat o formă palpabilă în anii '30 ai secolului al XIX-lea, cînd a luat naștere o nouă elită politică și intelectuală. Educați în Occident și profund tulburați de neconcordanțele observate de ei între progresul material și dinamismul intelectual din țările apusene, pe de o parte, și înapoierea aparent de nerezolvat de acasă, pe de altă parte, membrii acestei elite și-au propus să stimuleze gîndirea oamenilor și să reformeze instituțiile. În deceniile următoare, ei au căutat să-și realizeze obiectivele în dauna moștenirii ortodoxe răsăritene a românilor. În timp ce aceștia au adoptat o concepție urbană, comercială despre viață, tradițiile religioase și populare ale veacurilor anterioare au continuat să însuflețească țărănimea și pe ceilalți membri ai lumii rurale. Această separație va avea consecințe profunde, adîncirea prăpastiei materiale și spirituale dintre oraș și sat și dintre elită și masa populației nefiind cea din urmă.

Principala caracteristică a dezvoltării politice interne în Principate între anii '70 ai secolului al XVIII-lea și anii '60 ai secolului al XIX-lea a fost așezarea guvernării pe baze raționale. Reformatorii din rîndurile domnitorilor și ale elitei s-au angajat într-un efort susținut de codificare a legilor, de introducere a separației puterilor, în sensul că puterea executivă, puterea legislativă și puterea judecătorească trebuiau să acționeze independent una de alta, de instalare a ordinii în finanțele publice și de creare a unui aparat funcționăresc calificat din punct de vedere profesional. Aceste măsuri au avut drept consecințe generale sporirea eficienței și puterii de previziune ale administrației, deși concentrarea puterii în mîinile domnitorului și organelor centrale de guvernare a lipsit de autoritate oficialitățile locale și a descurajat inițiativa și participarea locală în treburile publice. Cu toate acestea, la centru — în București, capitala Țării Românești, și în Iași, capitala Moldovei — organizarea activității politice s-a îmbunătățit, întrucît indivizii legați de aceleași principii și aparținînd aceleiași clase au format grupări și în cele din urmă partide pentru a-și atinge obiectivele.

Schimbări evidente s-au produs și în structura societății. Marii boieri, forța politică și economică conducătoare în vechiul regim, al căror statut depindea de stăpînirea pămîntului, și-au văzut subminat monopolul puterii pe măsura diversificării economiei Principatelor și a înmulțirii posibilităților de înavuțire sau de ridicare a poziției sociale. Concurența cea

mai puternică cu care s-au confruntat a venit din partea clasei mijlocii autohtone în formare. Compusă din mici grupuri de oameni de afaceri, negustori înstăriţi şi membrii profesiunilor liberale, în special avocaţi, această clasă era pe cale de a deveni principalul stegar al spiritului întreprinzător, atît în economie, cît şi în politică. Diferenţierea socială s-a intensificat şi în masa ţărănimii, care constituia majoritatea covîrşitoare a populaţiei. Apărută în special ca urmare a pătrunderii capitalismului la sate, această diferenţiere a sporit numărul ţăranilor înstăriţi, în timp ce grosul ţărănimii a rămas pe treapta cea mai de jos a scării sociale, în stare doar să o ducă de azi pe mîine. Oarecum aparte de structurile de clasă tradiţionale se afla un număr redus de intelectuali, dintre care mulţi erau fii de boieri, care aşteptau de la Europa Occidentală să le ofere modele de dezvoltare politică şi economică. Împreună cu clasa mijlocie şi cîţiva boieri, aceştia au format noua elită, care, treptat, şi-a asumat orientarea destinelor ţării.

Elita era purtătoarea unei noi concepţii despre comunitate, care a influenţat decisiv evoluţia României moderne. În trecut, comunitatea ortodoxă ce-i cuprindea pe greci, pe slavi şi pe români, moştenire a Bizanţului, oferise cadrul moral de desfăşurare a eforturilor individuale şi publice. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, o mînă de intelectuali români a început să definească, totuşi, comunitatea dintr-o perspectivă diferită. Termeni precum „patrie" şi „naţiune", ambii folosiţi în sens etnic, apăreau cu o frecvenţă din ce în ce mai mare în discuţiile despre modul în care urma să fie realizată organizarea politică şi asigurat binele obştesc. În anii '30 ai secolului al XIX-lea, ideea de naţiune etnică ajunsese să absoarbă energiile elitei, întrucît membrii acesteia şi-au asumat datoria, aproape ca o misiune sacră, de a realiza unirea şi independenţa Moldovei şi Ţării Româneşti. Ei căutau, de asemenea, o nouă bază spirituală pe care să clădească România unită şi au ales drept călăuză tipul de secularism promovat de gîndirea luminată şi liberală din Europa Occidentală. În felul acesta preconizau un sistem moral independent de învăţăturile religioase şi bazat pe atributele presupus naturale ale fiinţelor umane, reducînd în mod sistematic rolul Bisericii Ortodoxe în treburile publice la îndeplinirea funcţiilor sale strict religioase.

Ritmul schimbărilor din economie a rămas în urma celor intervenite în mentalităţile şi instituţiile politice. Agricultura, în special, a dovedit o rezistenţă neînduplecată faţă de înnoire. Organizarea şi metodele de producţie erau în esenţă aceleaşi ca în secolele anterioare: ţăranii continuau să asigure mîna de lucru, uneltele şi animalele de povară, iar majoritatea lor rămîneau dependenţi din punct de vedere economic de stăpînii marilor moşii.

Industria era şi ea legată de trecut: mărfurile, în marea lor majoritate, continuau să fie produse în mici ateliere meşteşugăreşti, iar sistemul breslelor încă mai controla producţia şi desfacerea. O schimbare a existat, totuşi, întrucît formele şi procedeele capitaliste luau treptat cu asalt tradiţia. Agricultura a fost influenţată de progresul susţinut al proprietăţii private şi de decăderea neîncetată a satului devălmaş, precum şi de cererea crescîndă de produse agricole româneşti, mai ales de grîu, pe piaţa internaţională. La oraş, meşteşugarii şi breslele acestora erau asediaţi de importurile de mărfuri străine de larg consum şi de „manufacturile“ locale, predecesoare ale fabricii moderne. Mai greu de măsurat, dar nu mai puţin importantă pentru progresul economic, a fost schimbarea de atitudine faţă de investiţie şi profit, acel nou spirit întreprinzător născut încă din deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, dacă nu mai devreme.

La baza evoluţiilor interne din Principate s-a aflat schimbarea din statutul lor internaţional determinată de concurenţa dintre Marile Puteri pentru a dobîndi preponderenţă în regiune, pe de o parte, şi hotărîrea elitei intelectuale şi politice româneşti de a dobîndi independenţa, pe de altă parte. Intervenţia Marilor Puteri în afacerile Principatelor a avut efecte profunde asupra evoluţiei lor, întrucît a slăbit legăturile lor cu statul otoman şi cu lumea culturală ortodoxă şi a accelerat integrarea lor în Europa. Elita românească s-a confruntat astfel cu o criză de identitate şi a fost atrasă de noile modele de dezvoltare. Conştiinţa crescîndă a dihotomiei est-vest şi alegerea făcută de această elită constituie substanţa istoriei româneşti între anii ’70 ai secolului al XVIII-lea şi anii ’60 ai secolului următor.

1
MOLDOVA ŞI ŢARA ROMÂNEASCĂ
1774–1821

Suzeranitatea otomană a constituit faptul precumpănitor al vieţii politice şi economice a Principatelor Române în cursul perioadei cuprinse între Tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774 şi începutul războiului grec de independenţă din 1821. Sultanul hotăra succesiunea domnitorilor şi influenţa în mod decisiv politica acestora, iar cerinţele lui de alimente şi alte bunuri sleiau şi în acelaşi timp impulsionau capacitatea productivă a Moldovei şi a Ţării Româneşti. A fost totuşi o jumătate de secol dinamică pentru Ţările Române, iar vasalitatea, oricît de oneroasă ar fi fost, nu a putut opri evoluţia instituţiilor şi nici înăbuşi răspîndirea ideilor. Organizarea pe baze raţionale a guvernării, concentrarea puterii în mîna domnitorului şi extinderea aparatului funcţionăresc, codificarea legilor şi secularizarea vieţii publice, toate acestea fiind caracteristice unei societăţi moderne, au avansat în mod inexorabil. Nici suzeranitatea otomană nu a fost imună la schimbare. Anumiţi domnitori luminaţi şi boierii reformatori au profitat de interesul crescînd rusesc şi vest-european faţă de Principate pentru a încerca să se elibereze de dominaţia otomană şi să obţină autonomia, iar, în cele din urmă, independenţa.

LEGĂTURA OTOMANĂ

Relaţiile politice dintre Imperiul Otoman, pe de o parte, şi Moldova şi Ţara Românească, pe de altă parte, îşi găsesc începuturile în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea. Nici nu apucaseră bine Principatele să se formeze în prima jumătate a acelui veac că existenţa lor a şi fost primejduită de puterea militară otomană în ascensiune la sud de Dunăre. Oştile otomane înfrînseseră nobilimea feudală sîrbă în bătălia de la Kossovo-polje din 1389 şi au desăvîrşit ocuparea Bulgariei prin cucerirea în 1393 a oraşului Tîrnovo, capitala ţaratului. Drept rezultat, între acestea şi Ţările Române n-a mai rămas decît Dunărea, care servea în mod tradiţional

drept cale de circulaţie spre interiorul Peninsulei, şi nu atît drept barieră în calea armatelor duşmane.

Primele contacte politice între Ţara Românească şi otomani nu pot fi datate cu precizie, însă, la 1394, pare să se fi plătit pentru întîia oară un haraci, eveniment ce sugerează că turcii erau nerăbdători să obţină avantaje de pe urma succeselor repurtate în Bulgaria. O altă plată a unui tribut a fost efectuată în 1417, ca urmare a unei expediţii militare în Ţara Românească a sultanului Mahomed I (1413–1421).[1] Aceste plăţi nu par să fi redus Ţara Românească la statutul de vasal. Mai curînd, aşa cum pretindea Mircea cel Bătrîn (1386–1418), ele reprezentau înţelegeri între egali, întrucît, în schimbul haraciului, sultanul accepta să împiedice oştile otomane să treacă Dunărea în incursiuni de jaf şi pentru luarea de robi.[2] Cu toate acestea, Ţara Românească avea să fie de aici înainte supusă unor presiuni otomane neîncetate. Ca urmare a unei serii de noi campanii militare după moartea lui Mircea cel Bătrîn, sultanii au impus acestui Principat poveri din ce în ce mai grele. În 1432, de pildă, ca preţ al păcii, domnitorul Alexandru Aldea (1431–1436) a fost silit să plătească un tribut anual şi să asigure servicii militare după bunul plac al sultanului. Înţelegeri similare, mai curînd sub forma unor armistiţii, au fost încheiate în 1444 şi 1451. În sfîrşit, în 1462, Mahomed al II-lea (1451–1481) îl îndepărtează pe domnitorul Vlad Ţepeş (1456–1462; 1476) de la tron, ca pedeapsă pentru „rebeliune" şi îl instalează în locul acestuia pe mai supusul Radu cel Frumos (1462–1473). Faptul că sultanul putea dispune atît de liber de succesiunea domnitorilor în scaun sugerează cît de grav fusese compromisă independenţa Ţării Româneşti şi mulţi istorici consideră astfel anul 1462 drept data care marchează începutul oficial al vasalităţii faţă de Imperiul Otoman.[3] În orice caz, aceste evenimente au reprezentat sfîrşitul confruntărilor militare de anvergură dintre cele două părţi. De aici înainte, domnitorii Ţării Româneşti vor considera plata tributului ca o obligaţie inevitabilă şi vor recurge la negocieri în locul armelor pentru a apăra autonomia administrativă a ţării lor.

Supunerea Moldovei faţă de statul otoman a urmat acelaşi tipic, însă a survenit mai tîrziu, în parte cel puţin datorită distanţei mai mari care o despărţea de centrele otomane de putere. Prima mare încleştare între

---

[1] M. Maxim, „Din istoria relaţiilor româno-otomane — «capitulaţiile»", în *Anale de istorie*, 28/6, 1982, pp. 45–48.

[2] G. I. Constantin, „Le Traité entre le Sultan Baiazet Ier et la Valachie", în *Der Islam*, 59/2, 1982, pp. 254–284; M. Maxim, „Cu privire la înţelegerile de pace româno-otomane din timpul domniei lui Mircea cel Mare", în I. Pătroiu (ed.), *Marele Mircea Voievod*, Bucureşti, 1987, pp. 365–396.

[3] N. Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, Bucureşti, 1976, pp. 120–124.

oştile moldovene şi otomane a avut loc în 1420, cînd flota turcă întreprinde un atac nereuşit asupra Cetăţii Albe (Akkerman), port la limanul Nistrului aflat sub stăpînirea Moldovei. Ulterior, domnii Moldovei au întreţinut în general relaţii paşnice cu sultanul prin plata unor sume de bani. Turcii se refereau la acestea ca daruri (peşcheş) şi nu ca haraci şi se pare că nu au compromis independenţa acestui principat. Moldova a început să plătească tribut în 1456 ca răspuns la un ultimatum dat de Mahomed al II-lea domnitorului Petru Aron (1451–1452; 1454–1457). Cu toate acestea, cîrmuitorii Moldovei, în special înzestratul Ştefan cel Mare (1457–1504), au evitat vasalitatea prin alternarea negocierilor cu rezistenţa armată. Totuşi, pe vremea urmaşilor lui Ştefan, situaţia Moldovei a devenit din ce în ce mai nesigură. Independenţa a luat sfîrşit în 1538, cînd sultanul Soliman I (1520–1566) l-a îndepărtat de la domnie pe Petru Rareş (1527–1538; 1541–1546). L-a înscăunat în locul lui pe Ştefan Lăcustă (1538–1540), care l-a omagiat pe sultan ca suzeran al său, recunoscînd prin aceasta statutul de vasal al ţării.[4]

Relaţiile dintre Ţările Române şi Imperiul Otoman vor fi reglementate de diverse tratate, cunoscute sub numele de *ahdname* sau *sulhname*, denumite mai tîrziu, incorect, „capitulaţii", şi de diplome suplimentare de învestitură (*berat*), emise de către sultan cu ocazia înscăunării domnitorilor. În conformitate cu legea islamică, otomanii priveau Ţările Române ca fiind ceva între teritoriile cucerite — subordonate direct autorităţii musulmane — şi zonele din afara graniţelor Islamului, ostile statului musulman şi cu care nu putea exista decît o pace vremelnică. Moldova şi Ţara Românească erau astfel teritorii cu statut de *ahd* (tratat) şi se aflau în zona intermediară de pace (*dar alsulh*), întrucît nu fuseseră ocupate de oştile otomane şi nu fuseseră încorporate în statul otoman.[5] În schimb, domnitorii şi boierii aveau voie, teoretic cel puţin, să conducă treburile interne ale ţărilor respective fără amestecul oficialităţilor civile şi militare turceşti. În cadrul acestui aranjament, boierii îşi păstrau privilegiul tradiţional de a alege domnitorul, dar acum sultanul şi-a asumat dreptul de a le confirma alegerea şi de a învesti pe noul domnitor cu însemnele funcţiei. Elementele palpabile ale supunerii erau plata unui tribut anual şi participarea Ţărilor Române la campaniile militare otomane atunci cînd erau chemate. O altă consecinţă

---

[4] L. Şimanschi (ed.), *Petru Rareş*, Bucureşti, 1978, pp. 136–174.

[5] Ş. Gorovei, „Moldova în «Casa păcii» pe marginea izvoarelor privind primul secol de relaţii moldo-otomane", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 17, 1980, pp. 629–677; M. Maxim, „Cu privire la statutul de *'Ahd* al ţărilor române faţă de Poartă: Consideraţii pe marginea unor izvoare otomane", în *Revista de istorie*, 39/6, 1986, pp. 523–534.

Harta 1. Moldova, Țara Românească și Transilvania, 1775–1811

Raialele turcești
MONARHIA HABSBURGICĂ
RUSIA
TRANSILVANIA
BUCOVINA
MUNȚII CARPAȚI
MOLDOVA
OTOMAN
Hotin
Cernăuți
Nistru
Prut
Mureș
Botoșani
Cotnari
Mănăstirea Neamț
Iași
Roman
Huși
Cluj
Tîrgu Ocna
Bîrlad
Cetatea Albă
Alba Iulia
Nicorești
Sibiu
Focșani

a vasalității a fost încetarea relațiilor diplomatice directe cu alte țări. De acum încolo, domnitorilor li se va interzice să aibă contacte cu statele europene, cu excepția celor realizate prin intermediul Constantinopolului.

Cel puțin la început, relația dintre cele două părți era departe de a fi unilaterală. Sultanul și-a asumat obligații formale față de Țările Române. Ca suzeran, prelua responsabilitatea apărării lor împotriva vreunui atac străin, dar s-a abținut să plaseze trupe în cele două Principate, cu excepția unei mici gărzi personale pentru fiecare dintre cei doi domnitori. A dat instrucțiuni oficialităților otomane de-a lungul Dunării să aplice cu strictețe interdicția ca musulmanii să dobîndească pămînt sau să se stabilească definitiv în Principate. Interdicția a fost extinsă la toți negustorii și dregătorii turci, cărora li s-a permis să călătorească la nord de Dunăre doar pentru treburi oficiale și cu consimțămîntul domnitorului sau al reprezentanților acestuia.

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, domnitorii și boierii insistau ca aceste restricții să fie aplicate cu strictețe pentru a se preîntîmpina pătrunderea masivă a turcilor și a altor musulmani la nord de Dunăre și a se păstra o aparență de autonomie și caracterul creștin al țărilor lor. Dar reușita lor nu a fost decît parțială. Au fost înființate capete de pod militare și comerciale, așa-numitele raiale, în Țara Românească pe malul de nord al Dunării, la Giurgiu și la Turnu, încă din 1417, și la Brăila, în 1542, iar în Moldova la Hotin, la granița de nord cu Polonia, în 1723.

Toate raialele au fost organizate în același mod, Brăila însă a fost cea mai mare și cea mai importantă din punct de vedere economic. Capul de pod consta dintr-o fortăreață, pe care turcii au construit-o imediat după cucerirea cetății în 1539, împreună cu raiaua propriu-zisă, adică teritoriul din jurul cetății ce cuprindea cincizeci și cinci de sate, locuitorii acestora fiind siliți să aprovizioneze fortăreața și să presteze diverse munci. Raiaua cuprindea și proprietăți întinse împărțite ca fiefuri (*has*) membrilor familiei sultanului și înalților dregători otomani. Administratorul (*nazîr*), a cărui jurisdicție se întindea atît asupra treburilor civile, cît și asupra celor militare, era un slujbaș de rang superior cu trei cozi de cal la tui, în timp ce domnii Moldovei și ai Țării Românești nu aveau dreptul decît la două prinse la stindard. Judecătorii musulmani (*cadiii*) împărțeau dreptatea pentru musulmani în litigiile dintre aceștia, precum și în cele iscate între creștini și turcii aflați pe teritoriul românesc. Împreună cu guvernatorul sangeacului Silistra, din care făcea parte Brăila, toți acești dregători au exercitat o influență semnificativă în Țara Românească, iar domnitorii se străduiau să rămînă în termeni buni cu ei.[6]

---

[6] R. I. Perianu, „Raiaua Brăilei: Noi contribuțiuni", în *Revista istorică română*, 15/3, 1945, pp. 287–333.

Primul tratat oficial (*ahdname*) între otomani şi Ţările Române a fost încheiat cu Ţara Românească, probabil în timpul domniei lui Vlad I (1394–1397; recunoscut doar într-o parte din ţară), iar cu Moldova cîndva înainte de 1456. Acest tratat şi cele ce vor urma nu erau alianţe încheiate pe picior de egalitate şi erau extinse la nesfîrşit, de obicei fără formalităţi. Ultimele reînnoiri oficiale par să fi fost făcute în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.[7] Legăturile pe care le întăreau între părţi nu erau niciodată imuabile. În cea de-a doua parte a secolului al XVI-lea şi în tot cursul secolului al XVII-lea, echilibrul stabilit prin aceste prime tratate s-a năruit, pentru că atît domnitorii, cît şi sultanii urmăreau ţeluri incompatibile cu un adevărat armistiţiu. Cei dintîi încercau fără încetare să se elibereze de tutela otomană, iar ceilalţi încercau prin orice mijloc să subjuge complet Ţările Române. Cu toate că în această perioadă controlul otoman s-a întărit treptat, relaţiile au rămas structural aceleaşi. Sultanii continuau să-şi exercite puterea indirect prin intermediul domnitorului şi al instituţiilor autohtone, ceea ce le-a permis românilor să se bucure în mare măsură de autonomie. Domnitorii îşi păstrau propriile lor armate, chiar dacă reduse ca efectiv, îşi exercitau puterile legislative şi juridice tradiţionale şi se angajau chiar în schimburi diplomatice cu alte ţări.

Primejdia încorporării în Imperiul Otoman aproape că dispăruse în această perioadă. La începutul secolului al XVII-lea, otomanii renunţaseră la ideea ocupării Ţărilor Române şi a transformării lor în paşalîcuri, aşa cum procedaseră cu teritoriile de la sud de Dunăre şi, la nord, cu două treimi din Ungaria. Cauzele ar trebui căutate se pare în schimbarea calculelor strategice şi economice ale oficialităţilor otomane. Cînd au intrat pentru prima oară în contact cu Ţara Românească şi cu Moldova, oştile otomane erau angajate într-o mare campanie în ţinuturile sîrbe şi, de-a lungul văii Dunării, pînă în Europa Centrală. Ţările Române prezentau o importanţă strategică mică pentru aceste operaţiuni. Mai tîrziu, după încheierea lor cu succes, suzeranitatea otomană asupra Moldovei şi a Ţării Româneşti nu a fost contestată în mod serios de către alte puteri europene pînă la sfîrşitul secolului al XVII-lea. Ca urmare, nici apărarea căilor de aprovizionare către Ungaria, nici statutul de graniţă neprotejată nu impuneau o ocupare militară a Ţărilor Române.[8] În plus, în momentul în care cuceririle otomane în

---

[7] Pentru o analiză mai cuprinzătoare a autonomiei, vezi M. Maxim, „Le statut des pays roumains envers la Porte ottomane aux XVIe–XVIIIe siecles", în *Revue roumaine d'histoire*, 24/1–2, 1985, pp. 29–50.

[8] P. P. Panaitescu, *Interpretări româneşti: Studii de istorie economică şi socială*, Bucureşti, 1947, pp. 149–159.

Europa Centrală şi de Sud-Est îşi urmaseră cursul, luase fiinţă o relaţie practică între sultan şi domnitorii români, bazată pe ahdname, care s-au dovedit o binefacere pentru trezoreria otomană. Nenumăratele beneficii economice i-au convins pe sultani şi pe dregătorii acestora să nu se atingă de aranjamentele existente. În schimb, au intensificat exploatarea fiscală şi agricolă a Ţărilor Române, socotind-o mai profitabilă decît ocuparea militară şi împărţirea pămîntului arabil în timaruri. Relaţiile economice existente, care valorificau enormele resurse naturale ale Ţărilor Române, aduceau beneficii atît de substanţiale tuturor celor interesaţi (şi nu în cele din urmă negustorilor şi zarafilor, a căror influenţă la Constantinopol era în creştere), încît rînd pe rînd sultanii au respins toate propunerile de a reduce Moldova şi Ţara Românească la statutul de provincie sub guvernatori turci. Disponibilitatea moldovenilor şi a valahilor de a negocia a facilitat înţelegerea paşnică cu otomanii. Domnitorii erau pregătiţi să lupte — şi au facut-o de nenumărate ori —, dar păreau să fi înţeles realitatea politică şi strategică a situaţiei lor. Au socotit mai înţelept să ducă tratative înainte ca independenţa să fie irevocabil compromisă.

Cu toate acestea, secolul al XVII-lea a fost martorul şubrezirii inexorabile a autonomiei Moldovei şi a Ţării Româneşti. Deşi domnitori puternici ca Matei Basarab (1632–1654) şi Şerban Cantacuzino (1678–1688) în Ţara Românească şi Vasile Lupu (1634–1653) în Moldova şi-au reafirmat prerogativele în treburile militare şi externe, astfel de relansări s-au dovedit de scurtă durată. Pe la sfîrşitul veacului, sultanul ajunsese pur şi simplu să considere domnitorul ca un înalt dregător otoman şi, ca atare, scaunul domnesc devenise evident nesigur. Sultanul mazilea domnii aproape după bunul plac şi cu o frecvenţă uimitoare pentru a-şi întări autoritatea asupra deţinătorilor acestei funcţii şi pentru a-şi spori beneficiile financiare pe care le obţinea la fiecare schimbare de domnitor. În Moldova, între 1612 şi 1711, o domnie dura în medie doi ani şi jumătate, iar în Ţara Românească, cam tot atunci, patru ani şi jumătate. Autoritatea domnitorului în treburile interne nu a fost totuşi redusă din cauza statutului de vasalitate. Dacă era capabil şi îşi asigura favoarea sultanului şi a sfetnicilor acestuia, domnitorul putea să acţioneze în ţară ca un conducător absolut.

Supunerea politică a Ţărilor Române a fost însoţită de poveri fiscale şi economice crescînde. În calitate de state tributare, erau nevoite să-şi asume numeroase obligaţii formale faţă de suzeran în afara plăţii tributului. Printre acestea se numărau contribuţii speciale la vistieria otomană pentru sprijinirea campaniilor militare, serviciul militar în sine, recrutarea de lucrători pentru diverse îndeletniciri cum ar fi repararea fortăreţelor de-a

lungul Dunării şi, din ce în ce mai importante o dată cu trecerea vremii, zaherelele, proviziile alimentare pe care Ţările Române trebuiau să le pună la dispoziţia oştilor otomane şi a Constantinopolului.

O povară şi mai oneroasă, avînd o influenţă şi mai dăunătoare asupra vieţii publice decît aceste obligaţii de la stat la stat, o constituia şirul fără sfîrşit de daruri cerute pentru a-l îmbuna pe sultan, familia sa şi nenumăraţii dregători mai mari sau mai mici. Unele se dădeau la date stabilite, cum ar fi urcarea pe tron a unui nou sultan, cînd dărnicia era măsura loialităţii personale a domnitorului. Apoi erau peşcheşurile, de fapt un fel de mită, pe care candidaţii la scaunele ambelor Ţări Române le plăteau sultanului şi altora pentru a le cumpăra bunăvoinţa. Încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scaunul domnesc devenise obiect de aprig mezat, iar sumele oferite de către cei intraţi în cursă atingeau adesea proporţii uriaşe, ca de pildă de şapte ori tributul anual. Intrase în obişnuinţă ca fiecare negociere sau înţelegere să fie însoţită de daruri, mărimea acestora depinzînd de rangul şi influenţa celui care le primea.

În calitate de vasali credincioşi, era de aşteptat din partea domnitorilor să pună la dispoziţia suzeranului animale şi alimente ori de cîte ori li se cerea acest lucru. Furnizarea de provizii a început probabil în secolul al XV-lea şi a devenit o caracteristică a relaţiilor româno-otomane în secolul al XVI-lea. Otomanii au transformat relaţiile lor comerciale cu Ţările Române într-un real monopol în a doua jumătate a acelui veac.[9] Dependenţa Constantinopolului şi a armatei otomane de alimente şi de alte produse din Ţările Române l-au determinat pe sultanul Soliman I şi pe succesorii săi să impună restricţii asupra exportului de vite, oi, grîu şi alte cereale, miere şi cherestea din Ţările Române în alte ţări atîta vreme cît nu erau satisfăcute nevoile otomane. Ei i-au silit pe domnitori să controleze strîngerea şi expedierea acestor produse şi să-i sprijine pe negustorii otomani în obţinerea cantităţilor necesare la cele mai scăzute preţuri posibile. Ambele Ţări Române erau periodic invadate de negustori otomani şi de alte naţii din zona Mediteranei răsăritene, care se bucurau de avantaje speciale faţă de negustorii autohtoni. Toate aceste practici au asigurat vasalitatea economică a Ţărilor Române, care avea să dureze pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea şi să le secătuiască de mare parte din bogăţiile lor.

În secolul al XVIII-lea, controlul politic otoman asupra Ţărilor Române s-a înrăutăţit, paralel cu o intensificare a exploatării economice. În

---

[9] M. Maxim, „Regimul economic al dominaţiei otomane în Moldova şi Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea", în *Revista de istorie*, 32/9, 1979, pp. 1731–1765.

primele decenii ale acestui veac, Poarta şi-a pierdut încrederea în domnitorii pămînteni. Cauza imediată a constituit-o alianţa dintre domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir (1710–1711) şi Petru cel Mare al Rusiei, precum şi înţelegerile secrete cu Austria şi cu alte puteri încheiate de domnul Ţării Româneşti, Constantin Brâncoveanu (1688–1714). Sultanul i-a îndepărtat pe amîndoi de la domnie şi, pentru a-i înlocui, şi-a îndreptat privirea către un grup care slujise Imperiul cu loialitate timp de peste un secol — familiile greceşti bogate din Fanar, un cartier al Constantinopolului. Datorită priceperii lor în ale negoţului, bogăţiei lor şi cunoaşterii Europei şi a limbilor vorbite pe continent, aceste familii fanariote şi numeroase alte familii greceşti sau elenizate aduseseră servicii nepreţuite Porţii Otomane şi, în consecinţă, dobîndiseră o influenţă imensă la nivelurile înalte, mai ales în domeniul afacerilor străine. Aici au ocupat funcţii-cheie — precum cea de mari dragomani sau de tălmaci (de fapt, sfetnici principali) — în relaţiile cu Marile Puteri europene.[10]

Fanarioţii au devenit astfel, în mod logic, candidaţi la scaunul Moldovei şi al Ţării Româneşti. Loialitatea lor ajunsese astfel cu atît mai indispensabilă cu cît Ţările Române se aflau acum la fruntariile Imperiului şi formau obiectul interesului crescînd al Austriei şi al Rusiei. Sultanii sperau ca domnii fanarioţi să se opună intruziunilor străine şi să încurajeze integrarea politică şi economică a Ţărilor Române în Imperiu.

Această asociere a pus bazele aşa-numitului regim fanariot, forma specifică luată de dominaţia otomană în Ţările Române în secolul al XVIII-lea.[11] Acest regim a făcut să sporească dependenţa domnitorului de bunăvoinţa sultanului, iar modesta libertate pe care şi-o păstrase în relaţiile cu străinătatea aproape a dispărut. Pînă şi formalitatea unei alegeri s-a întrerupt după 1730, ultima ocazie cunoscută în care li s-a permis boierilor să aibă ceva de spus în alegerea domnitorului lor. Armata naţională s-a dezintegrat şi a fost redusă la funcţii ceremoniale şi de gardă pe lîngă domnitori. Acestora li se permitea să menţină contacte cu ţările străine, dar nu în propriul lor beneficiu. Ei slujeau mai curînd drept agenţi ai suzeranului şi drept culegători de informaţii pentru acesta.

---

[10] Cu privire la cariera unui reprezentant de vază al acestui grup, vezi N. Camariano, *Alexandre Mavrocordato, le Grand Drogman: Son activite diplomatique (1673–1709)*, Salonic, 1970.

[11] Cu privire la caracterul regimului fanariot, vezi Ş. Lemny, „La critique du regime phanariote: Cliches mentaux et perspectives historiographiques“, în A. Zub (ed.), *Culture and Society*, Iaşi, 1985, pp. 17–30; C. Papacostea-Danielopolu, „Etat actuel des recherches sur «l'epoque phanariote»“, în *Revue des etudes sud-est europeennes*, 24/3, 1986, pp. 227–234.

Cerinţele fiscale şi economice otomane impuse Ţărilor Române în secolul al XVIII-lea erau practic nelimitate. Volumul lor reflecta criza generală care pusese stăpînire pe Imperiu. Tributului şi darurilor li se adăugaseră cheltuielile competiţiei pentru scaunul domnesc. Pentru a rămîne în competiţie şi a cîştiga premiul, candidatul victorios intra în datorii enorme, pe care nu ezita să le treacă asupra contribuabililor din noua sa ţară. Cu toate că ar fi fost de presupus ca aceste datorii să fie personale, îndată după sosirea în capitală, noul domnitor ridica dări sau recurgea la alte stratageme pentru a-şi plăti creditorii şi a-i descuraja pe rivalii la scaunul domnesc. Poarta şi dregătorii profitau din plin de această situaţie. Pentru ca afacerea să fie şi mai rentabilă, aceştia schimbau domnitorii cu o frecvenţă ameţitoare, adesea mutîndu-i dintr-un principat într-altul şi înapoi. Acest trafic s-a intensificat la mijlocul secolului: Ţara Românească n-a avut nici mai mult, nici mai puţin decît optsprezece domnitori între 1730 şi 1768, iar Moldova, şaptesprezece între 1733 şi 1769. În acest interval, Constantin Mavrocordat a fost domnitor al Ţării Româneşti de şase ori şi al Moldovei de patru ori.

Livrările de produse către Constantinopol şi raialele de la Dunăre au devenit adevărate rechiziţionări. Schimbarea de atitudine a turcilor faţă de această asigurare de provizii este evidentă într-un firman din 1755 al sultanului Osman al III-lea (1754–1757), prin care se cerea fiecărei Ţări Române să trimită Porţii cîte 11 000 de tone de grîu anual la preţul stabilit de oficialităţile otomane. Dependenţa capitalei şi a armatei de alimentele din Ţările Române a dus la o înăsprire a restricţiilor comerciale otomane. La 1729, sultanul Ahmed al III-lea (1703–1730) îi interzisese domnitorului Ţării Româneşti, Nicolae Mavrocordat, să vîndă austriecilor grîul cultivat de-a lungul Dunării, sub motivul că astfel de vînzări ar putea reduce rezervele de grîne ale Porţii. Pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, autorităţile otomane au insistat că nevoile Imperiului erau prioritare şi, în consecinţă, au luat măsuri drastice ori de cîte ori livrările erau insuficiente, aşa cum s-a întîmplat în 1761 şi 1764, cînd sultanul a suspendat temporar exporturile de grîne şi de animale spre alte ţări.[12]

Pe măsură ce autonomia Ţărilor Române se deteriora din ce în ce mai mult, interdicţiile privind stabilirea musulmanilor pe aceste meleaguri şi limitarea activităţilor lor erau încălcate fără teamă de pedeapsă. Turcii şi alţi supuşi otomani au achiziţionat pămînt în vecinătatea raialelor şi s-au

[12] M. M. Alexandrescu-Dersca, „À propos d'un firman du sultan Mustafa III“, în *Balcania*, 7/2, 1944, pp. 363–391.

stabilit acolo; negustorii turci cumpărau pe spezele lor mari cantități de grîne și de animale de la țărani la prețuri mult mai mici decît prețul mediu al pieței. Dregătorii otomani, călătorind în număr mare prin Țările Române, cereau populației locale să le plătească hrana, locuința și transportul (așa-numitul drept de *conac* și *olac*). Eforturile domnitorilor și ale boierilor de a convinge Poarta să pună capăt acestor abuzuri au fost în general zadarnice, în parte din cauza faptului că guvernul central nu putea aplica propriile sale decrete dregătorilor aflați de-a lungul frontierei dunărene și în raiale. Țările Române au suportat astfel consecințele șubrezirii administrației otomane în Europa de Sud-Est.

PE MĂSURA SCHIMBĂRILOR

Tratatul de la Kuciuk-Kainargi, care a pus capăt războiului ruso-turc din 1768–1774, promitea schimbări semnificative în relațiile dintre Țările Române și suzeranul lor. Cu toate că se ocupa în special de alte probleme, Tratatul cuprindea cel puțin o prevedere care, dacă ar fi fost dusă la îndeplinire, ar fi limitat puterile exercitate de către dregătorii otomani în Țările Române. Articolul 16 dădea ambasadorului rus la Constantinopol dreptul de reprezentare în numele Țărilor Române „atunci cînd împrejurările o cereau" și obliga guvernul otoman să asculte cu simpatie astfel de intervenții.[13] În jumătatea de secol ce a urmat, diplomații ruși, exercitîndu-și noile prerogative, au contribuit, într-adevăr, la punerea bazelor unui nou statut legal al Țărilor Române. În parte, datorită acestei presiuni, sultanul a fost obligat să definească mai precis legăturile care uneau Țările Române de Imperiu și a trebuit astfel să recunoască vrînd-nevrînd principiul autonomiei ignorat de multă vreme.

La cîteva luni după încheierea păcii din 1774, ca răspuns la cerințele Rusiei, sultanul a emis hatișerifuri către domnii Moldovei și Țării Românești, impunînd limite drastice suzeranității politice otomane și privilegiilor economice. Acestea recunoșteau în principiu autonomia, care fusese garantată prin ahdname cu cîteva veacuri în urmă și limita astfel puterea dregătorilor otomani de a interveni în treburile interne ale Țărilor Române. Interziceau sultanului să detroneze un domnitor fără motive suficiente și scoteau de sub jurisdicția dregătorilor otomani cazurile ce implicau creș-

[13] Cu privire la semnificația Articolului 16, vezi E. I. Drujinina, *Kiuciuk-Kainardjiiskii mir*, Moscova, 1955, pp. 295–300.

tinii și mahomedanii de la graniță și din raiale, desemnînd în schimb un sfat domnesc drept curte de primă instanță și curțile de judecată ale cadiilor din Giurgiu (pentru Țara Românească) și Brăila (pentru Moldova) drept curți de apel. Hatișerifurile restrîngeau, de asemenea, intrarea negustorilor și a personalului militar și civil în Țările Române la cei aflați cu treburi oficiale sau care obținuseră permisiunea necesară din partea autorităților din Țara Românească și din Moldova. În sfîrșit, ele interziceau turcilor să se stabilească permanent în Țările Române, să dețină proprietăți funciare acolo sau să se angajeze în practicarea agriculturii și a creșterii vitelor și cereau ca toate pămînturile luate de la mănăstiri sau de la creștinii din apropierea raialelor să fie restituite fără întîrziere.[14]

Majoritatea acestor restricții vor rămîne pe hîrtie. Guvernul otoman a ignorat pur și simplu prevederile Tratatului de la Kuciuk-Kainargi, precum și hatișerifurile din 1774. A continuat să se amestece la fel ca și înainte în treburile interne ale Țărilor Române și să ridice și mai mult pretențiile economice, pînă cînd noi războaie și tratate cu Rusia vor aduce temporar o oarecare ușurare.

Într-un anumit sens, guvernul otoman nu avea altă soluție decît să persiste în exploatarea economică a Țărilor Române. În ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, Constantinopolul și fortărețele de la Dunăre depindeau atît de mult de Țările Române în privința produselor alimentare încît, în corespondența oficială, Moldova și Țara Românească erau menționate în mod repetat drept „grînarele Imperiului". Cantitățile cerute erau adesea aproape incredibile. De pildă, între decembrie 1786 și aprilie 1788, cînd un nou război cu Rusia părea iminent, comandanții militari otomani au cerut Moldovei 219 833 chile turcești de grîu din Moldova (1 chilă de Constantinopol însemna aproximativ 26 kg) sau 5 715 000 kg; 265 267 chile de orz (6 796 000 kg); 119 631 chile de făină (2 937 000 kg), iar în primele nouă luni ale anului 1787, 117 000 de oi.[15] Nu există nici o certitudine că toate aceste cereri au fost satisfăcute, deși sultanul însuși i-a adus laude domnitorului Alexandru Ipsilanti pentru zelul depus în acest sens. Ca de obicei, greul a fost dus aproape în exclusivitate de țărănime. În afară de produse agricole,

---

[14] M. M. Alexandrescu-Dersca, „Rolul hatișerifurilor de privilegii în limitarea obligațiilor către Poartă (1774–1802)", în *Studii: Revistă de istorie*, 11/6, 1958, pp. 101–119; M. A. Mehmed (ed.), *Documente turcești privind istoria României, I, 1455–1774*, București, 1976, pp. 319–328.

[15] M. A. Mehmed (ed.), *Documente turcești, II, 1774–1791*, București, 1983, pp. 155–302.

otomanii au cerut cherestea pentru repararea fortăreţelor de la Dunăre şi de la granița cu Rusia şi pentru construirea de poduri şi de nave şi au ordonat domnitorilor să mobilizeze meşteri şi muncitori calificaţi pentru îndeplinirea acestor operaţiuni. Cantitatea exactă de lemn de construcție şi numărul de muncitori, uneori şi cîte 2 000 în acelaşi timp, erau lăsate la discreția comandanţilor militari locali. Aceşti dregători nu ţineau seama de condițiile din Țările Române cînd întocmeau listele de rechiziționări. În consecință, după încheierea războiului ruso-turc din 1787–1792, ambele părți au recunoscut situaţia economică disperată a Țărilor Române, iar Tratatul de la Iaşi din 1792 le acorda o păsuire de doi ani în privința aprovizionărilor. Dar guvernul otoman nu a luat în seamă această prevedere a Tratatului. A ordonat imediat noi livrări de alimente către Constantinopol, iar în 1792, Țara Românească a asigurat 265 554 chile de grîu și de orz, o cantitate enormă într-o vreme în care țăranii din Oltenia făceau făină din ghindă şi mîncau muşchiul de pe copaci. Nici marea foamete care s-a abătut asupra Țărilor Române în 1794–1796 nu a determinat guvernul otoman să-şi modereze cererile. În următoarele două decenii el a continuat să se bizuie pe mari cantități de cereale şi de animale din Țara Românească şi din Moldova, în special grîu şi oi. Dar erau solicitate şi alte produse. În 1819, de pildă, cantități substanțiale de caşcaval (230 400 kg), seu topit (2 280 960 kg), grăsime (136 960 kg) şi miere (72 960 kg) au fost achiziționate în Țara Românească pentru aprovizionarea Constantinopolului.[16]

Repartizarea şi colectarea acestor provizii aveau loc după datină. Cantitatea totală de provizii era împărțită pe judeţe şi subîmpărțită pe sate. Ispravnicii, sprijiniţi de către boieri şi preoţi, îşi asumau responsabilitatea generală a operaţiunii. Colectarea în sine era un prilej de numeroase abuzuri: se luau cantități mai mari decît cele cerute de turci, diferenţa fiind însuşită de către boierii şi oficialitățile locale; plata se făcea pe bază de recipisă şi nu în bani şi se putea ca recipisa să nu fie onorată niciodată; unele articole erau pur şi simplu luate cu forța. Adeseori, negustorii otomani erau părtaşi la aceste jafuri organizate. Singura resursă ce le mai rămînea țăranilor era revolta, o armă puternică ce îi impresiona pe dregători, dat fiind că violenţele prelungite puteau submina colectările și livrările, puteau reduce profiturile şi încorda relațiile cu Poarta. Cu toate că autoritățile otomane îşi asumau în mod formal responsabilitatea plăţii produselor, de fapt, cereau adesea ca acestea să fie livrate fără plată. Chiar atunci cînd pro-

---

[16] M. Guboglu, *Catalogul documentelor turceşti*, I, Bucureşti, 1960, pp. 261–273.

ducătorii erau despăgubiţi, ajungeau cîteodată să-şi plătească propriile lor grîne şi animale, întrucît domnitorul putea impune noi biruri pentru a-şi acoperi propriile sale cheltuieli în calitate de mijlocitor, aşa cum a procedat Nicolae Caragea în Ţara Românească în 1783.

Un moment hotărîtor în relaţiile economice dintre Ţările Române şi suzeran l-a constituit hatişeriful emis de sultanul Selim al III-lea (1789–1807) în 1802 sub presiunea Rusiei. Pentru întîia oară, Poarta a ţinut seama de capacitatea Ţărilor Române de a furniza mărfurile cerute şi a recunoscut dreptul domnitorului de a negocia cantităţile şi preţurile cu dregătorii otomani.[17] Într-un anumit sens, aceste concesii au reprezentat o reacţie la schimbările ce aveau loc pe piaţa de la Dunărea de Jos, provocate de interesul internaţional crescînd pentru produsele agricole româneşti. Concurenţa impunea o modificare a vechiului mecanism de stabilire a preţurilor, iar sultanul a permis astfel concesiilor reciproce făcute de negustorii din Brăila să influenţeze preţurile mărfurilor.

Principalul antrepozit de zaherele în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea era Brăila, cel mai important port dunărean al Ţării Româneşti. Aici, grîul, orzul, cheresteaua şi multe alte produse de pe întreg teritoriul Principatului erau depozitate pînă în momentul în care puteau fi transportate la Constantinopol sau în alte porturi otomane. Negoţul cu grîne prin Brăila devenise atît de important încît mare parte a acestuia se făcea cu o nouă unitate de măsură — chila de Brăila, egală cu circa 307 kg. Preţul cerealelor la Brăila era determinat de diverse împrejurări, în special abundenţa recoltei şi situaţia politică existentă (război sau pace şi caracterul presant al necesităţilor otomane).[18] Preţul oferit de dregătorii şi negustorii otomani era invariabil mai mic decît valoarea grînelor pe piaţa internaţională, însă nu putea scădea atît de jos încît să-l descurajeze pe producător să cultive cantităţi suficiente. Şi nu era nici în interesul domnitorului să consimtă la o spoliere totală a ţăranilor, deoarece un astfel de tratament le-ar fi subminat capacitatea de a plăti biruri către stat. Noile mecanisme de stabilire a preţurilor au asigurat livrările neîntrerupte către Constantinopol pînă în ajunul revoltelor din Ţara Românească şi din Grecia din 1821.

---

[17] M. A. Mehmed (ed.), *Documente turceşti, III, 1791–1812*, Bucureşti, 1986, pp. 167–177; T. Ionescu, „Hatişeriful de la 1802 şi începutul luptei pentru asigurarea pieţei interne a principatelor dunărene", în *Studii şi articole de istorie*, I, Bucureşti, 1956, pp. 37–78.

[18] C. C. Giurescu, *Istoricul oraşului Brăila*, Bucureşti, 1968, pp. 97–115.

Obligaţiile de la stat la stat şi concurenţa pentru ocuparea scaunelor domneşti au continuat să secătuiască Ţările Române de avuţii substanţiale. Ca urmare a Tratatului de la Kuciuk-Kainargi, sultanul a stabilit valoarea tributului pentru Ţara Românească la 619 pungi şi pentru Moldova la 135 de pungi. În 1812 aceste sume se ridicaseră la 1 000 şi respectiv 500 de pungi. Taxa anuală plătită sultanului pentru a-şi acoperi cheltuielile suitei sale, richiabia, a crescut în Ţara Românească de la 80 la 500 de pungi, iar în Moldova de la 50 la 300 de pungi. Domnitorii continuau să cheltuiască sume imense de bani pentru a obţine şi a-şi păstra scaunul. Alexandru Mavrocordat este celebru pentru faptul că şi-a cumpărat scaunul Moldovei în 1782 cu enorma sumă de un milion de piaştri. În ultimul deceniu al secolului, eforturile domnitorilor de a se menţine în scaunul Moldovei au costat cel puţin jumătate din venitul anual al acestui Principat ce se ridica la patru milioane de piaştri. Neplata sumelor cerute însemna adesea mazilirea domnitorului şi confiscarea averii sale personale.

Efectul cumulativ al dominaţiei — în mod special, dacă în aceasta se identifică principala cauză a subdezvoltării economice a Ţărilor Române — constituie de mult timp un subiect controversat, dar o evaluare precisă se va putea face doar după o cercetare şi mai amănunţită a arhivelor otomane. Cu toate că mărturiile pentru anumite perioade sugerează un răspuns afirmativ la această întrebare, studiile recente arată că restricţiile otomane impuse comerţului în Moldova şi în Ţara Românească nu au constituit niciodată un monopol, ci reprezentau, de fapt, exercitarea dreptului de preempţiune asupra anumitor mărfuri.[19] Alte studii asupra secolului al XVII-lea au arătat că Ţările Române îşi direcţionau de regulă mare parte din comerţul lor către pieţele Europei Centrale, că prosperitatea lor depindea de cererile consumatorilor şi de fluctuaţia de preţuri din acea zonă şi că Imperiul Otoman însuşi servea drept piaţă indispensabilă pentru produsele Ţărilor Române.[20]

Clar este însă că nici tratatele dintre Rusia şi Imperiul Otoman, nici hatişerifurile emise periodic de către sultan nu au operat schimbări majore în subordonarea politică a Ţărilor Române faţă de Poartă şi nici nu le-au micşorat obligaţiile economice. În acelaşi timp, însă, se făceau simţite noi forţe, vestitoare ale schimbării. O grupare reformatoare atît în rîndurile

---

[19] *Idem*, *Probleme controversate în istoriografia română*, Bucureşti, 1977, pp. 111–122.

[20] B. Murgescu, „Impactul conjuncturii europene asupra comerţului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea", în *Revista de istorie*, 41/5, 1988, pp. 514–524 şi 41/6, pp. 587–596.

boierilor moldoveni, cît şi în ale celor munteni insista necontenit pentru autonomie şi pentru o reformă politică internă, iar Marile Puteri au început să discearnă o „problemă românească“ în cadrul mai amplei Chestiuni Orientale.

STATUL ŞI TREBURILE LUI

Instituţiile politice, juridice şi fiscale din Ţările Române în a doua jumătate de secol de dominaţie otomană nu căpătaseră încă forme moderne. Funcţia executivă şi cea judecătorească rămăseseră încă strîns împletite; legea civilă şi cea bisericească se suprapuneau, iar bugetele anuale şi o contabilizare precisă a veniturilor şi cheltuielilor statului rămîneau încă o chestiune de viitor. Cu toate acestea se făceau simţite mai multe înnoiri importante în administraţia publică: se procedase deja la codificarea legii şi a fost proclamat principiul separării puterilor ca mod de aşezare pe baze raţionale a sistemului judecătoresc; concentrarea puterii politice în mîinile domnitorului şi ale unei birocraţii centrale din ce în ce mai largi avea loc fără încetare în dauna boierilor de provincie şi a administraţiei locale; curentele în favoarea secularizării ce apăruseră în rîndurile persoanelor instruite subminau influenţa religiei şi rolul clerului în instituţiile civile.

Ponderea dominaţiei politice şi economice otomane a afectat dezvoltarea administraţiei publice în mare măsură, deşi nu întotdeauna în mod vizibil. Instituţiile, adaptate satisfacerii nenumăratelor pretenţii fiscale şi economice ale statului suzeran, se dezvoltau aşa cum o impuneau împrejurările. Intervenţiile neîncetate şi arbitrare ale Porţii în treburile politice interne ale Ţărilor Române — frecventa mazilire a domnilor este doar un exemplu dintre cele mai izbitoare — au subminat continuitatea administraţiei şi, prin crearea unui climat de teamă şi incertitudine, au contribuit la descurajarea guvernării pe baza unor reguli stricte şi a unor proceduri raţionale.

Sistemul politic existent în timpul acelei perioade poate fi cel mai bine caracterizat drept oligarhie. Puterea era exercitată de către domnitor şi marii boieri. Domnitorul îşi păstrase o autoritate considerabilă sub suzeranitatea otomană, chiar dacă autonomia ţării se deteriorase în secolul al XVIII-lea. Iniţiativa în definirea şi aplicarea politicii oficiale îi aparţinea, dar nu putea cîrmui treburile interne şi nici satisface cererile suzeranului fără sprijinul boierilor de frunte. În ciuda tensiunilor neîncetate dintre ei, boierii erau foarte uniţi în dorinţa lor de păstrare a ordinii sociale şi economice existente.

O trăsătură izbitoare a dezvoltării politice a fost neputinţa instituţiilor reprezentative de a deveni o prezenţă puternică. Cauzele au fost multiple. Boierii, care aveau toate temeiurile să limiteze autoritatea domnitorului, erau lipsiţi de coeziune. Îi despărţeau rangurile şi averile şi se întreceau între ei pentru bunăvoinţa domnitorului, astfel încît erau doar arareori în stare să organizeze o opoziţie efectivă faţă de politica acestuia. Absenţa unei puternice clase de mijloc pămîntene, interesate într-o cîrmuire raţională, limitată, explică şi absenţa unor puternice organe reprezentative şi preponderenţa executivului. Însă cheia acestei probleme era dominaţia otomană. Sultanul şi dregătorii săi sprijineau domnia, chiar dacă persoana domnitorului putea fi oricînd sacrificată, întrucît el era omul lor în Ţările Române, care răspundea de îndeplinirea politicii lor şi de asigurarea livrărilor de bunuri şi bani. Boierii, pe de altă parte, erau refractari şi insubordonaţi, fiind o sursă permanentă de nelinişte pentru autorităţile otomane. Lipsa lor de docilitate putea uneori să fie folosită pentru a ţine în frîu un domn îndărătnic, însă Poarta nu avea nici un interes să instituţionalizeze opoziţia împotriva acestuia.

Persoana cea mai importantă a cîrmuirii Ţărilor Române era domnitorul.[21] Puterea sa politică şi judecătorească era aproape absolută, iar cuvîntul său în politica fiscală şi economică aproape decisiv. Controla toate pîrghiile administraţiei centrale şi provinciale, iar personalul său era direct sau indirect răspunzător faţă de el. Domnitorul era judecătorul suprem, care audia pricini de orice fel, fie că erau civile sau penale, laice sau ecleziastice, şi servea drept curte supremă de apel. Putea să dea sentinţe mai aspre sau mai blînde decît cele prevăzute de lege şi putea graţia sau comuta pedepse după cum dorea. Administrarea economiei se afla în mîinile sale, o responsabilitate ce decurgea mai ales din rolul său de furnizor a tot felul de bunuri şi de biruri pentru suzeranul său şi din puterea sa de iniţiativă în stabilirea birurilor şi în alte probleme fiscale. Era de asemenea cel ce negocia cu negustorii şi dregătorii otomani preţurile ce trebuiau plătite pentru zaherea. Implicarea sa în economie nu se sfîrşea aici. Avea puterea să stabilească preţurile maximale ale mărfurilor vîndute pe piaţa locală şi să intervină aproape după voia sa în treburile breslelor negustorilor şi ale meşteşugarilor. Puţine limitări constituţionale împiedicau exercitarea acestor prerogative considerabile.

---

[21] *Istoria dreptului românesc*, I, partea a II-a, Bucureşti, 1984, pp. 95–100. Pentru o expunere contemporană a prerogativelor domnitorului în problemele juridice, vezi extrase din manualele de drept elaborate de Mihai Fotino în 1765 şi 1766, în V. A. Georgescu şi E. Popescu-Mihuţ, *Organizarea de stat a Ţării Româneşti, 1765–1782*, Bucureşti, 1989, pp. 93–96, 106-108, 114 117.

În timp, totuşi, diverse forţe s-au asociat pentru a restrînge absolutismul la care aspirau toţi domnitorii. Cea mai importantă limitare venea din afara Ţărilor Române. Dreptul asumat de către sultan de a selecta şi a mazili domnitorul era probabil cea mai formidabilă şi unica stavilă în calea autorităţii domneşti. Sultanul îl trata pe domnitor ca pe un dregător otoman, iar în ierarhia dregătorească otomană, el se afla sub vizirii importanţi. Totuşi, grecii din Fanar rîvneau la scaunul Ţărilor Române ca o încununare a carierei lor publice, chiar dacă modul în care îşi realizau ambiţiile impunea constrîngeri severe în privinţa libertăţii lor de acţiune. Pentru a-şi păstra scaunul, erau nevoiţi să intre în graţiile unei armate de dregători otomani. Împrumuturile şi diversele favoruri primite de către domnitori îi obligau să împartă funcţii publice şi să adopte măsuri fiscale adesea contrare intereselor lor, ca să nu mai vorbim de bunăstarea ţării în care veniseră pentru a o cîrmui. În orice caz, domnitorii puteau fi mazili̦ţi oricînd de către sultan, în ciuda limitelor prevăzute de tratatele impuse de Rusia. În 1786, de pildă, domnitorul Ţării Româneşti, Mihai Suţu, şi domnitorul Moldovei, Alexandru Mavrocordat, au fost mazili̦ţi peste noapte, fiind suspectaţi de lipsă de loialitate. Precaritatea domniei poate fi dedusă şi din faptul că între 1791 şi 1802 au fost şase domnitori în Ţara Românească şi cinci în Moldova.

Durata domniei a fost o problemă continuu controversată între dregătorii otomani şi ruşi în primele două decenii ale secolului al XIX-lea. În hatişeriful din 1802, care prevedea o succesiune ordonată, sultanul Selim al III-lea a fost de acord cu o durată a domniei de şapte ani şi a promis că domnitorii nu aveau să fie mazili̦ţi înainte de termen decît pentru motive serioase, verificate atît de curtea rusă, cît şi de cea otomană. În ciuda acestui angajament solemn, un singur domnitor de după 1802 — Scarlat Callimachi, domnitorul Moldovei (1812–1819) — şi-a încheiat domnia la termen.

Un pas important către asigurarea stabilităţii politice a fost făcut de către înşişi principalii pretendenţi la scaunul domnesc. Familiile fanariote şi clientela lor se alarmaseră din cauza cheltuielilor financiare crescînde cerute de rămînerea în competiţie. Se spune că în 1818, de pildă, soţia domnitorului Ţării Româneşti Alexandru Suţu (1818–1821) a oferit o sumă de două ori mai mare decît bugetul anual al ţării pentru a asigura înscăunarea fiului ei. Candidaţii care nu reuşeau sufereau, fireşte, pierderi financiare enorme, dar şi cîştigătorii ajungeau la Iaşi sau la Bucureşti atît de împovăraţi de datorii încît nu le ajungea o domnie scurtă pentru a-şi satisface creditorii şi a pune ceva deoparte pentru „pensie". Familiile de vază căutaseră cu disperare un timp să pună ordine în procesul de numire a domnitorilor. In cele din urmă, Poarta le-a ascultat păsul, dregătorii ajungînd

la concluzia că nu era întotdeauna înțelept să se acorde scaunul celui care oferea mai mult. Influențat, probabil, de fuga în Austria a domnitorului Țării Românești Ioan Caragea, în 1818, sultanul Mahmud al II-lea (1808–1839) a emis noi instrucțiuni privitoare la numirea domnitorilor, reducînd numărul familiilor fanariote din rîndul cărora puteau fi aleși la patru: familiile lui Scarlat Callimachi, Alexandru Suțu, Mihai Suțu și Dimitrie Moruzi. Acestea, la rîndul lor, au acceptat să contribuie la întreținerea unui număr de alte cincizeci de familii fanariote din Constantinopol — o mare povară financiară care, într-adevăr, a ajuns să fie suportată de locuitorii Țărilor Române. Astfel, din bugetul pe anul 1820 al Țării Românești, de circa șase milioane de piaștri, un milion era cheltuit pentru sprijinirea acelor fanarioți care fuseseră excluși de la competiția pentru scaunul domnesc.

Libertatea de acțiune a domnitorilor era și ea limitată de către ambasadorul rus la Constantinopol și de către consulii de la București și Iași. Exemple de amestec al acestora sînt berechet, de la proteste împotriva impunerii unor noi biruri boierilor și clerului pînă la încurajarea boierilor să înainteze dregătorilor otomani de la Constantinopol plîngeri împotriva domnitorului aflat la cîrmuire.[22] Principala responsabilitate a consulilor era aceea de a asigura respectarea de către domnitori a tratatelor dintre Rusia și Imperiul Otoman. În 1792, de pildă, consulul de la Iași, în conformitate cu instrucțiunile primite de la Sankt Petersburg, l-a convins pe domnitorul Alexandru Moruzi să nu strîngă noi biruri, acțiune care ar fi încălcat Tratatul de la Iași.[23]

În ciuda procedeelor de selecție, a instabilității mandatului și a altor inconveniente, în ultima jumătate de veac de regim fanariot, în scaunul Moldovei și al Țării Românești au ajuns cîteva personalități deosebite. Acestea au vădit structuri complexe, avînd deopotrivă vicii și virtuți. Nicolae Mavrogheni (Țara Românească, 1786–1790), spre deosebire de majoritatea omologilor săi, fiind un grec de origine modestă, a fost cel mai înzestrat comandant militar dintre toți domnitorii fanarioți, repurtînd numeroase succese în războiul ruso-turc din 1788–1790. A fost un sprijinitor generos al Bisericii Ortodoxe și a ferit masa populației de biruri arbitrare, atrăgîndu-și în schimb dușmănia stăruitoare a boierilor dat fiind că-i obligase să suporte grele poveri fiscale cu care nu erau deprinși. Constantin Ipsilanti (Țara Românească, 1802–1806), fanariot și el, a fost un cîrmuitor capabil, care a nutrit planuri ambițioase pentru unirea Principatelor și crea-

---

[22] Dimensiunea acestei probleme este sugerată în introducerea la Hurmuzaki, *Documente*, serie nouă, I, *Rapoarte consulare ruse, 1770–1796*, București, 1962, pp. 5–59.

[23] *Ibid.*, pp. 496–499.

rea unui regat al Daciei ce ar fi urmat să fie condus de principi ereditari ai familiei Ipsilanti. Fanariotul Ioan Caragea (Ţara Românească, 1812–1818) a întrunit trăsăturile unui intelect cultivat cu cele ale unei avariţii nemăsurate. Ridica neîncetat birurile şi s-a dovedit deosebit de inventiv în născocirea altora noi, cum ar fi birul femeilor rele, cu gîndul de a-şi strînge o avere personală, dar a introdus şi un nou cod de legi, a promovat învăţămîntul şi a tradus din italiană în greacă opt dintre comediile lui Goldoni. Scarlat Callimachi (Moldova, 1812–1819), un om blajin, cultivat, a sprijinit înnoirile în învăţămînt şi a iniţiat o nouă codificare a legislaţiei civile.

Personalitatea cea mai proeminentă dintre domnitorii acelei perioade a fost, fără îndoială, Alexandru Ipsilanti (domnitor al Ţării Româneşti, 1774–1782; 1796–1797 şi al Moldovei, 1786–1788).[24] El merită epitetul de despot luminat, întrucît a încercat să introducă în Principate multe dintre ideile transformatoare ale Europei. Grec, descinzînd dintr-una din cele mai de vază familii ale Fanarului, avea o educaţie solidă, iar ca mare dragoman îşi demonstrase iscusinţa de administrator. A încercat să reorganizeze din temelii sistemul de cîrmuire a Ţării Româneşti, să reformeze sistemul judecătoresc, să reînsufleţească învăţămîntul superior şi să stabilească relaţiile sale cu suzeranul otoman pe baze raţionale, legale. Dacă mare parte din ceea ce a realizat nu a reuşit să dăinuie, acest lucru s-a întîmplat în special din cauza altora şi a împrejurărilor din vremea sa.

Singura clasă socială din interiorul ţării capabilă să pună la încercare puterea domnitorului fusese, în mod tradiţional, marea boierime. Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea poziţia marilor boieri se deteriorase grav. Structurile fundamentale ale regimului nobiliar din secolul al XVII-lea dispăruseră sau fuseseră drastic modificate. Dreptul de a alege domnitorul fusese reţinut de sultan, iar vechea adunare de stări, care în secolul al XVII-lea fusese un organ independent, reprezentînd interesele boierilor, cedase locul unui sfat de obşte, format din marii boieri numiţi de către domnitor.

Cu toate că rolul marilor boieri în treburile politice slăbise, aceştia continuau să reprezinte principala putere socială, economică şi politică din ţară.[25] Domnitorii fanarioţi şi anturajul lor veneau şi plecau, dar boierii, ale căror averi şi poziţii sociale îşi aveau rădăcinile în pămîntul ţării, rămîneau o forţă permanentă. Uniţi, puteau exercita o presiune puternică

---

[24] M. D. Vlad, „Iluminism şi modernism în politica reformatoare a domnitorului Alexandru Ipsilanti“, în *Revista de istorie*, 40/10, 1987, pp. 997–1016.

[25] O descriere contemporană a boierilor, făcută cu discernămînt, a fost trimisă în 1822 de către L. Kreuchely, consulul prusac la Iaşi şi apoi la Bucureşti, ambasadorului prusac de la Constantinopol: „Explication des boyars valaques“, în Hurmuzaki, *Documente*, X, Bucureşti, 1897, pp. 495–548.

pînă şi asupra celui mai autoritar domnitor, pentru că, fără sprijinul lor tacit cel puţin, el nu putea spera să-şi îndeplinească obligaţiile faţă de sultan.

Marile familii moşiereşti — Cantacuzinii, Sturzeştii şi Văcăreştii — continuau să formeze sfatul domnesc, un organ consultativ de o influenţă considerabilă, care împreună cu favoriţii domnitorului ocupau cele mai înalte dregătorii în ţară. Domnul se bizuia adesea pe ei pentru a căpăta sprijin material şi moral. Împrumuta de la aceştia bani pentru a satisface pretenţiile extraordinare ale sultanului şi se consulta cu ei în mod regulat cu privire la cheltuielile de stat, practici care le dădeau putere de control asupra finanţelor publice. Interesele domnitorului coincideau, de fapt, adesea cu cele ale boierilor. Ei se împotriveau ca un singur om schimbărilor fundamentale din structura economică şi socială a ţării şi aproape întotdeauna colaborau cînd era vorba de introducerea unor noi poveri fiscale asupra ţărănimii.

Exista, totuşi, o tensiune inerentă între domnitor şi boieri. Cel dintîi, conştient sau nu, era angajat în acapararea puterilor în stat, tendinţă manifestă în codificarea legilor, în controlul său asupra sistemului judiciar şi intervenţia sa crescîndă în relaţiile dintre moşieri şi ţăranii dependenţi. Fiecare măsură luată de către domnitor micşora întru cîtva puterea şi influenţa boierilor. Aceştia, la rîndul lor, se agăţau cu tenacitate de privilegiile ce le mai rămăseseră şi încercau să ştirbească puterea domnitorului. Foloseau Curtea rusă şi Poarta otomană pentru a se împotrivi domnitorilor „despoţi", protestînd frecvent împotriva încălcării „vechilor drepturi şi rînduieli", mai ales în domeniul fiscalităţii. De asemenea, au conspirat împotriva domnitorilor, aşa cum s-a întîmplat în 1782, cînd mai mulţi boieri moldoveni au jurat în secret să lupte pentru drepturile şi privilegiile „stării boierilor", faptă ce a dus la executarea conducătorilor lor; au înaintat petiţii pentru redobîndirea vechilor privilegii, ca de pildă în 1790, cînd unii boieri munteni i-au cerut comandantului armatei austriece de ocupaţie să reinstituie serbia, a cărei abolire, la mijlocul secolului al XVIII-lea, o atribuiau unor cîrmuitori tirani; au mers atît de departe încît să pună sub semnul întrebării însăşi domnia ca instituţie, aşa cum au procedat în 1802, cînd cîţiva boieri moldoveni au alcătuit un plan de constituire a unei „republici aristo-democraticeşti". Uneori, în caz extrem, fugeau din ţară, de obicei pe pămînt austriac, ca în 1802, cînd din locul lor de refugiu, de la Braşov (Kronstadt), au adresat memorandumuri împăraţilor Austriei şi Rusiei, plîngîndu-se de starea deplorabilă în care ajunsese Ţara Românească.[26]

---

[26] V. Georgescu, *Memoires et projets de réforme dans les Principautes Roumaines, 1769–1830*, Bucureşti, 1970, pp. 43–44, 45–46.

Toate aceste acte de sfidare au avut arareori efect. Ele puteau cîteodată să fie primejdioase pentru domnitor, întrucît una dintre principalele sale responsabilităţi faţă de sultan era menţinerea păcii şi a ordinii. Tulburări ce ar fi putut întrerupe fluxul de provizii către Constantinopol sau să-i ofere Rusiei pretextul unei intervenţii ar fi făcut Poarta să ceară explicaţii imediate. Totuşi, opoziţia boierilor a rămas sporadică, pentru că acestora le lipsea baza instituţională care să dea eforturilor lor coeziune şi continuitate.

O ameninţare potenţial serioasă la adresa autorităţii domnitorului venea din partea a două organe deliberative, care îşi păstraseră cel puţin o aparenţă a reprezentativităţii de altădată.[27] Cel mai important dintre acestea era sfatul domnesc, care, în afara funcţiilor sale consultative, avea responsabilităţi judecătoreşti speciale. Acea secţiune a sfatului care servea drept tribunal era tehnic cunoscută sub numele de divan domnesc, termen ce a ajuns să fie aplicat întregului sfat (de aici înainte, divanul va fi folosit cu acest al doilea sens). După 1774, importanţa divanului a crescut din cauza frecventelor ocupaţii militare şi, în consecinţă, a neocupării scaunului domnesc. Uneori avea atribuţii largi, dar a fost întotdeauna subordonat puterii ocupante. În orice caz, aceste episoade au fost prea scurte şi boierii prea neascultători pentru a permite divanului să devină o instituţie independentă, cu putere politică proprie.

Membrii divanului erau numiţi de către domnitor dintre boierii de rangul întîi şi al doilea. Tradiţia, întărită prin firmane emise de către sultan, recunoştea dreptul domnitorului de a alege pe cine dorea dintre boierii pămînteni sau greci. Însă un domnitor înţelept ţinea seama de poziţia socială, de influenţa politică şi de durata în care cei numiţi de el fuseseră în slujba statului. Astfel de considerente explică opoziţia cu care se confrunta adesea domnitorul din partea unui organ ales de către el însuşi. Deşi componenţa divanului era în continuă schimbare, un mic nucleu de mari boieri îşi menţinea de la o domnie la alta locul în divan ca şi alte înalte dregătorii sau reapărea frecvent în aceste funcţii. Astfel, treburile interne ale ţării erau conduse de către domnitor cu sprijinul unui mănunchi de familii boiereşti, care formau casta aristocrată sau oligarhia ce a dominat viaţa politică, economică şi culturală pînă tîrziu în deceniul al treilea al secolului al XIX-lea.

Cel de-al doilea organism important, reprezentînd opinia boierilor, era sfatul de obşte. Acesta era o rămăşiţă a vechii adunări de stări, redusă acum

---

[27] V. A. Georgescu şi P. Strihan, *Judecata domnească în Ţara Românească şi Moldova (1611–1831)*, partea I, *Organizarea judecătorească*, vol. II, *1740–1831*, Bucureşti, 1981, pp. 63–76, 96–100.

la acele persoane chemate în mod special de către domnitor. Ca şi în secolul al XVII-lea, nici un statut legal nu reglementa structura sa şi nici nu-i definea prerogativele. Acestea nu erau menţionate nici în Tratatul de la Kuciuk-Kainargi, nici în numeroasele coduri de legi adoptate de către diverşi domnitori între 1765 şi 1818, cu toate că sfatul era, cel puţin teoretic, o instituţie politică fundamentală alături de domnitor şi de divan. Ca întruchipare a autonomiei tradiţionale a ţării, sfatul de obşte avea posibilitatea să modifice echilibrul dintre domnitor şi boieri şi să devină un organ cu adevărat reprezentativ. Fireşte, atît domnitorul, cît şi sultanul preferau să-l lase într-o stare amorfă.

Sfatul de obşte putea fi convocat doar de către domnitor sau de către cineva desemnat de către acesta. La o convocare se puteau întruni cel puţin doisprezece şi cel mult o sută patruzeci de persoane, însă numărul lor arareori trecea de treizeci şi şase. Nici o chestiune publică — laică sau ecleziastică, economică sau politică, de la alegerea mitropoliţilor şi a episcopilor şi codificarea legilor pînă la biruri şi probleme de administraţie centrală şi locală — nu depăşea competenţele sfatului. Acesta nu era o unealtă docilă a domnitorului. Dezbaterile erau adesea animate, mai ales cînd era vorba de biruri, iar uneori boierii sfîrşeau prin denunţarea domnitorului la Constantinopol. Domnitorul era, însă, cel care stabilea ordinea de zi şi avea putere de decizie, iar atîta vreme cît Poarta era mulţumită de prestaţia sa, acesta învingea orice opoziţie.

Domnitorul îşi datora predominanţa în treburile interne şi aparatului dregătoresc din ce în ce mai mare şi mai complicat, asupra căruia acesta avea autoritate atît la nivel central, cît şi local. A continuat procesul de centralizare a autorităţii, procedînd la transferul de putere şi de iniţiativă de la organele locale de guvernare şi de la boierii de provincie către instituţiile cu sediul la Bucureşti şi la Iaşi şi administrate de către boieri înalţi dregători, răspunzători doar faţă de domn.

Organizarea administrativă a ambelor Principate explică sporirea dregătorimii. Ţara Românească era împărţită în 17 judeţe, care la rîndul lor erau grupate în trei mari unităţi geografice: cinci judeţe la apus de Olt formau Oltenia istorică. Aceasta, deşi mai păstra doar puţin din vechea ei autonomie, continua să fie cîrmuită de către un ban, care îşi avea reşedinţa la Bucureşti; celelalte douăsprezece judeţe de pe malul stîng al Oltului formau, în secolul al XVII-lea, Ţara de Sus şi, mai către răsărit, Ţara de Jos, fiecare dintre ele fiind condusă de cîte un mare vornic şi un mare logofăt. Fiecare judeţ era administrat de către doi ispravnici, unul grec şi altul pămîntean, care întruneau funcţiile executive, judecătoreşti şi fiscale, în ciuda strădiunţelor domnitorilor de a introduce separaţia puterilor. Fiecare judeţ

era împărţit în plăşi (numite plaiuri în judeţele de munte), iar acestea erau administrate de către zapcii şi vătafi, numiţi de marele vornic. Ca şi ispravnicii, ei aveau autoritate executivă, judecătorească şi fiscală. La fiecare dintre aceste niveluri administrative, numărul dregătorilor a fost în continuă creştere în secolul al XVIII-lea. Au apărut noi dregătorii, iar personalul celor vechi s-a dublat sau chiar s-a triplat în special pentru a ceda presiunilor boierilor care îşi doreau asemenea funcţii şi a satisface nevoia de bani a domnitorului. Sistemul administrativ şi tendinţa de centralizare au fost în esenţă aceleaşi în Moldova şi în Ţara Românească.

Vînzarea dregătoriilor devenise un obicei. Îndată ce se urca în scaun, noul domnitor scotea funcţiile înalte la mezat. Cumpărătorii acestora, în special boierii şi membrii anturajului domnitorului, vindeau, la rîndul lor, funcţii la nivelul judeţelor, iar ispravnicii şi vătafii vindeau posturi locale. Fiecare era, fireşte, dornic să recupereze banii cheltuiţi pentru propria sa funcţie şi să se mai aleagă şi cu ceva profit. Funcţia cea mai căutată era cea de mare vistier, figura centrală din sistemul fiscal al ţării. Aceasta se vindea cu 300 000 de piaştri în 1820, o sumă enormă, dar îi asigura celui în cauză un venit de cel puţin 500 000 de piaştri, întrucît el era acela care numea ispravnicii. Vînzarea acestor dregătorii a avut un efect dezastruos asupra moralităţii şi eficienţei aparatului administrativ. Mulţi dintre cei ce obţineau posturile erau lipsiţi de experienţă şi de aptitudini. La nivelul judeţului, de pildă, ispravnicii erau numiţi dintre fiii boierilor, iar unica lor calificare pentru acest post important din administraţia locală era dată de avuţia şi puterea familiilor lor. O dată instalaţi, aceştia îşi obţineau veniturile din banii destinaţi vistieriei publice — biruri şi dări — suplimentate de daruri şi alte surse cunoscute în general drept havaieturi. Practica darurilor era considerată normală, dat fiind că dregătorii nu primeau salarii regulate. Astfel, dregătorii îşi considerau postul ca o investiţie şi îşi foloseau autoritatea pentru a se îmbogăţi pe seama locuitorilor din jurisdicţia lor. Îşi îndeplineau îndatoririle în special în speranţa unui cîştig personal, nu din simţul datoriei.

Un dregător care nu făcea parte din ierarhia dregătorească autohtonă, dar al cărui rol era, totuşi, crucial pentru bunul mers al sistemului administrativ, era secretarul turc al domnitorului — divan-effendi.[28] Menţionat în documente încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, acesta avea atît pe vremea aceea, cît şi în secolul al XVIII-lea atribuţii protocolare atunci cînd dregătorii otomani vizitau Bucureştii şi Iaşii şi răspundea de

[28] P. Strihan, „Divan-Effendi în Ţara Românească şi Moldova în secolele XVII–XIX", în *Studii: Revistă de istorie*, 21/5, 1968, pp. 881–896.

traducerea comunicărilor către şi din partea oficialităţilor otomane la toate nivelurile. Una dintre treburile sale, şi nu cea mai puţin importantă, era aceea de a nu-l slăbi pe domnitor din ochi şi de a raporta Porţii asupra activităţilor şi loialităţii acestuia. Lua parte în mod regulat la întrunirile divanului. Printre atribuţiile sale se număra şi aceea de a citi în turceşte firmanurile emise de către sultan, un act de mare însemnătate simbolică, întrucît dădea expresie, în întreaga administraţie, prezenţei şi autorităţii statului otoman. În secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, divan-effendi îşi asumase importante puteri judecătoreşti. El răspundea de judecarea şi arbitrarea pricinilor dintre pămînteni şi supuşii otomani. S-ar putea ca domnitorii înşişi să fi încurajat această activitate ca mijloc de limitare a amestecului cadiilor de la Dunăre în treburile judecătoreşti ale Ţărilor Române.

Un personaj indispensabil bunului mers al administraţiei domneşti s-a dovedit capuchehaia, reprezentantul sau agentul diplomatic al domnitorilor români la Poarta otomană.[29] Acesta era intermediarul dintre domnitor, pe de o parte, şi dregătorii otomani şi lumea bancară şi comercială de la Constantinopol, pe de altă parte. Prin intermediul lui, domnitorul plătea birul, trimitea daruri celor puternici pentru a le cîştiga favorurile, transmitea informaţii politice, îşi denunţa duşmanii şi se justifica. Capuchehaia trebuia deci să fie o persoană care să cunoască îndeaproape cum merg treburile la Curtea sultanului şi în administraţia otomană, care să fie bine văzută de acestea, care să aibă prieteni şi al cărei cuvînt să atîrne greu. La început, postul a fost ocupat de un boier pămîntean, dar, o dată cu creşterea importanţei grecilor în organizarea politică otomană, capuchehaia a ajuns să fie în secolul al XVIII-lea, în mod invariabil, un grec sau o persoană total elenizată.

Domnitorul era lipsit de un instrument important de politică de stat — o armată permanentă. Dezmembrarea acesteia mersese atît de departe, încît la mijlocul secolului al XVIII-lea domnitorul nu mai avea la dispoziţie decît o forţă simbolică pentru garda personală şi menţinerea ordinii publice. Încercările din a doua jumătate a acelui veac de a reînfiinţa armata naţională au avut doar un succes temporar. Războaiele dintre Rusia şi Turcia au oferit prilejuri favorabile în acest sens. În timpul campaniilor din 1768-1774, 4 000 de voluntari din fiecare Principat, în majoritate ţărani, s-au alăturat oştilor ruseşti. Dar au fost urgent lăsaţi la vatră după înche-

[29] A. H. Golimas, *Despre capuchehăile Moldovei şi poruncile Porţii către Moldova pînă la 1829*, Iaşi, 1943, pp. 1-72. Cu privire la activitatea acestora, vezi rapoartele trimise domnitorului în A. Camariano-Cioran, *Reprezentanţa diplomatică a Moldovei la Constantinopol (30 august 1741-decembrie 1742)*, Bucureşti, 1985.

ierea războiului, pentru că nici ruşii, nici otomanii nu găseau că ar avea vreun avantaj dacă ar întreţine o armată permanentă a Moldovei şi a Ţării Româneşti. Armata de 10 000 de oameni adunată de Nicolae Mavrogheni, domnul Ţării Româneşti, pentru a lupta alături de turci împotriva austriecilor în 1788–1790 a avut aceeaşi soartă.

Întrucît nici nu putea fi vorba de o armată permanentă autohtonă, domnitorii recurgeau la forţele neregulate locale. În Ţara Românească, de pildă, în primul deceniu al secolului al XIX-lea, domnitorii au sporit rolul pandurilor din Oltenia. Organizaţi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea din rîndurile ţăranilor liberi pentru apărarea hotarelor şi ca un fel de jandarmerie, pandurii împleteau diverse activităţi militare cu ocupaţiile agricole tradiţionale pentru a fi scutiţi de anumite dări. La începutul secolului al XIX-lea, slujeau ca miliţie teritorială ce putea fi activată pe vreme de război sau de tulburări interne.[30] Domnitorul Constantin Ipsilanti le-a sporit rapid numărul, întrucît decisese să rupă relaţiile cu suzeranul său otoman şi, pentru a-şi asigura independenţa, dorea să aibă, în afară de sprijinul rusesc, o însemnată forţă militară proprie. Pandurii au participat la campania rusă din Oltenia în 1807 în sprijinul răscoalei sîrbilor, dar armistiţiul încheiat între Rusia şi Turcia a pus capăt nevoii de a avea o mare armată munteană şi a dus la reducerea numărului pandurilor. Totuşi, ideea unei armate permanente a prevalat în gîndurile boierilor antiotomani şi ale generalilor ruşi. În 1812, comandantul forţelor ruse din Ţările Române a înaintat divanelor din Ţara Românească şi Moldova cîte un plan amănunţit cu privire la organizarea unor armate permanente, dar înainte ca acestea să poată reacţiona în vreun fel, Rusia a încheiat pace şi a renunţat la idee. Aveau să treacă mai multe decenii pînă să se nască o armată regulată modernă.

O trăsătură caracteristică izbitoare a sistemului judecătoresc din Principate, în secolul al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea, a fost multitudinea de coduri şi cutume legale. În primul rînd, exista legea scrisă, ce consta din diverse coduri de legi civile şi canoane bizantine, precum şi din interpretările şi reglementările suplimentare promulgate de către domnitorii Moldovei şi ai Ţării Româneşti. În secolul al XIX-lea au intrat în vigoare codurile europene apusene, în special cele franceze şi austriece. Legea cutumiară, în cea mai mare parte nescrisă şi foarte diversificată, în funcţie de localitate, şi-a păstrat vitalitatea, în ciuda suprapunerii permanente a codurilor scrise. Legea scrisă şi cea tradiţională s-au

---

[30] Cu privire la panduri, vezi *Istoria militară a poporului român*, IV, Bucureşti, 1987, pp. 96–102.

dezvoltat independent una de cealaltă şi, pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, nu s-a făcut nici o încercare de combinare a lor într-un cod naţional unic.

Legea bizantină (*ius receptum*), cunoscută în limba română în general sub numele de pravilă, a stat la baza jurisprudenţei româneşti în secolul al XVIII-lea.[31] Autoritatea acesteia este evidentă în deciziile luate de către organele judecătoreşti şi în referirile continue la surse bizantine în toate proiectele de codificare întreprinse între 1765 şi 1818. Pravila era norma după care se măsura temeinicia tuturor codurilor noi.

Textele legale bizantine cel mai larg folosite în secolul al XVIII-lea erau aşa-numitele *Basilicale* sau *Cărţi împărăteşti*. O altă sursă importantă a deciziilor legale era *Hexabiblos*, un compendiu de materiale privitoare la dreptul civil şi penal, întocmit în 1345 de către Constantin Harmenopoulos, ce a început să circule în Ţările Române în secolul al XVIII-lea. Jurisprudenţa românească din secolul al XVIII-lea a continuat să fie influenţată şi de alte culegeri de legi bazate pe surse bizantine şi folosite în veacurile anterioare: *Sintagma* lui Matei Vlastares, o culegere de legi canonice organizată alfabetic, alcătuită în 1335, tradusă însă în slavonă, nu în română, precum şi un număr de nomocanoane — colecţii de legi imperiale bizantine şi de canoane ale sinoadelor bisericeşti. Demne de menţionat dintre acestea din urmă sînt nomocanonul lui Malaxos (1561–1562), tradus în limba română sub titlul *Pravila aleasă* (Iaşi, 1632); nomocanonul lui Daniil Panoneanul, ce a stat la baza *Îndreptării legii* (Tîrgovişte, 1652); un nomocanon lărgit conţinînd întreaga pravilă a Ţării Româneşti, precum şi nomocanonul lui Iacob din Ianina (1645), tradus în limba română sub titlul *Cîrja arhierească* (Iaşi, 1754).

În cursul regimului fanariot, care a durat aproape un secol, multe dintre codurile bizantine folosite în judecătorii nu se găseau decît în limba greacă. Unele, precum *Hexabiblos* de Harmenopoulos, au fost tipărite în mai multe rînduri în secolul al XVIII-lea, dar în afara Ţărilor Române, în timp ce alte coduri circulau în manuscris. Limba greacă însă nu putea deveni limba sistemului judecătoresc, întrucît majoritatea celor care făceau dreptate

---

[31] Cu privire la problema generală a receptării dreptului bizantin în Ţările Române, vezi V. A. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1980, pp. 87–120, şi E. Popescu-Mihuţ, „Remarques sur la place des textes de droit criminel byzantin dans la pratique judiciaire roumaine du XVIIIe siecle", în *Etudes byzantines et post-byzantines*, Bucureşti, 1991, pp. 180–192. Vezi şi G. Cronţ, „Byzantine Juridical Influences in the Rumanian Feudal Society: Byzantine Sources of the Rumanian Feudal Law", în *Revue des etudes sud-est europeennes*, 2/3–4, 1964, pp. 359–383.

nu ştiau să citească în această limbă. Începînd cu ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, limba română a început să cîştige neîncetat teren faţă de cea greacă. Cîţiva domnitori luminaţi au recunoscut această tendinţă, poruncind să se efectueze traducerea în limba română a textelor importante. Domnul Ţării Româneşti, Alexandru Ipsilanti, a iniţiat traducerea secţiunilor penale din *Basilicale*, iar domnul Moldovei, Alexandru Moruzi, a dat ordin să se traducă *Hexabiblos* în întregime.

Paralel cu pravilele bizantine, pe care adeseori le completa, exista legea cutumiară — *obiceiul pămîntului* — rod al condiţiilor economice şi sociale existente înainte de formarea Ţărilor Române în secolul al XIV-lea.[32] Obiceiul pămîntului n-a fost niciodată confirmat de către un domnitor sau de către o curte superioară de judecată; nu a fost niciodată codificat, studiat de către învăţaţi sau predat în academiile de învăţămînt superior, tot aşa cum nu a existat nici o ediţie oficială sau particulară a acestuia. A constituit, totuşi, un sprijin de importanţă crucială pentru structura socială şi economică a Ţărilor Române pînă cel puţin în primele decenii ale secolului al XIX-lea. În mod paradoxal, atîta vreme cît au prevalat codurile bizantine, locul deţinut de obiceiul pămîntului era în siguranţă. Întrucît pravilele nu făceau referire la multe instituţii şi practici şi deoarece nu exista o codificare cuprinzătoare a legilor din Moldova şi Ţara Românească, singura soluţie pentru cei ce judecau era invocarea normelor tradiţionale ale regiunilor din care făceau parte. Problemele sociale fundamentale, precum dreptul pretins de boieri de a conduce treburile ţării, obligaţiile reciproce ale moşierilor şi ţăranilor dependenţi, controlul ţăranilor liberi asupra pămîntului şi solidaritatea obştii săteşti faţă de venetici, erau cel mai adesea soluţionate pe baza legii cutumiare. Cu toate că pravilele erau folosite în special în cazurile în care erau implicaţi boierii şi mănăstirile, în dispută fiind mari proprietăţi şi cantităţi imense de bunuri, precum şi alte chestiuni complicate, atît pîrîtorii, cît şi pîrîţii cereau adesea ca judecata să se facă în conformitate cu obiceiul pămîntului.

Încercările făcute la sfîrşitul secolului al XVIII-lea de alcătuire a unor culegeri de norme legale tradiţionale subliniază importanţa legii cutumiare. În 1782, în Moldova au fost strînse informaţii referitoare la normele şi procedurile legale locale ca răspuns la solicitările guvernatorului austriac din Bucovina de a avea date cu privire la stăpînirea pămîntului în Principat, iar în 1797, domnitorul Ţării Româneşti, Alexandru Ipsilanti, a înfiinţat logofeţia de obiceiuri, care răspundea de culegerea „normelor de

---

[32] Cu privire la naşterea şi decăderea obiceiului pămîntului, vezi V. Hanga, *Les Institutions du droit coutumier roumain*, Bucureşti, 1988, pp. 44–158.

drept consuetudinar", precum şi de informaţii cu privire la „istoria şi la orînduiala politicească" a ţării. Alte culegeri, totuşi, par să nu se fi făcut în cele două Ţări Române, cum nu s-a încercat nici o codificare a materialelor existente, probabil din cauza permanentelor încălcări ale obiceiurilor de către legea scrisă.

În ciuda unei anumite vitalităţi, obiceiul a cedat încet-încet locul pravilei şi legislaţiei domneşti. Normele stabilite cu mult timp în urmă în vechea comunitate sătească, în care predominau sistemul social patriarhal şi economia naturală, nu puteau rezolva problemele unei societăţi din ce în ce mai complexe. Ele nu puteau, de pildă, să slujească nevoile domnitorului şi ale dregătorilor, angajaţi în centralizarea instituţiilor publice. Doar ocazional, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, tradiţia nescrisă a prevalat asupra codurilor scrise, aşa cum s-a întîmplat în 1797, cînd divanul Ţării Româneşti a stipulat că, în probleme referitoare la zestre, se va urma obiceiul, chiar dacă venea, evident, în contradicţie cu pravila. În afară de inadaptabilitatea ei la nevoile în schimbare ale societăţii, legea cutumiară prezenta şi dezavantajul de a avea un caracter esenţialmente local şi, ca atare, era inaplicabilă la nivel naţional.

Domnitorii recunoşteau neajunsurile existenţei unor sisteme legale multiple, aşa că, în anii '60 şi '70 ai secolului al XVIII-lea, au luat primele măsuri de unificare a acestora şi au procedat la o reformă generală a normelor şi procedurilor judiciare. Scopul imediat era aducerea la zi a pravilei şi eliminarea legilor învechite. În secolele anterioare, preceptele legii imperiale şi canonice bizantine fuseseră socotite drept obligatorii şi, în consecinţă, nu s-a considerat necesară sancţionarea lor şi nici discutarea valabilităţii lor. Dar, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, domnitorii şi-au dat din ce în ce mai mult seama cît de puţin se potriveau codurile bizantine cu necesităţile societăţii contemporane din Moldova şi Ţara Românească. Ca atare, au încercat să armonizeze tradiţia şi necesitatea printr-o nouă legislaţie şi prin codificarea legilor. Într-adevăr, ei au procedat la crearea unui cod legislativ naţional. Iniţiativa le-a aparţinut în mod necesar lor, dat fiind că dreptul de a legifera şi, în consecinţă, de a modifica legile existente le era în general recunoscut.

Domnitorii îşi exercitau largile puteri legislative în diverse moduri. Cea mai importantă activitate a lor era întocmirea şi promulgarea de hrisoave, acte normative ce priveau probleme sociale şi economice specifice şi confirmau sau modificau o reglementare existentă sau stabileau norme noi. Promulgarea unui hrisov era de obicei precedată de un raport întocmit de către membrii divanului la porunca domnitorului. Aprobarea acestuia dădea raportului forţă de lege şi se renunţa adesea la adoptarea reglemen-

ţării printr-un hrisov. Dacă problema respectivă era de importanţă excepţională, domnitorul putea convoca sfatul de obşte, însă nu era obligat să urmeze recomandările acestuia. Multe hrisoave priveau organizarea fiscală şi juridică a ţării şi probleme civile referitoare la moştenire, adopţie şi la ţigani. Un alt tip de legislaţie domnească, ce reglementa statutul diverselor categorii sociale, în special cel al ţăranilor dependenţi, şi se promulga în acelaşi fel ca şi hrisoavele, era aşezămîntul. Domnitorul emitea în mod regulat şi instrucţiuni sub forma unor scrisori circulare către dregătorii de judeţ, stabilind noi reguli administrative şi juridice sau amendînd unele mai vechi. Adesea, acestea conţineau un număr de articole (ponturi) şi aveau putere deplină de lege, însă erau frecvent menite să pregătească terenul pentru reglementări cu un caracter mai oficial, sub forma unui hrisov sau aşezămînt. Printre ponturile importante s-au numărat cele emise de către domnitorul Mihai Suţu, în 1795, privind puterile judecătoreşti ale ispravnicilor de judeţ.

Deciziile domnitorilor în anumite pricini speciale formau şi ele un corpus important de legi, demonstrînd întreaga măsură a puterilor judecătoreşti pe care le aveau aceştia. Toate instanţele judecătoreşti erau subordonate domnitorului. Cu toate că erau împuternicite să cerceteze substanţa pricinilor, ele nu împărţeau dreptatea. Funcţia lor era, mai curînd, să strîngă dovezi, în special mărturiile împricinaţilor şi să facă recomandări, dar verdictul final rămînea la latitudinea domnitorului. În consecinţă, volumul de muncă era enorm, pentru că majoritatea reclamanţilor i se adresau direct, chiar şi în cele mai nesemnificative pricini, în loc să le adreseze autorităţilor judecătoreşti din judeţele respective. Puterea de a da verdictul final, verdict ce avea aceeaşi forţă ca un cod de legi sau ca un act judecătoresc, a devenit unul dintre cele mai preţioase instrumente de care dispunea domnitorul pentru adaptarea atît a pravilei, cît şi a obiceiului pămîntului la necesităţile în schimbare ale societăţii şi statului.

De o importanţă fundamentală pentru dezvoltarea dreptului şi a instituţiilor publice în general au fost codificările întreprinse în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Astfel de lucrări erau conforme cu spiritul vremurilor şi reprezentau o mărturie a trecerii societăţii româneşti de la forme medievale la forme moderne.

Prima încercare de codificare a fost făcută de către domnitorul Ţării Româneşti Ştefan Racoviţă (1764–1765). Acesta i-a cerut lui Mihail Fotino, un boier venit de curînd în Ţara Românească din Chiosul său natal, să reunească legea imperială şi canonică bizantină (*ius receptum*), legea domnească (*ius novum*) şi obiceiul pămîntului într-un singur cod, sub forma unui manual, care să slujească nevoile practice ale judecătorilor.

Fotino, unul dintre cei mai învăţaţi jurişti ai zilelor lui, a redactat în 1765 un manual de drept ce s-a bucurat de o ediţie revizuită în 1766. Ambele volume au fost publicate în limba greacă. Acestea au apărut sub forma unui nomocanon lărgit, unul dintre volume conţinînd legea imperială laică (constituţională, fiscală, penală, agricolă şi maritimă), iar celălalt cuprinzînd legea canonică. Fotino s-a inspirat mai ales din *Basilicale*, practică ce va fi urmată de către toţi codificatorii de mai tîrziu pînă la introducerea codurilor europene occidentale în deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea. Fotino a consultat şi surse muntene, însă obiceiul pămîntului ocupa doar o porţiune restrînsă din această sinteză erudită.[33] Cu toate că aceste manuale nu au fost niciodată aprobate în mod oficial, numeroasele copii manuscrise sugerează folosirea lor pe scară largă.

Alexandru Ipsilanti a realizat cel mai cuprinzător program de codificare şi de reformă juridică dintre toate tentativele făcute în acest sens în a doua jumătate de veac de regim fanariot.[34] A început în 1775 reorganizarea justiţiei de la vîrf. *Hrisovul cu ponturi*, emis de el, se referea la instanţele superioare şi preciza îndatoririle divanului, care din momentul acela îşi asuma atribuţiile unei curţi supreme de justiţie. S-au creat prin acest hrisov noi departamente, fiecare dintre ele ocupîndu-se cu o categorie specială de pricini — penale, comerciale şi civile. *Cartea domnească* dată de Ipsilanti în acelaşi an se ocupa cu probleme de principiu. Cea mai importantă stipulaţie a fost cea care stabilea că puterea judecătorească trebuie să fie separată de cea executivă; pentru întîia oară se prevedea numirea unui dregător în fiecare judeţ, ale cărui funcţiuni să fie exclusiv judecătoreşti. Ispravnicul, care slujise în mod tradiţional ca judecător şef în judeţul său, a păstrat puteri administrative şi poliţieneşti considerabile, însă, de aici înainte, i s-a interzis să judece pricini sau să aplice amenzi. Scopul lui Ipsilanti era de a mări eficienţa şi onestitatea sistemului judecătoresc şi de a-l face un instrument mai sensibil al propriei sale politici, dar a avut prea puţin succes în înlocuirea tradiţiei cu principiul separării puterilor.

Reformele juridice ale lui Ipsilanti au culminat cu promulgarea unui nou cod de legi, în 1780, *Pravilniceasca condică*. Bazată pe *Basilicale* şi pe obiceiul pămîntului şi publicată în greacă şi în română, aceasta nu

---

[33] V. A. Georgescu, „Un manuscrit parisien du «nomikon procheiron» (Bucarest, 1766) de Michel Fotino (Photeinopoulos)", în *Revue des etudes sud-est europeennes*, 8/2, 1970, pp. 329–364.

[34] Vezi instrucţiunile lui Ipsilanti în *Pravilniceasca condică 1780*, Bucureşti, 1957, pp. 161–168; V. A. Georgescu şi E. Popescu, *Legislaţia agrară a Ţării Româneşti, 1775–1782*, Bucureşti, 1970, pp. 58–62.

a reprezentat un cod complet şi se ocupa mai curînd cu organizarea instanţelor judecătoreşti, cu procedura judiciară şi cu cîteva probleme de drept civil. Prevederile ei reflectau atît angajarea domnitorului faţă de reforma socială generală, cît şi recunoaşterea limitelor acesteia. Pe de o parte, Ipsilanti reafirma limitarea puterilor judecătoreşti ale ispravnicilor, dar, pe de altă parte, consfinţea pretenţiile boierilor de proprietate cu privire la prestaţiile în muncă ale ţăranilor dependenţi.

Numeroase codificări din ambele Ţări Române au urmat iniţiativa lui Ipsilanti. În Ţara Românească a devenit necesar un nou cod de legi, cuprinzător, întrucît judecătorii continuau să aplice o varietate mare de norme legale, practică ce adesea ducea la confuzii şi la decizii judecătoreşti contradictorii. Curînd după venirea sa la domnie, în 1812, domnitorul Ioan Caragea a numit doi jurişti care să alcătuiască un nou cod. Aceştia şi-au fundamentat lucrarea în special pe legea bizantină, pe *Pravilniceasca condică* a lui Ipsilanti şi pe obiceiul pămîntului, dar s-au inspirat şi din surse occidentale, mai ales din Codul civil francez din 1804, în chestiuni privitoare la contracte şi moşteniri, ceea ce sugerează evoluţia societăţii muntene spre forme economice şi sociale mai moderne. Un sfat de obşte, convocat de Caragea în 1818, constituit din înalţi prelaţi, din boieri care deţineau înalte funcţii în stat şi din alţi boieri, a recomandat aprobarea codului. Publicată în greacă şi în română, *Legiuirea* a fost aplicată imediat şi a rămas în vigoare pînă în 1865, cînd a fost introdus un nou cod civil. Contribuţia cea mai importantă adusă de *Legiuirea lui Caragea* la administrarea justiţiei era sistematizarea pe subiecte, o inovaţie semnificativă în materie de legislaţie scrisă în Ţara Românească. Codul atingea multe aspecte ale vieţii sociale, în special relaţiile dintre moşieri şi ţărani, dat fiind că întărea prerogativele boierilor asupra pămîntului în dauna celor care îl munceau.

Codificarea legilor s-a desfăşurat cu tot atîta intensitate şi în Moldova, unde domnitorii au încercat să realizeze o mai mare uniformizare a administrării justiţiei şi să răspundă problemelor sociale urgente. În 1785, Alexandru Mavrocordat a promulgat *Sobornicescul Hrisov*, care se referea la daniile de pămînt şi la statutul ţiganilor. Acesta confirma dreptul strămoşesc de preempţiune de care se bucurau rudele sau membrii obştii săteşti în cazul în care pămîntul trecea în alte mîini şi a fost menit să preîntîmpine distrugerea satelor de ţărani liberi de către boierii puternici. *Sobornicescul Hrisov* interzicea, de asemenea, despărţirea familiilor de ţigani şi clarifica statutul moldovenilor care se căsătoreau cu ţigani. În 1814, Andronache Donici, un înalt magistrat, a elaborat un manual de drept civil, bazat pe *Basilicale* şi pe obiceiul pămîntului. Cu toate că nu a fost niciodată aprobat în mod formal de către domnitor, a fost larg folosit de către

judecători pînă în 1865 deoarece reprezenta un compendiu sistematic şi uşor de mînuit al normelor juridice aplicate. Scarlat Callimachi a promulgat un cod cuprinzător în 1817, bazat pe izvoare tradiţionale, dar, pentru întîia oară, autorii acestuia s-au inspirat în mare măsură din codurile occidentale.[35] Principala lor sursă de inspiraţie a fost codul civil austriac din 1811, pe care l-au adaptat la condiţiile Moldovei, în special în chestiuni economice. Întrucît *Codul Calimach* a fost publicat în limba greacă şi nu a fost tradus în româneşte pînă în anul 1838, judecătorii continuau să facă apel la codurile bizantine, la obiceiul pămîntului şi la manualul lui Donici. Evoluţia societăţii moldoveneşti a făcut, însă, imperios necesară alcătuirea unui cod penal autohton. În 1820, domnitorul Mihai Suţu a promulgat un cod de procedură penală în limba română, care combina prevederile dreptului bizantin şi ale obiceiului pămîntului cu articole preluate din codul penal austriac din 1803 (tradus în limba română în 1807 pentru uz în Bucovina) şi care a rămas în vigoare pînă în 1865, cînd a fost redactat un nou cod penal.

Cele două responsabilităţi financiare oficiale, de maximă urgenţă, ale domnitorilor, între Tratatul de la Kuciuk-Kainargi şi sfîrşitul regimului fanariot în 1821, ţineau de satisfacerea cerinţelor sultanului şi de echilibrarea bugetului. Cheltuielile statului în ambele Ţări Române au crescut spectaculos în această perioadă. În anul fiscal 1818–1819, în Ţara Românească acestea s-au ridicat la suma enormă de 5 910 000 lei, iar în Moldova, la 1 443 000 lei. O sumă suplimentară, de 1 000 000 lei, a fost plătită în secret de către Ţara Românească (dar şi de către Moldova, la un nivel proporţional mai scăzut) unei armate de dregători turci. În fiecare dintre cele două Ţări Române, aproximativ 35 la sută din cheltuielile curente din acel an au fost în beneficiul turcilor, iar 25 la sută în cel al domnitorului, în timp ce 40 de procente au fost rezervate ţării. O analiză a ultimei categorii, în cazul Moldovei, arată că suma cea mai însemnată, cam o jumătate, era folosită pentru plata dregătorilor, urmată de cheltuieli substanţiale pentru serviciile poştale.[36] Aceste cifre reflectă sporirea neîntreruptă a birocraţiei statului. Se pare că s-a cheltuit puţin pentru serviciile sociale; probleme ca, de pildă, ajutorarea săracilor, a orfanilor şi chiar învăţămîntul nu erau încă socotite ca responsabilităţi publice.

---

[35] A. Rădulescu, „Izvoarele Codului Calimach", în *Pagini din istoria dreptului românesc*, Bucureşti, 1970, pp. 133–154.

[36] V. A. Georgescu, *Memoires et projets*, pp. 71–80: Raportul lui Iordache Rosetti-Rosnovanu către ambasadorul rus la Constantinopol, 1818.

Veniturile statului ţineau pasul cu cheltuielile doar prin impunerea unor biruri grele şi adesea arbitrare, suportate de marea masă a populaţiei. Venitul anual al Ţării Româneşti s-a ridicat între 1782 şi 1818 de la 3 550 000 de taleri la 6 000 000 de taleri, în timp ce acela al Moldovei a scăzut de la 2 840 000 de taleri în 1785 la 1 450 000 în 1818, în special din cauza pierderii Basarabiei, anexată de Rusia în 1812. Din cauza unor procedee contabile haotice şi a lipsei unor bugete anuale oficiale, nu este întotdeauna posibil să se facă o distincţie precisă între veniturile şi cheltuielile vistieriei statului, pe de o parte, şi cele ale vistieriei domnitorului, pe de altă parte. Banii publici şi averea personală a domnitorului erau încă socotite ca fiind unul şi acelaşi lucru, în ciuda eforturilor care se făceau pentru a le separa. Domnitorii înşişi sprijineau o astfel de schimbare, pentru a evita ruinarea averilor personale din cauza lăcomiei fără margini a dregătorilor otomani.

Principala sursă a vistieriei statului era birul, un impozit perceput pe fiecare cap de familie, plătibil în rate. Alături de alte dări impuse capului familiei, precum *menzilul*, menit să subvenţioneze sistemul poştal, şi *banii zaherelei*, pentru proviziile ce trebuiau trimise Porţii, birul aducea în vistieria statului şi în cea domnească între 60 şi 70 la sută din veniturile lor anuale. Celelalte 30–40 la sută proveneau din dările în bani pentru porci şi pentru stupi (*dijmăritul* în Ţara Românească şi *desetina* în Moldova), pentru oi (*oieritul* în Ţara Românească şi *goştina* în Moldova), pentru vin (*vinărici* în Ţara Românească şi *vădrărit* în Moldova), cunoscute sub numele generic de *huzmeturi* în Ţara Românească şi *rusumaturi* în Moldova. Venitul domnitorului Ţării Româneşti din aceste dări trecea de un milion de lei în anul fiscal 1814–1815. Din această sumă, vinăriciul reprezenta 42 la sută, oieritul 37 la sută, iar dijmăritul 21 la sută. Domnitorul mai obţinea venituri şi de pe urma numeroaselor taxe de consumaţie, de barieră şi vamale, precum şi din cele puse asupra mărfurilor vîndute la tîrguri, avînd, de asemenea, dreptul exclusiv asupra beneficiilor rezultate din minerit, mai ales din exploatarea sării. El strîngea taxele pe bunurile ce intrau sau tranzitau ţara, dar nu avea nici un control asupra tarifelor, stabilite de autorităţile otomane în cadrul unor negocieri cu puterile străine. Domnitorul putea totodată să strîngă huzmeturi aproape după placul inimii, uneori pentru a acoperi obligaţii de stat, alteori în propriul său beneficiu. De pildă, în 1815, în Ţara Românească, Ioan Caragea a crescut drastic vinăriciul, dijmăritul şi oieritul pentru a satisface cererile de mînă de lucru şi de căruţe ale Porţii, iar în 1819, Alexandru Suţu a triplat aceste sume pentru a-şi achita datoriile pe care le făcuse în timpul luptei sale pentru scaunul domnesc. Dacă toate încercările sale eşuau, domnitorul recurgea la împrumuturi, în special de la mănăstiri sau de la înalte feţe bisericeşti, sume pe care, adesea, nu le mai înapoia niciodată.

Principala dare, birul, era plătită aproape în exclusivitate de către țărănime. În 1775, domnitorul Alexandru Ipsilanti a stabilit o dare fixă, plătibilă în patru rate (*samă* în Țara Românească și *sfert* în Moldova). Aceasta a fost impusă pe fiecare cap de gospodărie pînă în 1783, cînd a fost introdusă o nouă unitate fiscală — *lude*[37] — unitate de contribuabili în Țara Românească alcătuită dintr-un număr variabil de birnici. O familie mai înstărită putea forma singură o lude, dar cel mai adesea săracii erau grupați împreună cu cîțiva vecini prosperi. La începutul secolului următor, întrucît birul a crescut, într-o lude puteau fi chiar douăsprezece familii. În 1804, în Țara Românească erau cam 40 000 de liuzi, numărul lor scăzînd pînă la 19 500 în 1820. Domnitorii însă, inventivi ca întotdeauna în materie de chestiuni fiscale, au crescut pur și simplu valoarea totală a impozitului. Consecințele acestei politici s-au reflectat în sporirea sumei pe care o avea de plătit fiecare lude: 16 taleri în 1775, 80 în 1804 și 212 în 1818. Chiar dacă se ține seama de creșterea numărului de birnici din fiecare lude și de deprecierea monedei de argint în această perioadă, povara suportată de fiecare contribuabil s-a mărit simțitor. Hotărîrea în legătură cu numărul de liuzi pe județ, cu categoriile de birnici ce trebuiau incluse în fiecare lude și cu modalitatea de strîngere a birului, era luată de dregătorii vistieriei în consultare cu dregătorii locali. Se poate ca același sistem să fi funcționat și în Moldova, dar aici, se pare, bătrînii satului aveau cuvîntul decisiv în repartizarea pe săteni a birului stabilit. Anumite categorii fiscale, precum breslele negustorilor și ale meseriașilor, erau și ele supuse plății birului și erau organizate în unități fiscale, numite *cruci*, dar acestea plăteau mai puțin decît țăranii.

Marele avantaj al statului de pe urma repartizării celui mai important impozit pe liuzi și pe cruci era răspunderea colectivă pentru plata acestuia. O astfel de asigurare era esențială la țară, unde fuga reprezenta arma principală folosită de țărani pentru a se feri atît de plata birului către stat, cît și de dările pretinse de moșieri. Dacă o familie fugea sau dacă din anumite motive nu era în stare să-și respecte obligațiile, ceilalți birnici din lude erau siliți să acopere diferența. Astfel, povara prevenirii fugii populației rurale pentru a scăpa de plata impozitelor, o problemă economică și socială majoră a epocii, a fost trecută din seama dregătorilor statului pe seama satului.

Spre deosebire de bir, care era întotdeauna strîns de către birarii sau agenții fiscali ai domnitorului, strîngerea celorlalte dări, precum huzmeturile și oieritul, era concesionată marilor boieri și negustorilor avuți.

---

[37] S. Columbeanu, „Sistemul de impunere pe lude în Țara Românească (1800–1830)", în *Studii: Revistă de istorie*, 21/3, 1968, pp. 469–479.

Otcupcii, cum erau cunoscute aceste persoane care luau în arendă strîngerea birurilor, găseau această practică deosebit de lucrativă, întrucît puteau subarenda în mare măsură birurile la nivel de judeţ şi chiar la nivel orăşenesc. Atît birnicul, cît şi vistieria statului aveau de suferit. Cel dintîi era adesea silit să plătească mai mult decît cerinţele legale, întrucît fiscalitatea devenise într-adevăr o afacere privată în care otcupul încerca să-şi sporească profiturile prin orice mijloc posibil. Veniturile vistieriei se micşorau, la rîndul lor, din acelaşi motiv.

Prin crearea liuzii şi prin introducerea altor reforme, Alexandru Ipsilanti şi alţi cîţiva dintre succesorii săi speraseră să pună sistemul fiscal al ţării pe baze mai raţionale, dar s-au lovit, în mod inevitabil, de două obstacole majore: scutirea totală sau parţială de la impunere a boierilor şi a mănăstirilor — posesorii celor mai mari averi — şi privilegiile fiscale de care se bucurau multe alte categorii ale populaţiei. Domnitorii se confruntau neîntrerupt cu cererile financiare imense, adeseori arbitrare, ale dregătorilor otomani, ceea ce făcea planificarea pe termen lung şi buna administrare imposibile.

Povara fiscală era astfel suportată, în mod disproporţionat, de către sărăcime. S-ar putea ca jumătate din populaţia fiecărui Principat să fi fost scutită, dintr-un motiv sau altul, de plata birului. Poziţia socială era decisivă. În afară de boieri şi de înaltul cler, anumite categorii dintre foştii dregători şi dintre neamurile boierilor, aflate în serviciul statului, plăteau puţin sau chiar deloc. Doar în împrejurări extraordinare cei puternici intrau şi ei în rîndurile birnicilor, aşa cum s-a întîmplat în 1789, cînd biserica din Ţara Românească a contribuit cu 131 000 de taleri la zaherele, şi în 1804, cînd stările privilegiate au fost nevoite să plătească dijmăritul şi vinăriciul. Pe lîngă boieri şi înaltul cler, un număr aproape infinit de grupuri privilegiate se bucurau într-o oarecare măsură de scutirea de bir. Potrivit recensămîntului din Ţara Românească, din 1819, 194 000 de familii aparţineau „stării a treia" şi erau, ca atare, pasibile de impunere, dar, dintre acestea, 76 000 erau privilegiate, şi anume, erau scoase din rîndurile birnicilor şi scutite parţial sau total de la plata oricăror dări.[38] Cei mai numeroşi dintre aceştia erau *scutelnicii*, care ajunseseră la 20 610 în 1819, şi *posluşnicii*, care numărau 20 558 de persoane. Aceştia apăruseră în deceniul

---

[38] N. Grigoraş, „Privilegiile fiscale în Moldova, 1741–1821", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 14, 1977, pp. 41–53, şi 18, 1981, pp. 183–200; I. Constantinescu, „Aspecte ale destrămării feudalismului în Ţara Românească şi Moldova la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea", în *Studii şi materiale de istorie medie*, 9, 1978, pp. 9–42.

al cincilea al secolului al XVIII-lea, după abolirea rumâniei, ca mijloc de compensare a stăpînilor de moşii pentru pierderea muncii ţăranilor. În schimbul unor munci sau al altor servicii pentru aceştia, scutelnicii şi posluşnicii erau scutiţi de plata birurilor domneşti. Mai erau totuşi şi alte categorii care reuşeau să scape de întreaga povară a fiscalităţii. *Neamurile* în Ţara Românească sau *mazilii* în Moldova — rubedeniile boierilor care nu deţineau funcţii în slujba statului şi erau un fel de boiernaşi de provincie — plăteau o dare personală şi nu erau astfel incluşi în repartizarea birurilor pe liuzi. În cele din urmă, *ruptaşii*, în marea lor majoritate străini, plăteau o taxă pe avere, pe baza unor aranjamente individuale cu vistieria.

Sistemul fiscal era astfel prizonierul tradiţiei. Acesta fusese conceput în primul rînd pentru a satisface nevoile imediate ale domnitorului, ale suzeranului său şi ale boierilor. La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, însă, structurile învechite ale sistemului fiscal împiedicau dezvoltarea economică şi progresul social, în parte deoarece domnitorii şi boierii nu erau stăpîni la ei acasă şi nu-l puteau schimba, dar şi pentru că prea puţini dintre aceştia gîndeau în termenii naţiunii şi ai responsabilităţii lor faţă de ea.

BISERICA ORTODOXĂ

Biserica Ortodoxă în Moldova şi în Ţara Românească era, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, o biserică naţională: locuitorii aparţineau, într-o majoritate covîrşitoare, acestei biserici; ea era strîns legată de soarta politică a Ţărilor Române încă de la formarea acestora în secolul al XIV-lea, lăsîndu-şi amprenta atît asupra culturii şi literaturii, cît şi asupra credinţelor şi obiceiurilor populare. Rolul bisericii în viaţa economică a fost substanţial, întrucît mănăstirile luate la un loc erau cele mai mari deţinătoare de pămînt în ambele Ţări Române, iar productivitatea lor influenţa în mod substanţial capacitatea ţării de a face faţă obligaţiilor faţă de Poartă. Pentru marea masă a populaţiei, biserica oferea o sumă variată de servicii în privinţa cărora statul nu-şi asumase încă responsabilitatea — sănătate, învăţămînt, ajutorarea săracilor şi înregistrarea datelor privitoare la evoluţia populaţiei. În administraţia publică, clerul stătea cot la cot cu boierii în cele mai înalte sfaturi ale statului şi împărţea dreptatea în pricinile civile, precum şi în cele ecleziastice.

Pe lîngă rolul său de instituţie naţională, biserica făcea, în acelaşi timp, parte integrantă din lumea ortodoxiei răsăritene. Contactele româneşti cu bisericile slave de sud se regăsesc în urmă, în secolul al X-lea, dacă nu mai

devreme, iar legăturile canonice cu Patriarhia de la Constantinopol fuseseră inaugurate în secolul al XV-lea. În secolul al XVIII-lea, influenţa greacă pătrunsese adînc în biserica din Ţara Românească şi din Moldova, în mare măsură datorită influenţei domnilor fanarioţi şi a familiilor lor. Patriarhul Constantinopolului îşi mai exercita dreptul de a aproba alegerea mitropoliţilor Moldovei şi Ţării Româneşti (sau Ungrovlahiei în termeni ecleziastici) şi constituia autoritatea supremă în materie de doctrină şi ritualuri, deşi, în toate celelalte chestiuni, bisericile româneşti erau independente. Contactele ecleziastice directe cu celelalte patriarhii răsăritene — Alexandria, Antiohia şi Ierusalimul — erau mult mai puţin intense decît fuseseră în secolul al XVII-lea, însă sprijinul financiar pe care toate bisericile ortodoxe din Răsărit îl primeau din Ţările Române a crescut în secolul al XVIII-lea. „Bisericile închinate", în mod special, al căror venit, cel puţin al unora dintre ele, era rezervat pentru fapte bune în Răsărit, au contribuit cu sume enorme de bani la apărarea ortodoxiei în Imperiul Otoman. Ca rezultat, cele două biserici româneşti se bucurau de un loc special în cadrul ortodoxiei răsăritene, iar mitropoliţii acestora aveau dreptul să urmeze imediat după Patriarhul Constantinopolului la întrunirile sinodului patriarhal.

Relaţiile dintre bisericile române şi biserica ortodoxă rusă datau din secolul al XVI-lea şi, deşi prieteneşti, ele nu au fost niciodată atît de strînse ca acelea dintre români şi lumea greacă. Aceste contacte au intrat într-o nouă etapă după Tratatul de la Kuciuk-Kainargi. Cu toate că între 1774 şi 1812 ele au devenit mai intense decît fuseseră vreodată, această experienţă a contribuit prea puţin la promovarea unor relaţii mai bune între ierarhii celor două biserici. Încercările Ecaterinei a II-a şi ale lui Alexandru I de a-şi impune voinţa politică asupra Principatelor au fost însoţite de intervenţia brutală a Sfîntului Sinod de la Sankt Petersburg în conducerea celor două mitropolii române.

Două exemple sînt evocatoare. În timpul războiului ruso-turc din 1787–1792 autorităţile de ocupaţie ruseşti au dat bisericile româneşti pe mîna prelaţilor simpatizanţi ai ţelurilor politice ruse în Europa de Sud-Est. După moartea mitropolitului Leon Gheucă, în 1788, comandantul militar rus, cu aprobarea Ecaterinei a II-a şi a Sfîntului Sinod, l-a adus la Iaşi pe arhiepiscopul Ambrozie Serebrenicov al Poltavei ca „ocîrmuitor" al bisericii din Moldova. Acesta îl hirotoniseşte ca adjunct al său, episcop-vicar, pe Gavriil Bănulescu-Bodoni, român născut în Transilvania, care slujise în biserica rusă în diverse funcţii. Cînd s-a retras din Moldova, în 1792, potrivit prevederilor Tratatului de la Iaşi, armata rusă l-a lăsat în urma ei pe Bănulescu-Bodoni, pe care autorităţile de ocupaţie ruseşti îl

instalaseră ca mitropolit. A fost arestat de către noul domnitor la porunca sultanului şi a fost trimis la Constantinopol de unde va fi curînd repatriat în Rusia.

Cele două biserici române au căzut din nou sub control rusesc în timpul războiului ruso-turc din 1806–1812. De data aceasta, relaţia părea permanentă, întrucît ţarul plănuise anexarea Principatelor şi subordonarea bisericilor române Sfîntului Sinod. Un decret imperial de la 1808 îl numea pe Bănulescu-Bodoni — retras ca mitropolit al Kievului în 1803 — exarh al Moldovei şi al Ţării Româneşti.[39] Sfîntul Sinod s-a grăbit să dea instrucţiuni noului prelat, cerîndu-i să i se adreseze pentru îndrumare în toate chestiunile administrative şi spirituale. Aceste acţiuni nu au însemnat altceva decît anexarea bisericilor române şi ruperea tuturor legăturilor lor cu Patriarhia de la Constantinopol.

Cei doi mitropoliţi au rezistat cu dîrzenie acestor proceduri necanonice. În Moldova, Veniamin Costachi s-a retras din scaun imediat după numirea ca exarh al lui Bănulescu-Bodoni şi s-a stabilit la mănăstirea Neamţ. În Ţara Românească, Dositei Filitti a refuzat să-l recunoască pe Bănulescu-Bodoni şi, în consecinţă, a fost înlăturat din scaun de către Sfîntul Sinod în 1809. A fost înlocuit cu un grec, Ignatie, mitropolitul Artei în Epir, care a fost instalat fără să se ţină seama de formele tradiţionale de alegere a mitropoliţilor. Necunoaşterea limbii române şi a obiceiurilor locale i-au sporit lipsa de popularitate.[40] Atît Ignatie, cît şi Bănulescu-Bodoni au fost, însă, sprijiniţi de către autorităţile ruseşti, dat fiind că aparţineau acelui mare grup de prelaţi ortodocşi din Europa de Sud-Est care serveau cu credinţă interesele ruseşti ca mijloc de eliberare a propriilor lor biserici de dominaţia otomană. Dar nici unul dintre cei doi nu a manifestat interes pentru tinerele mişcări naţionale ale slavilor de sud şi ale românilor. Bănulescu-Bodoni s-a dovedit un administrator capabil, cu planuri ambiţioase pentru reformarea bisericii în Ţările Române, dar a fost obligat să plece la retragerea trupelor ruseşti după semnarea Tratatului de la Bucureşti în 1812. El a fost imediat după aceea numit în fruntea noii Arhiepiscopii a Basarabiei, formată între Prut şi Nistru. Cam în acelaşi timp a părăsit Bucureştii

---

[39] E. C. Suttner, „Metropolit Gabriel Bănulescu-Bodoni", în *Ostkirchliche Studien*, 22/4, 1973, pp. 281–301; A. Stadniţkii, *Gavriil Banulesko-Bodoni, Ekzarkh Moldo-Vlahiiskii (1808–1812 gg.) i Mitropolit Kişinevskii (1813–1821 gg.)*, Chişinău, 1894, pp. 86–90.

[40] E. G. Prōtopsaltes, *Ignatios Mitropolitēs Oungrovlachias (1766–1828)*, I, Atena, 1959, pp. 73–82.

şi Ignatie, care s-a dus la Viena, unde a activat în mişcarea de renaştere politică şi culturală greacă.

Mitropolia Ungrovlahiei, cu episcopiile ei subordonate de Rîmnic, Buzău şi Argeş (după 1793) şi Mitropolia Moldovei, cu episcopiile ei subordonate de Roman şi Huşi, aveau domenii întinse şi complexe în administrarea lor. Clerul se bucura de o considerabilă autonomie în conducerea treburilor bisericeşti, însă mirenii, mai ales domnitorul şi marii boieri, aveau un rol crucial în chestiunile fiscale şi personale, precum şi în marile probleme de politică. Autoritatea legislativă supremă a bisericii era învestită în adunarea obştească sau în sobor, care rezolva cele mai importante probleme de administrare a bisericii; se ocupa de proiectarea unor noi legi şi de judecarea arhiereilor şi a boierilor de prim rang acuzaţi de delicte grave. În afară de mitropolit, care prezida aceste instanţe, membri de drept ai acestora erau episcopii, egumenii marilor mănăstiri, domnitorul şi sfetnicii divanului. Adunarea obştească nu se întrunea frecvent, în parte şi din cauza faptului că divanul domnesc, din care făceau parte şi mitropoliţii şi episcopii, se ocupa de o sumă de probleme ecleziastice. Sinodul mitropoliei, compus din înalte feţe bisericeşti, se ocupa de chestiunile mai de rutină ale conducerii bisericii. Acesta era şi el rar convocat, pentru că multe dintre problemele care intrau în competenţa lui se rezolvau direct între domnitor şi mitropolit. Clerul se folosea de un consistoriu, avînd mai ales funcţii judecătoreşti, pentru a pune oprelişti intervenţiei domnitorului şi a dregătorilor săi în pricini matrimoniale şi în judecarea preoţilor, practică devenită comună în secolul al XVIII-lea. La nivel local, protopopul, un înalt prelat ce avea în jurisdicţia sa un număr de parohii, avea un rol-cheie în administraţia bisericească. Acesta reprezenta legătura cea mai importantă între mitropolit şi episcopi, pe de o parte, şi preoţii parohi pe de altă parte. El era acela care strîngea dajdiile ecleziastice, investiga preoţii acuzaţi de fărădelegi, slujea drept judecător de primă instanţă în anumite pricini minore şi avea principala răspundere pentru instruirea parohilor în îndeplinirea obligaţiilor lor pastorale.

Domnitorul şi boierii aveau un cuvînt decisiv în alegerea mitropoliţilor şi a episcopilor în virtutea controlului pe care îl exercitau asupra divanului şi a sfatului de obşte. Procedura de alegere a mitropolitului Ungrovlahiei începea în momentul în care domnitorul convoca divanul pentru a nominaliza un candidat. Uneori divanul putea să propună pînă la trei candidaţi, dintre care domnitorul alegea unul. Apoi, pentru a aproba alegerea sa, domnitorul convoca sfatul de obşte, compus din înalţi prelaţi, din egumeni ai mănăstirilor importante şi din boieri. Rar se întîmpla ca acesta să-l dezamăgească. În 1793, de pildă, sprijinul dat în divan de Alexandru

Moruzi lui Dositei Filitti, unde se dădea votul decisiv, a fost suficient pentru a-i asigura acestuia scaunul de mitropolit. Alegerea canonică făcută doar de înaltul cler urma acțiunii sfatului de obște. Întreaga procedură a evoluat de-a lungul veacurilor, iar alegerea mitropolitului de către o adunare de preoți și de boieri a continuat pînă în anii '30 ai secolului al XIX-lea. Participarea domnitorului și a altor mireni părea normală tuturor celor interesați întrucît alegerea unor înalți prelați era un eveniment de interes general al populației și nu numai de interes ecleziastic.

Preoții parohi, deși excluși din organele ecleziastice mai înalte, aveau un rol deosebit de important în treburile publice la nivel local, dar majoritatea acestora erau prost pregătiți pentru multiplele lor responsabilități spirituale și administrative.[41] Mai toți înțelegeau doar parțial Sfînta Scriptură, iar mulți dintre ei nu erau în stare să țină liturghia sau să dea sfînta împărtășanie după cum se cuvine. Lipsa seminariilor era principala cauză a educației lor deficitare. În ultimul sfert al secolului al XVII-lea s-au înființat cîteva școli pentru preoți pe lîngă mitropolii, episcopii și la cîteva mănăstiri, unde învățăceii primeau noțiuni elementare despre datoriile preoților. Ici și colo, printr-un sat mai mare sau vreun tîrg, cîte un preot întreprinzător deschidea cîte o școală modestă în care cei ce voiau să îmbrace haina preoțească primeau rudimentele necesare ținerii unei slujbe. Dar majoritatea preoților nu urmau aceste școli. În schimb, erau recrutați din rîndul tinerilor, de obicei fii de preoți, numiți grămătici, care îl ajutau pe preot în îndeplinirea datoriilor lor și ca atare, prin practică, învățau tainele slujbei și alte responsabilități ale chemării lor. „Programa" pe care o urmau în felul acesta includea de obicei citirea ceaslovului (carte bisericească cuprinzînd anumite rugăciuni și cîntări pentru diferite ceasuri ale zilei) și psaltirea, cîntul bisericesc și, ocazional, puțină aritmetică. Limba folosită era întotdeauna româna. În secolul al XVIII-lea, greaca nu înlocuia româna în bisericile sătești și se auzea doar dacă preotul rostea un vozglas (pasaj final al unei ectenii) în greacă, act ce era luat drept semn de mare erudiție de către enoriași. După ce preotul satului își învăța elevii tot ceea ce știa, îi trimitea la hirotonisire. Cîteodată, după hirotonisire, aceștia rămîneau un timp la mitropolie sau la episcopie pentru mai multă învățătură.

Domnitorii luau cîteodată inițiativa îmbunătățirii educației preoților, întrucît aceștia îndeplineau slujbe publice indispensabile. În timp ce înalții prelați se ocupau de administrație, de doctrină, de publicarea și de traducerea cărților bisericești, și participau la treburile statului, preoții parohi

[41] Dumitru Furtună, *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea*, Vălenii de Munte, 1915, pp. 23–36, 154–162.

erau cei ce intrau în contact direct, zilnic, cu masa de credincioşi. Ca pilde vii de bună purtare, le revenea responsabilitatea directă pentru menţinerea unor niveluri morale satisfăcătoare, combaterea superstiţiilor în rîndurile turmei lor şi pentru predicarea supunerii faţă de domnitor. Ei contribuiau, de asemenea, la apărarea ordinii publice în vreme de restrişte, ca atunci cînd ţara era bîntuită de război sau de ciumă. În condiţiile unei absenţe generale a altor mijloace de comunicare, atît statul, cît şi biserica depindeau de preot pentru transmiterea informaţiilor importante şi instrucţiunilor către populaţie. Totuşi, în ciuda acestui rol-cheie al preotului, schimbările fundamentale în instruirea clerului aveau să apară de abia la începutul veacului următor.

Mănăstirile rămîneau instituţiile economice şi sociale de bază în secolul al XVIII-lea. Ele controlau mari întinderi de pămînt arabil şi de păduri, iar veniturile lor se ridicau la aproape o treime din veniturile totale ale statului, atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească. Ca şi în trecut, ele îndeplineau importante funcţiuni sociale şi culturale. Au găzduit primele spitale moderne din Ţările Române, au făcut să funcţioneze şcoli pentru comunităţile învecinate, au instruit călugări şi maici, au sprijinit traducerea în limba română a cărţilor teologice din greacă şi rusă şi s-au angajat în copierea manuscriselor în limba română, un act indispensabil într-o perioadă de posibilităţi limitate de tipar.[42]

Secolul al XVIII-lea a fost martorul unei renaşteri generale a vieţii monastice, după declinul suferit în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Administraţia, finanţele şi disciplina au fost întărite de noua legislaţie promulgată de către domnitori. Întregul efort de reformă subliniază puterea domnitorului şi a instituţiilor de stat de a conduce treburile bisericii. În Moldova, domnitorul Constantin Mavrocordat a iniţiat reformele din 1733 cu un hrisov ce modifica procedura de alegere a egumenilor. Hrisovul permitea mitropolitului şi unui sobor de clerici să numească în continuare egumenul, dar îi rezerva domnitorului dreptul de a-l învesti cu „cîrja şi cartea de egumenie“. Aşezămîntul lui Mavrocordat din 1741 promova stabilitatea în administrarea mănăstirilor, permiţînd îndepărtarea egumenului numai după o investigaţie serioasă şi cu consimţămîntul domnitorului. Aşezămîntul cerea, de asemenea, ca toţi călugării să locuiască în mănăstire şi le interzicea să se angajeze în negoţ şi în alte activităţi nereligioase. Reforme similare au fost introduse şi în Ţara Românească. Aici, Alexandru Ipsilanti

---

[42] În absenţa unui studiu general, vezi următoarele pentru o dare de seamă detaliată a veniturilor şi cheltuielilor unei singure mănăstiri: D. Agache, „Veniturile şi cheltuielile mănăstirii Sf. Spiridon din Iaşi între anii 1771 şi 1823“, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 15, 1978, pp. 335–351.

s-a preocupat în special de neorînduiala fiscală a mănăstirilor, care afectase negativ sănătatea financiară generală a țării. Ca și domnitorii Moldovei, el nu a ezitat să-și folosească prerogativele pentru a schimba administrația ecleziastică internă, așa cum s-a făcut prin hrisovul din 1777, care limita sever autoritatea egumenilor în contractarea împrumuturilor. Bunăstarea fiscală și morală a mănăstirilor a rămas o preocupare a domnitorilor pînă tîrziu în secolul al XIX-lea.

Mănăstirile închinate creau probleme de nerezolvat domnitorilor și ierarhilor bisericii române.[43] Practica închinării mănăstirilor a apărut în secolul al XVI-lea, cînd ctitorii mănăstirilor făceau danii regulate în bani instituțiilor surori din afara Principatelor. Cum influența greacă s-a făcut din ce în ce mai puternic simțită în Țările Române în secolul al XVII-lea, un număr de mănăstiri au fost efectiv preluate de călugării greci, care ignorau adesea testamentele ctitorilor și foloseau venitul așa cum doreau. Consecințele acestor acte s-au agravat în secolul al XVIII-lea, pe măsură ce creștea numărul mănăstirilor închinate. Scoase aproape total în afara jurisdicției ecleziastice și politice autohtone, acestea trimiteau în străinătate mari sume de bani, pe care domnitorii și mitropoliții doreau să le folosească pentru propriile lor proiecte.

Eforturile depuse de cîțiva domnitori în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de a modifica statutul mănăstirilor închinate s-au lovit de opoziția înverșunată a tuturor patriarhilor din Răsărit, care au mers atît de departe încît să încerce să obțină din partea mai multor domnitori la rînd recunoașterea mănăstirilor ca proprietate inalienabilă a Locurilor Sfinte aparținînd creștinătății răsăritene. Acești prelați s-au bucurat de sprijinul deplin al oficialităților rusești, care se bizuiau pe loialitatea clerului ortodox din tot Orientul Apropiat pentru promovarea țelurilor Rusiei în Imperiul Otoman. Din cauza acestor complicații internaționale, soluția problemei mănăstirilor închinate nu a apărut pînă la mijlocul secolului al XIX-lea. Din altă perspectivă, controversa cu privire la aceste instituții nu era decît un aspect al procesului din ce în ce mai puternic de afirmare a individualității Țărilor Române în cadrul lumii ortodoxe răsăritene.

Așa cum sugerează administrația mănăstirească, interesele și activitățile bisericii și ale statului se întrepătrundeau puternic. Experiența înrădăcinată în tradiția bizantină mai curînd decît legislația specifică a fost cea care a determinat relațiile lor de-a lungul veacurilor. Cooperarea înaltului

---

[43] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, VI, ediția a III-a, București, fără dată, pp. 24–32; I. F. Stănculescu, „Reforme, rînduieli și stări bisericești în epoca fanariotă", în *Biserica Ortodoxă Română*, 81/5–6, 1963, pp. 540–544.

cler cu boierii în cadrul aceloraşi organisme de stat şi bisericeşti a consolidat această tradiţie şi a fost, în plus, o consecinţă firească a originii lor sociale, educaţiei şi concepţiei de viaţă asemănătoare.

Înaltul cler nu considera statul ca o entitate separată de biserică şi nu intra în competiţie pentru supremaţie cu domnitorul şi cu boierii. Acesta nu formula o linie politică sau o politică socială separată de cea a statului. Recunoştea, în schimb, că biserica şi statul aveau de îndeplinit misiuni complementare. Înalţii prelaţi ofereau statului sprijin moral şi spiritual în schimbul unui ajutor material dat bisericii şi respectării autonomiei sale religioase.

Natura colaborării dintre biserică şi stat se exemplifică prin activitatea înaltului cler în divan şi în alte organisme publice. Prestigiul funcţiei ecleziastice i-a îndrituit la o întîietate faţă de boieri. Mitropolitul ocupa locul de cinste, după domnitor, în divan şi în adunările generale ale nobilimii şi prezida de drept divanul. Cînd prezida domnitorul, mitropolitul avea primul cuvînt la deliberări. Iar atunci cînd mitropolitul judeca de unul singur o pricină, el adresa un raport scris domnitorului — o anafora prezentîndu-i faptele şi recomandîndu-i o soluţie. Domnitorul îşi rezerva dreptul de a lua decizia finală, însă arareori refuza să aprobe recomandarea mitropolitului. În vremuri de gravă criză naţională, cînd, de pildă, scaunul domnesc era vacant, mitropolitul îşi asuma responsabilitatea politică a ţării. În 1806, mitropolitul Veniamin Costachi, în Moldova, a fost caimacam, şi anume locţiitor al domnului în guvernarea ţării pînă la înscăunarea noului domn, iar în 1808, în Ţara Românească, mitropolitul Dositei Filitti şi episcopii de Buzău şi de Argeş au fost membri de seamă ai guvernului provizoriu în timpul ocupaţiei ruseşti. În alte împrejurări, înalţii prelaţi vorbeau în numele întregii naţiuni, aşa cum s-a întîmplat în 1802, cînd Dositei Filitti a adresat un memorandum împăraţilor Austriei şi Rusiei, cerîndu-le cu insistenţă ajutorul pentru a se pune capăt pustiirilor comise în Oltenia de trupele neregulate otomane. Misiuni diplomatice delicate au fost adesea încredinţate unor înalte feţe bisericeşti, ca în 1772, cînd mitropolitul Ţării Româneşti s-a aflat în fruntea delegaţiei ţării la negocierile de pace dintre Rusia şi Turcia de la Focşani. Nici unul dintre aceşti prelaţi nu a aspirat, totuşi, la exercitarea permanentă a autorităţii politice. Îndată ce trecea criza sau după ce îşi îndeplineau misiunea, se întorceau la îndatoririle lor ecleziastice.

Un alt domeniu important al colaborării dintre biserică şi stat era administrarea justiţiei, deşi secularizarea instituţiilor şi procedurilor judecătoreşti era în curs de desfăşurare încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, în Ţara Românească, în ciuda zelului reformator al lui Alexandru Ipsilanti şi al altora, biserica îşi menţinuse propriile sale instanţe,

iar mitropoliţii şi episcopii continuau să stea alături de marii boieri în cele mai înalte curţi de justiţie ale ţării.[44] Competenţa instanţelor bisericeşti nu se limita exclusiv la chestiuni spirituale sau la pricini implicînd strict clerul. Una dintre primele lor responsabilităţi era să ia hotărîri în pricini ce priveau căsătoria, divorţul sau moştenirea. Mitropoliţii şi episcopii autentificau în mod obişnuit documente legale, precum actele dotale şi testamentele, şi li se încredinţau adesea spre păstrare hîrtii importante, în special contracte de vînzare a pămîntului. Clericii se făceau astfel indispensabili sistemului judecătoresc şi vor rămîne ca atare pînă cînd aveau să se opereze schimbări fundamentale în anii '30 ai secolului al XIX-lea. Alexandru Ipsilanti însuşi recunoştea calificarea lor excepţională, într-o scrisoare adresată mitropolitului în 1781, în care le lăuda cunoaşterea perfectă a obiceiului pămîntului, a pravilei şi a legislaţiei domneşti.

În ciuda cooperării lor strînse, relaţiile dintre biserică şi stat nu erau pe picior de egalitate. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, domnitorii tratau adesea biserica şi clerul cu trufie. Domnitorii aveau cuvîntul hotărîtor în selectarea celor mai înalţi prelaţi, impozitau clerul atunci cînd aceasta servea ţelurilor lor şi judecau ei înşişi pricinile în care era implicat clerul. Ocazional, le dădeau chiar instrucţiuni preoţilor în chestiuni de ritual, aşa cum a făcut Mihai Suţu într-un hrisov din 1785 referitor la botez. Clerul nu accepta cu uşurinţă aceste încălcări ale drepturilor lui. Disputele cu domnitorul cu privire la impozitări erau dure. În 1794, clerul moldovean, în frunte cu mitropolitul Iacob Stamati, s-a ridicat împotriva cererii lui Mihai Suţu de a contribui cu grîu la zaherea, protestînd că nu a mai fost supus niciodată înainte la o astfel de dare, iar în 1798, mitropolitul Dositei Filitti s-a opus în mod public noilor dări anunţate de domnitorul Constantin Hangerli. Cu toate că prelaţii puteau înfrunta domnitorul în anumite chestiuni specifice, ei nu puneau sub semnul întrebării dreptul acestuia de a cîrmui şi nici nu încercau să creeze limite instituţionale prerogativelor domneşti.

CHESTIUNEA ROMÂNEASCĂ

După Tratatul de la Kuciuk-Kainargi, dezvoltarea politică şi economică a Moldovei şi a Ţării Româneşti a devenit din ce în ce mai legată de interesul crescînd al celor mai importante puteri europene în Europa de

---

[44] A. Constantinescu, „Contribuţii ale bisericii în justiţia Ţării Româneşti sub Alexandru Ipsilanti", în *Biserica Ortodoxă Română*, 97/1 2, 1979, pp. 165 178.

Sud-Est. Rusia, care în secolul al XVIII-lea înlocuise Polonia la fruntariile de răsărit ale Moldovei, îşi pusese în gînd să înlăture Imperiul Otoman ca putere dominantă în regiune şi considera controlul asupra Principatelor o condiţie crucială pentru atingerea cu succes a acestui ţel. Austria, care îşi întinsese graniţele pînă la vest de Moldova şi pînă la nord de Ţara Românească în urma războaielor victorioase împotriva turcilor la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi ocupase pentru scurt timp Oltenia (1718–1739), îşi făcea planuri de expansiune economică şi politică dincolo de Carpaţi. Interesul francez faţă de Ţările Române s-a intensificat la începutul secolului al XIX-lea, cînd Napoleon şi-a dat seama de importanţa acestora ca pioni în rivalităţile Marilor Puteri în Orientul Apropiat. Marea Britanie privea şi ea Principatele din perspectiva largă a deplasării alianţelor internaţionale şi a propriilor ei obiective strategice şi economice în Mediterana Răsăriteană. Toate cele patru puteri erau gata să dispună de Principate potrivit scopurilor lor, în timp ce căutau soluţii pentru Chestiunea Orientală. Oricît de ameninţătoare puteau fi pentru existenţa Ţărilor Române la un moment dat, rivalităţile şi asocierile puterilor străine le-au îndepărtat, totuşi, treptat de sub jurisdicţia exclusivă a Imperiului Otoman şi le-au făcut obiectul preocupării internaţionale şi în cele din urmă al garanţiilor internaţionale. Cu timpul, soarta Principatelor, deşi neseparată vreodată de problemele importante, a devenit o chestiune distinctă a diplomaţiei europene.

Puterile au avansat împreună diverse planuri în anii '70 ai secolului al XVIII-lea pentru a folosi Ţările Române ca o compensaţie reciprocă pentru pierderile şi cîştigurile teritoriale din alte părţi. Un exemplu tipic a fost propunerea lui Frederic al II-lea cel Mare, din ultimele etape ale războiului ruso-turc din 1768–1774, ca Prusia şi Austria să beneficieze şi ele de pe urma ostilităţilor. În vederea rezolvării pretenţiilor teritoriale, el a sugerat ca Rusia să beneficieze de compensaţii pentru orice pierderi, dîndu-i-se o provincie a Poloniei, ca Prusia şi Austria să se servească şi ele din teritoriul polonez, ce se întindea de-a lungul frontierelor lor, ca o compensaţie pentru cele dobîndite de Rusia, iar Polonia să fie consolată cu achiziţia Moldovei şi a Ţării Româneşti. Proiectul s-a năruit pentru că principalii protagonişti nu s-au putut înţelege asupra împărţirii exacte a prăzii.

Puterile europene găseau din cînd în cînd Ţările Române de folos ca state tampon. Ecaterina a II-a a Rusiei era dispusă, cel puţin în 1770, să recunoască neutralitatea perpetuă a Ţărilor Române ca mijloc de stăvilire a ambiţiilor contradictorii ale principalelor puteri. Iosif al II-lea al Austriei a avut chiar în vedere, în 1771, restabilirea statutului lor de state

independente, libere atît de suzeranitatea otomană, cît şi de ocupaţia rusă.[45] N-a ieşit nimic din nici una dintre aceste idei, din cauza opoziţiei sultanului şi speranţelor prelungite de cîştiguri teritoriale nutrite de puterile europene. O variaţiune pe tema independenţei române a fost inclusă în aşa-numitul Proiect grec al Ecaterinei a II-a a Rusiei din anii '70 şi '80 ai secolului al XVIII-lea. Acest plan îndrăzneţ de eliminare a Turciei din Europa viza cedarea către Austria a jumătăţii vestice a Balcanilor şi, la est, refacerea Imperiului Bizantin, constituit din Grecia, Insulele Egee şi zonele slave de la sudul Dunării şi care să-l aibă ca împărat pe nepotul Ecaterinei; Moldova şi Ţara Românească, servind ca zonă neutră între cele trei puteri, urmau să se unească pentru a forma regatul Daciei, sub un domnitor acceptabil atît pentru Rusia, cît şi pentru Austria. Iosif al II-lea a fost iniţial de acord cu această idee, dar a dat îndărăt de teama unor complicaţii neprevăzute.

Rusia era cea mai agresivă dintre aceste puteri în urmărirea intereselor ei speciale în Moldova şi Ţara Românească. Între 1768 şi 1812, a purtat trei războaie cu Imperiul Otoman, slăbind suzeranitatea otomană la sfîrşitul fiecăruia dintre ele şi sporindu-şi propria influenţă asupra Ţărilor Române. Arareori lipsea din calculele oamenilor de stat ruşi ideea anexării directe. Încă din 1770, consiliul imperial a aprobat încorporarea în Imperiu atît a Moldovei, cît şi a Ţării Româneşti ca ţel legitim al războiului, deşi adesea Principatele erau folosite doar pentru a promova în altă parte ambiţiile teritoriale ale Rusiei.

Tratatul de la Kuciuk-Kainargi prevedea consfinţirea legală a intervenţiei Rusiei în treburile Ţărilor Române, dîndu-i de la bun început un avantaj faţă de Austria şi de ceilalţi rivali europeni. Cînd otomanii n-au ţinut seama de prevederile Tratatului şi de hatişerifurile din 1774, Rusia şi-a susţinut cauza cu atîta virulenţă, încît un nou război părea iminent. Prin medierea Franţei, care încerca să aibă relaţii prieteneşti atît cu Rusia, cît şi cu Imperiul Otoman, toate problemele în dispută au fost trecute cu vederea în Convenţia de la Ainali Kavak din 1779. Principalul scop al negociatorilor otomani a fost redobîndirea suzeranităţii depline asupra Ţărilor Române prin anularea părţilor supărătoare din Tratatul de la Kuciuk-Kainargi şi prin abrogarea hatişerifurilor. Ei au argumentat că nu exista nici o bază legală pentru concesiile făcute Ţărilor Române, întrucît sultanul Mahomed al IV-lea (1648–1687) nu le oferise niciodată un statut privilegiat prin capitulaţii, aşa cum pretinseseră delegaţii români la Focşani în 1772 şi mai tîrziu. Guvernul rus ştia că textele acestor capitulaţii erau

[45] T. G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914, pp. 278–305.

falsuri, dar diplomaţii săi argumentau cu viclenie că locuitorii Principatelor trebuiau să fie trataţi în conformitate cu propria lor părere despre perioada cea mai avantajoasă lor. Acest punct de vedere a prevalat în textul final al Convenţiei. În ea se stipula ca toate prevederile hatişerifurilor din 1774 să fie aplicate cu stricteţe, o stipulaţie care făcea ca decretele să devină înţelegeri internaţionale ce nu mai puteau fi anulate doar pe baza autorităţii exclusive a sultanului.[46]

De cea mai mare importanţă pentru viitorul Principatelor a fost şi consimţămîntul otoman în privinţa numirii la Bucureşti şi la Iaşi a consulilor ruşi, care au devenit curînd principalii reprezentanţi ai intereselor ruseşti în Ţările Române. Primul consul rus şi-a luat în primire postul la Bucureşti în 1782 şi a fost urmat de un viceconsul la Iaşi în 1784 şi de un agent comercial la Galaţi în 1796 pentru a supraveghea comerţul rus la Dunărea de Jos. Principala funcţie a consulilor, care erau direct răspunzători faţă de ambasadorul rus de la Constantinopol, era de natură politică, şi anume, să transmită sfaturi şi avertismente domnitorului şi boierilor din partea superiorilor lor şi să strîngă informaţii cu privire la situaţia din Ţările Române, care să poată justifica intervenţia rusească în treburile acestora. Consulii nu ezitau să negocieze cu domnitorul şi cu divanul său tot felul de probleme, o activitate ce încălca atît spiritul, cît şi litera tratatelor dintre Rusia şi Turcia. Protestele repetate ale guvernului otoman au fost urmate de asigurări din partea ambasadorului rus că acei consuli vor trata doar cu el, nu cu domnitorii şi boierii, şi că, la rîndul său, el va informa autorităţile otomane cu privire la situaţiile din Principate ce ar cere acţiune imediată; de fapt, consulii au continuat să procedeze ca înainte şi au dobîndit un cuvînt decisiv în treburile interne ale Ţărilor Române.

Politica Rusiei faţă de Moldova şi de Ţara Românească părea uneori contradictorie, pentru că era dictată de urmărirea unor obiective mai largi în Imperiul Otoman. Pe de o parte, oficialităţile şi diplomaţii ruşi căutau sprijinul fanarioţilor şi al altor conducători greci laici sau ecleziaşti de la Constantinopol, promiţîndu-le un rol dominant în Europa de Sud-Est după izgonirea turcilor de către Rusia. Pe de altă parte, încurajau popoarele din regiune să-şi urmărească propriile aspiraţii naţionale, ridicîndu-se împotriva dominaţiei otomane, ţel ce contrazicea ambiţiile fanariote de a păstra unitatea lumii culturale istorice greceşti. În Principate, oficialităţile ruse au încercat să consolideze rezistenţa domnilor fanarioţi faţă de încălcările politice şi de pretenţiile economice otomane, îndemnîndu-i, în acelaşi timp, pe boieri să apere privilegiile clasei lor atît împotriva turcilor, cît şi a

---

[46] Hurmuzaki, *Documente*, NS I, pp. 14–19.

domnitorilor. Opunînd spre avantajul lor aceste elemente unele împotriva altora, ruşii sperau să-şi rezerve pentru ei înşişi puterea de decizie.

Convenţia de la Ainali Kavak s-a dovedit a fi doar un armistiţiu. Problemele în dispută între Rusia şi Imperiul Otoman erau complexe şi de nerezolvat — în afară de Balcani, Crimeea, Marea Neagră şi Caucaz —, şi ambele părţi continuau să se pregătească pentru următoarea bătălie decisivă. Senedul (înscris) emis de către sultan în 1783 prelungea armistiţiul în Ţările Române prin confirmarea prevederilor cuprinse în acordurile anterioare cu Rusia, dar lăsa diferendele fundamentale nerezolvate.

Austria era principalul rival al Rusiei în materie de avantaje economice şi politice în Ţările Române. Ea îşi vădise intenţiile prin anexarea Bucovinei, partea de nord a Moldovei, în anul 1775. Numirea primului consul austriac la Bucureşti, în 1783, şi acordarea de către turci, în 1784, a dreptului de liberă navigaţie la Dunărea de Jos şi pe Marea Neagră au sporit interesul pentru Ţările Române şi făceau preponderenţa Rusiei inacceptabilă. Austria a încercat în mod special să folosească Dunărea ca principală rută a exporturilor sale către Răsărit şi ca o modalitate prin care să înfrîneze încercările Rusiei de a domina Ţările Române şi teritoriile de la sudul fluviului. Pentru a-şi atinge aceste ţeluri, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, autorităţile austriece au sprijinit înfiinţarea unor companii de navigaţie, explorarea Dunării şi, mai ales, adîncirea Oltului pentru a deschide o cale fluvială directă între Transilvania şi porturile ruseşti şi otomane de la Marea Neagră.[47]

Cînd a reizbucnit războiul dintre Rusia şi Turcia în 1787, Austria a intrat în conflict pentru a-şi proteja noile interese. Cauzele războiului au fost multiple, însă disputele legate de rolul din ce în ce mai mare al Rusiei în Ţările Române şi cererea Porţii de retragere a consulilor ruşi de la Bucureşti şi de la Iaşi au contribuit în mod substanţial la deteriorarea relaţiilor.

Austria a declarat război Turciei în februarie 1788. În Moldova, armatele austriece au obţinut victorii în nord, ocupînd împreună cu ruşii oraşul Iaşi la 3 septembrie şi cucerind cetatea Hotin la 19 septembrie, însă înaintarea lor către sud a fost oprită de forţele combinate ale domnitorului Ţării Româneşti, Nicolae Mavrogheni, cu cele turceşti. Întrucît armatele austriece erau răsfirate de-a lungul liniei frontului ce se întindea de la Hotin

---

[47] N. Docan, „Exploraţiuni austriece pe Dunăre la sfîrşitul veacului al XVIII-lea", în *Analele Academiei Române*, Memoriile Secţiunii Istorice, seria a II-a, 36, 1913–1914, pp. 541–709; G. Netta, *Expansiunea economică a Austriei şi explorările ei orientale*, Bucureşti, 1931, pp. 36–132; Hurmuzaki, *Documente*, XIX/1, Bucureşti, 1922, pp. 680–685.

pînă la Adriatica, acestea nu au întreprins decît acţiuni minore pe frontul muntean pînă în toamna anului 1789, cînd, în sfîrşit, au trecut Carpaţii. Sub comanda prinţului de Coburg, austriecii au cîştigat o bătălie decisivă, înfrîngînd la 22 septembrie armatele combinate muntene şi otomane lîngă Rîmnicu Sărat, cucerind Craiova la 8 noiembrie şi Bucureştii la 10 noiembrie.

Din modul în care prinţul de Coburg s-a apucat să organizeze administraţia Ţării Româneşti reiese clar că ocupaţia militară era menită să fie un simplu preludiu la anexarea ţării. A format un nou sfat, constituit din boierii de frunte şi din înaltul cler, şi le-a cerut să jure credinţă împăratului Iosif al II-lea. Misiunii lui Coburg i s-a pus însă capăt abrupt prin decizia lui Leopold al II-lea, fratele şi succesorul lui Iosif al II-lea, de a restrînge pierderile Austriei în războiul împotriva Turciei şi de a face pace, dată fiind situaţia primejdioasă din Apus provocată de Revoluţia franceză. Prin Tratatul de la Şiştov, din 4 august 1791, Austria a obţinut porţiuni foarte mici de teritoriu din Banat, fiind obligată însă să se retragă din Principate.

Ţelurile Rusiei cu privire la Ţările Române s-au schimbat încetul cu încetul pe măsura desfaşurării războiului şi a pericolului implicării altor ţări. Principalele preocupări ale politicienilor ruşi vizau oricum altceva: expansiunea în Caucaz către Persia şi dobîndirea porturilor Oceakov şi Akkerman la Marea Neagră. În ceea ce priveşte Principatele, Ecaterina a II-a a continuat la început să sprijine unirea lor într-un stat „independent" numit Dacia, sub patronaj rusesc, şi în februarie 1788 i-a îndemnat pe moldoveni şi pe munteni să formeze miliţii care să-i sprijine armatele, făcînd apel la credinţa lor comună ortodoxă.[48] Totuşi, pe la sfîrşitul anului, atingîndu-şi obiectivele majore, îngrijorată din cauza Poloniei şi a unei posibile intervenţii europene în Balcani, Ecaterina a II-a a fost dispusă să facă pace şi să evacueze Principatele. Otomanii au respins iniţial propunerile de pace şi, în consecinţă, oficialităţile ruse au preconizat ocuparea permanentă a Moldovei şi a Ţării Româneşti; dar turcii, fiind înfrînţi pe toate fronturile, şi ruşii, fiind confruntaţi cu primejdia unui război cu Marea Britanie şi cu Prusia, au ajuns în cele din urmă să se înţeleagă. Tratatul de la Iaşi, din 9 ianuarie 1792, prevedea retragerea armatelor ruseşti din Ţările Române şi recunoştea suzeranitatea otomană asupra lor. Tratatul nu stipula însă retragerea consulilor ruşi şi permitea Rusiei să anexeze teritoriul dintre Bug şi Nistru, aducînd astfel Rusia pentru prima oară la fruntariile Moldovei. El reînnoia, de asemenea, toate garanţiile de autonomie date Ţărilor Române după 1774 şi a fost urmat de noi declaraţii de principiu ale

---

[48] G. S. Grosul, *Dunaiskie kniajestva v politike Rossii, 1774–1806*, Chişinău, 1975, pp. 91–99.

sultanului, ce reglementau plata birului şi a zaherelelor către Poartă şi limitau intrarea supuşilor otomani în Ţările Române. Poziţia Rusiei ca putere dominantă în Principate s-a consolidat astfel extraordinar de mult.

Alte state, în special Franţa, şi-au manifestat un interes crescînd faţă de Moldova şi de Ţara Românească pe măsură ce veacul se apropia de sfîrşit. Anterior, politicienii francezi aproape că ignoraseră Principatele, concentrîndu-şi atenţia asupra problemelor majore din Orientul Apropiat. Mandatul lui Vergennes, ca ministru de Externe (1774–1787), a fost marcat de efortul pentru menţinerea unor relaţii prieteneşti atît cu Rusia, cît şi cu Imperiul Otoman. Vergennes a încercat să desprindă Rusia de Marea Britanie şi de Prusia şi să o apropie de Austria, aliat al Franţei din 1756, dorindu-şi totuşi să preîntîmpine destrămarea Imperiului Otoman, ceea ce, după opinia sa certă, nu ar fi avantajat decît Marea Britanie. În plus, datorită bunelor sale oficii, diferendele dintre Rusia şi Turcia cu privire la Convenţia de la Ainali Kavak s-au mai estompat pentru un timp. Succesorul său, Choiseul, a avut mai puţin succes în armonizarea intereselor conflictuale din Orientul Apropiat, dat fiind că situaţia economică şi politică ce se înrăutăţea în ţara sa a diminuat influenţa franceză în treburile otomane.

În timpul deceniului zbuciumat dinaintea numirii lui Napoleon ca prim-consul în 1799, Ţările Române au continuat să intre prea puţin în calculele conducătorilor francezi. În toiul Revoluţiei franceze, aceştia nu au dat cine ştie ce atenţie Orientului Apropiat în general. În 1794, Comitetul Salvării Publice şi-a reluat însă politica activă în Europa Răsăriteană, ca mijloc de contracarare a coaliţiilor ostile şi de sprijinire a Poloniei. Comitetul a manifestat un interes deosebit pentru Ţările Române ca bază convenabilă de lansare a insurecţiei poloneze împotriva duşmanilor continentali ai Franţei. Emigranţilor polonezi din Moldova şi din Ţara Românească li s-au alăturat agenţii francezi în vederea recrutării de forţe şi strîngerii de provizii, însă sprijinul populaţiei locale în această acţiune riscantă s-a dovedit slab. În 1797, Directoratul, care venise la putere la Paris cu doi ani înainte, a renunţat la aceste proiecte, în parte întrucît considera Rusia un potenţial aliat. A încercat totuşi să rămînă în relaţii prieteneşti cu Imperiul Otoman pentru a promova interesele comerciale franceze şi, în acelaşi an, a reuşit să deschidă primele consulate franceze la Bucureşti şi la Iaşi.[49] Dar nici n-au apucat bine să funcţioneze, că au fost închise brusc din cauza pierderilor suferite de Napoleon în campania din Egipt. Tratatul de la Amiens,

---

[49] Hurmuzaki, *Documente*, suplimentul I, partea a II-a, Bucureşti, 1885, pp. 100–130, 171–176, şi partea a III-a, Bucureşti, 1889, pp. 396–402, 454–468.

din 27 martie 1802, care a impus un armistiţiu între Marea Britanie şi Franţa, a restabilit totodată pacea între aceasta din urmă şi Imperiul Otoman. Reglementarea politică a fost urmată în scurt timp de un nou acord comercial care permitea vaselor comerciale franceze să navigheze liber în Marea Neagră şi restabilea vechile privilegii ce le asiguraseră negustorilor francezi tarife preferenţiale.

Redeschiderea consulatelor franceze de la Bucureşti şi de la Iaşi în 1803 a marcat începutul unui deceniu de interes francez susţinut faţă de Ţările Române. Perspectivele unui comerţ sporit la Marea Neagră i-au încurajat atît pe oamenii de afaceri, cît şi pe demnitarii francezi să vadă în Moldova şi în Ţara Românească o sursă de materii prime şi de pieţe profitabile pentru mărfurile franceze. Ţările Române ocupau, de asemenea, un loc de frunte în multiplele planuri ale lui Napoleon de reaşezare a hărţii politice a Europei de Sud-Est, mutîndu-le de colo-colo, între potenţialii săi aliaţi.

Rivalitatea dintre Franţa şi Rusia a determinat în mare măsură istoria politică a Ţărilor Române între 1803 şi 1812.[50] Erau vremuri primejdioase pentru ele. În timp ce Marile Puteri încercau să-şi reglementeze diferendele dintre ele, Ţările Române erau ameninţate în mod constant de o anexare nemijlocită sau erau rîvnite ca un obiect de compensaţie pentru schimburi teritoriale în alte părţi ale Europei. Pretenţiile lor de autonomie erau în mare măsură trecute cu vederea din cauza faptului că domnitorii erau dispuşi să slujească interesele Marilor Puteri, că Principatelor li s-au impus administraţii militare străine, iar cele două mitropolii deveniseră un apendice al bisericii ruse.

Caracteristic în acest sens a fost modul în care Napoleon a privit Moldova şi Ţara Românească în timp ce îşi urmărea planurile sale europene mai ambiţioase. Pînă la 1802, convins că împărţirea Imperiului Otoman era inevitabilă, Napoleon îşi exprimase simpatia pentru aspiraţiile supuşilor creştini ai acestuia. Boierii moldoveni au luat în serios aceste declaraţii şi în 1802 i-au prezentat o propunere de înfiinţare a unei „republici aristo-democraticeşti“ independente.[51] Dar ideile lor nu au făcut nici o impresie la Paris întrucît realitatea rivalităţilor Marilor Puteri din Orientul Apropiat îl convinsese de astă dată pe Napoleon că o destrămare a Imperiului Otoman l-ar avantaja foarte mult pe duşmanul său de moarte,

---

[50] Armand Goşu, „Rusia la Dunărea de Jos. Pacea de la Bucureşti (mai 1812)“, *Studii şi materiale de istorie modernă*, vol. X (1996), pp. 19–96.

[51] E. Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte şi proiectul unei „Republici aristo-democraticeşti" în Moldova, la 1802*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1947, pp. 3–29.

Marea Britanie. Astfel, a ajuns la concluzia că Imperiul i-ar sluji mai bine ţelurile dacă rămînea intact, constituind o barieră în calea expansiunii britanice şi ruseşti. Şi-a concentrat, aşadar, toate eforturile spre păstrarea acestuia şi a încercat să descurajeze mişcările de autodeterminare naţională. Schimbîndu-şi orientarea, Napoleon a denunţat revolta sîrbă din 1804 ca un atac la adresa unui suveran legitim şi a recunoscut suzeranitatea otomană deplină asupra Ţărilor Române.

Napoleon era convins acum că Rusia reprezenta ameninţarea principală pentru integritatea Imperiului Otoman şi, ca atare, pentru poziţia Franţei în Mediterana Răsăriteană. Reprezentanţii săi la Constantinopol i-au trimis un şuvoi de avertismente în legătură cu influenţa insidioasă a ambasadorului rus de la Constantinopol şi cu modul eficient în care folosea concurenţa dintre fanarioţii care rîvneau la scaunul Moldovei şi al Ţării Româneşti şi la alte dregătorii înalte pentru a obţine numiri favorabile Rusiei şi a reorienta politica guvernului în avantajul acesteia. Rivalitatea dintre cele două state în Europa de Sud-Est s-a intensificat după ce Franţa a dobîndit de la Austria controlul asupra Dalmaţiei şi a altor teritorii slave de sud, în urma Tratatului de la Pressburg din 26 decembrie 1805. Lanţul de succese militare în Europa Centrală, asociat cu o diplomaţie agresivă, a determinat o influenţă franceză fără precedent la Constantinopol. Diplomaţii francezi au repurtat succese în schimbarea membrilor divanului imperial favorabili Rusiei cu partizani ai Franţei, iar avertismentele lui Napoleon adresate sultanului Selim al III-lea în legătură cu rusofilia şi loialitatea dubioasă a domnitorului Ţării Româneşti, Constantin Ipsilanti, şi a domnitorului Moldovei, Alexandru Moruzi, au dus la mazilirea lor în 1806. Ţarul Alexandru I a răspuns pe măsură. Faptul că i-a reamintit cu violenţă lui Selim că demiterea domnitorilor încălca acordurile anterioare şi că ar putea să aibă consecinţe nedorite pentru continuarea bunelor relaţii între cele două ţări a determinat reîntoarcerea lor în scaun cîteva luni mai tîrziu. Ţarul însă nu avea nici un fel de intenţii să lase poziţia Rusiei în Principate la voia întîmplării. S-a decis să facă uz de forţă. Evocînd obligaţiile Rusiei, stipulate de Tratat, de a menţine ordinea în Principate, în special în Ţara Românească, care fusese atacată în mod repetat de trupe turceşti şi de mercenari de la sudul Dunării, ţarul a ordonat armatei sale să treacă Nistrul la 22 noiembrie 1806. Neîntîlnind decît o rezistenţă moderată, trupele ruseşti au intrat în Bucureşti la 25 decembrie.

În momentul acesta a avut loc o schimbare spectaculoasă în relaţiile lui Napoleon cu Alexandru I, schimbare ce nu era de bun augur pentru viitorul Ţărilor Române. Victoria francezilor asupra ruşilor la Friedland,

la 14 iunie 1807, a condus la negocieri între aceste părţi cu privire la chestiunile fundamentale ale păcii şi ordinii europene. Napoleon dorea să cîştige sprijinul lui Alexandru I împotriva Marii Britanii într-un moment în care răsturnarea lui Selim al III-lea la 29 mai 1807 îl făcuse să-şi revizuiască din nou estimările sale privitoare la viabilitatea Imperiului Otoman. Năruirea programului de reforme al lui Selim şi marea influenţă a conservatorilor la Constantinopol l-au convins că Imperiul Otoman nu mai avea mult de trăit şi l-au determinat să încerce să realizeze o împărţire a prăzii cu Alexandru. În iulie, la Tilsit, au ajuns la o înţelegere generală. Alexandru a căzut de acord să declare război Marii Britanii şi să se alăture sistemului continental în cazul în care Marea Britanie ar fi respins medierea rusă în războiul ei cu Franţa. În schimb, Napoleon, într-un acces de generozitate, a acceptat anexarea de către Rusia a tuturor teritoriilor otomane din Europa, cu excepţia Rumeliei şi a Constantinopolului.

Ţările Române au constituit o chestiune secundară la Tilsit. Napoleon şi Alexandru le priveau ca provincii ale Imperiului Otoman, supuse aceluiaşi tratament ca şi celelalte teritorii ale acestuia şi nu ca state autonome sub suzeranitate otomană. Articolul 22 al Tratatului prevedea retragerea trupelor ruseşti, dar stipula că trupelor turceşti nu li se va permite să se reîntoarcă în fortăreţele lor înainte de ratificarea unui tratat de pace final între Rusia şi Turcia. Cu toate că negociatorii ruşi şi turci au semnat o convenţie la Slobozia, la 24 august 1806, cerînd evacuarea Ţărilor Române de către ambele părţi în decurs de 35 de zile, Alexandru nu s-a hotărît să renunţe la poziţiile sale înaintate pe Dunăre. La începutul lunii noiembrie 1807, el a solicitat acordul formal al lui Napoleon pentru anexarea Principatelor, evocînd serviciile aduse de către el cauzei franceze şi incapacitatea turcilor de a menţine ordinea în Ţările Române. De ce, întreba el, să i se refuze Rusiei nişte provincii pe care împrejurările i le vor da în cele din urmă oricum.[52] În momentul acela, lui Napoleon nu-i trecea prin minte o utilizare mai bună a Ţărilor Române. În plus, avariţia Rusiei îi putea servi drept pretext pentru a reţine Silezia şi alte teritorii prusace.

Negocierile neîntrerupte dintre Franţa şi Rusia au rezultat în Tratatul de la Erfurt din 12 octombrie 1808, prin care s-a înfăptuit alianţa mult dorită de către Napoleon cu Alexandru. Tratatul părea să pecetluiască şi soarta Principatelor. Napoleon recunoştea anexarea lor de către Rusia şi accepta, ca o condiţie a oricărei păci între Franţa şi Marea Britanie, aprobarea

[52] D. A. Sturdza şi alţii, *Acte şi documente relative la istoria renaşterei României*, I, Bucureşti, 1900, pp. 661–673.

acesteia din urmă pentru acțiunile Rusiei. În ceea ce-l privește, Alexandru a fost de acord să țină secrete aceste prevederi și să negocieze cu sultanul o cedare pașnică a Moldovei și a Țării Românești. În felul acesta, Napoleon încerca să-i împiedice pe turci să se „arunce în brațele englezilor", în cazul în care ar fi descoperit prea devreme modul în care fuseseră cedate Țările Române.

În anii ce-au urmat, dat fiind că dificultățile lui Napoleon cu Rusia erau din ce în ce mai mari, acesta a ajuns să regrete concesiile pe care le făcuse la Erfurt.[53] Îl îngrijora faptul că ajunsese să compromită independența Imperiului Otoman și că prăbușirea acestuia ar putea să schimbe complet starea lucrurilor. Căuta acum modalități de a împiedica Rusia să se stabilească pe malul drept al Dunării și a început să-i facă curte Austriei.

Absorbită în lupta împotriva lui Napoleon, Austria nu avea altceva de făcut decît să urmărească cu îngrijorare crescîndă sporirea puterii rusești în Europa de Sud-Est. Tratatul de la Erfurt fusese deosebit de dureros, întrucît Austria avea propriile ei pretenții teritoriale în Țările Române și era oricum dornică să primească și ea ceva din împărțirea Imperiului Otoman. Refacerea Austriei după bătălia de la Wagram (5–6 iulie 1809) și tensiunile crescînde din alianța franco-rusă i-au mărit valoarea ca aliat. În timp ce Napoleon și Alexandru se întreceau să-i cîștige simpatia, Țările Române au devenit o ispită deosebită. Țarul dorea sprijinul Austriei în lupta împotriva lui Napoleon, pe care o considera inevitabilă, și s-a oferit să cedeze părți ale Moldovei și ale Țării Românești, precum și întreaga Serbie în schimbul unui sprijin militar.[54] Metternich, care devenise ministru de Externe în octombrie 1809, nu s-a angajat cu nimic, pentru că știa că Austria avea în Napoleon un curtezan mult mai tare și mai periculos. Acesta din urmă continua să-l asigure pe Alexandru de prietenia lui nestrămutată și de lipsa sa de interes în privința Principatelor. În 1811 însă, i-a promis sultanului să i le dea înapoi dacă acesta intra în război împotriva Rusiei, iar mai tîrziu, în același an, numind Dunărea un „fluviu austriac", Napoleon i-a oferit Austriei Țările Române și Serbia pe deasupra ca plată pentru o armată de 50 000 de oameni care să lupte în campania rusă.

Mai era și o altă putere care și-a manifestat interesul pentru Țările Române. Ca o consecință, cel puțin parțială, a presiunilor rusești asupra Imperiului Otoman, Marea Britanie a început să urmărească cu mai multă

---

[53] G. Lebel, *La France et les Principautes Danubiennes*, Paris, 1955, pp. 155–166.

[54] Cu privire la oferta lui Alexandru și reacția oficialităților austriece, vezi H. Heppner, *Osterreich und die Donaufürstentümer, 1774–1812*, Graz, 1984, pp. 146–151.

atenţie evenimentele petrecute în general în Europa de Sud-Est, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Compania Levant, deşi în declin, găsea avantajos să achiziţioneze materii prime româneşti, precum cheresteaua şi grîul, şi căuta pieţe de desfacere pentru stofe şi alte bunuri manufacturate. Insistenţele companiei au avut pînă la urmă drept rezultat o concesiune din partea sultanului, în 1802, prin care se acorda vaselor comerciale britanice dreptul de liberă navigaţie în Marea Neagră şi la Dunărea de Jos. Guvernul britanic, însă, considera Ţările Române, în anii '90 ai secolului al XVIII-lea în special, ca un obstacol în calea penetrării şi mai adînc a Rusiei în Imperiul Otoman şi astfel, ca şi celelalte puteri, le trata în primul rînd ca pe nişte pioni ai propriilor sale manevre diplomatice. Preocupări politice şi nu atît economice au dus la deschiderea primului consulat britanic în Principate în 1803. Acesta era menit să servească drept avanpost din care să se urmărească activitatea agenţilor francezi şi să se contracareze influenţa crescîndă a Rusiei şi a Austriei în Balcani.[55]

Comerţul britanic cu Ţările Române a rămas modest. Nici măcar reprezentantul atît de capabil al Companiei Levant, William Wilkinson, care a fost şi consul la Bucureşti între 1813 şi 1816, nu a putut să înfrîngă controlul comerţului din Moldova şi Ţara Românească exercitat de otomani sau să stîrnească un interes mai mare printre negustorii britanici. Numărul de vase ce navigau sub pavilion britanic pe Marea Neagră şi pe Dunăre a crescut simţitor doar după ce Insulele Ionice au ajuns sub protectorat britanic în 1815, cînd mulţi negustori greci, reprezentînd interese britanice, s-au stabilit la Galaţi şi la Brăila.[56]

În toamna anului 1811 a avut loc o schimbare politică hotărîtoare la Dunărea de Jos. Ţarul Alexandru, care voia să-şi elibereze armatele pentru bătălia finală cu Napoleon, a semnat un armistiţiu cu otomanii la 28 octombrie. Negocieri ulterioare au condus la semnarea Tratatului de la Bucureşti la 28 mai 1812. Confruntat cu coaliţia antirusă condusă de Napoleon şi sigur de iminenţa unui atac, Alexandru îşi redusese treptat pretenţiile teritoriale asupra Principatelor la acea parte a Moldovei ce se întindea între Nistru şi Prut, teritoriu ce va fi cunoscut sub numele de Basarabia. Ţarul a fost, de asemenea, de acord să evacueze ambele Principate la trei luni după ratificarea Tratatului şi, într-adevăr, ultimele trupe ruseşti au plecat

---

[55] P. Simionescu şi R. Valentin, „Documents inedits concernant la creation du consulat britannique à Bucarest (1803)", în *Revue roumaine d'histoire,* 8/2, 1969, pp. 241–262.

[56] P. Cernovodeanu, *Relaţiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803–1878)*, Cluj-Napoca, 1986, pp. 36–39.

în octombrie 1812. Ţările Române au ajuns din nou sub suzeranitatea otomană şi de la Constantinopol au fost trimişi noi domnitori fanarioţi.

Înfrîngerea lui Napoleon şi stabilirea unei noi ordini europene la Congresul de la Viena n-au avut un efect imediat prea mare asupra Principatelor. Imperiul Otoman nu a fost reprezentat la congres, iar Marile Puteri au recunoscut în mod implicit Tratatul de la Bucureşti, considerînd că acesta ar fi reglementat problemele în Europa de Sud-Est. Totuşi, Tratatul de la Viena din 9 iunie 1815 conţinea anumite clauze care aveau să afecteze dezvoltarea viitoare a Ţărilor Române. Una dintre aceste clauze proclama libertatea de navigaţie şi de comerţ pe fluviile şi pe rîurile cele mai importante ale Europei, inclusiv Dunărea, de la punctul din care erau navigabile pînă la gurile lor. Împreună cu noul statut al Rusiei ca stat riveran şi prezenţa sporită a navigaţiei europene pe Marea Neagră, această stipulaţie promitea să deschidă Principatele şi mai mult comerţului internaţional şi să le aducă mai direct în atenţia diplomaţiei europene.

După Congresul de la Viena, Rusia şi-a redobîndit predominanţa pe care o avusese în Moldova şi în Ţara Românească înainte de 1812. Ambasadorul ei la Constantinopol şi consulii de la Bucureşti şi de la Iaşi şi-au reluat intervenţia în forţă în treburile interne ale Principatelor şi au încercat să transforme elitele politice ale acestora în sprijinitori ai obiectivelor ruseşti în Europa de Sud-Est. Sarcina diplomaţilor ruşi a fost înlesnită de imensul prestigiu de care se bucura ţara lor atît printre domnii fanarioţi, cît şi printre boierii autohtoni datorită victoriei Rusiei asupra lui Napoleon şi rolului de frunte pe care l-a jucat la conferinţa de pace. În plus, românii erau siguri că eliberarea lor de sub dominaţia otomană va fi înfăptuită de Rusia şi nu de Austria sau de puterile occidentale şi, ca atare, şi-au oferit fără reţineri colaborarea. Românii furnizau diplomaţilor ruşi în mod regulat informaţii cu privire la abuzurile otomane şi au întocmit nenumărate memorandumuri, prezentînd în mod detaliat propriile lor aspiraţii pe care le justificau cu ample argumente legale şi istorice. Domnitorii, în special, au profitat de această situaţie pentru a-şi spori rolul în afacerile externe, corespondînd direct cu ministrul rus al Afacerilor Străine, o încălcare flagrantă a statutului lor de vasal.

Obiectivul principal al ruşilor era să smulgă de la turci controlul permanent asupra Principatelor, însă ţarul prefera negocierile în locul războiului pentru a nu răsturna sistemul de alianţe internaţionale pe care îl promovase la Congresul de la Viena. Diplomaţii ruşi insistau de aceea asupra respectării autonomiei Principatelor, ştiind că această tactică va slăbi suzeranitatea otomană şi va spori popularitatea Rusiei în rîndurile boierilor. Ruşii însă nu urmăreau cu o consecvenţă neabătută aceste scopuri.

Dorinţa lui Alexandru de a ajunge la o înţelegere paşnică cu sultanul contrazicea vederile reprezentanţilor săi de la Constantinopol. Grigori Stroganov, devenit ambasador în 1816, prefera linia dură în relaţiile cu turcii. Era sigur că ofertele de prietenie şi de compromis vor eşua, deoarece turcii nu vor permite niciodată Rusiei să exercite o influenţă permanentă asupra supuşilor lor creştini. Pe de altă parte, nu credea că Rusia trebuie să-şi sacrifice interesele vitale în regiune de dragul unei alianţe nesigure cu europenii occidentali.[57]

În Principate, oficialităţile ruse găseau că este avantajos să-i stîrnească pe boieri şi pe domnitori unii împotriva altora. Stroganov de la Constantinopol şi Aleksandr Pini, consulul rus de la Bucureşti, foloseau pretenţiile fiscale nelimitate ale domnitorului ca un pretext convenabil pentru a invoca protecţia rusă a populaţiei, atît a celor privilegiaţi, cît şi a celor neprivilegiaţi. Erau însă foarte atente să nu şi-l îndepărteze complet pe domnitor. Mai curînd încercau să consolideze divanul din care făceau parte mari boieri şi înalţi prelaţi, pentru a contracara puterea domnitorului, dîndu-i divanului un rol lărgit şi mai multă independenţă în administrarea ţării, mai ales în probleme financiare. Astfel, atunci cînd domnitorul Ţării Româneşti, Alexandru Suţu, a încercat să-şi mărească lista civilă în 1819, Stroganov i-a dat instrucţiuni lui Pini să nu permită ca această chestiune să ajungă înaintea divanului dacă nu avea sprijinul boierilor şi al clerului.

Ţarul a primit ajutor în eforturile sale de a ajunge la o înţelegere paşnică cu sultanul din partea lui Metternich, care dorea să preîntîmpine izbucnirea revoluţiei în Balcani. Metternich voia în special să înlăture cauzele conflictului dintre Rusia şi Turcia, întrucît, după părerea sa, acestora le revenea răspunderea principală pentru menţinerea ordinii în regiune. Folosindu-se de corespondenţa lui Friedrich von Gentz, confidentul său, cu domnul Ţării Româneşti, Alexandru Suţu, el i-a cerut cu insistenţă sultanului să-i facă concesii Rusiei în privinţa chestiunilor de frontieră în Caucaz, ca un „sacrificiu necesar“ pentru păstrarea stabilităţii în Orientul Apropiat.[58]

Negocierile dintre Rusia şi Turcia, care au fost reluate în mod serios în iunie 1820, au dus în cele din urmă, la 3 aprilie 1821, la un acord general cu privire la întreaga gamă de probleme nerezolvate. În ceea ce priveşte Moldova şi Ţara Românească, cele două părţi au repetat principiile

---

[57] I. S. Dostian, *Rossiia i balkanskii vopros*, Moscova, 1972, pp. 145–151.

[58] I. C. Filitti, „Corespondenţa domnilor şi boierilor români cu Metternich şi cu Gentz între 1812 şi 1828“, în *Analele Academiei Române*, Memoriile Secţiunii Istorice, seria a II-a, 36, 1913–1914, pp. 973 1025.

enunţate iniţial în Tratatul de la Kuciuk-Kainargi şi reafirmate, cu puţin înainte, în Tratatul de la Bucureşti. De data aceasta, cele două puteri au mers mai departe. Ele au specificat că divanele trebuie să joace un rol în elaborarea reglementărilor financiare viitoare ce urmau să stabilească birurile şi proviziile datorate suzeranului otoman, ca plata tuturor livrărilor de bunuri să fie făcută la preţurile de piaţă curente şi ca libertatea comerţului cu alte ţări să fie garantată.[59] Cu toate că izbucnirea revoluţiei greceşti a împiedicat aplicarea noului acord, reorganizarea administrativă a Ţărilor Române, cu care ambele părţi au fost de acord în principiu, a pregătit calea pentru schimbări constituţionale fundamentale în timpul ocupaţiei ruseşti din 1829–1834.

AUTONOMIA

Ţările Române au supravieţuit inconsecventelor rivalităţi dintre Marile Puteri, cel puţin în parte, pentru că acestea nu puteau ele însele să cadă vreodată de acord pentru mai mult timp asupra împărţirii unui teritoriu sau a delimitării sferelor de influenţă. Totuşi, supravieţuirea nu ar fi fost posibilă fără o puternică conştiinţă istorică a claselor conducătoare din societatea românească. Meritul apărării existenţei politice a Ţărilor Române aparţine, în primul rînd, marii boierimi şi boierimii mijlocii. Boierii erau pe deplin conştienţi de diferenţele de statut legal între moldoveni şi munteni, ale căror legături cu statul otoman erau contractuale şi prevedeau drepturi şi obligaţii reciproce, pe de o parte, şi greci, pe de altă parte, care-şi pierduseră individualitatea politică şi a căror ţară „era numită Turcia, nu Grecia".[60] Ca principali purtători ai conştiinţei istorice, boierii se aflau în fruntea efortului de a-i convinge pe ruşi, pe austrieci şi chiar Poarta că Principatele nu renunţaseră niciodată la autonomia lor şi că era în avantajul tuturor celor interesaţi să o respecte.

Boierii erau încurajaţi de împrejurările politice în schimbare din Europa de Sud-Est. Imperiul Otoman nu mai părea atît de formidabil pe cît fusese cîndva, iar boierii înşişi acceptau ideea declinului său inexorabil. La Bucureşti, circulau pamflete anonime sugerînd posibilitatea unei împărţiri teritoriale a Turciei europene care ar fi avantajat Principatele, pamflete care dădeau expresie vie noii atitudini a boierilor.

---

[59] Hurmuzaki, *Documente*, XVIII, Bucureşti, 1916, pp. 485–493.

[60] V. Georgescu, *Ideile politice şi iluminismul în Principatele Române, 1750–1831*, Bucureşti, 1972, p. 138.

Cererea de autonomie a boierilor era înrădăcinată în istorie şi în tradiţie. Amintirea independenţei, care fusese transmisă de la o generaţie de cronicari la alta, a fost evidentă la negocierile de pace preliminare dintre Rusia şi Turcia, desfăşurate la Focşani, în 1772. Delegaţiile boierilor şi înaltelor feţe bisericeşti din ambele Ţări Române au cerut oficialităţilor ruse să readucă ţările lor la „relaţiile iniţiale" cu Imperiul Otoman şi să elimine toate „adăugirile", precum birul exorbitant, nenumăratele daruri, livrările de bunuri şi starea de aservire generală suferită în timpul regimului fanariot. Atunci cînd ministrul plenipotenţiar rus, contele Aleksei Orlov, a întrebat care fuseseră „relaţiile iniţiale", românii i-au prezentat documente, dovedindu-i că Principatele îşi păstraseră autonomia, chiar de la primele ciocniri cu otomanii, în schimbul unei sume fixe. Originalele acestor documente nu se mai puteau găsi, însă românii, bazîndu-se pe tradiţia conform căreia aceste documente, ahdname, existaseră cîndva, au elaborat propriile lor texte.[61] Orlov le-a acceptat ca atare, deşi ştia că sînt false şi, doi ani mai tîrziu, Tratatul de la Kuciuk-Kainargi recunoştea vechile privilegii ale Ţărilor Române ca datînd de pe vremea domniei sultanului Mahomed al IV-lea.

Apărarea de către boieri a autonomiei după Tratatul de la Kuciuk-Kainargi a îmbrăcat diverse forme. Aceştia adresau petiţii Marilor Puteri, în primul rînd Rusiei. Ei cereau în mod repetat Ecaterinei a II-a şi diplomaţilor acesteia să-i ajute împotriva duşmanului comun şi să salveze ţările lor de la încorporarea în Imperiul Otoman, o catastrofa, după cum se plîngea boierul Ioan Cantacuzino în 1790, ce ar fi mai mare decît cutremurul de la Lisabona. Boierii afirmau autonomia legală a Ţărilor Române ori de cîte ori se prezenta o ocazie favorabilă pentru a-i împiedica pe dregătorii otomani să-şi exercite puterile la nord de Dunăre şi să creeze prin aceasta precedente pentru un amestec permanent în treburile Principatelor. În secolul al XVIII-lea, cadiii oraşelor Brăila, Giurgiu şi Turnu, în mod special, continuau să-şi impună jurisdicţia asupra cazurilor în care erau implicaţi musulmani şi creştini din afara raialelor. În 1774, boierii şi preoţii moldoveni au adresat prima dintr-un şir de petiţii către sultan prin care cereau ca hotărîrile domnitorului lor în toate pricinile civile şi penale să nu fie supuse revizuirii de către nici o autoritate din afara ţării, ca pămîntenilor din Moldova şi Ţara Românească să nu li se permită să facă apel la nici o autoritate în afară de domnitor şi ca să nu li se permită cadiilor

[61] N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, Bucureşti, 1902, pp. 492–508; M. Kogălniceanu, *Cronicele României sau letopiseţele Moldaviei şi Valahiei*, III, ediţia a II-a, Bucureşti, 1874, pp. 450–462.

să judece pricini în cele două Principate. Cu toate că satisfacerea acestor cereri a întîrziat, boierii au reafirmat drepturile domnitorului ca judecător suprem şi sursă de maximă autoritate în materie de justiţie şi legislaţie, un principiu care a servit ca bastion al autonomiei politice în deceniile ce vor urma. O manifestare caracteristică a intenţiilor lor a fost petiţia lui Ioan Cantacuzino din 1790, care cerea ca Dunărea să redevină graniţa dintre Ţara Românească şi Imperiul Otoman, prin desfiinţarea raialelor, ca dreptul boierilor de a alege domnitorul potrivit „legilor străbune" să fie restabilit şi ca toate obligaţiile fiscale şi economice ale Principatului faţă de statul otoman să fie contopite în tribut, o unică sumă fixă, plătibilă din doi în doi ani.[62]

Toate aceste argumente legale şi istorice în sprijinul autonomiei nu au avut mare greutate pe lîngă Poartă, cu toate că sultanul recunoscuse în mod implicit, în numeroase ocazii, autonomia Principatelor. Încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, sultanul i-a cerut domnitorului Moldovei, Matei Ghica (1753–1756), să emită un firman prin care să le interzică paşalelor Hotinului şi Benderului să ia hotărîri în procesele din acest Principat sau să-i convoace pe împricinaţi în faţa curţilor lor. Funcţia capuchehaiei, reprezentantul domnului la Constantinopol, era o recunoaştere deschisă a autonomiei. În 1775, sultanul a ridicat rangul capuchehaiei la cel de trimis diplomatic, acordîndu-i anumite imunităţi şi dreptul de a călători călare, un privilegiu rezervat ambasadorilor străini. De o importanţă fundamentală pentru promovarea cauzei boierilor a fost Noua Lege (*Kanun-i Cedid*) din 1792, a lui Selim al III-lea, o cartă ce avea să guverneze relaţiile otomanilor cu Ţările Române pînă la Tratatul de la Bucureşti din 1812.[63] Prin specificarea obligaţiilor economice şi fiscale ale Principatelor şi prin restrîngerea mişcării dregătorilor şi negustorilor otomani la nord de Dunăre, sultanul accepta în mod tacit principiul autonomiei, cu toate că în practică nu ţinea adesea seama de el.

Pe măsură ce sporea importanţa economică şi strategică a Principatelor la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, respectarea chiar formală de către otomani a autonomiei era în descreştere. Sultanul s-a arătat impenetrabil faţă de argumentele dreptului istoric avansat de către boieri şi n-a vrut să renunţe la drepturile sale suzerane asupra lor. Acesta se agăţa de principiul care fusese reafirmat generaţie după

[62] N. Iorga, „Viaţa unui Mitropolit de altădată: Filaret al II-lea", în *Convorbiri literare*, 35, 1901, pp. 1125–1131.

[63] M. A. Mehmet, „O nouă reglementare a raporturilor Moldovei şi Ţării Româneşti faţă de Poartă la 1792", în *Studii: Revistă de istorie*, 20/4, 1967, pp. 691–707.

generaţie în formula: „Moldova şi Ţara Românească sînt proprietatea mea moştenită". Sultanul nu voia să audă de mandate pe viaţă pentru domnitori, de alegerea domnitorilor de către boieri, de restituirea raialelor, de libertatea comerţului, de reprezentare diplomatică în Europa sau de crearea unei armate naţionale. Intervenţia rusă n-a rămas fără efect, dar în ciuda succeselor repurtate pe câmpul de bătălie şi a susţinutelor presiuni diplomatice care au determinat concesiile otomane pe alte fronturi, sultanul nu voia să cedeze Principatele pentru că acestea deveniseră linia întîi de apărare a Imperiului în Europa şi rămăseseră grînarele Porţii. Dregătorii otomani nu făceau nici un secret din simţămîntul că cedarea Moldovei şi a Ţării Româneşti însemna începutul sfîrşitului pentru Imperiu în Europa.

Intre 1800 şi 1812, boierii au încercat să-şi coordoneze campania pentru autonomie cu politica Rusiei, a Franţei şi a Austriei faţă de Imperiul Otoman. Ei mai vedeau încă în Rusia principala lor speranţă de eliberare şi mai credeau încă într-o oarecare măsură într-o apropiată luptă între creştinătatea ortodoxă şi islam. Dar admiraţia lor faţă de Rusia nu mai era spontană şi necritică, aşa cum fusese în primii ani ai domniei Ecaterinei a II-a. Întrucît teama lor faţă de turci scăzuse şi întrucît trăiseră pe pielea lor ocupaţia militară rusească şi intervenţia consulară în treburile lor, începuseră să devină din ce în ce mai precauţi faţă de schimbarea suzeranităţii otomane cu autocraţia rusă. Sentimentele boierilor faţă de Franţa fluctuau după cum Napoleon părea înclinat sau nu să le sprijine cauza. În orice caz, aşa-numita partidă franceză a rămas restrînsă, iar o francofilie masivă avea să vină de-abia peste cîteva decenii. Austria nu avea sprijinitori adevăraţi printre boieri; doar în ultimă instanţă, aceştia căutau refugiu peste Carpaţi, în Transilvania, sau trimiteau apeluri la Viena.

La sfîrşitul epocii fanariote, boierii din ambele Ţări Române s-au angajat în mişcarea de redobîndire a independenţei. Iordache Rosetti-Rosnovanu, mare boier şi mare vistiernic al Moldovei, a înfăţişat succint cazul lor într-un memorandum trimis în 1818 ambasadorului rus la Constantinopol.[64] Acesta propunea limitarea tuturor obligaţiilor ţării faţă de statul otoman la un „dar" anual. Insista însă ca Moldova să fie guvernată ca un stat independent şi să nu mai fie forţată să îndure amestecul otoman în treburile ei economice şi politice. Realist fiind, a recunoscut că moldovenii nu puteau atinge acest scop prin ei înşişi şi a recomandat ca ţara să caute „protecţia" Rusiei. Aceasta a fost formula care va pune efectiv capăt dominaţiei otomane în Principate în decursul unui deceniu.

---

[64] Georgescu, *Memoires et projets*, pp. 69–71.

2
SOCIETATEA ŞI ECONOMIA
1774–1829

Contururile economice şi sociale ale României moderne erau încă neclare în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea. Structurile tradiţionale păreau intacte: agricultura continua să domine economia şi, atît în materie de organizare, cît şi sub raport tehnic, păstra moştenirea trecutului; meşteşugarii ofereau majorităţii consumatorilor bunurile de care aveau nevoie în viaţa cotidiană şi se bizuiau pe venerabilul sistem al breslelor pentru a organiza producţia şi desfacerea; negoţul nu a înregistrat nici o abatere, nici ca orientare, nici ca volum, de la tipicurile cunoscute; structurile sociale păreau fixate în timp, întrucît boierii îşi menţineau predominanţa, iar majoritatea ţăranilor, principalii purtători ai greului societăţii, sufereau din cauza sărăciei şi neluării în seamă. Totuşi, această impresie de imobilism este înşelătoare. Dincolo de aceste aparenţe, se afirmau largi tendinţe spre schimbare: populaţia era în creştere, un fenomen ce avea să afecteze viaţa materială şi organizarea socială în mod fundamental; aveau loc diferenţieri şi noi alinieri în cadrul diverselor clase sociale, ce vor duce la triumful burgheziei şi la eclipsarea boierimii; subtilele modificări de mentalitate, mai ales în probleme legate de proprietate şi spiritul întreprinzător, vor impulsiona adoptarea unor noi modele economice.

POPULAŢIA ŞI STRUCTURA SOCIALĂ

Insuficienţa datelor ne îngreunează urmărirea cu certitudine a schimbărilor demografice survenite în Moldova şi în Ţara Românească între anii '70 ai secolului al XVIII-lea şi anii '20 ai secolului al XIX-lea. Nu se întocmeau statistici în mod regulat sau sistematic. Recensămintele erau organizate doar ocazional, în scopul impozitărilor, dar acestea înregistrau mai curînd sate şi familii decît indivizi. Cifrele pe care le oferă sînt, cu toate acestea, clare într-o anumită privinţă: populaţia din ambele Ţări Ro-

mâne era în creştere. Estimările privind populaţia totală variază considerabil de la sursă la sursă. Pentru Ţara Românească, acestea sînt cuprinse între 600 000 şi 1 350 000 de locuitori în 1774, între 915 000 şi 1 767 000 în 1812–1815 şi între 1 200 000 şi 1 795 000 în 1819–1820. Cifrele mai mici sînt probabil mai aproape de situaţia reală. Populaţia Moldovei a fost estimată la 320 000 de locuitori în 1772, la 528 000 în 1803 şi la 1 115 000 în 1826. Ultima cifră este neîndoielnic prea mare. Creşterile au avut loc în special în zonele rurale, în timp ce numărul orăşenilor a rămas comparativ scăzut. În 1803, populaţia rurală a Moldovei era de 479 850 persoane (reprezentînd 90,9 la sută din total), cea urbană era de 48 050 persoane (9,1 la sută); în 1832, cifrele erau 1 062 927 (89,1 la sută) şi, respectiv, 129 413 (10,9 la sută).[1] Densitatea populaţiei în Moldova a crescut de la 7,7 persoane pe km^2 în 1774 la 11,8 persoane în 1803. Tendinţe similare se pot observa şi în Ţara Românească.

Sînt greu de explicat precis aceste mutaţii demografice. Ratele natalităţii şi mortalităţii sînt necunoscute, cu toate că trebuie să presupunem că cea de a doua era înaltă, din cauza igienei şi sanitaţiei rudimentare, atît la sate, cît şi la oraşe, a absenţei unor servicii de asistenţă medicală eficiente pentru masa populaţiei şi, în special, din cauza proastei alimentaţii. Creşterea populaţiei a fost încetinită şi de numeroasele războaie purtate pe pămînt românesc între 1768 şi 1812. Acestea au afectat activitatea agricolă şi viaţa socială, întrucît mişcarea armatelor încolo şi încoace era însoţită de dezordine civilă, de distrugerea recoltelor, de rechiziţionări şi de jafuri, precum şi de răspîndirea bolilor. Multe sate erau pur şi simplu abandonate, locuitorii lor fugind în locuri mai puţin expuse mişcărilor de trupe sau căutînd adăpost dincolo de hotarele ţării. În afară de război, impunerile fiscale din ce în ce mai oneroase şi pretenţiile economice ale domnitorului, ale boierilor şi ale dregătorilor otomani, care împovărau în special ţărănimea, i-au determinat pe mulţi săteni să-şi ia lumea în cap. Fuga era un fenomen comun în secolul al XVIII-lea, înregistrînd un moment de vîrf în timpul războiului ruso-turc din 1768–1774.[2] În acei ani, de pildă, au fost abandonate 91 din totalul de 791 de localităţi din Oltenia, iar registrele

[1] E. Negruţi, „Situaţia demografică a Moldovei în secolul al XIX-lea", în *Revista de istorie*, 34/2, 1981, pp. 243–257; *idem*, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea: contribuţii demografice*, Iaşi, 1984, pp. 13–27; P. G. Dmitriev, *Narodonaselenie Moldavii (po materialam perepisei 1772–1773, 1774 i 1803 gg)*, Chişinău, 1973, pp. 56–91.

[2] G. Iscru, „Fuga ţăranilor — forma principală de luptă împotriva exploatării în veacul al XVIII-lea în Ţara Românească", în *Studii: Revistă de istorie*, 18/1, 1965, pp. 125–146.

mitropoliei Ungrovlahiei pentru 1772–1774 nu au înregistrat nici un fel de strîngeri de venituri, deoarece „pămîntul era fără oameni". Multe sate au fost părăsite, de asemenea, în timpul războiului din 1787–1792.[3] In 1804 şi în 1805, impozitele grele au provocat un exod masiv al populaţiei din Ţara Românească la sud de Dunăre. Efectele fugii erau de obicei temporare, căci mulţi dintre cei care îşi părăseau satele se întorceau atunci cînd situaţia se îmbunătăţea. În acelaşi timp, avea loc un flux constant al populaţiei în sens contrar, către Ţările Române, în special al românilor din Transilvania, iar la începutul secolului următor al evreilor din Galiţia şi din Bucovina, ceea ce compensa unele pierderi provocate de emigrare.[4]

Un spor semnificativ al populaţiei s-a înregistrat după 1812. La început gradat, acesta s-a accelerat între 1830–1860. Cauzele erau multiple. Tratatul de la Bucureşti din 1812 a inaugurat o perioadă de pace relativă, iar eliminarea ultimilor domni fanarioţi, în 1821, precum şi noile şi severele limitări ale amestecului politic şi ale exploatării economice otomane au adus o oarecare stabilitate socială şi au însufleţit speranţele de progres printre fruntaşii populaţiei rurale şi urbane. Era vizibilă o schimbare a stării de spirit, dar nu se remarca tot atît de uşor o îmbunătăţire a condiţiilor materiale de viaţă, care ar fi putut reduce rata mortalităţii. Frecvenţa şi gravitatea ciumei şi altor boli au descrescut, în parte, poate, datorită unei eficacităţi mai mari a carantinei de-a lungul Dunării. Totuşi, calitatea îngrijirii medicale şi accesul masei populaţiei la aceasta au rămas neschimbate. Foametea era mai puţin frecventă şi mai puţin întinsă, probabil datorită faptului că producţia de grîne şi de alte culturi era în creştere, ceea ce făcea ca hrana să fie mai abundentă. Rămîne însă îndoielnică îmbunătăţirea într-o măsură semnificativă a alimentaţiei majorităţii populaţiei.

Societatea din cele două Ţări Române era organizată pe baza stărilor, dar modelul era lipsit de rigiditatea şi de claritatea structurilor similare din Europa Centrală şi din Europa Occidentală.[5] Statutul juridic al fiecărei stări nu fusese reglementat în mod sistematic şi depindea mai curînd de obiceiul

---

[3] S. Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIII-e siecle*, Bucureşti, 1974, pp. 38–47.

[4] Ş. Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII–XX*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1977, pp. 148–173. Cu privire la imigrarea evreilor în Moldova, vezi studiul extins al lui Louis Roman, „Imigrarea evreilor şi situaţia provinciilor româneşti şi a Ungariei (secolele XVIII–XIX)", în *Studia et acta historiae iudaeorum Romaniae*, Vol. 6 (2001), pp. 48–107, şi Introducerea la *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, partea a II-a, Bucureşti, 1990, pp. XXIX-LXXV, şi vol. III, partea I, Bucureşti, 1999, pp. 10–69.

[5] V. A. Georgescu, „Les Assemblées d'etats en Valachie et en Moldavie de 1750 à 1831/1832", în *Revue roumaine d'histoire*, 11/1, 1972, pp. 27–33.

pămîntului şi de legile adoptate cînd şi cînd de-a lungul multor veacuri. Cu toate acestea, în secolul al XVIII-lea cîteva stări au căpătat contururi mai mult sau mai puţin distincte. Hrisoavele domneşti, în special reformele lui Constantin Mavrocordat în ambele Principate, în anii '40 ai secolului al XVIII-lea, au consolidat statutul juridic al boierimii şi al clerului. Alte legi au şlefuit structura organizatorică a breslelor, ridicînd marii negustori şi meşterii la statutul de elită urbană.

Principalele patru stări — boierimea, clerul, orăşenimea mijlocie şi ţărănimea — se distingeau una de alta atît prin privilegiile politice, economice şi sociale de care dispuneau fiecare în parte, cît şi, într-o oarecare măsură, prin lipsa unor drepturi, respectîndu-se principiul adesea enunţat că fiecare individ trebuia să rămînă în limitele propriei sale stări. Exclusivismul social se manifesta prin căsătorie, care a rămas o asociere între ranguri şi ordine egale. Discriminarea dintre stări se exprima prin titluri, îmbrăcăminte şi locuinţă, modul particular de folosire a limbii materne, prin atitudinea faţă de anumite limbi şi culturi străine, în special greacă şi franceză. Marea boierime forma o castă aristocrată, clar distinctă de boierii de rangul al doilea şi al treilea. Boierii, la rîndul lor, se deosebeau de neamuri şi de mazili, care erau descendenţi ai boierilor de rangul întîi şi respectiv de al doilea, şi care nu aveau parte de dregătorii. În ceea ce priveşte biserica, o mare prăpastie sub raportul învăţăturii şi nivelului de viaţă diferenţia înaltul cler de preoţii parohi. La oraş, negustorii şi meseriaşii erau departe de a alcătui grupuri omogene, fie din punct de vedere social, fie din punct de vedere etnic, iar deosebirile din cadrul celor două ranguri erau adesea adînci. La sate, ţăranul liber era ceva mai bine situat decît vecinul său dependent, însă dependenţa în sine se manifesta şi ea în mii şi mii de feluri. Sistemul stărilor se complica şi mai mult prin existenţa a numeroase grupuri privilegiate, în afara nobilimii şi a clerului, precum posluşnicii şi scutelnicii, a căror poziţie socială nu poate fi precis definită.

Boierii constituiau principala forţă economică şi politică a ţării, cu toate că erau clasa socială cea mai puţin numeroasă.[6] În 1806, de exemplu, erau 593 de boieri (de toate rangurile), care deţineau dregătorii în Ţara Românească. Chiar după valul vînzărilor de titluri de către domnii fanarioţi, în ultimii douăzeci de ani ai domniei lor, cînd clasa boierească a crescut numeric în mod apreciabil, în 1832 se înregistrau mai puţin de cinci familii boiereşti la fiecare mie de familii din Ţara Românească.

---

[6] D. Berindei şi I. Gavrilă, „Mutaţii în sînul clasei dominante din Ţara Românească în perioada de destrămare a orînduirii feudale", în *Revista de istorie*, 34/11, 1981, pp. 2029–2046.

Cu toate că instituţia nobiliară era tot atît de veche ca şi Ţările Române, înaintea domniei lui Constantin Mavrocordat, la mijlocul secolului al XVIII-lea, nu s-a făcut nici un fel de efort pentru a stipula condiţiile în care cineva putea face parte din clasa boierimii. De regulă, pînă atunci, criteriul principal de stabilire a statutului boieresc îl constituia deţinerea de pămînt. La începutul secolului al XVIII-lea, istoricul — şi mai tîrziu domnitorul Moldovei — Dimitrie Cantemir sugera în *Descriptio Moldaviae* că primul semn de nobleţe la români era stăpînirea asupra pămîntului.[7] Mărimea unei moşii boiereşti determina de obicei locul pe care stăpînul acesteia îl ocupa pe scara socială şi măsura în care putea fi clasificat drept boier mai mare sau mai mic. O moşie mare sugerează existenţa unei clase boiereşti ereditare; în practică, după cîte se pare, titlul trecea de la tată la fiu.

Constantin Mavrocordat a procedat la codificarea poziţiei boierilor pentru a spori dependenţa acestora faţă de domnitor şi a face să crească sprijinul dat de către aceştia sistemului politic şi social existent. Pentru a-şi îndeplini primul ţel, a făcut din dregătorie singurul criteriu de apartenenţă la clasa boierească iar pentru a-şi asigura loialitatea boierilor le-a garantat scutirea de biruri. Constantin Mavrocordat a împărţit în mod formal boierii în două categorii — marii boieri, care deţineau cele mai importante 19 dregătorii, şi restul, care aveau funcţii mai puţin înalte. În 1775, Alexandru Ipsilanti a modificat ordinea rangurilor boiereşti, avînd în vedere numărul crescînd al dregătorilor. El a împărţit prima stare în trei, degradîndu-i pe boierii mai mici şi pe boiernaşi, incluşi de acum înainte în stările a patra şi a cincea, deşi criteriul deţinerii unei dregătorii a rămas valabil pentru stabilirea apartenenţei la clasa boierească. Cerinţa deţinerii unei dregătorii pentru recunoaşterea statutului de boier încălca în mod clar obiceiul pămîntului. Dar situaţia concretă a făcut să se reconcilieze încetul cu încetul tradiţia cu inovaţia. Termenul de boier însemna acum dregător. Însă dregătorul respectiv era, cu puţine excepţii, şi stăpînul unei moşii. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dregătoria stabilea, astfel, locul cuiva în ierarhia boierească, deşi controlul asupra pămîntului continua să determine însăşi apartenenţa la clasa boierească.

Boierii erau evident departe de a fi o instituţie monolită, aşa cum o considerau cei din afară. Existau tensiuni permanente între vechii boieri, care îşi datorau poziţia moştenirii sau deţinerii de pămînt, şi nou-veniţii,

---

[7] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, Bucureşti, 1973, p. 299. Totuşi, în alt loc, Dimitrie Cantemir susţine că nobilitatea era conferită de slujirea domnitorului (*ibid.*, pp. 281–287).

care îşi dobîndiseră rangul boieresc prin deţinerea unei dregătorii sau prin cumpărarea ei. Boierii de provincie îi invidiau pe marii boieri şi pe cei care slujeau în Capitală, unde se aflau în primele rînduri ale celor cărora domnitorul le împărţea favoruri. Existau, de asemenea, şi diferende etnice. Boierii pămînteni erau iritaţi de intruziunea grecilor, care-i însoţeau pe domnii fanarioţi. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, problema devenise mai puţin acută, întrucît majoritatea grecilor fuseseră asimilaţi şi, ca atare, boierii erau, în cea mai mare parte, omogeni din punct de vedere etnic. De pildă, în Moldova, în 1810, din 465 de boieri, doar 17 erau greci, iar în Ţara Românească, în anii '20, erau doar 62 de boieri greci.

Principala cauză a tensiunilor din sînul clasei boiereşti era, fără doar şi poate, concepţia pe care marii boieri o aveau despre ei înşişi. Se considerau o aristocraţie, un grup exclusiv, compus din cele mai bune elemente ale societăţii, singurii capabili să conducă. O astfel de atitudine cerea un anumit stil de viaţă. Boierii trebuiau să trăiască în „nobleţe". Astfel, nu se puteau angaja în anumite activităţi, precum negoţul. Teoretic, ei trebuiau să trăiască de pe urma roadelor pămîntului, deşi nu trebuiau neapărat să locuiască acolo şi să-l administreze ei înşişi. Mulţi boieri, într-adevăr, locuiau în Capitală sau într-un oraş de provincie, unde se simţeau obligaţi să ducă un anumit stil ostentativ de viaţă, potrivit rangului lor. Acest lucru era costisitor, iar datoriile în care intrau şi recompensele primite din partea domnitorului îi legau mai mult ca oricînd de curtea domnească.

Ultima jumătate de secol de domnie fanariotă a fost martora unor schimbări fundamentale în stilul de viaţă al boierilor. Principala cauză era contactul cu Occidentul. Înainte de adoptarea unor obiceiuri vest-europene, boierii se descurcau uşor, din veniturile moşiilor lor, şi duceau o existenţă relativ simplă. Cu toate că preţurile produselor agricole recoltate de pe moşiile lor erau scăzute, serviciile în muncă prestate de ţărani, de scutelnici şi de posluşnici, precum şi venitul ce-l obţineau din monopolul asupra vînzărilor de produse — băuturi alcoolice şi carne — pe moşiile lor le asigurau o existenţă materială relativ lipsită de griji.

Schimbările în acest mod de viaţă au devenit mai evidente după războiul ruso-turc din 1768–1774. Influenţa franceză — introdusă de către domnitorii fanarioţi — era din ce în ce mai puternică şi mai răspîndită. Momentul marchează începutul europenizării claselor de sus româneşti, oricît de superficial ar fi fost iniţial acest proces. În timpul războiului, boierii au venit în contact cu ofiţerii ruşi, mulţi dintre aceştia fiind de origine franceză, germană sau greacă şi avînd o educaţie cosmopolită. Aceştia au introdus dansurile franţuzeşti, muzica europeană, jocul de cărţi şi tot ei au

fost aceia care organizau soarele cu astfel de distracţii. Femeile participau la aceste petreceri în mod regulat şi, prin contactul cu societatea din afara familiei, au început să se emancipeze. Mulţi boieri au început să imite nobilimea europeană nu numai în stilul de viaţă, ci şi în simbolurile acesteia, grăbindu-se să adopte blazoane şi să-şi alcătuiască genealogii.[8] Rezultatul acestei occidentalizări de suprafaţă era o goană după lux în toate domeniile, de la îmbrăcăminte, mobilier, pînă la distracţii. Drept rezultat, bugetele multor gospodării boiereşti au fost grav afectate, iar falimentele au devenit din ce în ce mai mult un lucru obişnuit.

Un astfel de portret al boierilor, oricît de caracteristic ar fi, este, cu toate acestea, incomplet. O parte dintre ei erau educaţi şi participau ca nişte oameni luminaţi la treburile obşteşti şi de stat. Un exemplu elocvent îl oferă marele boier Radu Golescu (1746–1818), mare moşier şi înalt dregător, care poseda o bibliotecă splendidă şi care le-a oferit fiilor săi o educaţie la înălţimea posibilităţilor din vremea aceea în Ţările Române, inclusiv studiul limbii franceze şi al celei italiene.[9] Atît el, cît şi fiii săi erau pătrunşi de un puternic simţ al datoriei, în sensul promovării binelui general. Mulţi alţi boieri se aflau în fruntea mişcărilor de reformă constituţională în Principate şi de eliberare de sub dominaţia otomană. Din rîndurile lor s-au ridicat cei mai de seamă gînditori politici sau economici ai vremii.

Vechea clasă boierească, legată de pămînt şi de tradiţiile sale aristocratice, s-a transformat treptat dinlăuntrul său. Rangurile boiereşti mai joase au devenit mai insistente în cererile lor de a împărţi puterea şi privilegiile cu marii boieri, iar noile categorii sociale, în special negustorii şi cămătarii, au intrat în rîndurile boierimii în număr crescînd, aducînd o dată cu ei valori şi aspiraţii sociale diferite de cele ale vechii aristocraţii. Mulţi dintre boierii de ranguri superioare începuseră şi ei să se angajeze în comerţ şi făceau investiţii în industrie, ceea ce i-a determinat să adopte concepţiile şi etica partenerilor şi concurenţilor lor ce nu aparţineau boierimii. Împreună, aceştia participau la formarea clasei mijlocii moderne româneşti.

Ţăranii, alcătuind majoritatea covîrşitoare a populaţiei, constituiau baza masivă a piramidei sociale. Formau într-adevăr o stare, dar era cea a celor neprivilegiaţi, pentru că legislaţia care le definea statutul le punea în cîrcă principala povară a susţinerii ordinii sociale şi politice existente, lipsindu-i, în acelaşi timp, de posibilitatea de a avea un cuvînt de spus în con-

---

[8] P. Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, 1898, pp. 181–190; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, Bucureşti, 1981, pp. 437–452.

[9] A. Iordache, *Goleştii: locul şi rolul lor în istoria României*, Bucureşti, 1979, pp. 13–15.

ducerea ei, cu excepţia, poate, a treburilor la nivel sătesc. Dacă ţăranii erau uniţi ca un singur om în plata birurilor, în prestarea obligaţiilor în muncă şi în lipsa de drepturi sociale, din alte puncte de vedere, erau despărţiţi printr-un număr aproape infinit de trepte în statutul lor, fie că erau dependenţi, fie că erau liberi.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cel mai cuprinzător strat de ţărani dependenţi îl constituiau clăcaşii, adică aceia care prestau clacă pentru moşier. Aceştia nu erau iobagi. În Ţara Românească, în 1746, şi în Moldova, în 1749, în timpul domniilor lui Constantin Mavrocordat, legătura personală fusese desfiinţată. Iniţiativa acestei reforme în ambele Ţări Române aparţinuse domnitorului şi dregătorilor săi, care au încercat să transforme şerbii (rumâni în Ţara Românească, vecini în Moldova) într-un contribuabil serios şi un cultivator conştiincios al pămîntului. Altfel, îşi făcuseră ei socoteala, ar fi fost imposibil să facă faţă nevoilor financiare crescînde ale statului, determinate de creşterea continuă a numărului dregătorilor şi, în special, de cerinţele fiscale şi economice otomane sporite. În Ţara Românească, divanul a hotărît, la 5 august 1746, ca rumânii să se poată răscumpăra în bani, dar că pămîntul să rămînă în stăpînirea boierilor. Astfel, ţăranul îşi obţinea libertatea personală, dar nu i se recunoştea pretenţia legală asupra pămîntului. Rămînea dependent din punct de vedere economic de boier, prestînd servicii în muncă pentru acesta, ca o chirie pentru folosirea pămîntului pe care familia sa îl cultivase de generaţii întregi. În Moldova, divanul a aprobat o reglementare asemănătoare la 6 aprilie 1749, dar boierii specificau că foştii vecini erau obligaţi să presteze 24 de zile de muncă pe an. Într-un anumit sens, în sistemul de clacă, relaţiile economice de şerbie continuau de fapt, chiar dacă nu de drept, să existe în ambele Principate. În afară de prestaţia în muncă, clăcaşii continuau să plătească diferite dări boierului şi respectau monopolul acestuia în privinţa vînzării unor produse ca vinul şi carnea, precum şi în privinţa măcinării cerealelor. Clăcaşii erau în primul rînd răspunzători pentru plata birului şi a numeroase alte dări impuse de stat.[10]

Existau însă şi multe sate în care locuitorii acestora nu aveau nici o obligaţie faţă de vreun boier anume şi unde controlau ei înşişi pămîntul pe care-l lucrau. Aceşti ţărani aveau de obicei în deplină proprietate cîte un lot familial (ocină) şi lucrau restul pămîntului în devălmăşie cu ceilalţi

---

[10] V. Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautes Roumaines au XVIII-e siecle*, Bucureşti, 1971, pp. 79–114; I. Corfus, *L'Agriculture en Valachie durant la premiere moitie du XIX-e siecle*, Bucureşti, 1969, pp. 15–137.

membri ai satului devălmaş. Potrivit legii, ţăranii liberi erau puşi în aceeaşi categorie cu ceilalţi „stăpîni de pămînt“, dar, spre deosebire de boieri, erau supuşi impozitării.

Satele libere, spre deosebire de cele care căzuseră sub controlul moşierilor, şi-au menţinut vechile drepturi de a se autoconduce. Instituţia de bază era adunarea satului, obştea[11], unde toţi locuitorii adulţi, bărbaţi şi femei, participau atît la dezbateri, cît şi în luarea deciziilor. Aici toţi erau egali, dar obiceiul permitea bărbaţilor mai înţelepţi şi mai în vîrstă ai satului să aibă o poziţie de frunte. Satul, prin obşte, era deţinătorul nominal al pămîntului pe care-l ocupau locuitorii acestuia, iar obştea avea responsabilitatea de a-l apăra împotriva încălcării lui de către satele învecinate şi moşieri. Satul era, de asemenea, o persoană juridică, ce avea posibilitatea chiar să se vîndă sau să se angajeze să facă clacă, de obicei pentru o perioadă limitată, în schimbul unui împrumut. În acelaşi timp, avea responsabilităţi economice colective faţă de stat pentru plata dărilor şi faţă de propriii săi membri în privinţa coordonării activităţilor lor agricole.

Pe măsură ce creştea povara impozitării, mulţi ţărani liberi au fost nevoiţi să-şi vîndă ocinile şi să accepte statutul de clăcaşi: Această practică, ce se manifesta încă din secolul al XVII-lea, s-a accelerat în veacul următor. Boierii, dornici să-şi mărească moşiile, profitau de nevoia de bani a ţăranilor liberi, infiltrîndu-se în comunitate şi încercînd să-i convingă pe membrii acesteia să le vîndă loturile de care dispuneau, un act de înstrăinare care încălca obiceiul pămîntului. Pe la sfîrşitul perioadei fanariote, numărul ţăranilor liberi se redusese la o mică fracţiune din populaţia ţărănească totală.

O discuţie cu privire la societatea urbană trebuie să pornească de la faptul că graniţa dintre sate, pe de o parte, şi oraşe şi tîrguri, pe de altă parte, era departe de a fi distinctă. Mulţi locuitori ai oraşelor păstraseră legături strînse cu satul. Ca deţinători de pămînt arabil şi de păşuni, aceştia continuau să-şi obţină o parte de venit din agricultură. Zonele rurale furnizau un şuvoi continuu de emigranţi către centrele urbane. Imigraţia era de fapt trăsătura caracteristică a vieţii urbane. Mai curînd decît sporul natural, aceasta explica creşterea populaţiei în oraşe şi tîrguri şi impunea vieţii urbane un caracter mai tranzitoriu, mai puţin aşezat decît al satului. Cu toate că este prea devreme să vorbim de o mentalitate urbană, ocupaţiile şi aspiraţiile locuitorilor urbani începuseră totuşi să creeze o conştiinţă socială distinctă de cea rurală.

---

[11] Cu privire la organizarea obştii săteşti, vezi H. H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, II, Bucureşti, 1959, pp. 25–102.

Marea burghezie forma o elită nenobiliară a oraşelor. Compusă din mari negustori, angajaţi în negoţul la mare depărtare şi în alte activităţi economice pe scară largă, şi din meşteri care produceau bunuri în cantităţi suficiente pentru o piaţă extensivă şi care foloseau un număr mare de calfe şi ucenici, marea burghezie domina oraşele cam în acelaşi fel în care boierii dominau satele. Singurul element care-i caracteriza pe toţi membrii acestei clase era bogăţia. În comparaţie cu restul populaţiei urbane, nici un burghez nu era sărac; el îşi putea permite mai mult decît strictul necesar. O altă caracteristică a membrilor marii burghezii era simţămîntul propriei lor importanţe în creştere, care îi făcea să emită pretenţii sociale depăşind originile lor. Capitalul, pe care-l acumulau în special prin negoţ, dar şi într-o oarecare măsură prin „manufactură" (prelucrarea materiilor prime în ateliere modeste) şi prin „bănci" (împrumut de bani şi schimb de bani), le dădea posibilităţile materiale să se ridice în ierarhia socială şi făcea din ei o componentă importantă a aparatului administrativ. Burghezii aveau şi o atitudine distinctă faţă de muncă şi viaţă — cumpătare şi hărnicie, precum şi un spirit întreprinzător în căutarea unor noi surse de înavuţire — care-i deosebea de majoritatea boierilor. Totuşi, nu-şi dezvoltaseră încă o conştiinţă a apartenenţei la o clasă distinctă, cu interese permanente proprii. Mai curînd, erau gata să-şi abandoneze statutul şi să intre în nobilime, acceptînd valorile acesteia ca pe propriile valori. Ca atare, au investit o mare parte din bogăţia lor în pămînt şi în ascensiunea pe scara socială.

Marii negustori, denumiţi toptangii în documentele contemporane, făceau negoţ cu ridicata în special cu produse agricole, pe care agenţii lor le colectau din toate colţurile Principatelor, cîteodată la cererea domnitorilor. O altă întreprindere lucrativă era arendarea vămilor şi a minelor de sare. Mărfurile acestor neguţători ajungeau în principalele oraşe comerciale ale Europei Centrale şi, printr-o reţea de corespondenţi, erau informaţi tot timpul în legătură cu tendinţele economice de pe întregul continent. Unii dintre ei, datorită influenţei de care se bucurau în locurile înalte şi sumelor mari de bani pe care erau dispuşi să le plătească, dobîndeau rangul de boier.

O personalitate de marcă printre marii negustori a fost Ioan Hagi Moscu.[12] Acesta era noul tip de negustor, care combina comerţul la mare depărtare între Ţara Românească şi pieţele internaţionale cu strîngerea impozitelor şi înaltele funcţii administrative. Născut în 1751, la Salonic, într-o familie de negustori macedo-români, vorbitori de limbă greacă, Ioan

---

[12] D. Limona şi E. Moisuc, „Casa comercială Ioan Hagi Moscu şi Ştefan I. Moscu din Bucureşti", în *Revista arhivelor*, 37/3, 1975, pp. 256–271.

Hagi Moscu şi-a extins afacerile la nord de Dunăre şi, datorită bogăţiei enorme pe care a acumulat-o, a obţinut o succesiune de funcţii oficiale. Începînd ca supraveghetor al minelor de sare în 1786, a reuşit în decurs de un deceniu să ajungă paharnic, o funcţie boierească de rangul al treilea, pe care, fără doar şi poate, şi-o cumpărase. În 1812, a ajuns mare vistier şi avea puteri întinse, în special în ceea ce priveşte strîngerea veniturilor statului, plata sumelor necesare acoperirii obligaţiilor acestuia şi ţinerea registrelor financiare detaliate. În acelaşi timp, se ocupa de propriile sale afaceri şi de făurirea propriei sale averi, arendînd mari mine de sare (precum Slănic), diverse vămi şi dijmăritul pe oi şi porci. În timpul ocupaţiei austriece din 1789–1791 şi ocupaţiei ruseşti din 1806–1812, a acumulat sume enorme prin aprovizionarea celor două armate.

Profesiunile liberale — avocaţi, medici, învăţători — erau puţine, dar numărul de funcţionari, de contabili şi al altora, care aveau anumite deprinderi de afaceri, s-a mărit pe măsura creşterii producţiei, a comerţului şi a nevoii de servicii legale şi administrative complexe. La începutul secolului următor, funcţionărimea a sporit în mod semnificativ numărul celor din clasa mijlocie pe măsură ce administraţia la toate nivelurile îşi asuma funcţiuni din ce în ce mai variate şi acoperea noi domenii, precum învăţămîntul, care anterior fuseseră slujite de biserică.

Sărăcimea forma un segment semnificativ al populaţiei urbane, dar lipsesc cifrele exacte în acest sens. În vîrful acestei categorii se aflau muncitorii calificaţi, în special calfele şi ucenicii, dar grosul claselor de jos era format din slugile de casă şi din muncitorii zilieri sau ocazionali, veniţi de la ţară. Unii dintre aceştia erau total dependenţi de stăpînii lor, boierii, care trăiau mare parte a anului la oraş, sau de burghezii înstăriţi, care erau locuitori permanenţi ai oraşelor. Mulţi alţii şi-au păstrat legăturile cu satul şi cu agricultura. Toţi duceau o existenţă nesigură şi erau nevoiţi să se bizuie pe familie sau pe propriile lor forţe într-o societate care arăta prea puţină preocupare pentru neprivilegiaţi.

Clerul ortodox nu constituia o stare omogenă. Diferenţe semnificative de clasă, de instrucţie şi de putere îi despărţea pe mitropoliţi de episcopi şi de aparatul lor birocratic, de numerosul cler parohial. Majoritatea înalţilor prelaţi se recrutau din clasa boierească şi dintre preoţii greci din afara Principatelor. Ei împărtăşeau cu marii boieri aceeaşi concepţie de viaţă şi anumite teorii filozofice şi morale, caracteristice lumii ortodoxe de pe vremea aceea. Aşa cum am văzut, erau în componenţa aceloraşi organe guvernamentale şi urmăreau adesea aceleaşi ţeluri politice şi economice. În absenţa unei academii teologice organizate, un număr de înalţi prelaţi se instruiau la academiile domneşti din Bucureşti şi din Iaşi, cele mai

importante instituţii de învăţămînt din Ţările Române în care admiterea era rezervată de obicei claselor de sus. În aceste academii se predau atît materii laice, cît şi religioase, iar candidaţii la posturi pe linie bisericească învăţau cot la cot cu colegii lor boieri destinaţi serviciilor de stat.[13]

Clerul de parohie era recrutat din straturile mai umile ale societăţii. Cel mai mare număr de preoţi provenea din rîndul ţărănimii şi doar arareori un membru al clasei mijlocii sau al boiernaşilor îmbrăţişa această vocaţie. Într-un anumit sens, preoţimea forma o categorie închisă, întrucît slujba era adesea trecută din tată în fiu, în special la sate. Acolo, credincioşii aveau un cuvînt decisiv în alegerea preotului şi erau rare cazurile în care autorităţile ecleziastice impuneau un candidat împotriva voinţei populare. În genere, sătenii alegeau fiul unui preot, de obicei din satul lor sau din apropiere. În orice caz, tradiţia alegerii le permitea să selecteze pe cineva care ştia obiceiurile şi sensibilităţile locale. Doar dacă nu aveau la dispoziţie fii de preoţi, cereau episcopului să hirotonisească fiul unui ţăran localnic şi aceasta numai dacă el slujise o perioadă de timp ca ţîrcovnic sau cîntăreţ de biserică.

Hirotonisirea era foarte căutată în rîndurile ţărănimii. În afară de o chemare spirituală pe care mulţi o simţeau, fără îndoială, şi de tradiţia că acest „dar" al preoţiei nu trebuie să fie pierdut de familie, avantajele materiale constituiau o atracţie puternică. În general, în secolul al XVIII-lea, preoţii se bucurau de scutire de bir, dar privilegiul nu era absolut şi putea să fie modificat de către domnitor după bunul lui plac. Fiii preoţilor, atîta timp cît se pregăteau să îmbrace haina preoţească şi pînă ajungeau la vîrsta majoratului, erau scutiţi de dările pe care le plăteau ţăranii. Cu toate că preoţii nu primeau un salariu fix, ei aveau un venit mai mult sau mai puţin regulat din taxele pe care membrii parohiei lor le plăteau cu bani sau în natură pentru diverse servicii facute înlăuntrul sau în afara bisericii, printre care botezuri, căsătorii, înmormîntări şi rugăciuni pentru morţi. Preotul de parohie, în special la sate, se bucura de obicei de un mare prestigiu. El nu era numai îndrumătorul spiritual al turmei sale de credincioşi, dar de multe ori servea şi drept conducătorul lor politic şi drept învăţătorul copiilor lor.

Clerul parohial era departe de a fi omogen. Puţini preoţi erau înstăriţi. Cei care slujeau în biserica domnească, în bisericile ctitorite de domni sau cei ce slujeau în mănăstiri dobîndeau privilegii semnificative: nu plăteau bir la stat şi nici dări către propriii lor superiori. Unii preoţi aveau

[13] A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971, pp. 207–215.

cîte o bucată de pămînt şi angajau mînă de lucru să o cultive, dar majoritatea preoţilor duceau aceeaşi viaţă grea ca şi enoriaşii lor. Trăiau în aceleaşi locuinţe modeste şi mîncau aceeaşi mîncare lipsită de varietate. Purtau şi acelaşi fel de îmbrăcăminte, dar în ultima parte a secolului al XVIII-lea, în special în oraşe, episcopii au reuşit cu greu să-i oblige să poarte veşmintele preoţeşti, cel puţin în public. Preoţii care locuiau la sate, acolo unde locuitorii erau obligaţi să presteze servicii în muncă pentru boieri, erau de obicei scutiţi de această povară oneroasă în vreme de pace, dar în timp de război şi în alte împrejurări extraordinare erau şi ei chemaţi la munca cîmpului.

Majoritatea preoţilor erau obligaţi să plătească nenumărate biruri şi dări atît statului, cît şi bisericii. Aşa cum sugerează obligaţia lor sporadică de a plăti bir, preoţii aveau totuşi nişte privilegii fiscale nu pentru că ar fi constituit o stare cu un statut legal recunoscut, ci pentru că domnitorii găseau, din cînd în cînd, că este avantajos să le acorde temporar anumite înlesniri fiscale. Anularea de către Alexandru Ipsilanti a majorităţii impozitelor percepute preoţilor de către stat este un bun exemplu în acest sens. Domnitorul era interesat mai ales să ridice calitatea generală a grijii duhovniceşti prin îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă şi de educaţie ale preoţilor. In schimb, a limitat numărul preoţilor la 3 500 şi a stipulat că noii preoţi puteau fi hirotonisiţi doar pentru a-i înlocui pe cei care muriseră. În cazul acesta, nu-l preocupau atît de mult problemele spirituale, cît menţinerea capacităţii populaţiei rurale de plată a birului, care ar fi fost serios diminuată în cazul unei supraabundenţe de preoţi.[14] În timpul domniei sale şi, în general, după aceea, principalele obligaţii fiscale ale preoţilor erau contribuţiile regulate pentru întreţinerea şcolilor (plăţi care au durat pînă în anii '30 ai secolului al XIX-lea) şi pentru ajutorarea săracilor. Plăţile se făceau pe liuzi, 3 500 fiind constituite de preoţi. Astfel, oficial, fiecare preot forma o unitate fiscală, cu toate că numărul real al preoţilor era mult mai mare. Din cînd în cînd, preoţii erau supuşi şi la plata unor taxe speciale: în timpul ocupaţiei austriece din Ţara Românească, între 1789 şi 1791, aceştia au plătit pentru transportul proviziilor destinate armatei; în 1794 şi 1797, au contribuit cu alimente şi bani pentru a satisface rechiziţiile otomane extraordinare; în 1810, fiecare preot a fost obligat să contribuie la un fond special pentru achiziţionarea de alimente destinate armatei ruseşti de ocupaţie. Preoţii mai trebuiau să facă diverse plăţi superiorilor lor ecleziastici: o taxă cînd erau hirotonisiţi şi o alta cînd era instalat un nou mitropolit

[14] N. Stoicescu, „Regimul fiscal al preoţilor din Ţara Românească şi Moldova pînă la Regulamentul Organic", în *Biserica Ortodoxă Română*, 89/3–4, 1971, pp. 335–354.

sau un nou episcop, o danie anuală „benevolă" către mitropolit şi episcop, o taxă de sprijinire a protopopului din judeţ, care nu primea salariu. Ocazional, un preot putea să evite plata parţială sau integrală a tuturor acestor obligaţii devenind posluşnicul mitropoliei. În schimbul scutirilor fiscale el făcea anumite servicii, precum munca în vii sau distribuirea corespondenţei dintre Mitropolie, protopopi şi preoţii de parohie.

În ciuda tuturor acestor biruri şi taxe şi a greutăţilor prin care treceau adesea preoţii, numărul lor era în continuă creştere pentru că biserica oferea ţăranului aproape unicul prilej de a se ridica deasupra condiţiei sociale. Statisticile, oricît de subţirele, sugerează că numeroasele avantaje pe termen lung ale rangurilor ecleziastice contrabalansau inconvenientele ocazionale ale fiscalităţii şi ale serviciilor în muncă. La începutul secolului al XIX-lea, un recensămînt arăta că existau 3 500 de preoţi în Ţara Românească şi 4 750 în Moldova, dar, fără îndoială, numărul lor era mult mai mare. În 1818, istoricul Dionisie Fotino considera că numărul preoţilor din Ţara Românească era de 10 278, cifră care probabil era mai aproape de adevărata stare de lucruri decît cea a recensămîntului oficial. Nu era ceva neobişnuit ca un sat să ţină cinci sau şase preoţi, cînd unul sau doi ar fi servit foarte bine nevoilor lor. Discrepanţele dintre numărătoarea oficială şi situaţia reală erau provocate de refuzul preoţilor suplimentari de a se declara la recensămînt. Ei sperau astfel să eludeze reformele domnitorilor şi ale mitropoliţilor, care îşi uniseră forţele pentru a face ordine în parohii. În 1793, mitropolitul Dionisie Filitti al Ţării Româneşti, înarmat cu un hrisov al domnitorului Alexandru Moruzi, ce limita hirotonisirile, cerea fiecărui candidat la preoţie să prezinte o scrisoare din partea satului său, justificînd nevoia unui preot. În 1813, domnitorul Ioan Caragea a fost nevoit să repete această poruncă din cauza secătuirii vistieriei publice provocate de hirotonisirile nelimitate. Acesta a dat instrucţiuni satelor să aleagă drept preoţi doar pe cei care nu erau supuşi plăţii birului şi nu-şi dădea consimţămîntul pentru o hirotonisire a oricărui candidat pînă nu primea asigurări din partea ispravnicului că era nevoie de un nou preot. În 1815, Caragea a dat instrucţiuni reprezentantului său la Craiova, unde aveau loc multe hirotonisiri neautorizate, să supună toţi preoţii hirotonisiţi aceloraşi biruri plătite de toată lumea. Nici una dintre aceste măsuri nu s-a dovedit eficientă şi, către sfîrşitul perioadei fanariote, oficialităţile civile şi bisericeşti făcuseră progrese foarte mici în reducerea numărului excesiv de preoţi din zonele rurale.

O categorie socială distinctă în ambele Ţări Române erau sudiţii (din italiană — *suddito*), iniţial străinii angajaţi mai ales în comerţ şi în anumite meserii şi care se bucurau de protecţia consulilor lor de la Bucureşti

şi de la Iaşi.[15] Aceştia apăruseră după Tratatul de la Kuciuk-Kainargi, care, permiţînd Rusiei şi mai tîrziu altor ţări europene să deschidă consulate la Bucureşti şi la Iaşi, adusese Ţările Române în sistemul aşa-numitelor capitulatii, documente conţinînd privilegii pe care sultanii otomani le acordaseră anumitor puteri străine. În spatele capitulaţiilor se afla conştiinţa că legea musulmană, care era fundamental religioasă, nu putea fi aplicată creştinilor. Însă extinderea capitulaţiilor la Ţările Române era o anomalie, întrucît legea musulmană nu era în vigoare aici. Cu toate acestea, mulţi străini, care-şi aveau afacerile în Bucureşti, în Iaşi şi în alte oraşe, se bucurau de privilegii numeroase care îi distingeau de restul populaţiei. Cel mai important privilegiu economic al acestor sudiţi era tariful scăzut pe care-l plăteau ca negustori pentru bunurile importate şi exportate, o sumă care nu depăşea taxa *ad valorem* de trei la sută specificată în capitulatii. Aceştia se mai bucurau şi de protecţie legală derivînd din statutul de extrateritorialitate: disputele între sudiţi erau judecate doar de către consulii ţărilor lor şi potrivit legilor din ţara lor de origine; cazurile în care erau implicaţi sudiţi şi băştinaşi erau audiate de autorităţile locale, însă consulul sau interpretul său trebuia să fie prezent şi nu se putea da nici o sentinţă fără asentimentul consulului. Persoana şi domiciliul sudiţilor erau inviolabile şi li se permitea să deţină proprietăţi funciare şi să se angajeze în comerţul cu amănuntul, drepturi de obicei neadmise de legea pentru străini. Majoritatea sudiţilor se bucurau de protecţie austriacă şi contribuiau astfel la expansiunea influenţei politice şi economice a Austriei în Principate. Numărul sudiţilor a fost mic la început. În Moldova, de pildă, erau doar 540 de capete de familii în 1803, însă în 1832 crescuseră la 4 400, în special datorită numărului mare de moldoveni băştinaşi, care obţinuseră protecţie străină pentru a se bucura de toate avantajele inerente statutului de sudit. Numărul de sudiţi a atins un punct culminant în 1859, ajungînd la 6 164 de persoane. Întrucît Principatele şi-au reafirmat autonomia în deceniile următoare, protecţia oferită atît străinilor, cît şi băştinaşilor a fost permanent redusă. Dobîndirea independenţei în 1877 şi proclamarea Regatului României în 1881 au pus efectiv capăt acestei instituţii prin tratatele dintre România şi Austro-Ungaria, Franţa şi Germania.

Sudiţii, împreună cu alţi străini, au contribuit la emanciparea economică treptată a Ţărilor Române. Propriile lor activităţi comerciale au facilitat subminarea monopolului comercial otoman şi aducerea Principatelor într-o măsură mai mare în sfera comerţului internaţional, iar exemplul lor

---

[15] S. Mărieş, *Supuşii străini din Moldova în perioada 1781–1862*, Iaşi, 1985, pp. 40-73.

i-a încurajat pe alţi comercianţi străini să se stabilească în Ţările Române. Cu toate acestea, sudiţii mai simbolizau şi dependenţa politică şi economică a Principatelor de Marile Puteri.

Printre alţi străini, evreii reprezentau un adaos semnificativ şi în continuă creştere la totalul populaţiei, în special în Moldova. Prima comunitate evreiască, formată din emigranţii din Turcia, s-a stabilit probabil la Iaşi pe la mijlocul secolului al XVII-lea. De atunci, pînă în 1834, evreii din Moldova au avut o organizare separată, hahambaşia, condusă de un şef rabin. Recunoscută pentru prima oară în 1866 şi confirmată în numeroase prilejuri după aceea, hahambaşia a permis evreilor să-şi practice nestingheriţi religia şi să rezolve între ei probleme referitoare la propria lor comunitate; era o organizaţie care se asemăna cu comunităţile religioase autonome ale sistemului otoman de coreligionari. Pe la începutul secolului al XVIII-lea, atraşi de posibilităţile economice şi de o relativă toleranţă, evreii deveniseră suficient de numeroşi în anumite oraşe pentru a face posibilă înfiinţarea propriilor lor bresle de negustori. Pe la sfîrşitul aceluiaşi secol, ca rezultat al permanentei emigrări din Galiţia şi din Bucovina, aflate sub stăpînire austriacă, evreii s-au stabilit în multe sate şi pe moşiile boierilor, unde s-au angajat în anumite ocupaţii — împrumutul de bani cu dobîndă şi vînzarea băuturilor spirtoase, în special holercă, importată din Polonia — de care de obicei creştinii se feriseră în mod tradiţional. Au început acum să se audă primele plîngeri serioase împotriva imigraţiei evreieşti.[16] În 1782, numeroşi boieri i-au cerut insistent domnitorului Alexandru Mavrocordat să alunge evreii din sate pentru că îi băgau pe ţărani în datorii prin cămătărie, provocînd astfel necazuri economice serioase moşierilor. Cu toate că domnitorul a subscris la cererea boierilor, succesorii săi nu au continuat alungarea evreilor din zonele rurale, iar situaţia a rămas astfel fundamental neschimbată. Mulţi domnitori erau motivaţi de interese egoiste. Găseau că negustorii şi cămătarii evrei bogaţi erau folositori şi depindeau de ei cînd aveau nevoie de împrumuturi sau de alte ajutoare pentru satisfacerea cererilor otomane de noi provizii. Încă din 1785, negustorii evrei din Iaşi împrumutau mari sume de bani vistieriei domneşti.[17] Mulţi dintre aceşti negustori, care proveneau din Galiţia, au devenit sudiţi austrieci, dobîndind astfel scutire de supunere la legile locale şi punîndu-i în dezavantaj pe concurenţii lor pămînteni. Au putut astfel, de pildă, să evite prohibiţia arendării pămîntului către evrei,

---

[16] E. Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, Bucureşti, 1939, pp. 320–322.

[17] N. Iorga, „Istoria evreilor în ţările noastre", în *Analele Academiei Române*, Memoriile Secţiunii Istorice, seria a II-a, 36, 1913–1914, p. 185.

care fusese legiferată din raţiunea că era greşit să li se permită să devină „stăpînii" creştinilor. În deceniile de început ale secolului al XIX-lea, un număr de evrei au arendat moşiile boierilor, care erau încîntaţi de posibilitatea obţinerii unor profituri. Aceşti arendaşi au fost precursorii celor care vor întemeia marile trusturi de arendări la sfîrşitul aceluiaşi veac.

În primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, populaţia evreiască a Moldovei s-a triplat de la 11 732 de persoane în 1803, la 36 956 în 1831, 70 la sută din acestea locuind la oraş. Creşterea acestei populaţii în Iaşi, în aceeaşi perioadă, a fost şi mai spectaculoasă, şi anume de la 2 420 la 17 570 sau 36 la sută din totalul locuitorilor acestui oraş.

Cu toate că negustorii evrei din Turcia se stabiliseră în Bucureşti în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, evreii din Ţara Românească au fost mai puţin numeroşi decît cei din Moldova. Recensămîntul oficial din 1820 arăta existenţa unei singure comunităţi semnificative de evrei, cea din Bucureşti, din care făceau parte doar 127 de familii. Alte documente indică prezenţa unei mici colonii la Craiova şi cîteva persoane în alte oraşe. În 1831, populaţia evreiască din Ţara Românească era doar de 3 316 persoane, circa 70 la sută dintre acestea locuind în Bucureşti. Numărul redus de evrei din Ţara Românească la vremea aceea se datora, fără doar şi poate, distanţei la care se afla acest Principat de cele mai însemnate centre de emigraţie evreiască.

În acea perioadă, nu s-au înregistrat manifestări de antisemitism bazate pe ură rasială. Ostilitatea împotriva evreilor era aceeaşi care se manifesta împotriva oricărui străin sau concurent economic, cu toate că apăreau totuşi antagonisme religioase, datînd dintr-o epocă anterioară de polemică religioasă.

Pe treapta cea mai de jos a scării sociale se aflau ţiganii. Cînd au fost menţionaţi pentru prima oară în izvoare scrise, în secolul al XIV-lea, ţiganii erau deja robi şi au rămas ca atare pînă la emanciparea lor, în 1848.[18] Ei erau proprietatea domnitorului, a mănăstirilor şi a boierilor şi puteau fi cumpăraţi, vînduţi şi lăsaţi moştenire, ca orice alte bunuri. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, hrisoavele domneşti au uşurat rigorile existenţei lor. În 1766, Grigore Ghica, domnitorul Moldovei, a interzis vînzarea şi lăsarea drept moştenire a ţiganilor, care ar fi putut să le despartă familiile, iar în 1785, Alexandru Mavrocordat a redus o parte din stigmatul statutului de ţigan atunci cînd a decretat că un moldovean care se căsătorea cu o ţigancă rămînea liber, iar copiii rezultaţi dintr-o astfel de căsăto-

---

[18] G. Potra, *Contribuţiuni la istoricul ţiganilor din România*, Bucureşti, 1939, pp. 26–65, şi Viorel Achim, *Ţiganii în istoria României*, Bucureşti, 1998, pp. 31–75.

rie erau şi ei liberi. Cu toate acestea, nu se vădeau nici un fel de semne de diminuare a poverilor economice suportate de ţigani. Unii dintre aceştia, în special cei ce aparţineau mănăstirilor, lucrau la munca cîmpului, în timp ce alţii erau folosiţi în gospodăriile boiereşti, unde îndeplineau o sumă de treburi, de la bucătărie şi cusut (în cazul femeilor), pînă la fierărie (bărbaţii). Alţii, totuşi, aveau ocupaţii calificate şi puteau să locuiască departe de conacul boieresc. Unii dintre ei erau aurari, care-l slujeau pe domnitor, alţii erau meşteşugari nomazi, care plăteau stăpînilor lor, boierii, un bir. Străini de obiceiurile, mentalitatea şi aspectul majorităţii populaţiei, ţiganii se aflau la periferia societăţii. Cu toate că aduceau în anumite zone servicii valoroase populaţiei, precum fierăritul, ei au rămas totuşi nişte paria ai societăţii.

AGRICULTURA

În ultimul sfert al secolului al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea, economia Ţărilor Române se baza pe agricultură. Din multe puncte de vedere, organizarea şi tehnicile acesteia rămăseseră la nivelul veacurilor anterioare. Peisajul, la rîndul său, a rămas în mare parte neschimbat, întrucît continua să fie dominat de întinderi imense de păduri, lunci şi păşuni. În multe părţi din Ţara Românească, de pildă, marile păduri se întindeau din munţi şi din zona deluroasă de la nord, departe spre cîmpie, pînă la Dunăre. Doar o mică parte de teren agricol era cultivată. Spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea, un observator francez estima că era lucrată doar a 40-a parte din pămîntul arabil, în timp ce consulul englez de la Bucureşti afirma în 1815 că această suprafaţă se ridica la o şesime.

Un lucru evident în legătură cu structura agriculturii şi metodele folosite în lucrarea pămîntului era caracterul itinerant al producţiei.[19] Mişcarea era încurajată de sistemul de cultivare. Se introduceau în circuit noi porţiuni de teren arabil şi se abandonau vechile cîmpuri secătuite. Această practică se întîlnea în special în zonele relativ slab populate şi în care locuitorii aveau la dispoziţia lor întinderi mari, aproape nelimitate, de pămînt. Ţăranul ara unde şi cît voia şi, pur şi simplu, abandona un cîmp cînd acesta înceta să fie productiv. Sate întregi se mutau adesea cu totul, de obicei la distanţe mici şi la intervale relativ scurte. Uneori însă aceste mutări

[19] F. Constantiniu, *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1972, p. 50.

erau provocate de război sau de cererile fiscale grele ale domnitorului sau ale moşierului. Natura modestă a gospodăriei ţărăneşti făcea această mobilitate relativ uşoară. Ţăranul putea să-şi abandoneze coliba sărăcăcioasă fără păreri de rău şi să-şi ridice cu uşurinţă o locuinţă similară în altă parte. Aceasta a făcut ca animalele — principala sursă de avuţie a ţăranului — să fie şi ele mobile.

Ţăranii tratau pămîntul aşa cum făcuseră în veacurile anterioare. Continua desţelenire de noi terenuri era fundamentală în sistemul lor de cultivare a pămîntului. În plus, domnitorii şi boierii încurajau această practică, garantîndu-le celor care procedau în acest fel şi lucrau apoi noile terenuri drepturi depline de uzufruct asupra pămîntului. Dar, pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, distrugerea pădurilor devenise atît de intensă încît boierii au avut cîştig de cauză în faţa domnitorilor, obţinînd limitarea defrişărilor şi ca atare salvarea pădurilor în alte scopuri vitale. Cînd ţăranii au început să amenajeze noi terenuri arabile, pe păşuni şi fîneţe, domnitorii au luat măsuri pentru a proteja şi aceste pămînturi.

Dreptul de desţelenire a pămîntului era esenţial pentru sănătatea economică a gospodăriei ţărăneşti, date fiind metodele primitive de cultivare a pămîntului, care secătuiau foarte repede solul.[20] Ţăranii foloseau plugul de lemn sau, dacă erau prea săraci pentru a avea aşa ceva, o sapă de lemn, unelte care nu reuşeau să întoarcă brazda suficient. În zonele de munte se planta de obicei aceeaşi cultură, mai ales porumb, an după an, pînă cînd pămîntul nu mai producea nimic. În locul îngrăşămintelor, foloseau tehnica cuiburilor, plantînd la un loc un amestec de boabe de porumb, seminţe de dovleac şi boabe de fasole, într-un efort de a reface fertilitatea solului. La cîmpie, unde era mai mult pămînt, practica obişnuită era aceea de a planta un cîmp trei ani la rînd cu grîu, de pildă, pentru ca apoi ogorul să fie lăsat necultivat între trei şi şase ani. Uneori îl transformau în fîneaţă sau lăsau animalele să păşuneze acolo trei ani, iar în al patrulea an se planta altceva, de obicei porumb. Aceste procedee erau singurele modalităţi de conservare sau de reînnoire a productivităţii solului, dat fiind că îngrăşarea pămîntului în mod regulat nu era practicată.

Creşterea animalelor era ramura cea mai importantă a agriculturii. Vînzarea lor era principala sursă de venituri a ţăranului, dîndu-i acestuia posibilitatea să facă faţă numeroaselor obligaţii în bani către stat şi către moşier. Avea nevoie şi de animale de povară pentru a-şi ara propriul lui petec de pămînt, pentru clacă şi pentru a se achita de diversele obliga-

---

[20] V. Neamţu, *La Technique de la production cerealiere en Valachie et en Moldavie jusqu au XVIII-e siecle*, Bucureşti, 1975, pp. 43–208.

ţii, precum servicii de transport pentru moşier şi pentru otomani. Păşunile aveau ca atare o importanţă esenţială pentru ţărani. Întrucît ele se împuţinaseră în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, ţăranul şi moşierul intraseră într-o concurenţă aprigă pentru a-şi asigura controlul asupra lor. Obiceiul pămîntului îl obliga pe cel din urmă să-i dea ţăranului care locuia pe moşia sa o suprafaţă de păşune suficientă pentru satisfacerea nevoilor acestuia. Dar, întrucît nici obiceiul pămîntului, nici legea scrisă nu specificau exact numărul de animale necesar unui ţăran, moşierul stabilea adesea propriile limite privind numărul de vite pe care un ţăran putea să-l scoată la păscut pe păşunile sale. Cu toate acestea, atît ţăranul, cît şi moşierul erau dornici să extindă creşterea vitelor, oilor, porcilor, cailor şi caprelor, deoarece animalele şi produsele animaliere erau principalele articole de comerţ intern şi extern la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea.

Cultivarea viilor şi viticultura erau preocupări majore, atît ale boierilor, cît şi ale ţăranilor. Livezile erau şi ele numeroase, în special la deal, unde se culegeau cantităţi imense de prune, folosite pentru fabricarea ţuicii. Vinurile din anumite regiuni, precum Cotnari şi Nicoreşti în Moldova, erau renumite pentru calitatea lor deosebită, dar alte vinuri, deşi bune, nu aveau prea mare cerere din cauza metodelor diferite de preparare. Chiar de la începuturile producţiei de vinuri, în vii erau folosiţi lucrători angajaţi, în special scutelnici şi posluşnici, mai curînd decît ţărani dependenţi.[21] Întrucît turcii nu beau alcool, vinul şi ţuica scăpaseră monopolului comercial otoman şi erau un element principal în economia ambelor Ţări Române. Domnitorii luau măsuri extraordinare pentru a-i proteja pe producătorii locali de concurenţa străină, deoarece accizele pe vin contribuiau în mod semnificativ la umplerea vistieriei statului şi a celei domneşti, iar producţia şi vînzarea băuturilor spirtoase constituiau o sursă principală de venit a moşiilor boiereşti şi mănăstireşti.

Dintre culturi, cele de grîne erau predominante.[22] Prima ca importanţă era porumbul, iar cultivarea acestuia s-a răspîndit cu repeziciune printre ţăranii mici producători încă de la introducerea lui în Ţările Române, probabil în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În veacul următor, porumbul a devenit principala sursă de hrană a populaţiei rurale, înlocuind meiul. Cei ce îl cultivau au fost încurajaţi de recoltele mari, de multiplele întrebuinţări şi de lipsa de interes a turcilor pentru acest produs. Grîul ocupa şi el un loc important în producţia de cereale, datorită cererii permanente

---

[21] C. C. Giurescu, *Istoricul podgoriei Odobeştilor*, Bucureşti, 1969, pp. 121–126.

[22] S. Columbeanu, *Grandes exploitations*, p. 20.

pe piața internațională, mai ales din partea autorităților otomane. Orzul se cultiva și el pe scară largă dat fiind că se plasa pe locul al doilea, după grîu, în rîndul cerealelor presupuse de obligațiile zaherelei, fiind folosit și de către țărani pentru a-și hrăni animalele. Ovăzul și secara se cultivau în cantități mici. În privința zarzavaturilor, producția acestora a crescut continuu în secolul al XVIII-lea, în special în apropierea orașelor și tîrgurilor. Frecvent menționate în izvoare și de către călătorii străini erau varza, fasolea, ceapa, castraveții, pepenii, roșiile și ridichile. Cartoful se pare că a apărut în Țara Românească abia după 1800, în timpul domniei lui Ioan Caragea (1812–1818). Așa-numitele culturi industriale, ca inul și cînepa, nu prezentau prea mare interes, țăranii preferînd să cumpere bunuri făcute din aceste fibre din Transilvania. Tutunul era cultivat ici și colo, dar era de proastă calitate și intra în concurență cu tutunul importat din Turcia și din Austria.

În a doua jumătate de secol de regim fanariot, pămîntul continua să fie principala sursă de bogăție și, ca atare, baza puterii politice și a condiției sociale. Aveau loc însă schimbări fundamentale în diviziunea pămîntului între diversele clase, boierii și, într-o măsură mai mică, mănăstirile lărgindu-și moșiile pe seama țărănimii. În rîndurile țărănimii, procesele de diferențiere socială, accelerate de schimbările demografice și de o dezvoltare lentă a economiei de piață, au modificat distribuția micilor proprietăți. Noua concepție privind deținerea de pămînt a fost deopotrivă o cauză și un rezultat al acestor schimbări. Credința tradițională că pămîntul aparținea în ultimă instanță comunității ca un tot făcea loc accepțiunii că pămîntul putea fi însușit de un individ, și, ca atare, constituia proprietate particulară.

Structura proprietății de pămînt poate fi stabilită doar în termeni generali, din cauza insuficienței de date. Este imposibil, de pildă, să se determine cu exactitate totalul suprafeței de pămînt aparținînd fiecăreia dintre diferitele categorii de proprietari de pămînt, sau să se cunoască întinderea medie a terenurilor individuale în cadrul fiecărei categorii. Cu toate acestea, se poate deduce cu aproximație din datele recensămintelor oficiale proporția de pămînt controlat de diversele clase sociale. Atît în Moldova, cît și în Țara Românească, cam două treimi din pămînt erau deținute de către domnitor, boieri și mănăstiri, iar restul se afla în mîna țăranilor liberi (răzeși, în Moldova; moșneni, în Țara Românească). Aceștia din urmă își cultivau petecul de pămînt în cadrul sistemului de proprietate în devălmășie, sau ca proprietari ai bucăților de pămînt pe care le dețineau. Potrivit recensămîntului efectuat de către autoritățile de ocupație rusești, în Moldova, în 1773–1774, existau 1 977 de sate și tîrguri. Dintre acestea 1 830 erau

înregistrate ca aparţinînd boierilor şi mănăstirilor (din păcate, satele de răzeşi au fost şi ele incluse în această categorie).[23] Un registru al contribuabililor pentru anul 1803 era mai explicit, făcînd anumite discriminări. Din cele 1 711 sate şi tîrguri, 23 aparţineau statului, 215 mănăstirilor, 927 boierilor şi 526 răzeşilor (266 de sate din Bucovina nu erau incluse pentru că teritoriul acesta fusese anexat de Austria în 1775). În afara creşterii numerice a locurilor populate, indicînd un spor demografic; cifrele mai sugerează şi creşterea întinderii domeniilor boiereşti; din 927 sate boiereşti, 470 se aflau în mîna unui număr de 28 de mari familii boiereşti.

Domnitorul, ca şef al statului, deţinea suprema autoritate în materie de repartizare a pămîntului. Acesta exercita dreptul de stăpînire extraordinară asupra tuturor proprietăţilor, indiferent de condiţia socială a deţinătorului ei. Întregul pămînt ce nu era deţinut legal de către supuşii săi, toate terenurile din jurul oraşelor şi pămînturile confiscate pentru acte de înaltă trădare sau din lipsă de moştenitori îi aparţineau de drept. Domnitorul însă nu manifesta cine ştie ce interes pentru sporirea permanentă a suprafeţei de pămînt aparţinînd statului sau pentru transformarea acestuia în domenii productive. Le folosea în schimb pentru a satisface nevoile familiei sale, pentru a-şi răsplăti anturajul şi pentru a cultiva bune relaţii cu înaltul cler şi cu boierii. Ca rezultat al acestor danii neîntrerupte, pămîntul statului s-a micşorat continuu în secolul al XVIII-lea. Cînd, spre sfîrşitul veacului, confiscările, locurile nepopulate şi alte surse nu mai ofereau pămînt destul pentru nevoile sale, domnitorul a recurs la alte metode, mai subtile, de achiziţionare. O metodă preferată era afirmarea principiului că dreptul de posesiune trebuia susţinut de documente scrise. Dacă acestea nu puteau fi prezentate, pămîntul era considerat ca dobîndit în mod ilegal şi ca atare era supus recuperării lui de către stat. În 1796, domnitorul Moldovei, Alexandru Callimachi, a constituit o comisie de boieri, însărcinată să caute astfel de pămînturi. Ţăranii liberi şi nu boierii au devenit ţinta principală a acestei căutări.

Domnitorul era şi proprietar de pămînt de drept. Spre deosebire de pămînturile statului, propriile lui domenii creşteau necontenit prin moştenire, achiziţii şi dote. Cu toate că nu era unul dintre cei mai mari moşieri din ţară, deţinea o bază economică suficient de puternică pentru a-şi asigura o situaţie asemănătoare cu aceea a marilor boieri. Ca mare moşier avea aceleaşi interese ca şi ei şi îşi administra proprietăţile şi îi trata pe locuitorii de pe moşiile sale într-un mod asemănător. Colaborarea economică cu boierii sugerează faptul că domnitorii fanarioţi nu se considerau

---

[23] Mihordea, *Maîtres du sol*, pp. 46–47.

simpli dregători otomani, ci, mai curînd, își identificau interesele cu cele ale țării și cu ale clasei ei conducătoare.

Biserica acumulase de-a lungul veacurilor mari întinderi de pămînt mai ales de pe urma daniilor făcute de domnitori, de boieri și de alții mai umili. Cele două mitropolii aveau terenuri întinse în Principate, iar mănăstirile, precum cea de la Cotroceni, în apropiere de București, aveau numeroase proprietăți cuprinzînd pămînt arabil, vii și mori. Luată la un loc, producția pămînturilor bisericești, deși mai scăzută decît cea a moșiilor boierești, reprezenta o contribuție însemnată la comerțul intern și extern precum și la vistieria statului.

Boierimea cuprindea cei mai mari deținători de pămînt. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, boierii dețineau mai mult de jumătate din pămînt în fiecare dintre cele două Țări Române. O parte din acesta le revenise sub formă de danii de la domnitori. Dar o sursă mai importantă au reprezentat-o țăranii liberi, împotriva cărora boierii organizaseră o campanie susținută de însușire a pămîntului acestora. O modalitate deosebit de eficientă a fost penetrarea satelor devălmașe. Escamotînd drepturile de folosință în comun a proprietății de care se bucurau locuitorii comunei, boierii deveneau coproprietarii satului, statut ce le permitea să cumpere bucățile de pămînt ale oricui.[24] Această metodă de însușire a pămîntului țăranilor pare să fi fost răspîndită, iar rezistența satelor a fost destul de aprigă ca să ducă în 1785 la *Sobornicescul hrisov*, care interzicea „daniile" de pămînt ale țăranilor către persoane neînrudite cu ei. Dar boierii aveau și alte metode de creștere a întinderii domeniilor lor. Mulți foloseau în avantajul lor înaltele funcții administrative. Cea mai profitabilă dintre aceste funcții era cea de vistier, care punea la dispoziția celui în cauză o cantitate de bani mult mai mare decît veniturile obținute de pe propriile sale moșii. Nu era o coincidență faptul că moșierii cei mai mari erau de obicei marii vistieri.

Întinderea de pămînt deținută de țăranii liberi s-a redus neîncetat în această perioadă. Cu toate că datele statistice ale acestui proces sînt fragmentare, se pare că în Moldova, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, satele de răzeși reprezentau 32 la sută din total. O cifră asemănătoare era valabilă și pentru Țara Românească. Țăranii liberi continuau să dețină pămînt, în comun sau individual, o bucată de pămînt care arareori depășea ceea ce puteau ei cultiva doar împreună cu familiile lor. Dar sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea au constituit o perioadă de criză pentru satele devălmașe libere, dat fiind că formele tradiționale de proprietate ale pămîntului s-au distrus.

---

[24] Stahl, *Contribuții*, II, pp. 232–256.

Sub presiunea unui spor de populaţie şi a unei expansiuni, oricît de modeste, a pieţelor internă şi externă pentru produsele agricole, vechiul sistem de proprietate comună deplină asupra pămîntului a cedat unei proprietăţi comune limitate şi, în cele din urmă, chiar cerinţelor exprimate în rîndurile ţăranilor mai avuţi de a li se recunoaşte drepturile de proprietate privată. Acele familii care căutau schimbarea nu mai erau mulţumite cu simpla folosinţă a pămîntului pentru a-şi asigura nivelul minim de subzistenţă, recunoscut de comunitatea din care făceau parte. Ţăranii priveau acum produsele agricole ca o marfă şi, întrucît nevoile lor nu mai aveau o limită teoretică, erau dornici să profite de condiţiile pieţei pentru a-şi ridica nivelul de trai.[25]

O altă modalitate de folosire a pămîntului, care a devenit din ce în ce mai obişnuită în această perioadă, sugerează şi ea o slăbire a structurilor agrare tradiţionale. Darea în arendă a moşiilor de către boieri şi de către mănăstiri devenise o practică răspîndită în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.[26] Iniţial un act spontan, poate bazat pe practica strîngerii veniturilor statului, arendarea pămîntului a căpătat o recunoaştere legală prin înglobarea sa în *Pravilniceasca Condică* din 1780. Procedeul obişnuit era ca stăpînul moşiei să-şi dea în arendă pămîntul pentru o perioadă anume de timp în schimbul unei sume stabilite. Arendaşul avea apoi dreptul să primească toate veniturile şi obligaţiile în muncă datorate stăpînului de către locuitori. Toate categoriile de populaţie participau la arendarea pămîntului — boierii mai mari şi mai mici, negustorii, clerul şi ţăranii —, dar cei mai numeroşi arendaşi erau la vremea aceea clăcaşii.

La arendarea moşiilor, clăcaşii îşi exercitau dreptul lor tradiţional de preempţiune, care intra în vigoare ori de cîte ori pămîntul pe care îl lucrau îşi schimba stăpînul, fie chiar şi temporar.[27] Arendarea le oferea multe avantaje. Nu mai erau obligaţi să presteze obligaţiile în muncă şi să plătească dijmă. Stăpînul moşiei nu mai putea nici el să le impună noi poveri pe umerii lor pe durata arendei. Clăcaşii mai obţineau şi alte beneficii, precum dreptul exclusiv de a vinde băuturi alcoolice pe moşie. Arenda a avut ca efect răscumpărarea în bani a obligaţiilor feudale. Uneori întreaga comună intra într-un aranjament de arendare, dar, de obicei, un grup

[25] Cu privire la evoluţia ideii de proprietate, vezi G. D. Iscru, *Introducere în studiul istoriei moderne a României*, Bucureşti, 1983, pp. 64–120.

[26] I. Constantinescu, *Arendaşia în agricultura Ţării Româneşti şi a Moldovei pînă la Regulamentul Organic*, Bucureşti, 1985, pp.17–42.

[27] I. Constantinescu, „Contribuţii la istoria relaţiilor agrare în perioada destrămării feudalismului: Arendarea pe baza dreptului de protimisis (preempţiune) în Moldova", în *Studii: Revistă de istorie*, 25/2, 1972, pp. 241–256.

mai limitat — fruntaşii — îşi asuma responsabilitatea, luînd locul boierului sau al mănăstirii în înţelegerile ulterioare cu restul satului. O astfel de practică sugerează că procesul de diferenţiere în rîndurile ţărănimii dependente era în curs de desfăşurare. Arendarea pămîntului se bucura de popularitate printre ţărani întrucît le permitea să scape de controlul unei terţe părţi, care, aşa cum au învăţat din experienţă, ar fi fost mai pretenţioasă decît moşierul.

Boierii s-au opus dării în arendă a moşiilor către clăcaşi deoarece se temeau că în cele din urmă vor pierde controlul atît asupra pămîntului, cît şi asupra locuitorilor acestuia. Temerile lor erau justificate întrucît această practică tindea să-i facă pe clăcaşi mai independenţi faţă de boier, iar cînd perioada de arendă se încheia, aceştia refuzau să reia plata dijmei sau să presteze obligaţiile în muncă. După 1800, prin urmare, învoielile de arendare stipulau adesea că, după expirarea învoielii de arendare, clăcaşii îşi vor îndeplini toate obligaţiile, ca pînă atunci. Boierii, însă, vedeau clar că arenda contribuie la emanciparea ţăranilor. Au încercat, de aceea, în primul rînd, să limiteze şi apoi să abolească dreptul de preempţiune de care se bucurau clăcaşii, pentru a fi liberi să-şi arendeze moşiile altor boieri sau negustori, care nu le-ar fi ameninţat drepturile de proprietate. În cele din urmă au reuşit să-i convingă pe domnitori să abolească dreptul de preempţiune, în 1815, în Moldova şi, în 1818, în Ţara Românească, chiar dacă domnitorii încurajaseră înainte arendarea de către ţărani ca mijloc de eliminare a principalei cauze a fugii ţăranilor — abuzurile moşierilor — şi de consolidare a poziţiei economice a ţăranilor, care ar fi fost ca atare mai în măsură să-şi îndeplinească obligaţiile fiscale faţă de stat. Abolirea preempţiunii a fost una dintr-o serie de măsuri propuse de boieri pe vremea aceea pentru a-şi elibera moşiile de toate obligaţiile impuse de obiceiul pămîntului şi pentru a le transforma în proprietate privată.

Victoria boierilor în lupta privind arendarea moşiilor către clăcaşi a marcat doar un pas în declinul general intervenit în statutul ţăranilor. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, dependenţa de stăpînul unei moşii, fie el laic sau ecleziastic, era caracteristică majorităţii ţăranilor. Cea mai mare categorie a ţăranilor dependenţi o formau clăcaşii, care, deşi liberi ca persoane, erau legaţi din punct de vedere economic de moşieri prin dijmă şi prin obligaţii în muncă. Dar dependenţa apărea sub varii forme. De pildă, două mari categorii de muncitori agricoli erau oaspeţii — aduşi din alte ţări în condiţiile specificate de un hrisov domnesc — şi băjenarii, care părăseau o moşie şi se duceau pe alta, de obicei în mod ilegal. Ambele categorii se aşezau pe o moşie boierească sau mănăstirească în conformitate cu o învoială ce stabilea obligaţiile lor fiscale faţă de stat şi dările

şi serviciile ce le datorau faţă de stăpînul moşiei, care erau, în general, mai uşoare decît cele datorate de clăcaşi şi erau limitate la o anumită perioadă de timp. Adesea clăcaşii şi nou-veniţii locuiau unii alături de alţii, situaţie ce a creat o largă nemulţumire printre cei dintîi. Exemplul băjenarilor îi încuraja pe mulţi clăcaşi să caute condiţii mai bune de muncă în altă parte. Dată fiind lipsa de mînă de lucru în multe locuri, înregistrată la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, clăcaşii reuşeau adesea să-şi îmbunătăţească statutul, în ciuda interdicţiei stricte impuse de stat în privinţa folosirii clăcaşilor fugari. În acelaşi timp, moşierii se străduiau să-i reducă pe ţăranii cu care încheiaseră învoieli la statutul de clăcaşi, pentru a spori prestaţiile în muncă şi în bani ce le obţineau de la ei.

Evoluţia relaţiilor agrare între anii '70 ai secolului al XVIII-lea şi anii '20 ai secolului al XIX-lea a urmat aceleaşi căi, atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească. În cele de mai jos, expunerea noastră se bazează pe condiţiile din Ţara Românească, cu excepţia cazurilor în care situaţia diferă.

Cea mai importantă obligaţie a clăcaşilor şi a altor ţărani dependenţi a fost în această perioadă dijma.[28] Aceasta reprezenta şi principala sursă de venit de pe urma pămîntului. Potrivit obiceiului străvechi, boierul era obligat să le asigure ţăranilor stabiliţi pe moşia sa pămînt arabil suficient pentru subzistenţă şi fîneaţă suficientă pentru hrana animalelor, primind în schimb o zeciuială din produsul acestor terenuri. Sistemul nu funcţiona prea bine, întrucît nici una din părţi nu avea încredere în cealaltă. Ţăranii nu-şi îndeplineau niciodată de bunăvoie şi la timp obligaţiile faţă de moşier, iar acesta căuta fără încetare modalităţi de creştere a ceea ce i se datora şi nu ezita să recurgă la măsurile coercitive pe care statul i le punea la dispoziţie. Colectarea zeciuielilor era realizată adesea în mod arbitrar, sporind astfel cantităţile luate de la ţăran. De pildă, moşierul insista ca dijma la grîne să fie calculată pornind de la suprafaţa de pămînt însămînţată şi nu de la cantitatea de grîu recoltată. O astfel de practică însemna adesea un dezastru pentru ţăran, întrucît acesta era obligat să predea o cantitate fixă de grîne, chiar dacă recolta fusese slabă. Dijma era percepută aproape pentru orice produs al ţăranului — grîne, animale, fîn, vin — şi aproape pentru orice altceva de pe domeniu, de folos şi ţăranului, cum ar fi lemn din păduri şi peşte din bălţi. Moşierii au început chiar să perceapă o taxă pentru păşunat, deşi, potrivit obiceiului pămîntului, erau obligaţi să dea ţăranilor, în mod gratuit şi în suprafeţe suficiente, păşuni care să le satisfacă nevoile. Dar, pe la 1800, păşunile diminuîndu-se, boierii

[28] Corfus, *L'Agriculture en Valachie*, pp. 17–24.

au limitat numărul de vite pe care ţăranii aveau permisiunea să le ducă la păscut pe păşunile moşiei. Moşierii justificau o asemenea măsură prin faptul că numărul excedentar de vite — acelea pe care nu le considerau necesare întreţinerii gospodăriei ţărăneşti şi ca atare erau menite să fie vîndute — nu trebuiau, după părerea lor, să cadă sub incidenţa obiceiului pămîntului şi să beneficieze de păşune în mod gratuit. Aceştia procedau după bunul plac, dat fiind că nici o lege nu stipula cîte capete de vite erau necesare într-o gospodărie ţărănească.

Obligaţiile în muncă reprezentau o trăsătură distinctivă a dependenţei, numărul de zile de muncă cerute de moşier constituind un subiect de nesfîrşită controversă între stăpînii pămîntului şi clăcaşi. În Ţara Românească genul de munci şi numărul de zile de clacă erau stipulate în *Pravilniceasca Condică*. Dar, ca şi în cazul altor aspecte ale relaţiilor moşieri-ţărani, adevărata stare de lucruri nu depindea atît de litera legii cît de măsura în care prevederile acesteia puteau fi aplicate. Legea avea şi unele neclarităţi, dar principala cauză a nerespectării prevederilor acesteia era refuzul atît al moşierilor, cît şi al ţăranilor de a se conforma unor condiţii pe care le considerau potrivnice propriilor lor interese. *Pravilniceasca Condică* stipula obligaţia clăcaşului de a presta 12 zile de clacă pe an, boierii şi mănăstirile insistînd ca această prevedere să fie aplicată pe deplin. Ori de cîte ori o dispută între moşieri şi ţărani ajungea în faţa divanului, sfatul boieresc era întotdeauna de partea boierilor. De obicei, acesta îşi baza hotărîrea pe o interpretare arbitrară a legii, interpretare care considera nevalabile învoielile verbale între ţărani şi moşieri ce stabileau mai puţin de 12 zile de clacă. Întrucît aproape toate înţelegerile dintre cele două părţi erau verbale, bazîndu-se mai curînd pe obiceiul locului — care varia de la o moşie la alta — decît pe contracte scrise, împricinaţii ţărani se aflau în dezavantaj clar şi erau siliţi, în mod invariabil, să îndeplinească zilele de clacă stabilite de lege. *Hrisoavele* promulgate de domnul Constantin Ipsilanti la 31 iulie 1804 şi de Ioan Caragea la 12 mai 1884 în Ţara Românească confirmau numeroasele hotărîri judecătoreşti, dar permiteau ţăranului să compenseze claca, dacă moşierul era de acord, cu plata unei sume de bani relativ mică, în fiecare an.

O altă obligaţie în muncă a ţăranilor dependenţi era o zi de arat pe an pe suprafeţele de teren rezervate de moşier pentru propria sa folosinţă. Practica aceasta a fost instituită în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dar nu a fost legiferată în mod oficial decît la sfîrşitul epocii fanariote. Impunerea ei a fost pur şi simplu un abuz de autoritate, aprobat de către instanţele de judecată dominate de marii moşieri. Suprafaţa de teren ce trebuia astfel lucrată era de un pogon. Rezistenţa ţăranilor era dîrză şi adesea avea

ca rezultat înlocuirea acestei munci cu plata în bani, un leu la început, dar mai tîrziu suma depindea de voinţa moşierului, ajungînd cîteodată chiar la trei lei. *Legiuirea lui Caragea* a consfinţit aceste practici în 1818. O altă obligaţie a fiecărui ţăran dependent era tăierea şi transportarea unei căruţe de lemne, de Crăciun, pentru moşier. Această sarcină îşi găsea originea într-o practică mai recentă, din secolul al XVIII-lea, dar a devenit obligatorie ca urmare a unor procese cu mult înainte de includerea ei în *Legiuirea lui Caragea*.

Începînd cu ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, boierii (şi într-o mai mică măsură, mănăstirile) s-au angajat într-o campanie asiduă de creştere a serviciilor obligatorii în muncă. Cursul evenimentelor a fost asemănător în ambele Ţări Române, dar în Moldova ruptura morală dintre moşier şi ţăran a devenit mai adîncă şi preponderenţa proprietăţii boierului asupra bucăţii de pămînt a ţăranului a fost mai mare decît în Ţara Românească. Cele 12 zile de clacă stabilite de Constantin Mavrocordat în 1746 au rămas normă în Ţara Românească în ciuda presiunilor constante de mărire a ei. Curînd după încheierea războiului ruso-turc, în 1774, boierii i-au cerut domnitorului Alexandru Ipsilanti să le acorde 24 de zile de clacă anual. Domnitorul a refuzat net, temîndu-se să nu provoace tulburări în rîndul ţăranilor care să-i pericliteze toate încercările de a restabili pacea şi de a aduce prosperitatea în ţară. Legislaţia agrară elaborată din dispoziţia lui în 1775 şi 1776 a stabilit numărul de zile de clacă la 12, o normă confirmată de *Pravilniceasca Condică* în 1780.

Moşierii din Moldova au avut iniţial mai mult succes decît cei din Ţara Românească, impunînd ţăranilor obligaţii în muncă mai grele. Actul de emancipare de la 1749 stipulase 24 de zile de clacă pentru foştii şerbi, însă autorii reformei permiteau *lăturaşilor*, adică ţăranilor care se aşezaseră pe moşiile boiereşti şi mănăstireşti pe bază de învoială, să efectueze doar 12 zile de clacă. O astfel de nepotrivire între aceste două categorii de ţărani a dus la ample tulburări şi la fuga de pe moşii a clăcaşilor. În 1766, pentru a restabili ordinea, domnitorul Grigore Ghica a fixat claca la 12 zile, o hotărîre ce, aparent, însemna o victorie a ţăranilor. Dar pentru a-i mulţumi pe boieri, Ghica a introdus *nartul*, normă de muncă necesară pentru a socoti o zi încheiată, care, de fapt, necesita o zi şi jumătate sau două pentru a fi îndeplinită (în Ţara Românească nartul reprezenta două zile de arat, una primăvara şi alta toamna).[29]

Moşierii au devenit din ce în ce mai agresivi. În 1775, ei au înaintat o petiţie domnitorului, cerîndu-i să le acorde o zecime a zilelor de muncă

[29] R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii şi stăpînii în Moldova*, Bucureşti, 1907, pp. 326–330, 462–465.

dintr-un an, adică 36 de zile anual. Domnitorul ar fi fost de acord, dar a avut rețineri, întrucît scutirea de plata tributului pe o perioadă de doi ani, stipulată de Tratatul de la Kuciuk-Kainargi, ar fi justificat cu greu impunerea unor noi poveri pe umerii unei țărănimi sleite. Dar în 1777, criza economică imediată fiind depășită, domnitorul a ordonat clăcașilor să execute 2 zile în plus de clacă, folosite pentru amenajarea și întreținerea bălților cu pește, a morilor și a diverselor acareturi. În 1803, boierii au cerut din nou să li se acorde a zecea parte din numărul zilelor de lucru dintr-un an. Ca justificare, aceștia evocau recentele condiții economice nefavorabile și presiunea neîntreruptă din partea domnitorilor pentru satisfacerea cererilor economice otomane, toate acestea, pretindeau ei, necesitînd cultivarea de noi pămînturi și, în consecință, mai multă forță de muncă. Ei au recurs la un nou argument în sprijinul pretențiilor lor, insistînd că 12 zile de clacă nu reprezentau o compensație suficientă; afirmau că numărul de zile fusese stabilit într-o vreme cînd pămîntul se găsea din abundență și era slab populat și, ca atare, avea valoare mică, într-o vreme cînd costul vieții era scăzut, iar cheltuielile de întreținere a moșiei erau modeste. De astă dată, subliniau ei, toate acestea se schimbaseră, pentru că pămîntul devenise o marfă a cărei valoare creștea în permanență, din cauza ridicării prețurilor agricole. Domnitorul Alexandru Moruzi le-a acceptat argumentele și a emis un *așezămînt* agrar, în 1805, care a schimbat în mod semnificativ relația dintre moșieri și țărani. Noile obligații pe care le-a impus țărănimii făceau ca numărul zilelor de clacă să crească la aproximativ 33, ajungînd, de fapt, la cota pe care o ceruseră boierii. Documentul mergea și mai departe. Limita fînațul și imașul pe care boierul era obligat, prin obiceiul pămîntului, să le pună la dispoziția țăranilor de pe moșia sa și, ca atare, mărea rezerva, întinderea de pămînt aflată în stăpînirea absolută a moșierului.

Boierii din ambele Țări Române căutau să obțină zile în plus de muncă pentru a-și spori veniturile. Cu toate că datele statistice cu privire la producție și comerț sînt fragmentare, se constată totuși, ca o trăsătură generală, o creștere a activității de pe moșii, la începutul secolului al XIX-lea. Moșierii nu se mulțumeau să pretindă mai multe zile de clacă, ci doreau ca acestea să fie concentrate în perioadele de lucru intens la cîmp, în loc să permită repartizarea lor egală de-a lungul anului, așa cum fusese obiceiul. Ei căutau să înlocuiască agricultura țărănească de tip comunal cu metode ce ar fi răspuns mai bine cererii pieței. O astfel de comportare din partea boierilor sugerează o extindere a pieței locale și chiar a celei internaționale pentru produsele agricole, mai ales pentru grîne, și o dorință corespunzătoare de a o aproviziona. Fără doar și poate, cererile de aprovi-

zionare a armatelor — rusă, austriacă şi otomană — stimulau producţia, cel puţin pe termen scurt. Europa Occidentală manifesta şi ea un interes economic sporit pentru Ţările Române, deşi comerţul direct cu produse agricole româneşti era modest, neputînd explica la vremea aceea acţiunile boierilor. La cumpăna dintre veacuri, un stimulent mai mare pentru producţie l-a reprezentat cererea otomană crescîndă de provizii, însoţită de o mai mare flexibilitate în stabilirea preţurilor. Un comerţ înfloritor de contrabandă, în afara restricţiilor comerciale otomane, a influenţat şi el producţia, dar măsura precisă a acestui negoţ, din motive evidente, rămîne necunoscută.

Schimbările fundamentale în modul de viaţă al boierilor de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea îşi pot găsi explicaţia şi în activitatea economică mai intensă, deşi mărturiile în acest sens sînt contradictorii. Contactele din ce în ce mai numeroase cu Europa — prezenţa ofiţerilor austrieci şi ruşi, deschiderea unor consulate străine, ce au servit drept introducere în viaţa socială occidentală, influxul de refugiaţi aristocraţi din Franţa revoluţionară, mulţi dintre aceştia devenind tutori în casele boiereşti şi apariţia negustorilor occidentali — au dus la înlocuirea treptată a vechilor valori sociale, patriarhale, cu imitaţii ale modului de viaţă occidental. Adaptarea la noile obiceiuri, oricît de superficială, necesita mari sume de bani. Mulţi boieri şi-au cheltuit averile fără să ţină seama de consecinţe şi s-au înfundat adînc în datorii. Totuşi, cîţiva, nu prea mulţi, par să se fi gîndit să-şi sporească veniturile prin transformarea structurii economice a moşiilor lor pentru a produce mai multe grîne şi alte culturi agricole pentru piaţă. Aceştia nu aveau însă nici înclinaţia, nici deprinderile gospodăreşti necesare pentru asemenea sarcină. În consecinţă, continuau să-şi împartă rezerva în loturi mici, pe care le împărţeau ţăranilor în schimbul dijmei. Nu doreau nici să facă investiţii substanţiale în pămînt. Au ales, în schimb, o cale mai sigură de a obţine rapid fondurile necesare, arendîndu-şi moşiile, o practică ce sugerează lipsa de interes pentru supravegherea directă a producţiei agricole. După 1800, unii arendaşi — negustori şi cămătari din orăşelele învecinate — au manifestat aceeaşi preocupare pentru profituri imediate şi aceeaşi lipsă de interes pentru dezvoltarea unei agriculturi extensive cu caracter comercial. Nici dacă arendaşii erau clăcaşi, aceştia nu se arătau prea înclinaţi să se despartă de metodele tradiţionale din agricultură.

Există un paradox în căutările boierilor de a obţine cît mai multe zile de muncă din partea ţăranilor lor: un număr mare de zile de clacă rămîneau nefolosite. În loc de cele 12 zile, cîteodată mai multe, stipulate în codurile de legi şi în alte legiuri domneşti, numărul de zile de clacă efectuate pe multe moşii nu depăşea 3 pînă la 9 zile pe an. Calcule sigure se pot face

doar cu privire la proprietățile mănăstirești. Acestea arată, de pildă, că între 1782 și 1786, pe patru mari moșii aparținînd Mitropoliei Ungrovlahiei, în județul Ilfov, locuitorii datorau un număr total de 18 562 zile de clacă, dar că nu efectuaseră în realitate decît 8 030 de zile.[30] Modul de folosire a acestor zile de muncă este grăitor pentru caracterul economic al acestor moșii. Cositul fînului absorbea cea mai mare cantitate de muncă (3 939 de zile), în timp ce un număr relativ mic de zile era destinat culturilor (de pildă, 96 de zile pentru treieratul cerealelor). O examinare a altor proprietăți aparținînd Mitropoliei duce la constatări asemănătoare pentru intervalul 1780–1786, și anume că 49 la sută din zilele obligatorii de clacă au rămas nefolosite. Cauza nu se regăsește în primul rînd în rezistența țăranilor, ci mai curînd în neputința moșiilor de a absorbi toată mîna de lucru aflată la dispoziția lor. Nu exista o rezervă semnificativă pentru cultivarea grînelor. În schimb, țăranii se ocupau cu alte treburi, cele mai importante fiind producerea vinului și creșterea animalelor.

Un alt paradox aparent a fost folosirea atît de către mănăstiri, cît și de către boieri a mîinii de lucru plătite, deși atîtea zile de clacă rămîneau nefolosite. Această practică poate fi explicată în parte prin nevoia de muncitori calificați în cele două ramuri ale economiei unei moșii, care aduceau veniturile cele mai mari: viticultura și creșterea animalelor. Moșierii nu puteau conta pe o țărănime dependentă, adesea indiferentă sau ostilă, pentru îndeplinirea unor operațiuni specifice la timpul potrivit și au descoperit că salariile în bani constituiau un stimulent puternic al producției. Muncitorii angajați, *simbriașii*, nu constituiau în nici un caz un proletariat agricol, obligat să-și vîndă munca pentru a supraviețui. Aceștia erau de obicei țărani dornici să cîștige bani cu care să-și achite obligațiile fiscale către stat și către moșieri. Atît simbriașii, cît și cei ce îi angajau considerau această învoială ca o soluție practică temporară care nu schimba relațiile fundamentale dintre ei.

În afară de clacă și de dijmă, țăranii care locuiau pe moșiile boierești sau mănăstirești erau de asemenea obligați să respecte monopolul moșierilor lor. Moșierii, atît cei laici, cît și cei ecleziastici, își impuneau cu strictețe dreptul exclusiv de a vinde vinul, zarzavaturile și carnea pe moșie; de a construi și a exploata mori și pive cu ciocane; de a reglementa pescuitul. După 1800, moșierii au căutat din ce în ce mai mult să limiteze tradiționala liberă folosință a pădurilor de către țărani. Continuau să recunoască țăranilor dreptul de a tăia lemne în pădure dacă erau pentru foc, dar încasau o taxă sau o zeciuială pe lemnul destinat construcțiilor sau pentru confecționarea ciuberelor și a șindrilei.

---

[30] Columbeanu, *Grandes exploitations*, pp. 90–91.

Cu toate că ţăranii încercau adesea să se sustragă monopolului pe vin şi alimente, se pare că îl acceptau ca fiind stabilit prin obiceiul pămîntului. Dar eforturile boierilor de a controla pădurile au stîrnit o aprigă rezistenţă. Ţăranii nu voiau să renunţe la tradiţia conform căreia pădurea aparţine tuturor şi ca atare nimănui. De secole, locuitorii de pe o moşie se bucurau de dreptul nelimitat de a tăia lemn de foc şi de a obţine cherestea pentru construcţie şi chiar pentru vînzare din pădurile de pe o moşie. Defrişarea pădurilor fusese mijlocul principal prin care se extindea terenul arabil al unei moşii şi, în consecinţă, moşierul nu se opunea tăierilor nelimitate. Dar, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pădurile începuseră să se reducă în mod dramatic ca suprafaţă, iar lemnul de construcţie devenea mai rar şi, ca atare, mai preţios. Boierii voiau să se înfrupte din această pricopseală, iar domnitorii erau permanent preocupaţi să păstreze codrii care furnizau lemnul pentru corăbiile otomane şi pentru repararea fortăreţelor aflate de-a lungul Dunării. Împotriva unor astfel de adversari puternici, ţăranii se aflau angajaţi într-o luptă pentru o cauză pierdută.[31]

Boierii începuseră să-şi păstreze pentru propria lor folosinţă anumite păduri încă din secolul al XV-lea, dar mărturiile documentare privitoare la această practică abundă doar din secolul al XVIII-lea. La început, au fost în discuţie doar dumbrăvile.

În 1786, domnitorul Moldovei a ordonat moşierilor să nu-i împiedice pe ceilalţi să folosească codrii ce se aflau pe moşiile lor. Încetul cu încetul, însă, boierii au reuşit să impună o dijmă pentru lemnul tăiat din aceste păduri, pentru păscutul animalelor în acele locuri, pentru vînat şi pescuit. În Moldova, domnitorul Alexandru Moruzi a consfinţit aceste taxe în 1792. Legiuirea sa a stabilit în amănunţime responsabilităţile tuturor celor care foloseau pădurile, fiind primul adevărat cod al pădurilor din Principat.[32] Respectiva reglementare se ocupa şi de metodele de defrişare prin tăiere întîmplătoare şi prin ardere folosite de către ţărani. Observînd că pădurile de lîngă Prut şi Siret fuseseră complet distruse prin astfel de practici, Moruzi a interzis ţăranilor să intre în marile păduri virgine, permiţîndu-le doar să scoată copacii căzuţi sau să-şi ia lemn pentru construcţia de case. Astfel de porunci n-au avut un efect prea mare, întrucît ţăranii refuzau cu încăpăţînare să renunţe la drepturile lor ancestrale asupra pădurilor. Era o chestiune de necesitate economică. Atît timp cît foloseau metode tradiţionale în agricultură, nu se puteau dispensa de păduri. În consecinţă, abia după schimbările majore din agricultură, de la mijlocul secolului al XIX-lea —

[31] Stahl, *Contribuţii*, III, Bucureşti, 1965, pp. 376–386.

[32] D. C. Sturdza-Şcheeanu, *Acte şi legiuiri privitoare la chestia ţărănească*, Seria I, I, Bucureşti, 1907, pp. 41–46.

în special dezvoltarea producţiei de grîne pe scară largă pentru piaţă —, boierii aveau să dobîndească în sfîrşit controlul asupra pădurilor.

Moşierii limitau şi accesul ţăranilor la izlazuri. Obiceiul pămîntului decreta că moşierii trebuiau să dea ţăranilor aşezaţi pe moşiile lor păşune suficientă, fără să ceară în schimb plată în muncă sau de alt fel. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea au început, în schimb, să limiteze numărul de animale pe care ţăranii le puteau duce la păscut pe izlazurile comune la un număr pe care îl socoteau suficient pentru întreţinerea gospodăriei ţărăneşti. Au impus o taxă pe animalele care depăşeau acest număr, pe motiv că erau crescute cu intenţia de a fi vîndute. Boierii aveau serioase motive economice pentru acţiunile lor, întrucît în multe zone ţăranii se sustrăgeau restricţiilor cu privire la păşuni, folosind pentru păscut pămîntul din propriile lor sate şi dobîndind noi terenuri de cultură pe moşiile învecinate. În felul acesta, obţineau un beneficiu dublu: îşi asigurau suficientă păşune şi, în acelaşi timp, îşi reduceau obligaţia de dijmă şi de clacă, deoarece pe terenuri noi, din cauza lipsei de mînă de lucru, puteau de obicei să negocieze termeni mai buni.

Boierii doreau să limiteze dreptul, de mult stabilit, al ţăranilor de a-şi muta animalele de pe o păşune pe alta, dincolo de hotarele proprietăţilor şi peste terenurile cultivate. Dar, de-abia în 1804, domnitorii au luat partea ţăranilor, evocînd lipsa unei alternative, întrucît „nu puteau trece prin aer" cînd îşi duceau animalele la tîrg.

Un moment hotărîtor în lupta dintre moşieri şi ţărani pentru controlul asupra pămîntului a fost aşezămîntul agrar al domnitorului Moldovei, Alexandru Moruzi, din 1805, prin care le acorda boierilor autoritatea de a limita păşunile date ţăranilor la maximum trei sferturi din proprietatea lor.[33] Acesta a stabilit întinderea fînaţului dat fiecărui locuitor al moşiei la o jumătate de falce (la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, o falce avea aproximativ un hectar şi jumătate în Moldova şi o jumătate de hectar în Ţara Românească) pentru fiecare vită şi a limitat numărul de vite pe care îl putea ţine un clăcaş pe moşie de la 8 la 16 capete, după regiune. Moruzi a împărţit în patru părţi fînaţurile şi imaşurile moşiilor înguste sau mici care nu puteau asigura ţăranilor minimul cerut de lege. O parte era rezervată moşierului, iar celelalte trei ţăranilor. Mult mai important decît prevederile specifice ale aşezămîntului a fost precedentul de a-i permite moşierului să impună, într-adevăr, dreptul de proprietate privată asupra unei porţiuni substanţiale din moşia sa, care pînă atunci fusese considerată drept moştenire comună a tuturor locuitorilor ei.

---

[33] Rosetti, *Pămîntul, sătenii şi stăpînii*, pp. 346–357, 488–496.

Pămînturile nou defrişate — curăturile — erau şi ele obiect de dispută între moşieri şi ţărani. Obiceiul pămîntului spunea că ţăranii puteau defrişa oricît pămînt doreau dacă aveau aprobarea prealabilă a moşierului. Această permisiune, cel puţin înainte ca pădurile să fi fost ameninţate cu distrugerea, era rar refuzată, deoarece defrişarea era singura modalitate de a se crea pămînt arabil, asigurîndu-i moşierului dijmele. Ţăranii se considerau proprietari absoluţi ai pămîntului defrişat de ei şi, ca atare, îşi arogau dreptul de a dispune de el cum doreau; moşierii ridicau însă obiecţii, iar documentele vremii conţin referiri frecvente la acapararea terenurilor defrişate. Dar moşierii doreau să strîngă dijmă şi alte dări prin arendarea curaturilor altor ţărani de pe moşia lor sau din alte părţi. Ca şi în alte cazuri legate de stăpînirea pămîntului şi de obligaţii derivînd din aceasta, boierii sînt cei care au avut cîştig de cauză în cele din urmă.

Eforturile boierilor de restrîngere a drepturilor ţăranilor asupra pămîntului au constituit o parte dintr-o campanie mai amplă pentru eliberarea moşiilor lor de toate obligaţiile faţă de locuitorii acestora, obligaţii impuse de obiceiul pămîntului, şi pentru cîştigarea controlului asupra producţiei prin schimbarea metodelor tradiţionale ale agriculturii ţărăneşti. Dar nu reiese clar că ar fi intenţionat să-şi transforme moşiile în întreprinderi comerciale bazate pe o rezervă întinsă destinată producerii grînelor şi a altor culturi pentru piaţă.

O astfel de rezervă a existat pe moşia boierului în secolele XIV–XVII sub forma unor terenuri separate de loturile de pămînt ale ţăranilor. În secolul al XVII-lea, *delniţa boierească* — parte din hotarul moşiei satului, aflată în stăpînirea ereditară a familiei boiereşti — şi *lucrul boieresc*, prestaţii în muncă ale ţăranilor dependenţi în folosul boierului — sugerează că această rezervă dobîndise un loc permanent în economia rurală. Dar ea nu se referea doar la pămîntul destinat cultivării grînelor, ci şi la păşuni, vii, păduri şi chiar mori şi distilerii, care erau supravegheate direct de către moşier sau de către reprezentantul acestuia şi care foloseau munca ţăranilor dependenţi.

Izvoarele sînt prea fragmentare pentru a permite o descriere amănunţită a rezervei în secolul al XVIII-lea, a rolului acesteia în cadrul moşiei (dacă, de pildă, era compactă sau dispersată) şi a numărului şi categoriilor de persoane care o lucrau. Cu toate că surse indirecte sugerează că întinderea acesteia a crescut în ultimele decenii ale secolului, ca reacţie la o cerere sporită de grîne şi de alte produse agricole, este imposibil să se calculeze cu cît a crescut producţia pentru că lipsesc datele respective, mai ales cele referitoare la volumul recoltei pe hectar. În orice caz, cele 12 zile de muncă datorate anual de către clăcaşi nu erau suficiente pentru cultivarea unor

mari întinderi de pămînt. Cu toate că ziua de arat primăvara şi toamna în Ţara Românească şi introducerea nartului în Moldova, care asigurau o cantitate mai mare de muncă, ar putea sugera o creştere a rezervei, aceste obligaţii, ca şi claca însăşi, se compensau adesea printr-o plată în bani. Calcule estimative cu privire la proporţia dintre loturile de pămînt ale ţăranilor şi rezerva moşierului indică întinderea modestă a celei din urmă. Într-un grup de moşii aparţinînd Mitropoliei Ungrovlahiei în judeţul Ilfov, inima regiunii agricole a Ţării Româneşti, această proporţie varia, în perioada 1772–1780, între 17 la 1 şi 27 la 1. O situaţie similară exista pe moşiile Mitropoliei aflate în alte judeţe.[34] Alte mărturii arată clar că rezerva nu constituia centrul producţiei de grîne. Mai degrabă loturile de pămînt ale ţăranilor dependenţi erau cele care acopereau aproape în întregime nevoile moşierilor şi furnizau şi grînele pentru piaţa internă şi cea externă, inclusiv pentru Constantinopol. Statutul rezervei nu pare să se fi schimbat în mod semnificativ în nici una dintre Ţările Române între 1815 şi 1830. Pe moşii din patru părţi diferite din Ţara Românească, producţia de grîu realizată pe rezervă în raport cu cea obţinută pe loturile ţăranilor varia între 1 la 6 şi 1 la 25. În plus, moşierul continua să-şi obţină grosul grînelor din dijma strînsă de pe bucăţile de pămînt ale ţăranilor şi nu din claca efectuată pe rezervă. O dovadă izbitoare a importanţei mici pe care moşierii o acordau rezervei se poate găsi în registrele de venituri şi cheltuieli ale moşiilor mănăstireşti. În acestea nu erau despărţite veniturile provenite din cultivarea rezervei de cele obţinute din dijmă.

Nici boierii, nici mănăstirile nu investeau resurse semnificative în producţia de grîne şi în alte culturi, o practică ce dovedea o dată în plus că rezerva agricolă era mică şi relativ lipsită de importanţă. În schimb, aceştia investeau în acele activităţi care promiteau cele mai mari cîştiguri. Întrucît grosul venitului lor venea din vînzarea vinului şi a băuturilor spirtoase, a animalelor şi a produselor animaliere, aceştia dădeau o importanţă deosebită viticulturii, practicată pe aproape toate moşiile, fie că erau într-o zonă de deal sau de şes, precum şi fînului şi întreţinerii păşunilor. Cultivarea viilor, culesul şi prelucrarea strugurilor necesitau mînă de lucru calificată, iar depozitarea şi transportarea vinului cereau şi ele instalaţii şi căruţe speciale, toate acestea solicitînd investiţii considerabile. Folosirea morilor şi a pivelor cu ciocane era o altă sursă importantă de venituri pentru moşieri, iar construirea şi întreţinerea lor constituiau, în consecinţă, poziţii importante în bugetul unei moşii. Dar moşierii nu cheltuiau aproape nimic pe salarii şi pe inventarul necesar obţinerii grînelor şi a altor culturi.

---

[34] Columbeanu, *Grandes exploitations*, pp. 81–88.

Mai curînd depindeau de ţărani, care le furnizau pe amîndouă şi lăsau în seama lor hotărîrea de a planta şi cultiva cum şi ce doreau ei, o lipsă de interes ce a dăinuit pînă în deceniile al treilea şi al patrulea ale secolului al XIX-lea. Pentru a obţine beneficii de pe pămînturile cultivate, moşierii recurgeau la metode ce necesitau investiţii puţine în salarii sau unelte. Arendarea, de aceea, era deosebit de atrăgătoare.

Modesta dezvoltare a rezervei şi bizuirea continuă pe loturile ţăranilor pentru a furniza grosul produselor agricole sugerează că în această perioadă în agricultură nu au avut loc schimbări structurale importante. Alte impedimente explică la rîndul lor lipsa de progres în agricultură. Factorii demografici par să fi fost hotărîtori. Densitatea scăzută a populaţiei, provocată mai ales de o rată înaltă a mortalităţii, a dus la lipsa mîinii de lucru corespunzătoare. În plus, numărul de persoane direct angajate în producţie era variabil în permanenţă întrucît populaţia rurală avea o mobilitate remarcabilă. Războaiele frecvente şi ocupaţiile militare, cerinţele fiscale severe ale statului şi deteriorarea generală a statutului legal atît al ţăranilor liberi, cît şi al celor dependenţi făceau adesea ca sate întregi să fugă pe altă moşie, în alt judeţ şi, uneori, în altă ţară. Fuga ţăranilor provoca adesea încetarea producţiei agricole pentru că, aşa cum am văzut, majoritatea inventarului agricol se afla în mîinile lor. Cînd plecau, luau cu ei animalele de povară şi uneltele. Monopolul aproape complet al ţăranilor asupra uneltelor de producţie însemna şi că inovaţiile în materie de metode agricole cădeau în responsabilitatea acelora care nu dispuneau de cele necesare pentru a le aplica. Practicile agricole — ce să se planteze, cum şi cînd — continuau să fie hotărîte în primul rînd de tradiţiile satului devălmaş, care ceda fără plăcere la schimbări. Ţăranul se simţea, de obicei, prea puţin stimulat să mărească producţia, pentru că dările interminabile şi rechiziţiile îl deposedau de o bună parte a roadelor muncii sale. Obligaţiile faţă de suzeranul otoman, sub forma unor livrări forţate de alimente pentru zaherea, birurile domneşti şi dijma dată unui moşier laic sau ecleziastic ţineau majoritatea ţăranilor la nivelul de subzistenţă.

În ciuda ponderii tradiţiei, agricultura a vădit semne de schimbare în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Piaţa pentru produsele agricole era în creştere, oricît de lentă, iar economia rurală, în general, depăşea limitele autoconsumului. În mod paradoxal, cauzele greutăţilor economice au fost cele care au stimulat producţia. Nevoia de a aproviziona otomanii cu cantităţi din ce în ce mai mari de alimente, cerinţele armatei austriece şi în special ale celei ruse au accelerat ritmul producţiei şi au sporit volumul schimburilor de mărfuri şi cantitatea de bani puşi în circulaţie. Slăbirea treptată a monopolului comercial otoman a făcut ca grînele şi animalele

românești să fie mai accesibile altor țări, dar efectele depline ale pieței internaționale nu se vor face simțite decît după 1830.

Intervenția domnitorilor în problemele economice a contribuit și ea în mare măsură la stimularea producției agricole. Cererile de alimente din partea otomanilor, a rușilor și a austriecilor au făcut din agricultură o preocupare de stat permanentă, iar reglementările domnești, menite să lărgească producția, au devenit o trăsătură comună a activității agricole. Tipice în acest sens au fost circularele lui Alexandru Ipsilanti, din 1779, către ispravnicii săi, prin care îi instruia să se asigure că țăranii vor semăna, primăvara și toamna, cît mai multe grîne posibil, nu numai porumb și mei pentru propriul lor consum, ci și grîu și orz pentru Constantinopol. *Pravilniceasca Condică* a lui Ipsilanti a inaugurat o serie neîntreruptă de legi menite să plaseze agricultura pe baze legale și economice raționale.

Intervenția repetată a domnitorilor în relațiile agrare a modificat echilibrul tradițional între moșieri și țărani. Aceștia însă nu au urmat o politică agrară consecventă. Domnitorii erau mai curînd motivați în primul rînd de preocupări fiscale și urmăreau țeluri practice, imediate. În măsura în care exista, o astfel de politică încuraja țăranii să producă mai multe grîne. În astfel de chestiuni, domnitorii se adresau direct țăranilor, nu boierilor, practică ce arată încă o dată că producția de grîne depindea de lotul de pămînt al țăranului și nu de rezerva boierească.

Scopul imediat al legislației domnești era eliminarea disputelor între moșieri și țărani, care conduceau adesea la fuga în masă a țăranilor și, în consecință, la întreruperea fluxului de provizii destinat otomanilor și a strîngerii birurilor pentru vistieria statului. Numeroasele așezăminte și coduri de legi promulgate între 1775 și 1818 urmăreau reducerea fricțiunilor prin clarificarea drepturilor și obligațiilor reciproce și uniformizarea lor la nivelul întreg teritoriului țării. Domnitorii au eliminat o parte din abuzurile la care fuseseră supuși țăranii, dar, în același timp, dădeau moșierilor o bază legală pentru încălcarea obiceiului pămîntului și a învoielilor personale cu țăranii și chiar îi încurajau să ceară intervenția statului pentru aplicarea noilor norme.

Implicarea domnitorilor în problemele agrare din Țara Românească, în special, dezvăluie evoluția lentă și nesigură a politicii în acest sens. Alexandru Ipsilanti a pus bazele unei noi ere în relațiile agrare în timpul primului său an de domnie (1774), în timp ce se lupta cu consecințele economice și demografice catastrofale ale războiului recent încheiat dintre Rusia și Imperiul Otoman.[35] Principala sa misiune era aceea de a convinge masele

---

[35] F. Constantiniu, *Relațiile agrare*, pp. 145–149; V. Georgescu, „Date noi despre reglementarea relatiilor agrare în domnia lui Alex. Ipsilanti", în *Studii: Revistă de istorie*, 23/3, 1970, pp. 441–468.

de ţărani care îşi părăsiseră satele în timpul războiului să se întoarcă acasă şi să rămînă acolo. Alexandru Ipsilanti şi-a dat seama că nu putea să-şi atingă nici unul din aceste două obiective dacă nu înlătura cauzele care se aflau la baza nemulţumirii lor, şi anume, poverile fiscale crescînde impuse de stat, precum şi dijmele şi obligaţiile în muncă obţinute adeseori în mod arbitrar de către moşieri. În consecinţă, domnitorul a rezistat cererilor boierilor şi ale mănăstirilor de a spori obligaţiile ţăranilor, în special numărul zilelor de clacă. Dorea, de asemenea, să uniformizeze acel talmeş-balmeş de învoieli întocmite de către moşieri şi ţărani potrivit obiceiurilor locale şi condiţiilor economice. Acesta era obiectivul său în momentul în care a promulgat cea mai importantă culegere de legi a sa, *Pravilniceasca Condică*. N-a reuşit decît parţial să impună o uniformizare în relaţiile agrare, întrucît însuşi acest cod permitea moşierilor şi ţăranilor să încheie învoieli pentru un număr variabil de zile de clacă, sub norma de 12 zile de clacă stipulată de lege. Ipsilanti se pare deci că a cedat, împotriva voinţei sale, atît boierilor cît şi ţăranilor; boierii erau dispuşi să ceară ţăranilor mai puţine zile de clacă pentru a atrage mînă de lucru încă deficitară pe moşiile lor, iar ţăranii erau dispuşi să accepte această „generozitate" ca mijloc de uşurare a poverilor lor. Aceste învoieli, însă, au zădărnicit eforturile domnului de a împiedica mutarea ţăranilor de pe o moşie pe alta.

Legiuirea lui Caragea, promulgată de domnitorul Ioan Caragea în 1818, oferă o măsură clară a schimbărilor intervenite în relaţiile dintre moşieri şi ţărani în decursul a patru decenii. Aceasta demonstra în special victoria boierilor în lupta lor îndelungată pentru a-şi impune drepturile de proprietate absolută asupra moşiei, în dauna ţăranilor dependenţi. Două prevederi ale *Legiuirii* se fac remarcate: abolirea tuturor învoielilor prevăzînd mai puţin de 12 zile de clacă şi creşterea de şaisprezece ori a sumei pe care ţăranul era obligat să o plătească drept compensaţie pentru zilele de muncă, şi anume de la 30 de parale pe familie anual la 480 de parale. Scopul imediat al primei prevederi era să descurajeze mutarea ţăranilor de pe o moşie pe alta în căutarea unor obligaţii în muncă mai puţin oneroase. Raţiunea celei de a doua este însă mai puţin clară. Nu poate fi explicată printr-o depreciere drastică a monedei. Mai curînd, aceasta reflectă dorinţa crescîndă a moşierilor de a primi toate zilele de clacă stipulate. Dacă lucrurile stăteau aşa, înseamnă că producţia sporea, că preţurile erau în creştere şi că mîna de lucru, care rămăsese puţină, devenise mai valoroasă decît compensaţiile în bani. Totuşi, legiuirea nu a avut în totalitate efectul scontat, deoarece ţăranii continuau să-şi transforme obligaţiile în muncă în plată în bani, chiar dacă această practică devenise mai costisitoare.

Pravilniceasca Condică întărise principiul că fiecare persoană așezată pe pămîntul altcuiva și care obținea un beneficiu din folosirea acestuia era supusă obligației de a presta clacă. Dar, în primele decenii ale secolului al XIX-lea noțiunea de clacă era diferită de cea din secolul al XVIII-lea. Vederile boierilor care redactaseră *Legiuirea lui Caragea* au triumfat. Aceștia considerau obligațiile în muncă pur și simplu ca o rentă datorată de țăran în schimbul privilegiului de a se fi așezat pe moșia lor. În consecință, boierii nu se mai simțeau obligați să-i ofere țăranului nimic în schimbul clăcii — pămînt arabil, pășuni și fînețe, lemn de construcție sau pentru foc — așa cum fusese obiceiul. Instanțele judecătorești, prezidate de boieri și administrația statului susțineau această interpretare. *Legiuirea lui Caragea* a reprezentat, de aceea, un pas mare înainte în eforturile boierilor de a dobîndi controlul absolut asupra moșiilor lor și de a le transforma în proprietate privată, nestînjenită de obligațiile economice tradiționale. Dar codul nu a însemnat o victorie completă pentru boieri. În cîteva privințe importante, *Legiuirea* susținea, cel puțin în parte, pretențiile țăranilor la o parte din pămîntul pe care îl lucrau, mai ales pămîntul defrișat. Li se permitea să dispună liber, ca și înainte, de curături, dar *Legiuirea* le recunoștea doar folosirea acestor terenuri, nu și drepturile de proprietate asupra solului, pe care îl asigura moșierilor. Singurul drept de proprietate acordat țăranilor era asupra recoltelor pe care le obțineau de pe aceste terenuri, dar pînă și acest drept era condiționat de plata dijmei.

Legislația domnească cu privire la relațiile dintre boieri și țărani, luată în ansamblul ei, a impus mai multă uniformitate mozaicului de relații care evoluaseră de-a lungul veacurilor. A subminat și mai mult satul devălmaș și a slăbit drepturile tradiționale ale țăranului asupra lotului de pămînt pe care îl lucra în favoarea moșierilor, și prin aceasta a încurajat caracterul comercial al agriculturii.

În ciuda schimbărilor, în 1829 structura generală a agriculturii nu era marcat diferită de ceea ce fusese în anii '70 ai secolului al XVIII-lea. Producția globală crescuse, însă ritmul de creștere fusese lent. Cu toate că această producție devenise mai sensibilă la condițiile pieței, tendința se observa doar pe moșiile din apropierea orașelor mai mari — București, Craiova și Iași. În afară de sărăcia endemică a țărănimii, de atitudinea ambivalentă a boierilor față de agricultură și de monopolul comercial otoman, absența unor schimbări spectaculoase în agricultură poate fi atribuită unor probleme mai generale ale dezvoltării economice. Înainte de 1830 nici dezvoltarea demografică, nici urbanizarea nu avansaseră suficient pentru a schimba organizarea agriculturii. Populația Țărilor Române în anii '20 ai secolului al XIX-lea era desigur mai mare decît fusese cu o jumă-

tate de veac în urmă, dar era încă redusă şi incapabilă să ofere destulă mînă de lucru agriculturii, aşa cum reiese din neîntreruptul import de mînă de lucru din Transilvania şi de la sudul Dunării. Oraşele erau, cu cîteva excepţii, mici şi nu ofereau agriculturii stimulentul unei pieţe mari şi variate. Satele înconjurătoare, la rîndul lor, erau prea sărace pentru a susţine o industrie viguroasă, diversificată, la oraş. Creşterea demografică şi urbanizarea nu au reuşit să influenţeze în mod semnificativ agricultura înainte de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar în momentul acela alte forţe schimbaseră caracterul producţiei agricole.

ORAŞE ŞI TÎRGURI

Configuraţia urbană din ultima jumătate de veac de regim fanariot purta amprenta puternică a secolelor trecute. Nici unul dintre procesele caracteristice urbanizării moderne nu era în plină desfăşurare, cu toate că populaţia oraşelor şi a tîrgurilor creştea încet-încet. Oraşele din Moldova şi Ţara Românească se asemănau foarte puţin cu cele din Europa Occidentală. Pînă şi cele două capitale aveau un aspect rural. Erau risipite pe o suprafaţă întinsă, trădînd absenţa disciplinei impuse aiurea de vechile fortificaţii. Turcii erau, într-un anumit sens, răspunzători pentru acest lucru întrucît interziseseră domnitorilor să-şi fortifice oraşele. Autonomia politică de care se bucuraseră Ţările Române ferise însă aceste oraşe de islamizarea care pusese stăpînire pe centrele urbane de la sud de Dunăre. Cu toate acestea, în perioada fanariotă tîrzie, influenţa turcească era evidentă în arhitectură, îmbrăcăminte şi alimentaţie.

Existau două tipuri principale de aşezări urbane: vechile oraşe, datînd, multe dintre ele, din secolul al XIV-lea, precum Iaşi, Botoşani şi Galaţi în Moldova, şi Bucureşti şi Tîrgovişte în Ţara Românească, şi tîrgurile, care au apărut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea. Documentele oficiale ale vremii nu făceau întotdeauna distincţie între cele două categorii. Cu toate acestea, se considera că oraşele aveau o varietate de funcţii — economice şi administrative, culturale şi religioase; erau de obicei mai mari decît tîrgurile, iar structura populaţiei era mai complexă şi, în mare măsură, angajată în activităţi neagricole. Tîrgurile, pe de altă parte, erau semi-urbane; funcţiile lor erau aproape în întregime comerciale, iar majoritatea locuitorilor lor erau încă legaţi de agricultură.

Populaţia oraşelor şi a tîrgurilor era mică. Estimările făcute de călători străini cu privire la populaţia Bucureştilor, cel mai mare oraş în ultimele

decenii ale secolului al XVIII-lea, variau între 20 000 şi 60 000 de locuitori. Populaţia celorlalte oraşe din Ţara Românească se plasa mult sub aceste cifre. În Moldova, Iaşii erau în 1774 cel mai mare oraş, cu 9 075 de locuitori, reprezentînd 26 la sută din populaţia totală a oraşelor moldoveneşti. În nici un alt oraş, populaţia nu depăşea numărul de 5 000 de locuitori. Botoşanii aveau 2 665, iar Romanul 1 080. Pe la 1803 se înregistraseră doar unele sporuri modeste. Oraşul Iaşi se afla tot în frunte, cu 15 995 de locuitori, urmat de Botoşani cu 4 505 şi de Roman cu 2 235 de locuitori. Creşteri mai semnificative aveau să aibă loc în următorii treizeci de ani. La 1831 populaţia Iaşilor, de pildă, ajunsese la 48 000 de locuitori. În ceea ce priveşte tîrgurile, populaţia lor nu poate fi precis determinată, mai ales din cauza faptului că oficialităţile aveau tendinţa să-i numere pe clăcaşii aşezaţi acolo drept săteni şi nu tîrgoveţi. În orice caz, înainte de anul 1832 în Moldova nici un tîrg nu avea mai mult de 1 000 de locuitori.

Principalul motiv pentru nivelul modest de dezvoltare urbană era de natură economică: ritmul lent de industrializare, demonstrat de perpetuarea monopolului breslelor asupra producţiei şi distribuţiei bunurilor; lipsa de investiţii în noi întreprinderi; slaba cerere de mărfuri şi servicii urbane în zonele rurale înconjurătoare. În Ţara Românească, se adăuga o problemă specială: incursiunile repetate ale paşei de Vidin, Pasvan-Oglu, şi ale altor trupe otomane nedisciplinate de la sud de Dunăre subminau în permanenţă activitatea economică, aşa cum s-a întîmplat în 1800, cînd Craiova, al doilea mare oraş al ţării, a fost distrusă aproape în întregime. Mai existau şi alte impedimente în calea dezvoltării oraşelor. În primul rînd, nu erau nici sănătoase, nici sigure. Din cauza lipsei de sistematizare urbană şi de asigurare a unor servicii publice de sănătate şi salubritate, oraşele erau pustiite fără încetare de molime şi de incendii.

Cu toate că înainte de anii '20 ai secolului al XIX-lea dezvoltarea urbană era limitată, s-au făcut simţite anumite tendinţe, ce urmau să accelereze mai tîrziu dezvoltarea economică şi socială a oraşelor. Populaţia urbană era în creştere, alimentată de imigraţia continuă de la sate. Cauza migrării ţăranilor către oraşe şi tîrguri pare să fi fost în primul rînd deteriorarea condiţiilor de trai de la sate, ca o consecinţă a succeselor înregistrate de boieri în extinderea controlului lor asupra pămîntului cultivat, a păşunilor, a pădurilor şi permanenta creştere a birurilor impuse de stat.[36] Totuşi, centrele urbane ofereau mîinii de lucru calificate şi necalificate pri-

---

[36] E. Negruţ, „Despre migraţiile temporare în mediul urban din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 14, 1977, pp. 301-312.

lejuri modeste de angajare. Acestea nu erau sigure nici pentru clăcaşii fugari, care puteau fi oricînd trimişi înapoi moşierului lor. Dar nici domicilierea permanentă sau temporară pe teritoriul unui oraş nu asigura în mod automat libertatea unei persoane.

Influxul ţăranilor în oraşe era doar o parte a unei migraţii mult mai largi şi aproape continue a populaţiei rurale dintr-un loc într-altul. În această perioadă cei mai mulţi ţărani care-şi părăseau casele nu se duceau în oraşe sau tîrguri, ci în alte sate şi pe alte moşii boiereşti, o situaţie care sugerează măsura limitată a dezvoltării urbane şi lipsa generală de condiţii economice favorabile în oraşe. Cei ce se îndreptau către centrele urbane erau de obicei lipsiţi de o calificare şi îşi găseau de lucru în special ca slugi sau alte ocupaţii domestice, în timp ce persoanele care aveau o meserie tindeau să fie mai selective, stabilindu-se de obicei în tîrguri, unde posibilităţile de a-şi folosi priceperea erau mai mari decît în oraşe.

Cu toate că legăturile dintre sate şi centrele urbane rămăseseră puternice şi fuseseră consolidate de migraţia ţăranilor de la sate, cele două categorii de populaţie nu deveniseră mai distincte. O cauză era diversitatea etnică sporită, sesizabilă în multe oraşe şi tîrguri. Acele localităţi care se aflau în fruntea activităţii comerciale şi meşteşugăreşti atrăgeau un număr mai mare de străini, în special negustori şi muncitori calificaţi, care îşi păstrau adesea identitatea etnică prin bresle aparte. Religia mărea şi ea diferenţierea etnică. Mulţi dintre noii veniţi — evrei şi germani — nu erau ortodocşi. Cu toate că nu aparţineau bisericii dominante, aceştia nu sufereau discriminări rasiale sau religioase semnificative, necunoscute în general în Ţările Române la acea vreme. Sudiţii, aşa cum am văzut, au avut un rol important în viaţa oraşelor mai mari unde şi-au folosit statutul privilegiat pentru a agonisi averi şi influenţă politică. Dar mai erau şi alţi străini care veneau la Bucureşti şi la Iaşi, precum şi în alte oraşe ca diplomaţi sau călători. Toate aceste grupuri luate la un loc dădeau un aer cosmopolit oraşelor, iar în multe aspecte ale vieţii economice şi sociale serveau drept catalizatori ai schimbării.

Ultima jumătate de secol de regim fanariot a fost martora începuturilor unei administrări moderne a oraşelor. Dar modern nu trebuie considerat sinonim cu autonomie. Clasa mijlocie urbană avea de dus o luptă grea atît împotriva boierilor, cît şi a birocraţiei de stat pentru a dobîndi controlul asupra propriilor ei treburi. Locuitorii oraşelor erau supuşi de obicei aceloraşi dări şi servicii ca şi ţăranii dependenţi. Iniţial, domnitorul deţinuse controlul asupra oraşelor pentru că acestea s-au dezvoltat pe pămînturi asupra cărora avea putere de expropriere şi erau, ca atare, considerate proprietăţile sale. În secolul al XVII-lea, de pildă, domnitorii au început

să includă proprietăţile din interiorul perimetrului oraşelor în daniile lor către boieri şi mănăstiri. La început, astfel de danii urbane erau mărunte — o casă, o baltă, un loc de moară pe malul unei ape curgătoare sau puţin pămînt arabil — dar în secolul al XVIII-lea ele au devenit mai mari şi au lovit interesele economice vitale ale clasei mijlocii. Daniile de proprietăţi urbane au fost mai numeroase între 1750 şi 1760, ca urmare a legiuirilor de abolire a şerbiei, cînd moşierii doreau să-şi asigure mai mult pămînt şi mînă de lucru corespunzătoare. Pe măsura creşterii comerţului şi a producţiei meşteşugăreşti, boierii şi mănăstirile au recunoscut la rîndul lor beneficiile aduse de controlul activităţilor economice neagricole de la oraşe şi s-au zbătut să preia pieţele orăşeneşti pînă acum libere.

Uneori daniile domneşti cuprindeau întreg teritoriul exterior al oraşului, *moşia*, aşa cum s-a întîmplat la Bîrlad (1757), Craiova (1765) şi Ploieşti (1775), şi chiar centrul, *vatra*, ca la Roman în 1798. Aceste danii modificau drastic statutul legal al orăşenilor. Din oameni liberi, cu obligaţii fiscale către domnitor, deveneau dependenţi de boierul sau de mănăstirea ale căror moşii înglobau acum oraşul şi terenurile arabile înconjurătoare. Ei datorau noului stăpîn dijme şi în unele cazuri clacă (ambele transformate de obicei în plată în bani) şi erau nevoiţi să respecte monopolurile tradiţionale ale moşierului.

Noile relaţii legale şi economice create prin daniile domneşti au fost un obstacol în plus în calea dezvoltării comerciale şi industriale a oraşelor. Ele au constituit şi cauza tulburărilor întinse, întrucît orăşenii rezistau cu îndărătnicie pretenţiilor noilor lor stăpîni. Refuzau să presteze servicii în muncă sau să plătească dijma, îşi construiau ateliere şi deschideau cîrciumi fără să ceară permisiunea moşierilor nominali, pentru că se considerau stăpînii pămîntului. Unele dispute au durat decenii întregi şi sugerează o conştiinţă de clasă în creştere în rîndurile clasei mijlocii. Printre cele mai cunoscute conflicte urbane s-au aflat cele de la Bucureşti şi Ploieşti.[37] Locuitorii mahalalei din partea de est a Bucureştilor au dat în judecată Mănăstirea Pantelimon în 1785 pentru a-şi apăra drepturile de proprietate, un caz care a durat pînă în 1819, cînd domnitorul a intervenit în cele din urmă direct în favoarea mănăstirii pentru a înăbuşi dezordinile provocate de cetăţenii nemulţumiţi. La Ploieşti, în 1775, negustorii au refuzat categoric să recunoască donarea de către domnitorul Alexandru Ipsilanti a

---

[37] C. C. Giurescu, *Contribuţii la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, Bucureşti, 1972, pp. 69–74; C. Şerban, „Noi contribuţii la istoria luptei tîrgoveţilor şi orăşenilor moldoveni împotriva asupririi feudale în secolul al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea", în *Studii şi articole de istorie*, 4, Bucureşti, 1962, pp. 73–91.

vetrei oraşului către vărul său. Rezistenţa lor, în ciuda hotărîrilor repetate date de către divanul domnesc împotriva lor, a fost neclintită pînă cînd, în 1809, căpeteniile lor au fost arestate, sub acuzaţia de rebeliune. Meşteşugarii şi negustorii oraşelor aveau şi ei revendicările lor faţă de domnitor. Aceştia obiectau mai ales împotriva fixării preţurilor la bunuri de larg consum de către administraţia centrală. Cînd, în 1814, negustorii din Ploieşti şi-au închis prăvăliile pentru a protesta împotriva reducerii de către domnitor a preţurilor cu amănuntul pentru a uşura greutăţile provocate de război şi de cei doi ani de ciumă, conducătorii acestora au fost arestaţi şi trimişi să lucreze la ocnele de sare. Conflicte de acest fel au existat pînă în anii '30 ai secolului al XIX-lea, cînd procesul emancipării oraşelor era în plină desfăşurare.

Clasele urbane de sus erau la rîndul lor ofensate de pierderea autonomiei în favoarea slujbaşilor domniei. Secolul al XVIII-lea a fost martorul declinului permanent şi al dispariţiei aproape complete a organelor elective din administraţia urbană, mai ales ca rezultat al creşterii proprietăţilor boiereşti şi mănăstireşti. S-a estimat că la sfîrşitul secolului, 85 la sută din oraşele şi tîrgurile Moldovei şi 60 la sută din cele ale Ţării Româneşti erau total sau parţial într-o stare de dependenţă faţă de un moşier laic sau ecleziastic. În acelaşi timp, domnitorii au folosit prilejul de a-şi extinde controlul asupra oraşelor, înlocuind organele administrative alese pe plan local cu oameni numiţi de ei. Ispravnicul, în mod special, a dobîndit un rol precumpănitor în administrarea oraşului. Ca reprezentant al domnitorului, ispravnicul era implicat în toate treburile administrative, judecătoreşti şi fiscale ale oraşului. Cu toate acestea, în ultimul sfert de secol au fost reînviate treptat modeste instituţii reprezentative sub forma epitropiilor, însărcinate cu supravegherea lucrărilor publice, a asistenţei sociale şi, mai tîrziu, a şcolilor. Iniţiativa înfiinţării lor a aparţinut clasei mijlocii ca o cale de redobîndire măcar parţială a controlului propriilor ei treburi. Domnitorii, care trebuiau să-şi dea acordul pentru aceste epitropii, nu obiectau, întrucît acestea prestau servicii publice valoroase şi nu costau nimic vistieria statului. Cu toate acestea, pîrghiile administraţiei publice au rămas în mîinile birocraţiei de stat.

Sporul populaţiei şi creşterea activităţilor comerciale şi industriale în oraşe au creat necesitatea unor noi servicii publice şi au ridicat problema dezvoltării sistematice urbane împotriva celei întîmplătoare. Înaintea ultimului sfert al secolului al XVIII-lea, domnitorii şi dregătorii lor nu dăduseră mare atenţie oraşelor. Acestea nu figurau ca entităţi distincte în marile reforme din anii '40 ai secolului al XVIII-lea şi în alte reglementări fiscale şi legale. Dar în anii '70, aşa cum a făcut în atîtea alte domenii ale

administrației publice, Alexandru Ipsilanti a luat inițiativa elaborării unei politici urbane. Propunerile sale au fost modeste, dar reflectau aprecierea dată de el rolului economic și civilizator sporit pe care orașele puteau să-l aibă în viața publică.[38] În 1775, domnitorul i-a dat instrucțiuni lui Mihail Fotino să insereze în noul cod de legi pe care îl pregătea un paragraf ce le cerea viitorilor domnitori să se preocupe ei înșiși de înfrumusețarea orașelor. Alexandru Ipsilanti a făcut și încercări îndrăznețe de disciplinare a dezvoltării orașelor. În 1776 a numit o comisie de boieri care să stabilească clar limitele Bucureștilor pentru a preîntîmpina așezarea „ilegală" a țăranilor și a țiganilor și, preocupat de sănătatea publică, a interzis tăierea animalelor în interiorul acestor limite, poruncindu-le breslelor măcelarilor să construiască abatoare la periferie și să transporte carnea la oraș cu respectarea regulilor de igienă. *Pravilniceasca Condică* mai conținea și alte prevederi care dezvăluie o nouă sensibilitate față de problemele urbane, precum restricții privind construcțiile ce ar fi putut afecta proprietatea vecinilor.

Toate aceste măsuri au reprezentat începuturile modeste ale sistematizării urbane. Dar, în general, între anii '70 ai secolului al XVIII-lea și anii '20 ai secolului al XIX-lea, nici autoritățile centrale, nici autoritățile locale nu au dat atenție decît în trecere dezvoltării sistematice a orașelor. Iașii sînt un exemplu edificator de extindere urbană necontrolată. Dat fiind că orașul se extindea prin cuprinderea satelor învecinate și că primea un val continuu de nou-veniți, dregătorii acestuia nu au făcut nici un efort de reglementare a construcțiilor sau de sistematizare a străzilor, cu toate că distrugerile periodice provocate de armatele străine și de incendii ofereau prilejuri nemaipomenite de raționalizare a dezvoltării lui. În schimb, cetățenii, bogați sau săraci, erau lăsați să construiască după cum îi tăia capul.

Dregătorii din Iași și din alte părți se preocupau de unele probleme presante cum ar fi alimentarea cu apă, prevenirea incendiilor și a molimelor, iluminatul străzilor și întreținerea principalelor drumuri publice și au facut progrese modeste în asigurarea acestor servicii publice esențiale. La București, domnitorul și dregătorii săi se aflau în fruntea acestor inițiative. Un hrisov din 1782, de pildă, a făcut din curățatul străzilor o obligație permanentă a tuturor gospodarilor și patronilor de prăvălii ca mijloc de îmbunătățire a salubrității și de reducere a incidenței bolilor. Totuși, în ciuda acestui hrisov și a altor măsuri similare, situația sanitară a rămas nesatisfăcătoare pînă în cel de-al doilea sfert al secolului al XIX-lea, cînd străzile au în-

---

[38] V. A. Georgescu și E. Popescu, *Legislația urbană a Țării Românești, 1765–1782*, București, 1975, pp. 71–72.

ceput să fie pavate cu piatră. Protecţia împotriva incendiilor era asigurată de o forţă de 100 de oameni la sfîrşitul secolului, dar aceasta era insuficientă pentru un oraş de mărimea Bucureştilor, unde majoritatea clădirilor erau construite din lemn. După marele incendiu din 1804 atelierele care foloseau foc au fost mutate din centrul oraşului şi a fost încurajată construirea caselor din piatră şi mortar. Iluminatul sistematic al străzilor a început în 1814, în urma unei porunci domneşti de a se plasa cîte un felinar la fiecare şapte case de-a lungul drumului principal. În Iaşi se luau măsuri similare. Întreţinerea străzilor care erau podite cu bîrne de lemn era supravegheată de o epitropie creată special în acest scop, iar administraţia oraşului finanţa întreţinerea lor încredinţînd diversele taxe percepute în acest scop marilor boieri. O preocupare specială a unei alte epitropii era îmbunătăţirea alimentării cu apă a oraşului pentru a satisface nevoile unei populaţii în creştere. Fondurile pentru săparea unor noi puţuri şi construirea noilor conducte erau luate din birul pe oierit şi din menziluri, taxa de întreţinere a sistemului poştal.[39] S-a făcut totuşi puţin pentru îmbunătăţirea serviciilor de sănătate, care rămăseseră necorespunzătoare pentru nevoile populaţiei. La sfîrşitul secolului funcţiona doar un spital, cel al Mănăstirii Sf. Spiridon, iar singurii medici erau străinii care serveau curtea domnească. Drept rezultat, epidemii îngrozitoare ca acelea de la sfîrşitul anilor '70 şi din 1819–1820 au făcut ravagii în oraş.

În ciuda unui anumit progres în urbanizare şi a unei solidarităţi de grup în rîndurile clasei mijlocii în luptele sale cu domnitorii şi boierii, se discerne cu greu existenţa unei mentalităţi urbane distincte înainte de sfîrşitul regimului fanariot. Negustorii şi meşteşugarii erau într-adevăr dornici să obţină controlul asupra propriilor treburi economice şi politice, dar încă nu manifestau un mod de a privi lumea specific burgheziei. Cultura urbană continua să fie dominată de boieri şi de biserică şi, ca atare, în ciuda unei anumite europenizări, avea tendinţa să reflecte valori tradiţionale, s-ar putea spune chiar rurale.

INDUSTRIA ŞI COMERŢUL

Economia Principatelor era dominată, aşa cum am văzut, de agricultură. Dar, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, industria şi comerţul începuseră să se extindă. Şi-au făcut apariţia noi

[39] D. Berindei, *Oraşul Bucureşti: Reşedinţă şi capitală a Ţării Româneşti, 1459–1862*, Bucureşti, 1963, pp. 151–154; C. Cihodaru şi G. Platon (ed.), *Istoria oraşului Iaşi*, I, Iaşi, 1980, pp. 429–441.

metode de prelucrare a produselor agricole şi a altor materii prime, sub forma manufacturilor, iar piaţa internaţională pentru mărfurile româneşti a crescut. Producţia sporită şi complexitatea în creştere a pieţei, la rîndul lor, au impus modalităţi mai sistematice şi mai raţionale de conducere a afacerilor, această perioadă fiind marcată de o extindere a creditului, de începuturile unui sistem bancar mai modern şi de eforturile de creare a unei monede stabile. Cu toate că aceste schimbări au apărut încet, ele dezvăluie calea pe care o vor urma Principatele către forme mai moderne de industrie, comerţ şi finanţe în decursul secolului al XIX-lea.

Între anii '70 ai secolului al XVIII-lea şi anii '20 ai secolului al XIX-lea, producţia de bunuri se afla, mai ales, în mîinile meşteşugarilor individuali, care lucrau singuri. Unii dintre ei aveau cîte un ajutor. Mai erau şi alţii care aveau atelier şi foloseau cîteva calfe şi ucenici, dar aceştia erau o excepţie. Oricare ar fi fost mărimea întreprinderii lor, erau în majoritate angajaţi în producerea articolelor comune de gospodărie, precum oale, lumînări şi săpun destinate pieţei, dar mai erau şi alţii — morari, fierari, vopsitori şi croitori — care lucrau în special la comandă. Mulţi meşteşugari aveau locuri permanente de muncă, dar un număr mare dintre aceştia călătoreau departe de casă, organizîndu-şi atelierul oriunde găseau de lucru. Meşteşugarii de la sate satisfăceau în general nevoile locale, ale ţăranilor, dar o parte din ceea ce produceau — pînză groasă şi ţesături de lînă, piei argăsite, oale şi vase făcute din lemn şi din lut — erau vîndute la tîrguri şi chiar exportate, în special la sud de Dunăre. Mare parte din lucruri se făceau în casă şi erau menite să satisfacă nevoile imediate ale gospodăriei şi să suplimenteze principalul venit al familiei, provenit din agricultură. Această tradiţie poate explica lipsa de specializare a multor meşteşugari.

Meşteşugurile săteşti erau în declin la sfîrşitul secolului. Cauzele sînt complexe, dar au de-a face, în special, cu incapacitatea meşteşugarilor de a satisface cerinţele clientelei lor. Le venea greu să facă rezerve de materii prime pentru ei înşişi din cauza rechiziţiilor pentru zaherea şi din cauza creşterii dijmelor; le lipsea timpul să se rupă de agricultură pentru a produce bunuri în cantităţi suficiente, iar uneltele şi metodele rudimentare le limitau capacitatea productivă. Drept rezultat, gospodăriile ţărăneşti se adresau din ce în ce mai mult meşteşugarilor specializaţi, care-şi aduceau marfa la tîrgurile locale şi regionale.

Persistenţa unei economii naturale şi a unei abundenţe relative de materii prime şi de mînă de lucru ieftină a favorizat menţinerea meşteşugurilor pe moşiile boiereşti şi mănăstireşti.[40] Aici, meşteşugarii trebuiau să

---

[40] Şt. Olteanu şi C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în Evul Mediu*, Bucureşti, 1969, pp. 339–348.

producă aproape tot ceea ce aveau nevoie stăpînul şi gospodăriile acestuia, iar îmbrăcămintea, bunurile gospodăreşti, căruţele şi uneltele erau produse în mod regulat. Pe moşie se afla de obicei o echipă de meşteşugari calificaţi care asigurau funcţionarea morilor şi a distileriilor. Moşierii voiau în general să dobîndească şi să reţină un număr mare de meşteşugari ca mijloc de reducere a cheltuielilor de întreţinere a moşiilor, iar concurenţa între ei pentru muncitori calificaţi era tot atît de aprigă ca şi pentru clăcaşi, o situaţie care sugerează din nou o populaţie redusă şi o lipsă de mînă de lucru. Meşteşugarii de pe multe moşii proveneau, în marea lor majoritate, din rîndurile robilor ţigani şi pentru a le creşte numărul moşierii aveau grijă ca băieţii de ţigani să înveţe meserii. O altă sursă importantă de mînă de lucru calificată o constituiau scutelnicii şi posluşnicii, care erau angajaţi adesea să confecţioneze bunuri pentru gospodăria boierului, în schimbul scutirii de dările către stat. Ocazional, moşierii angajau şi meşteşugari străini, în special pentru a-şi construi morile, care asigurau o parte substanţială din veniturile moşiei. Cu toate acestea, ca şi la sate, meseriile de pe moşii au suferit un declin. Cauzele imediate erau adesea calitatea proastă a articolelor produse pe moşie şi accesul lesnicios la marfă de calitate mai bună şi la preţuri mai scăzute de la meşteşugarii din oraşele şi tîrgurile din apropiere sau de la meşteşugarii ambulanţi.

Spre deosebire de mediul rural, în oraşe şi tîrguri meşteşugurile prosperau. Apăreau noi ramuri, cele mai vechi se specializau, iar noile produse şi cantităţile sporite apăreau ca o reacţie la cererea din ce în ce mai mare, atît în oraşe, cît şi, într-o oarecare măsură, în satele din împrejurimi. Meşteşugurile în oraşe şi tîrguri erau superioare celor de la ţară în materie de unelte şi de tehnici folosite şi dispuneau aproape total de pieţele urbane dată fiind absenţa, în general, a manufacturilor şi mecanizării, precum şi circulaţia încă limitată de mărfuri străine. Majoritatea meşteşugurilor orăşeneşti erau angajate în prelucrarea alimentelor, în confecţionarea îmbrăcămintei, a încălţămintei şi a bunurilor gospodăreşti, precum şi în producerea diverselor materiale de construcţie. Cu toate că exista o piaţă străină pentru produsele lor, destul de modestă, în special la sud de Dunăre, meşteşugarii de la oraşe îşi vindeau majoritatea mărfurilor pe plan local.

Producerea de bunuri în oraşe era dominată de bresle.[41] Numite şi isnafuri, breslele erau asociaţii de meşteri constituite pentru a promova propriile lor interese economice prin reglementarea producţiei şi limitarea concurenţei. De la începutul secolului al XVIII-lea pînă în anii '20 ai

---

[41] Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, pp. 179–255.

secolului al XIX-lea, numărul breslelor a fost în continuă creştere. Teama de importuri străine şi sprijinul din partea domnitorilor, care vedeau în bresle un izvor de stabilitate socială şi fiscală, i-au convins pe foarte mulţi meşteşugari să se organizeze.

Autorizaţia de înfiinţare a breslelor trebuia să vină de la domnitor, dar întrucît acestea erau atît asociaţii economice, cît şi frăţii cu responsabilităţi religioase sau sociale, biserica exercita drepturi largi de patronaj. Pentru a ridica simţul de răspundere şi de unitate al membrilor lor, exista obiceiul pe vremea aceea, cînd credinţa era puternică, iar prestigiul bisericii înalt, ca aceştia să-şi supună carta pentru aprobare mitropolitului sau episcopului în eparhia căruia locuiau. Dacă omul bisericii găsea conţinutul moral şi spiritual al acesteia satisfăcător, le dădea binecuvîntarea sa. Consfinţirea domnitorului se acorda sub forma unui hrisov, care conţinea dispoziţii cuprinzătoare cu privire la organizarea producţiei în atelierul meşteşugăresc, vînzarea mărfurilor pe piaţă, condiţiile de apartenenţă la breaslă şi datoriile conducătorilor breslei şi membrilor acesteia. Domnitorul însuşi îşi rezerva dreptul de a interveni în problemele breslei oricînd şi chiar de a o dizolva.

Apartenenţa la o breaslă era, în principiu, deschisă oricărei persoane care îndeplinea cerinţele statutare, cu toate că existau şi asociaţii închise care limitau strict numărul membrilor. În general, breslele erau formate din bărbaţi, dar existau şi unele care admiteau femei, de obicei pe cele angajate în confecţionarea îmbrăcămintei. Văduvelor li se acorda uneori dreptul de membru pe care îl deţinuseră bărbaţii lor. Nici legile pămîntului, nici statutele breslelor nu interziceau admiterea femeilor, dar acceptarea sau respingerea oricărui candidat rămînea la latitudinea adunării generale a membrilor breslei. Nici chiar libertatea personală nu era un criteriu de primire în breaslă, întrucît robii ţigani erau acceptaţi în breslele lăutarilor, fie împreună cu oameni liberi, fie în asociaţii separate ale lor. Ţiganii care erau organizaţi în bresle se bucurau de obicei de o libertate considerabilă. Trăiau din veniturile de pe urma meseriei lor, în propriile lor case, şi plăteau stăpînilor lor o dare anuală pentru acest privilegiu.

Adevăraţii membri ai breslei erau meşterii. Doar ei puteau să administreze treburile acesteia şi doar numele lor apăreau în registrul breslei, ceea ce îi autoriza să-şi practice meseriile. Cei care aveau ateliere mai mari foloseau calfe, plătite cu o leafă specificată într-o învoială. Calfele care dispuneau de mijloace îşi puteau deschide propriile lor ateliere, dar numai după ce petrecuseră un număr de ani sub supravegherea unui meşter şi trecuseră un examen profesional. Meşterii angajau şi ucenici, băieţi de la 6 pînă la 12 ani, care făceau treburile mai mărunte pentru perioade variabile

de timp, în funcţie de meserie, înainte de a trece şi ei un examen profesional. Dacă îl treceau, erau angajaţi să lucreze alături de calfe pentru o perioadă anume de timp, de obicei de un an, după care puteau fi promovaţi în rîndurile calfelor. Nici calfele, nici ucenicii nu se bucurau de prea multă independenţă atîta vreme cît erau în slujba unui meşter.

Spiritul sistemului breslelor era ierarhic, acestea fiind, strict vorbind, constituite doar din meşteri, care erau de obicei persoane cu o situaţie financiară solidă. Meşterii mai avuţi aveau pretenţii ce depăşeau condiţia profesiunii lor. Cumpărau îndeobşte proprietăţi la ţară, în speranţa dobîndirii unor scutiri acordate rangurilor boiereşti mai joase. Totuşi, un anumit grad de democraţie exista în cadrul breslelor pentru că adunarea generală a membrilor îşi alegea starostele şi avea un cuvînt de spus în toate problemele de interes comun. Starostele era ales anual cu majoritate de voturi şi era confirmat de domnitor sau de reprezentantul acestuia. Iniţial, în secolul al XVII-lea, starostele exercitase o putere considerabilă, care îl făcea egalul boierilor, dar în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pierduse mult din autoritate şi prestigiu, ca rezultat al declinului general al instituţiilor reprezentative şi al creşterii corespunzătoare a puterii domnitorului, precum şi al ridicării unei birocraţii centralizate. Starostele îşi păstra autoritatea de a aplica regulile de producţie stabilite şi de angajare în toate atelierele şi de a strînge dările datorate de breaslă vistieriei statului. El era sprijinit în aceste îndatoriri de un număr de epitropi, aleşi şi ei de către adunarea generală.

Breslele aveau o mare varietate de activităţi. Erau în primul rînd asociaţii economice menite să asigure membrilor lor un monopol al producţiei şi adesea al vînzării bunurilor pe piaţa locală, interzicînd celor care nu erau membri să-şi practice meseria în oraşul în care se afla breasla. Dar breslele reglementau şi activităţile economice ale membrilor lor pentru a menţine o egalitate relativă între meşteri. Ele încercau să asigure tuturor membrilor lor o aprovizionare corespunzătoare cu materii prime prin aplicarea dreptului de preempţiune, care, de pildă, permitea săpunarilor şi lumînărarilor să cumpere cei dintîi grăsime animală. Breslele menţineau o diviziune a muncii între asociaţiile potenţial concurente, precum cizmarii şi pantofarii, stipulînd ceea ce puteau şi ceea ce nu puteau să facă. Breslele îndeplineau şi un număr de funcţiuni sociale şi religioase.[42] Acestea asigurau familiilor ajutor de înmormîntare şi îi organizau pînă şi pe săraci prin breslele cerşetorilor. Religia era adesea îndeaproape legată de breaslă. Fiecare avea un sfînt patron şi sărbătorea în mod regulat ziua acestuia,

---

[42] *Ibid.*, pp. 397–418.

construind sau îngrijind o biserică cu hramul lui, activităţi menite să consolideze sentimentele de solidaritate printre membrii breslei. Mai erau şi bresle bazate pe naţionalitate, în special cele ale armenilor şi ale evreilor, care găseau în aceste asociaţii un mijloc de promovare a intereselor lor economice şi în acelaşi timp de apărare a identităţii lor etnice.

În ultima jumătate de secol de regim fanariot, reglementarea de către stat a activităţii breslelor a devenit din ce în ce mai strictă. Domnitorul Alexandru Ipsilanti în Ţara Românească şi Mihai Suţu în Moldova au iniţiat o politică de strînsă supraveghere, acordînd breslelor noi statute, uniforme, care reglementau fiecare aspect al activităţii lor economice, inclusiv dimensiunea şi calitatea produselor, statutul calfelor şi al ucenicilor şi promovarea noilor meşteri. În acelaşi timp, domnitorii şi-au asumat un rol-cheie în desfacerea bunurilor prin puterea lor de a stabili preţurile şi de a determina măsurile şi greutăţile. Ei au acţionat astfel pentru că au recunoscut importanţa vitală, atît pentru vistieria statului, cît şi pentru bunăstarea publică a unei clase sociale, care era principala răspunzătoare pentru producerea şi desfacerea bunurilor esenţiale de larg consum.

Sistemul breslelor a fost adesea evocat ca o barieră în calea dezvoltării capacităţii productive a Ţărilor Române. Statutele breslelor limitau într-adevăr numărul de calfe şi de ucenici pe care un meşter îl putea angaja şi aveau tendinţa să descurajeze concurenţa celor din afară prin impunerea unui monopol asupra producţiei şi prin asigurarea accesului privilegiat al breslelor la materiile prime. Reglementările statului aveau tendinţa să consolideze aceste restricţii. Totuşi, obstacolele în calea dezvoltării n-au fost niciodată atît de stricte precum arătau pe hîrtie. Un meşter putea de obicei să angajeze atîtea calfe cîte îi permitea poziţia sa economică dacă nu deranja echilibrul general din cadrul breslei. Nici producţia lui nu putea fi strict controlată întrucît orele de lucru ale meşterului şi ale ajutoarelor nu erau reglementate. Un meşter lucra potrivit comenzilor primite de la clienţi. Viabilitatea sistemului breslelor şi forţa „monopolului" său au fost puse la încercare la începutul secolului al XIX-lea de către concurenţa reprezentată de importurile străine şi de noile forme de producţie — manufacturile. Cauzele fundamentale ale creşterii lente a capacităţii de producţie trebuie căutate în primul rînd în situaţia economică generală a Principatelor — lipsa de capital, slăbiciunea vieţii interne şi subordonarea economică şi fiscală faţă de puteri străine — şi nu atît în mersul sistemului breslelor.

Breslele erau, totuşi, o forţă importantă în viaţa economică şi socială, aşa cum sugerează creşterea numărului lor. Breslele asigurau populaţiei grosul produselor de uz curent, iar bunăstarea lor era crucială pentru dez-

voltarea oraşelor, întrucît creau condiţii economice favorabile care atrăgeau nou-veniţi către centrele urbane în dezvoltare. Pe de o parte, breslele erau depozitarele tradiţiei, iar pe de altă parte, membrii lor aveau o mentalitate care combina într-un mod ciudat imobilismul trecutului cu spiritul întreprinzător ce privea către viitor.

O altă formă de producţie care s-a născut în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea a fost manufactura. Aceasta diferea de atelierele meşteşugăreşti tradiţionale prin numărul mai mare de lucrători folosiţi şi o mai mare diviziune a muncii. Deşi sursele contemporane o numeau ocazional fabrică, ea nu era cu adevărat aşa ceva, pentru că depindea de munca manuală şi de o forţă de muncă ce îşi dedica încă o mulţime din timpul său agriculturii. Erau două feluri de manufacturi — dispersate şi centralizate. Un exemplu clasic al celor dintîi era întreprinderea manufacturieră de postav de la Pociovalişte, de lîngă Bucureşti.[43] La început, proprietarii acesteia, boierii, au apelat la un sistem de lucru la domiciliu utilizînd, în anii '70 ai secolului al XVIII-lea, circa 40 de torcători pe diferite moşii. Mai tîrziu, lucrul s-a concentrat într-un singur loc, iar în 1794, ultimul an al funcţionării acestei întreprinderi, erau angajaţi 243 de muncitori. Manufactura tipică strîngea toţi muncitorii sub un singur acoperiş pe o moşie boierească sau mănăstirească, unde exista posibilitatea de a obţine materii prime din abundenţă şi munca ieftină a şerbilor, sau putea să fie plasată într-un oraş mai mare sau într-un tîrg, în special în Bucureşti, Iaşi, Galaţi, Botoşani şi Tîrgovişte, unde beneficia de apropierea pieţelor importante şi de mînă de lucru calificată.

Majoritatea manufacturilor au fost înfiinţate de către boieri şi negustori, clasele care posedau capitalul necesar. Ocazional, domnitorul putea să investească o parte din propriile sale fonduri, dar iniţiativa venea mai curînd din partea particularilor decît a statului. Cu toate că unele dintre aceste întreprinderi erau doar cu ceva mai mult decît nişte simple experimente, iar un număr şi mai mare dintre acestea au avut viaţă scurtă, ele sugerează totuşi un spirit întreprinzător în înflorire, întrucît capitalul, provenit în special din comerţ, era plasat într-o nouă întreprindere cu riscuri destul de mari pentru acele vremuri şi locuri. Investitorii puteau să conteze pe patronajul domnitorului, care saluta întotdeauna orice prilej de a-şi spori veniturile fiscale. Lista concesiilor pe care le puteau primi era impresionantă: dreptul exclusiv de a produce articolul respectiv într-o perioadă

---

[43] C. Şerban, „Întreprinderea manufacturieră de postav de la Pociovaliştea şi Bucureşti", în *Studii: Revistă de istorie*, 5/3, 1952, pp. 86–105. Vezi şi Serap Yilmaz, „La Manufacture de draps de Chipereşti (Moldavie) (1766)", în *Südost-Forschungen*, 48, 1989, pp.107–139.

dată de timp; scutiri de taxe pe materiile prime şi pe uneltele importate; autorizaţia de a aduce muncitori calificaţi din străinătate şi chiar puterea de a împărţi dreptatea muncitorilor din manufactură. Dar domnitorul nu avea resursele necesare pentru a face subvenţiile directe care să încurajeze noi industrii. Nu avea nici cum să decreteze sfîrşitul monopolului comercial otoman şi al zaherelei, care împiedicau dezvoltarea industriei locale. Politica tarifară otomană îl punea pe domnitor în imposibilitatea de a proteja întreprinderile de concurenţa străină, întrucît sultanul acordase privilegii comerciale extinse negustorilor străini din întreg Imperiul Otoman, inclusiv din Principatele Române, iar cererile otomane neîncetate de alimente, cherestea şi alte articole reduceau cantităţile de materii prime disponibile pentru a fi prelucrate de către industria locală. Dezvoltarea manufacturilor şi a unor forme mai avansate, cu caracter industrial, a fost împiedicată de nivelul tehnic scăzut şi de lipsa persistentă de muncitori calificaţi. Drept rezultat, manufacturilor locale le veneau greu să concureze importurile străine şi iniţial chiar şi întreprinderile meşteşugăreşti tradiţionale.

Majoritatea lucrătorilor din manufacturi erau recrutaţi din rîndurile ţărănimii. Aceştia erau de regulă clăcaşi sau muncitori agricoli contractuali, care îşi îndeplineau cel puţin o parte din obligaţiile faţă de moşier lucrînd în „fabrica" acestuia. Ţăranii liberi, domici să-şi suplimenteze veniturile, căutau şi ei de lucru acolo. Dar, oricare ar fi fost starea lor socială, ţăranii rămîneau legaţi de agricultură. Învoielile lor de muncă arată că îşi păstrau loturile de pămînt, care constituiau sursa lor principală de venit, şi că li se acordau două săptămîni din trei pentru agricultură, cu excepţia lunilor de iarnă, cînd activitatea agricolă practic înceta. Femeile, copiii între 12 şi 16 ani, precum şi ocnaşii erau şi ei folosiţi în manufacturi, făcînd acelaşi gen de operaţii ca şi ceilalţi, dar fiind plătiţi mai puţin. La oraşe, majoritatea lucrătorilor erau oameni liberi, care îşi primeau simbrie parte în bani, parte în natură. Mulţi dintre ei erau meşteşugari, iar dintre aceştia unii păstrau legătura cu satul şi continuau să aibă îndeletniciri agricole.

Majoritatea manufacturilor erau angajate în fabricarea textilelor sau în prelucrarea alimentelor, mai ales pentru piaţa locală. Modesta cantitate de capital disponibil curgea uşor către aceste întreprinderi întrucît promiteau beneficii rapide cu investiţii relativ mici. Un alt sector care prezenta un interes deosebit îl constituiau distileriile. În secolul al XVIII-lea, importul de holercă din Austria şi din Polonia asigurase domnitorului beneficii importante de pe urma taxelor vamale, iar boierilor un venit permanent din vînzarea acesteia ţăranilor de pe alte moşii. La începutul secolului următor, cîţiva boieri au încercat să dobîndească o parte mai mare din această întreprindere lucrativă, înfiinţînd propriile lor distilerii. Pentru a face faţa

obiecţiilor domnitorului, care se temea de pierderea taxelor vamale, aceşti boieri s-au oferit să plătească o taxă pe fiecare vadră (circa 13 litri în Ţara Românească şi 15 litri în Moldova) de holercă produsă. Domnitorul a fost de acord, iar această ramură s-a dezvoltat rapid, după războiul din 1806–1812, cînd grînele ce fuseseră insuficiente pînă atunci au devenit din nou disponibile pentru producerea alcoolului.

Cel mai important centru al industriei manufacturiere a fost oraşul Bucureşti, unde fabricile de hîrtie şi de postav, înfiinţate de către boierii dregători, funcţionau încă din anii '60 ai secolului al XVIII-lea.[44] Numărul acestor întreprinderi, în special fabricile de alimente, a crescut în permanenţă la începutul secolului următor. Cîteva, ca de pildă o fabrică de postav din suburbii, foloseau 150 de muncitori în 1803. Acestea au fost începuturile modeste a ceea ce urma să devină cel mai mare centru industrial al ţării.

Mineritul, cu excepţia sării, contribuie doar în mică măsură la economia celor două Principate. Exploatarea fierului şi a cuprului fusese abandonată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, deoarece aceste metale, folosite în primul rînd de către meşteşugari, puteau fi importate din Transilvania în cantităţi mari şi la preţuri avantajoase. Importul era mai puţin costisitor decît explorarea unor noi zăcăminte în ţară. Doar în anii '30 şi '40 ai secolului al XIX-lea, ca rezultat al prospecţiunilor sistematice făcute de inginerii de mine români şi străini, s-au descoperit noi rezerve de minereuri şi a început exploatarea acestora. Se extrăgea ceva cărbune în Ţara Românească, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, şi mici cantităţi de sulf, chihlimbar şi mercur erau consemnate de către călătorii străini, dar nici unul dintre acestea nu a contribuit în mod semnificativ la comerţul celor două Ţări Române. Dintre metalele preţioase, doar aurul avea o oarecare importanţă. Se extrăgea, aşa cum se făcea de veacuri, atît din rîurile Moldovei (Bistriţa şi Moldova), cît şi din cele ale Ţării Româneşti (Argeşul şi Oltul). Această muncă era făcută în special de către ţigani, care, folosind metode şi unelte tradiţionale, trebuiau să producă anual o cantitate anume, în schimbul căreia erau scutiţi de bir şi de alte obligaţii în muncă.

Sarea era principalul produs al industriei miniere.[45] Cele mai importante saline — precum cele de la Slănic şi Ocnele Mari (în Ţara Românească) şi Tîrgu Ocna (Moldova) — se aflau pe moşiile boiereşti, mănăstireşti

[44] C. Şerban, „Breslele bucureştene în secolul XVIII", în *Studii: Revistă de istorie*, 12/6, 1959, pp. 55–89.

[45] D.Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, Iaşi, 1987, pp. 34–47: Hurmuzaki, *Documente*, XIX/1, pp. 64–69, 553–559.

sau domneşti. Ele erau în mod invariabil arendate, iar veniturile lor, care erau substanţiale, reveneau vistieriei domneşti. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea salinele de la Slănic produceau în jur de 8 000 de tone anual, cea mai mare parte fiind transportată cu vaporul la Constantinopol şi în porturile de la Marea Neagră ale Asiei Mici. Tîrgu Ocna producea anual o cantitate cam de două ori mai mare decît Slănicul, care era exportată în special în Polonia şi în Imperiul Otoman. Metodele de extragere erau cele din secolele anterioare, iar mîna de lucru consta din oameni liberi, clăcaşi, ţigani şi ocnaşi.

Schimburile de bunuri s-au intensificat ca rezultat al sporului general de populaţie, al dezvoltării oraşelor şi tîrgurilor ca centre meşteşugăreşti şi administrative şi al noilor contacte cu alte ţări. Răspîndirea tîrgurilor şi creşterea numărului de negustori au constituit semne clare de expansiune a comerţului intern. Ţăranii, care furnizau o mare parte din mărfurile comercializate, aveau şi ei motive serioase de a pătrunde pe piaţă. De fapt, nu fuseseră niciodată absenţi de pe piaţă, deoarece fuseseră nevoiţi întotdeauna să-şi vîndă o parte din produse pentru a plăti birul şi pentru a compensa obligaţiile în muncă datorate moşierului. Deşi plata dijmei în natură şi vînzările obligatorii către negustorii otomani reduceau cantitatea de produse pe care ţăranii o puteau aduce la piaţă, aceste obligaţii (şi posibilitatea de a vinde surplusul) par să fi impulsionat productivitatea. Domnitorii îi povăţuiau fără încetare să cultive mai multe grîne, aşa cum a făcut Alexandru Ipsilanti în 1779, cînd le-a reamintit dregătorilor locali că ţăranii erau liberi să vîndă cît de mult doreau din produsele lor după ce negustorii otomani îşi vor fi primit cota. Ţăranii din vecinătatea oraşelor şi a tîrgurilor erau mai uşor atraşi la piaţă de cererea de alimente a unei populaţii urbane în creştere. Ei nu cultivau, conform tradiţiei, doar porumb şi grîu, ci şi o varietate de zarzavaturi, menite să fie vîndute orăşenilor.

Creşterea neîntreruptă a numărului de tîrguri sugerează un comerţ înfloritor. Unele dintre acestea au apărut în mod spontan, iar altele duceau mai departe o tradiţie care-şi găsea începuturile cu secole în urmă. Oricine — boier, mănăstire, orăşean, ţăran liber sau chiar clăcaş — putea ţine un tîrg, dar un tîrg mai important trebuia să aibă autorizaţia domnitorului.[46] În orice caz, era avantajos pentru organizatorul şi chezaşul tîrgului să aibă un consimţămînt oficial, întrucît acesta îi garanta un beneficiu maxim la investiţia făcută. Cu toate că vedea tîrgul drept o sursă de venituri şi, ca atare, numai de puţine ori nu-şi dădea aprobarea, domnitorul

---

[46] G. Penelea, *Les Foires de la Valachie pendant la periode 1774 1848*, Bucureşti, 1973, pp. 28–40.

era adesea obligat să limiteze libertatea de acţiune a chezaşului pentru a nu se aduce daune economice terţilor: un tîrg nu putea fi organizat în apropierea altuia mai vechi sau în aceeaşi zi cu alte tîrguri din judeţ; tîrgul trebuia să fie necesar şi „dorit de locuitorii" acelei aşezări. Domnitorul a încercat să interzică ţinerea tîrgurilor în apropiere de graniţa dunăreană, pentru a-i descuraja pe negustorii turci să treacă fluviul în număr mare şi să monopolizeze cumpărările şi vînzările.

Boierii erau principalii beneficiari ai tîrgurilor. Rar se întîmpla ca o moşie boierească să nu găzduiască un tîrg oarecare în decursul unui an. Mănăstirile şi episcopiile beneficiau şi ele de sprijinul domnitorului. În oraşele mai mari se ţineau tîrguri periodice. Clăcaşii obţineau ocazional permisiunea de a ţine mici tîrguri săteşti. Dorinţa boierilor şi clericilor de a organiza tîrguri sugerează că acestea constituiau o afacere bună. Ca organizatori, ei erau îndrituiţi să strîngă o taxă de la fiecare participant şi li se acorda dreptul exclusiv de a vinde vin şi rachiu, iar cîteodată pînă şi pîine şi carne la tîrg. Taxele asupra vînzărilor (*vama*) aparţineau domnitorului, dar acesta le transfera adesea boierului sau clericului pentru a le cîştiga bunăvoinţa. Uneori, domnitorul acorda boierului sau egumenului unei mănăstiri un hrisov prin care se interzicea dregătorilor statului să se amestece în desfăşurarea tîrgului.

Existau două tipuri de tîrguri. Tîrgul propriu-zis era de obicei local şi atrăgea ţărani şi meşteşugari din părţile învecinate care schimbau cantităţi modeste de bunuri. În această categorie intrau mai toate aceste tîrguri, ţinute pe moşiile boiereşti sau mănăstireşti, chiar dacă erau cunoscute şi sub alte nume. Principala lor funcţie era aceea de a le asigura moşierilor un loc potrivit în care să-şi vîndă produsele moşiilor lor în condiţii apropiate celor de monopol. La bîlciuri (în Moldova — iarmaroace), pe de altă parte, faţă de ţărani şi meşteşugari apăreau în plus şi negustori străini şi români, veniţi uneori de la mare depărtare pentru a face vînzări şi cumpărări cu ridicata. La tîrgurile mai mari — Ploieşti, Buzău, Botoşani, Iaşi —, care puteau să ţină cîteva săptămîni, erau comercializate mari cantităţi de bunuri de la Lipsca, din Transilvania şi din Imperiul Otoman. Negustorii foloseau prilejul pentru a face mari stocuri de mărfuri, pe care le vindeau mai tîrziu în Imperiul Otoman, cînd condiţiile de piaţă erau favorabile. Tîrgurile oblăduite de mănăstiri se ţineau adesea în ziua de hram, cînd erau aşteptate să participe mulţimi mai mari. Principalele obiecte de schimb la tîrgurile din Moldova şi din Ţara Românească erau animalele. Acestea constituiau cele mai valoroase bunuri pe care ţăranul le putea aduce la piaţă, din vînzarea lor fiind în măsură să-şi plătească dările şi, ceea ce nu este mai puţin important pentru economia locală, să devină,

la rîndul său, clientul altora la tîrguri. Cumpărarea şi vînzarea animalelor era o mare afacere. Pînă şi guvernele Prusiei şi ale Saxoniei trimiteau în mod regulat negustori la marile tîrguri de la Iaşi pentru a-şi completa numărul de cai necesar cavaleriei uşoare.

Împrejurimile oraşului ofereau un loc preferat pentru ţinerea tîrgurilor obişnuite. Acestea erau numite tîrguri de afară, spre deosebire de tîrgurile din lăuntru, constituite din prăvălii permanente situate în perimetrul oraşelor. Tîrgurile din suburbii se ţineau cam în aceleaşi condiţii ca şi cele găzduite de boieri şi de mănăstiri, însă constituiau în special locuri de schimb între orăşeni şi ţăranii din împrejurimi. Cei dintîi se aprovizionau cu alimente, iar ţăranii şi chiar boierii foloseau prilejul pentru a achiziţiona diverse bunuri de consum la preţuri avantajoase. Locuitorii mai săraci ai oraşelor şi ai suburbiilor frecventau şi ei aceste tîrguri pentru a cumpăra articole meşteşugăreşti, produse la sate, care, deşi de calitate mai slabă, erau de obicei mai ieftine decît cele făcute în atelierele urbane.

Tîrgurile se dovedeau astfel indispensabile pentru schimbul de mărfuri. Într-o vreme în care existau puţine oraşe mari, puternic populate, cînd transportul şi comunicaţiile erau rudimentare şi cînd lipseau un sistem monetar puternic, facilităţi moderne de credit şi o bursă centrală care să regularizeze preţurile, tîrgurile ofereau un cadru convenabil şi regulat în care cumpărătorii şi vînzătorii îşi puteau face afacerile.

Mare parte din activitatea din tîrguri şi din prăvăliile permanente din oraşe şi tîrguri se afla în mîinile negustorilor de meserie. Prezenţa lor în această activitate a sporit treptat, cu toate că meşteşugarii şi boierii, dar mai ales ţăranii, continuau să-şi vîndă propriile lor bunuri. În absenţa unor statistici corespunzătoare, este imposibil să se stabilească exact cît de numeroşi erau negustorii de meserie şi ce pondere aveau în comerţul intern.

Diviziunile din cadrul profesiei de negustor sînt izbitor de clare. Cea mai importantă distincţie se făcea între autohtoni şi străini. Această distincţie nu era doar etnică, ci reflecta şi dimensiunile operaţiunilor făcute de aceştia şi tipurile de bunuri şi de servicii pe care le ofereau. Negustorii autohtoni, cu puţine excepţii, îşi limitau activitatea la negoţul cu amănuntul. Afacerea lor se desfăşura pe scară redusă şi avea caracter local, arareori depăşind limitele unui judeţ. Comerţul pe scară largă era făcut aproape în exclusivitate de către negustorii străini. Aceştia se bucurau de numeroase avantaje faţă de concurenţii locali datorită capitulaţiilor pe care Imperiul Otoman le acordase principalelor ţări europene, din care nu cel mai puţin important era intervenţia făcută în favoarea lor, în mod regulat, de către consulii străini de la Bucureşti şi Iaşi. Ca sudiţi, aşa cum am văzut,

erau scutiţi de multe dintre oneroasele taxe şi reglementări impuse negustorilor din Moldova şi din Ţara Românească. Sudiţii, pur şi simplu, ignorau legile pământului. Deşi li se interzicea să vândă mărfuri în propriile lor prăvălii şi să cumpere pământ, mulţi dintre aceştia au devenit importanţi negustori cu amănuntul, în special în centrele urbane mai mari şi au agonisit proprietăţi întinse în mediul rural.

Negustorii străini nu erau o noutate în Ţările Române, dar, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, volumul şi varietatea operaţiilor lor s-au schimbat în mod semnificativ. Tipici pentru vremurile anterioare fuseseră negustorii din Braşov, din Transilvania, care îşi desfăşurau afacerea şi îşi ţineau familia în oraşul lor de reşedinţă, dar aveau şi prăvălii cu amănuntul la Bucureşti sau în oraşe mai mici din Ţara Românească. Volumul comerţului lor era relativ modest. Îşi asigurau grosul mărfurilor de la Braşov şi doar arareori din oraşe mai mari din Europa Centrală. Spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea, aceşti negustori au fost îndepărtaţi de mari companii comerciale, ai căror fondatori veniseră de la sud de Dunăre (macedo-români, greci şi bulgari) şi îşi puseseră pe picioare afaceri înfloritoare pe întreg cuprinsul monarhiei habsburgice. În Principate, aceştia operau ca sudiţi austrieci, importând mărfuri în cantităţi mari de la Viena, Breslau, Lipsca şi din alte mari oraşe europene. Au inundat piaţa cu mărfuri la preţuri scăzute, dar în acelaşi timp satisfăceau cererile din ce în ce mai mari ale boierilor pentru mărfuri de lux. Exportau la rândul lor grîne şi animale din Ţările Române în Europa Centrală, în ciuda restricţiilor otomane şi, mai mult decît oricare alt grup, acestora li s-a datorat realizarea contactului între economia Moldovei şi a Ţării Româneşti cu piaţa internaţională. Tipic pentru aceşti întreprinzători erau companiile „greceşti" de negustori din Sibiu şi Braşov de dincolo de graniţa Ţării Româneşti. „Grecesc" era mai curînd sinonim cu ortodox şi nu avea o conotaţie etnică, întrucît aceste companii includeau români, macedo-români, bulgari, precum şi greci.[47]

Un reprezentant de frunte al marilor negustori era Hagi Constantin Pop. Timp de trei sferturi de secol (1768–1836), compania sa, cu sediul la Sibiu, a dominat comerţul Ţării Româneşti în variile sale aspecte — import, export, tranzit şi credit. Pop şi fiul său Zenobie, care şi-a asumat conducerea firmei după moartea tatălui său în 1808, au reprezentat noua

---

[47] O. Cicanci, *Companiile greceşti din Transilvania şi comerţul european în anii 1636–1746*, Bucureşti, 1981, pp. 96–118. E. şi D. Limona, „Negustori bucureşteni la sfîrşitul veacului al XVIII-lea: relaţiile lor cu Braşovul şi Sibiul", în *Studii: Revistă de istorie*, 13/4, 1960, pp. 107–140.

clasă de oameni de afaceri din Țările Române, care trecuse de la comerțul local la comerțul internațional și la operațiuni financiare pe scară largă, avînd agenți în toate centrele importante din Europa Centrală și de Sud-Est.[48] Afacerea lui Pop era axată pe exportul de materii prime, în special de lînă, piei, vopsele și ceară din Țara Românească la Pesta și Viena, însă haosul monetar din Principate, provocat de circulația unei mari diversități de monede și de absența unui sistem bancar modern, i-a dat prilejul să asigure și altfel de servicii, precum schimbul valutar, transferuri de fonduri și credite. Executarea de comisioane — ca abonamente la jurnalele din Occident și procurarea unor alimente rare și a unor articole de lux pentru boieri — constituia o parte importantă a afacerilor sale, prin care își asigura bunăvoința sferelor înalte. Varietatea și mărimea operațiunilor în care erau angajați Constantin și Zenobie Pop depășeau orice dimensiuni cunoscute de negustorii moldoveni și munteni. Acestora le lipseau capitalul și experiența pentru a se lua la întrecere cu cei doi Pop pe principalele piețe situate de o parte și de alta a graniței și nu puteau să contracareze privilegiile de care se bucurau aceștia ca supuși străini. Astfel de dezavantaje ne ajută să înțelegem de ce clasa negustorilor autohtoni a rămas relativ redusă numeric pînă tîrziu în secolul al XIX-lea și de ce clasa de mijloc românească s-a constituit în ritm lent.

Negustorii autohtoni se confruntau, în plus, din partea boierilor cu o concurență formidabilă. Boierii de un anumit rang (și mănăstirile) nu trebuiau să plătească vamă pe vînzarea de animale, alimente și băuturi alcoolice de pe moșiile lor, iar marii boieri, Mitropolia și marile mănăstiri puteau să-și deschidă prăvălii cu amănuntul la București fără să plătească taxa obișnuită (fumărit) la care erau în general supuși negustorii. Boierii puteau, de asemenea, să nu țină seama de regula de mult împămîntenită la tîrguri și la alte piețe potrivit căreia vama trebuia plătită de către cumpărători. Catastifele de accize pe anii 1792 și 1803 arată că atunci cînd un boier (sau o mănăstire) cumpăra grîu, cai sau vite pentru nevoile propriei sale moșii, vama era plătită de către vînzător. Mulți boieri, în special cei care dețineau dregătorii înalte și își puteau permite să-și facă rost oricînd de capital din teșchereaua publică, își extindeau adesea activitățile comerciale dincolo de vînzarea de bunuri produse pe propriile moșii. Unii erau adevărați întreprinzători, achiziționînd și comercializînd animale și unele alimente din întreg județul. Mai erau alți boieri care intrau în tovărășie cu negustorii.

---

[48] A. Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, 1977, pp. 119–132.

Privilegiile de care se bucurau boierii şi care le ofereau mai multe prilejuri de cîştig i-au atras deci spre ocupaţiile clasei mijlocii. Drept rezultat, a avut loc o tocire a distincţiilor sociale şi o contopire treptată a intereselor predominant agrare ale boierilor cu noul etos al lumii afacerilor, proces ce a contribuit în mod semnificativ la apariţia clasei mijlocii române moderne.

Atît negustorii autohtoni, cît şi cei străini erau organizaţi în societăţi sau bresle, al căror număr a crescut constant în secolul al XVIII-lea. În afară de specializare într-o anumită branşă, apartenenţa la o breaslă se baza adesea pe naţionalitate sau pe regiunea în care aceştia erau mai activi. Negustorii străini — greci, armeni şi evrei — tindeau să-şi aibă propriile lor frăţii în fiecare dintre oraşele în care-şi desfăşurau activitatea. Breslele negustorilor se asemănau în materie de organizare şi de funcţiuni cu cele ale meşterilor. Dar negustorii, de regulă, erau mai bogaţi decît meşterii şi lor li s-a datorat în primul rînd acumularea de capital pentru investiţii. Aceştia aveau şi aspiraţii sociale mai înalte şi se aflau în imediata apropiere a scaunului domnesc, fapt ce reieşea clar din cumpărarea de către aceştia a unor moşii şi a unor titluri nobiliare, ceea ce se întîmpla rar în cazul meşterilor.

Schimbul accelerat de bunuri a pus din greu la încercare o reţea de transporturi şi aşa necorespunzătoare. Drumurile se aflau într-o stare deplorabilă şi deveneau impracticabile în anumite momente ale anului. Podurile erau şi ele adesea prost întreţinute şi peste multe cursuri de apă lipseau cu desăvîrşire. Ca rezultat, mărfurile se mişcau lent şi nesigur, iar pasagerii erau obligaţi adesea să facă o parte a călătoriei pe jos. Singurul sistem de transport regulat pe uscat era serviciul poştal domnesc (menzil) destinat transportului dregătorilor, boierilor şi călătorilor străini. Negustorii trebuiau să se bizuie pe propriile lor mijloace pentru transportul mărfurilor, de obicei cu ajutorul carelor grele trase de boi sau al căruţelor mai uşoare trase de cai, uneori în convoaie de cîte o sută de care sau chiar mai mult. Domnitorii, atît în Ţara Românească, cît şi în Moldova, puternic sprijiniţi de către consulii austrieci, au încercat să repare vechile drumuri şi să construiască altele noi pentru a stimula economia, dar n-au putut înfrînge rezistenţa autorităţilor otomane, care considerau drumurile proaste o barieră naturală în calea invaziilor din Austria şi din Rusia.

Dunărea servea ca arteră principală comercială pentru Ţările Române. Otomanii depindeau de ea pentru a transporta largi cantităţi de provizii la Marea Neagră şi la Constantinopol, iar Austria, aşa cum am văzut, dorea nespus de mult să transforme fluviul şi afluenţii săi în propria sa poartă

economică spre Răsărit. La sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, alte puteri, mai ales Franţa şi Marea Britanie, au încercat să pătrundă în mod regulat pe Dunăre şi au fost serios interesate să regularizeze navigaţia pe acest curs de apă. Românii, de asemenea, desluşeau avantaje într-o folosire mai largă a fluviului. În 1793, domnitorul Ţării Româneşti, Alexandru Moruzi, evocînd incapacitatea transportării produselor agricole şi a bunurilor meşteşugăreşti voluminoase pe uscat ca un impediment major în calea dezvoltării economice a ţării, a obţinut permisiunea din partea sultanului de a construi vase comerciale pentru navigaţia pe Dunăre. Dar noua flotă comercială munteană a avut o existenţă scurtă. Bandele de jefuitori ale lui Pasvan-Oglu, rebelul paşă turc de Vidin, au distrus multe dintre vasele mici, restul dispărînd în timpul războiului ruso-turc din 1806–1812. Încercările ulterioare ale moldovenilor şi ale muntenilor de a reface o flotă comercială au fost lipsite de succes pînă după Tratatul de la Adrianopol din 1829.

Comerţul exterior al Principatelor nu a suferit schimbări spectaculoase în această perioadă, nici ca volum, nici ca direcţie. Cu toate acestea, activitatea economică a beneficiat de interesul economic european faţă de Principate, după cum îl dovedeşte numărul crescînd de negustori străini aflaţi la Bucureşti şi la Iaşi, precum şi la tîrgurile mai importante.

Interesul pentru comerţul dintre Europa şi Principate nu era în nici un caz unilateral. Domnitorii Ţării Româneşti şi ai Moldovei au încurajat în mod constant negustorii autohtoni şi străini să-şi extindă schimburile comerciale ca mijloc de creştere a propriilor lor venituri. Mulţi boieri erau dornici să coopereze. Angajaţi deja în vînzarea produselor de pe moşiile lor, boierii au devenit buni clienţi ai negustorilor care le puteau furniza produse din Europa Occidentală în dorinţa de a-şi rafina stilul de viaţă.

În ciuda dorinţelor domnitorilor şi boierilor, direcţia şi volumul comerţului exterior erau determinate în special de cerinţele economice şi politice ale statului otoman, aşa cum s-au manifestat ele în capitulaţii şi în tratatele adiţionale dintre sultan şi marile puteri europene. Un prim acord comercial de acest fel, încheiat cu Franţa în 1535, le garanta supuşilor francezi libertatea comerţului, extrateritorialitate şi protecţie consulară pe întreg cuprinsul Imperiului Otoman. Reînnoit în cinci rînduri, privilegiile acordate prin acest acord au rămas în vigoare pînă la 1923. Tratate similare au fost încheiate cu Marea Britanie (1580), Olanda (1612), Austria (1615), Prusia (1761) şi Rusia (1774), acestea acordînd libertatea de a comercializa şi de a exporta toate articolele neinterzise în mod expres, în schimbul plăţii unei taxe *ad valorem* de trei la sută, achitată o singură dată, fie la intrarea sau la ieşirea mărfurilor, fie la locul unde acestea erau

vîndute. Această taxă nu putea fi majorată nici de către autoritățile otomane, nici de către vameşii locali. Întrucît toate capitulațiile includeau o prevedere referitoare la statutul națiunii celei mai favorizate, o concesie făcută unei țări putea în mod automat să fie aplicată tuturor celorlalte. În consecință, taxele stabilite pentru negustorii străini care făceau afaceri în Principate, inclusiv sudiții, erau adesea practic reduse la zero. Negustorii autohtoni beneficiau arareori de aceste avantaje, cu excepția celor care deveneau sudiți.

Domnitorii Moldovei şi ai Țării Româneşti nu aveau un control direct prea mare asupra comerțului exterior. Prevederile capitulațiilor erau aplicate automat Țărilor Române, cu toate că nici ei, nici boierii nu participaseră la redactarea lor. Sultanul le comunica pur şi simplu domnitorilor prevederile acestora, poruncindu-le să-i îndeplinească dorințele. Restricțiile otomane asupra comerțului cu oi, grîne, miere, salpetru, ceară şi cherestea, care îi favorizau pe negustorii otomani oficiali, au rămas în vigoare şi au constituit principalele limitări impuse comerțului între Europa şi Principate. Cu toate că Tratatul de la Kuciuk-Kainargi şi hatişeriful din 1802 au îmblînzit constrîngerile otomane privind comerțul Principatelor, ele au avut un efect practic redus. Pentru a-şi asigura un flux neîntrerupt de provizii, sultanul a continuat să-i ceară fiecărui nou domnitor să-i garanteze — înainte de înscăunare — livrarea acestora la prețuri favorabile.

Monopolul comercial otoman nu a fost niciodată atît de cuprinzător pe cît părea pe hîrtie. Ingeniozitatea negustorilor, avariția domnitorilor şi a subordonaților lor, stăruința consulilor străini şi complicitatea dregătorilor otomani au permis ca, dincolo de chingile reglementărilor şi interdicțiilor, să funcționeze un comerț înfloritor. În plus, domnitorii au dovedit o considerabilă discreție în îndeplinirea instrucțiunilor venite de la Constantinopol cu privire la zaherea şi la tarife. Uneori le ignorau complet, iar alteori impuneau tarife mai înalte decît cele specificate, însuşindu-şi diferența. Domnitorii permiteau cu regularitate exportul articolelor prohibite, acordînd în secret autorizații negustorilor dornici să plătească acest privilegiu, iar adesea opreau exportul unor mărfuri neprohibite, precum lîna şi porcii, pe motiv că erau necesare consumului intern, dar cedau apoi cînd negustorii plăteau o taxă specială. Denunțarea acestor practici de către consulii străini, care cereau abolirea tuturor taxelor ce depăşeau trei la sută *ad valorem*, rareori mîngîia părțile lovite.

Dintre toate statele care au încercat să extindă comerțul pînă la Marea Neagră şi Dunărea de Jos, Rusia a fost cea dintîi care a primit oficial concesii economice otomane. Aşa cum am văzut, Tratatul de la Kuciuk-Kainargi

permitea vaselor comerciale rusești să navigheze neîngrădit pe Marea Neagră și dădea negustorilor ruși libertate de mișcare la Dunărea de Jos și în Principate. Tratatele ulterioare cu otomanii i-au adus Rusiei și alte avantaje. Tratatul de la București din 1812, în mod special, a mărit posibilitățile comerciale ale Rusiei în Principate, deoarece pentru prima oară granițele politice ale acesteia ajungeau pînă la Dunăre. Rusia a dobîndit brațul Chilia al Dunării, înființînd un viceconsulat în portul Chilia, și a obținut dreptul de liberă navigație pe Dunăre pentru vasele ei comerciale și de război pînă la gurile Prutului.

În ciuda acestor avantaje substanțiale, comerțul Rusiei cu Țările Române era modest.[49] Principala cauză era similitudinea economiilor lor — în esență agricole — mai curînd competitive decît complementare. Principalul articol de export al Rusiei în Principate îl constituiau blănurile, dar după 1800 chiar și acest comerț a intrat în declin din cauza schimbărilor de gust înregistrate în rîndul boierilor. Războiul ruso-turc din 1806–1812 a afectat în mod spectaculos moda în Principate. Ofițerii ruși și familiile lor au introdus stilul occidental, care — potrivit numeroșilor observatori străini — a luat cu asalt înalta societate din București și Iași. Dintre celelalte articole de export rusești, postavul (de la Moscova), fierul și alte produse din metal (de la Tula) și pieile erau cele mai importante. Rusia importa din Principate (Moldova era cel mai activ partener de afaceri) în principal sare, care era trimisă în Ucraina, și vin. După anexarea Basarabiei în 1812, importul de vin din Moldova a fost foarte mult redus, întrucît autoritățile rusești doreau să dezvolte o industrie a vinului între Prut și Nistru și au impus tarife înalte la importuri, cu scopul de a descuraja concurența.

Comerțul Rusiei cu Principatele nu era în nici un caz neglijabil. La sfîrșitul secolului, Rusia se situa pe locul al treilea — după Imperiul Otoman și Austria — ca volum total al comerțului cu Principatele, o poziție pe care și-a menținut-o pînă la Tratatul de la Adrianopol din 1829. Cu toate acestea, încă din anii '20 ai secolului al XIX-lea, devenea clar că negoțul românesc își datora dinamismul contactelor din ce în ce mai largi cu Europa Centrală și Occidentală. Comerțul cu Rusia a continuat să fie modest pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea și nu a reușit să ofere o bază pentru strînse relații politice.

Comerțul Principatelor cu Austria era mai extins decît cel cu Rusia. Faptul se datora, în mare măsură, activității sudiților. În ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, perspectivele expansiunii acestui comerț păreau

---

[49] C. C. Giurescu, *Relațiile economice dintre români și ruși pînă la Regulamentul Organic*, București, 1947, pp. 35–40.

favorabile, întrucît oficialităţile de la Viena, guvernatorul Transilvaniei şi consulii austrieci de la Bucureşti şi Iaşi promovau relaţii comerciale mai strînse atît cu Moldova, cît şi cu Ţara Românească.[50] Dar pînă spre sfîrşitul anilor '20 ai secolului al XIX-lea, comerţul va lîncezi, poate din cauza războiului şi a dislocărilor economice pe care le-a provocat. Era, în acelaşi timp, în mare măsură unilateral. Austria importa vite şi cai, vin, rachiu, piei, lînă şi brînză, dar nu găsea decît o piaţă mică pentru produse şi articole de lux austriece, veselă, ochelari, oglinzi, textile fine, zahăr şi cafea. Concurenţa din partea altor exportatori europeni, dimensiunile modeste ale pieţelor moldovene şi muntene, precum şi lipsa de atenţie dată acestora de către oamenii de afaceri şi negustorii austrieci au împiedicat dezvoltarea comerţului. Cu toate acestea, Austria era a doua ţară după Imperiul Otoman pe lista partenerilor de afaceri ai Principatelor.

În comparaţie cu Imperiul Otoman, Austria şi Rusia, comerţul dintre Europa Occidentală şi Principate era de-abia în faşă. Relaţiile comerciale cu Marea Britanie erau neglijabile, iar cu Franţa, sporadice şi unilaterale. Din Franţa, Principatele importau bunuri manufacturate şi obiecte de lux. Printre cele mai căutate articole se număra postavul de Lyon, aflat la preţuri foarte pipărate în prăvăliile din Bucureşti. Cu toate acestea, produsele franţuzeşti nu puteau concura cu cele din Austria, deoarece nu beneficiau de tarifele scăzute şi de alte avantaje de care se bucurau sudiţii austrieci, pe de o parte, şi, pe de altă parte, deoarece nu veneau direct din Franţa, ci erau transbordate într-un punct intermediar — Constantinopol sau Lipsca —, ceea ce mărea substanţial preţurile de vînzare ale acestora. Principatele, în schimb, nu trimiteau nimic în Franţa. În ciuda interesului guvernului francez şi al întreprinzătorilor francezi particulari pentru comerţul cu Principatele, schimbul de mărfuri a rămas la un nivel modest pînă după Tratatul de la Adrianopol, cînd s-a deschis în sfîrşit o rută maritimă directă între Marsilia, Brăila şi Galaţi.[51]

Comerţul între Moldova şi Ţara Românească nu pare să fi avut cine ştie ce amploare, în special din cauza similitudinii economiilor lor. Cele două Ţări Române produceau în esenţă aceleaşi lucruri — produse agricole, articole meşteşugăreşti şi sare — şi ca atare trebuiau să se bizuie pe alte ţări pentru a-şi satisface nevoile suplimentare.

---

[50] Ambrus Miskolczy, *Rolul de intermediere între est şi vest al burgheziei comerciale levantine române din Braşov (1780–1860)*, Bucureşti, 2000, pp. 29–49; S. Märieş, „Activitatea lui Ignaţiu Ştefan Raicevich, primul consul al Austriei în Ţările Române (1782–1786)", în *Cercetări istorice*, 6, 1975, pp. 123–139.

[51] G. Lebel, *La France et les Principautes Danubiennes*, Paris, 1955, pp. 309–343.

Principatelor le lipsea un sistem bancar modern. În lipsa acestuia operau cămătarii şi zarafii; date fiind condiţiile fiscale existente, afacerile lor erau înfloritoare.[52] La aceste operaţiuni participau o varietate uimitoare de grupuri sociale: negustorii străini, boierii mai înstăriţi şi clerul, ca să-i menţionăm doar pe cei mai importanţi. Toate categoriile de populaţie împrumutau bani: domnitor, mari boieri şi ţărani. Rata obişnuită a dobînzii era de 20 la sută, dar aceasta fluctua foarte mult, în funcţie de schimbările situaţiei economice şi politice.

Domnitorii aveau în permanenţă nevoie de bani, în primul rînd pentru a-şi dobîndi scaunul şi apoi pentru a şi-l menţine. O dată înscăunaţi, erau adesea obligaţi să contracteze împrumuturi imense pentru a acoperi nevoile imediate ale ţării. Întrucît căile obişnuite de strîngere a banilor, ca, de pildă, un nou bir, erau prea complicate şi nesigure, domnitorii se adresau cămătarilor, care le puteau furniza prompt fondurile necesare. Pînă la începutul secolului al XIX-lea, cînd au început să caute împrumuturi la Viena, principalii creditori străini erau cămătarii din Constantinopol. Domnitorii negociau împrumuturi în capitala otomană, folosindu-se în acest scop de reprezentanţii lor oficiali, sau obţineau banii direct de la negustorii otomani, veniţi după achiziţii în Principate, şi de la negustorii greci şi de alte neamuri, care aveau afaceri în Ţările Române. În schimbul împrumuturilor date, negustorii nu se aşteptau numai la dobînzi, ci şi la favoruri din partea domnitorilor şi a boierilor. Unii doreau scutiri de taxe sau dispense la exportul anumitor mărfuri. Cei mai pretenţioşi dintre ei se străduiau să intre în rîndurile boierilor, uneori ca recompensă pentru serviciile aduse, dar cel mai adesea prin cumpărarea unor înalte dregătorii.

Domnitorii se adresau şi marilor boieri pentru fonduri. Cu toate că puţini boieri aveau capitalul de care dispuneau comercianţii otomani şi alţi negustori străini, aceştia dădeau totuşi împrumuturi tuturor segmentelor populaţiei. Cîţiva au devenit chiar cămătari în toată regula şi au căpătat o predilecţie pentru activităţi speculative, contrar asocierii tradiţionale cu termenul de boier. Domnitorii mai obţineau împrumuturi şi de la biserică. Potrivit unui obicei care căpătase aproape forţă de lege în secolul al XVIII-lea, înalţii prelaţi şi mănăstirile erau obligate să acorde împrumuturi domnitorului, chiar dacă ei înşişi erau nevoiţi să împrumute sumele necesare din altă parte. Domnitorul ar fi trebuit să plătească dobîndă la împrumu-

[52] I. Caproşu, „Camăta şi cămătari în Moldova în epoca fanariotă", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 8, 1971, pp. 27–59; Lia Lehr, „Camăta în Ţara Românească pînă în secolul al XVIII-lea", în *Studii: Revistă de istorie*, 23/4, 1970, pp. 706–714.

turile făcute, dar uneori, în cazul scoaterii intempestive din scaun, nu mai plătea nimic.

Ţăranii le ofereau cămătarilor şanse extraordinare de profit. Negustorii otomani, în mod special, profitau de sărăcia micului producător agricol pentru a obţine grîne şi animale adesea pe nimic. Împrumutau cu multă uşurinţă bani tuturor solicitanţilor, cu condiţia ca împrumutul să fie plătit în produse la vremea recoltei. Această practică s-a dovedit adesea dezastruoasă pentru ţărani, care nu avuseseră nici un fel de experienţă în privinţa acestei metode de a-şi finanţa producţia.

În primele trei sau patru decenii ale secolului al XIX-lea, evreii, mai mult în Moldova decît în Ţara Românească, au dobîndit preponderenţă în rîndurile cămătarilor şi zarafilor, faptul găsindu-şi explicaţia în interdicţia de a practica alte activităţi economice, pe de o parte, şi în legăturile lor internaţionale, pe de altă parte. Dar succesul lor în această activitate a contribuit foarte mult la apariţia unor resentimente generale împotriva lor, la toate nivelurile societăţii. Nu este deloc o coincidenţă că antisemitismul modern a luat amploare în Moldova, pe măsură ce evreii dobîndeau poziţii-cheie în operaţiunile financiare din acest Principat.

Evreii şi-au dobîndit predominanţa în comerţ şi cămătărie într-o perioadă relativ scurtă de timp. Imigranţii evrei din Galiţia şi Bucovina nu sosiseră în Moldova cu averi. Majoritatea erau săraci. Dar aduseseră cu ei idei şi practici care le asigurau un avantaj net faţă de concurenţii lor.[53] Negustorul moldovean tipic din acea vreme aştepta să vină clientul la el şi avea întotdeauna timp de distracţie şi viaţă socială. Negustorul evreu nu ţinea seama de astfel de tradiţii; ştia din experienţă cum să concureze în afaceri şi căuta în mod activ clienţi, pornind de la premisa că fiecare trecător era un potenţial cumpărător al mărfurilor sale. De o importanţă deosebită pentru dezvoltarea comerţului s-a dovedit disponibilitatea negustorului evreu de a vinde marfă pe credit. Această practică era deja folosită, însă mai ales de către negustorii mai mari şi doar pentru vînzări importante. Negustorul evreu a introdus creditul între micul vînzător cu amănuntul şi clientul obişnuit, practică ce a devenit curînd larg răspîndită şi a permis negustorului şi cămătarului evreu să-şi extindă afacerile şi la sate. Acest tip de credit s-a dovedit extrem de popular în rîndurile ţărănimii.

Cămătarii erau în acelaşi timp şi zarafi. Cea de a doua ocupaţie era indispensabilă pentru comerţ în Ţările Române, dată fiind varietatea aproape infinită de monede de circulaţie. Monedele de aur se amestecau cu cele

[53] G. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, Bucureşti, 1930, pp. 329-344.

din argint, valuta forte cu valuta slabă, monedele otomane cu cele austriece și rusești.

Nici Moldova, nici Țara Românească nu aveau un sistem monetar propriu, întrucît guvernul otoman le negase cu consecvență acest atribut al suveranității. În consecință, Țările Române au ajuns dependente de politica monetară otomană și de fluctuațiile monedei otomane, situație ce a generat o continuă insecuritate economică, speculații și fraudă.[54] Poate că în nici un alt domeniu al activității economice dominația otomană nu s-a dovedit mai distructivă. Deosebit de dăunătoare au fost încercările autorităților otomane de a impune în mod artificial rate înalte de schimb pentru moneda lor ca mijloc de a înfrîna deprecierea neîncetată a piastrului între 1783 și 1820. Aceste măsuri i-au făcut pe străini să renunțe la investirea unor mari sume de bani, de teama scăderii continue a ratei de schimb, ceea ce ar fi dus inevitabil la diminuarea activelor lor.

Dezvoltarea industriei și a comerțului în Principate a avut de depășit obstacole majore: insuficiența afluxurilor de capital, reținerea de a investi (cu excepția investițiilor în pămînt) și lipsa încrederii publice în instituțiile de credit. Marii boieri aveau cele mai bune posibilități de a acumula capital pentru investiții, dar majoritatea acestora erau lipsiți de spirit întreprinzător. Își consumau atît veniturile, cît și capitalul (adică moșiile) în goana după lux și într-un stil de viață pe care-l credeau potrivit statutului lor social. Multe alte persoane avute, boieri și negustori, preferau să-și păstreze banii în numerar sau să-i plaseze în afaceri rentabile pe termen scurt decît să-i investească în proiecte pe termen lung. Deprinderile și nesiguranța vremurilor provocate de capriciile suzeranității otomane și de invaziile străine explicau această atitudine. Timp de secole, societatea românească considerase banii de metal ca singura certitudine de bogăție și etalase o rezervă neîncetată față de bancnote. Aceste sentimente fuseseră consolidate în secolul al XVIII-lea de o cronică instabilitate în guvernare, provocată de schimbările frecvente și arbitrare în domnitori și de ineficiența legii. În ultimă analiză, încrederea în credit și în instituțiile de credit și în stabilitatea socială pe care se bazau au constituit premisele unei schimbări fundamentale în modul în care aveau să se facă afacerile.

---

[54] M. N. Popa, „La Circulation monetaire et l'evolution des prix en Valachie, 1774–1831", în *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes Sud-Est Europeennes*, 13–14, 1975–1976, pp. 157–167, 172–198.

3
SPIRITUL VREMURILOR
1774–1829

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi primele decenii ale secolului al XIX-lea au fost martorele unei efervescenţe spirituale şi intelectuale neobişnuite în principatele Moldova şi Ţara Românească. Pe măsură ce regimul fanariot — forma pe care o luase dominaţia otomană în secolul al XVIII-lea — se deteriora încetul cu încetul, pe măsură ce contactele cu Europa sporeau, se lărgeau şi orizonturile intelectuale ale românilor cultivaţi. Climatul intelectual pe care îl creau era extraordinar de variat întrucît atît adepţii tradiţiei, cît şi cei ai inovaţiei îşi încercau teoriile în condiţii economice şi sociale în schimbare. Totuşi, chiar într-o astfel de diversitate, două idei au dat gîndirii lor direcţie şi coeziune — naţiunea şi Europa.

TRADIŢIE ŞI INOVAŢIE

Viaţa intelectuală şi culturală din Principate a rămas aproape în tot cursul secolului al XVIII-lea în chingile de mult stabilite. Clasele sociale conducătoare — boierii şi înaltul cler — erau credincioase tradiţiei religioase şi didactice a literaturii scrise, în timp ce majoritatea populaţiei — ţărănimea — era îndatorată unei literaturi ancestrale, mai ales orale. Românii îşi menţineau astfel aproape intactă aderenţa lor la lumea culturală bizantin-ortodoxă, iar aspiraţiile lor intelectuale şi spirituale se întorceau mai curînd către Sud-Est decît către Vest. Ideea de naţiune era încă amorfă, iar românii educaţi se considerau mai presus de orice membri ai comunităţii ortodoxe internaţionale.

Suzeranitatea otomană a consolidat aceste fundamente venerabile ale gîndirii şi expresiei româneşti. În interiorul Principatelor, aceasta a contribuit la menţinerea unui sistem economic şi politic care împiedica schimbarea instituţională şi întîrzia apariţia unor noi clase. În exterior, ea descuraja contactele între români şi europenii occidentali, întîrziind prin aceasta legăturile sociale şi intelectuale care vor avea un efect stimulator asupra culturii româneşti după 1830.

Literatura, în special, a reflectat cu acuratețe continuitatea tradiției în viața intelectuală și culturală pînă în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Structura literaturii rămăsese așa cum fusese în secolele trecute, cu excepția lucrărilor lui Dimitrie Cantemir de la începutul secolului. Lipseau lucrările originale de beletristică și de poezie în sensul modern al cuvîntului, în timp ce proza narativă se limita la istorie, lucrări religioase și pamflet politic. Proza avea un scop utilitar. Cînd avea caracter religios, era fie apologetică, fie de exegeză, iar dacă aborda subiecte laice, era didactică sau moralizatoare. Istoria, de asemenea, respecta formulele tradiționale. Ion Neculce (1672–1745), a cărui lucrare *Letopisețul Țării Moldovei* reprezintă culmea literaturii române vechi, considera că scopul istoriei era să înregistreze evenimentele pentru contemporani și pentru generațiile viitoare și să-i învețe pe oameni cum să se comporte în viața publică și în cea particulară. El concepea istoria și ca un produs al voinței divine și îl invoca pe Dumnezeu la fiecare pas pentru a explica evenimentele mai mari sau mai mici. Beletristica, exceptînd puținele persoane care-i puteau citi pe clasicii antici sau literatura occidentală în original, însemna pentru ceilalți „cărțile populare". Tipic pentru acest gen erau „romanele" de aventuri despre Alexandru cel Mare (*Alexandria*) și despre războiul troian (*Istoria surpării Troadei*) și romanțurile orientale *Sindipa* și *O mie și una de nopți* (*Halima*). Aveau un public larg în toate straturile populației și circulau deosebit de mult în traducere românească, mai ales în manuscris.

Totuși, mentalitățile și instituțiile tradiționale fuseseră încălcate. Noi curente și idei, existente încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, începuseră să afecteze modul în care românii se vedeau pe ei înșiși și în care meditau asupra organizării și țelurilor societății omenești. Înaltul cler al Bisericii Ortodoxe slujea drept instrument efectiv de inovație, o vocație care la prima vedere pare paradoxală. Cu toate acestea, în timp ce-și mențineau rolul de păstrători ai tradiției creștine, înalții prelați vădeau o mare receptivitate față de ideile și instituțiile esențialmente laice. Un stimul similar i-a impulsionat pe intelectualii laici români, care au contribuit substanțial la creșterea tensiunii dintre vechea orînduire și noțiunea de progres care lua naștere.

Clerul ortodox din secolul al XVIII-lea a rămas păstrătorul tradiției, în sensul că se străduia să mențină valorile moralei creștine și apăra interpretarea religioasă a istoriei omului. Acest atașament față de tradiție a fost deosebit de puternic în rîndul preoților parohi de la sate. Educația lor modestă și izolarea de marile curente literare le-au lăsat universul intelectual aproape neatins. Înaltul cler, pe de altă parte, arăta o deosebită deschidere față de inovație. Nerenunțînd în nici un caz la chemarea lor religioasă,

aceşti înalţi prelaţi nu puteau însă să nu fie influenţaţi de învăţătura europeană. Din aceeaşi clasă ca şi boierii, ei se bucurau de condiţii de educaţie similare şi împărtăşeau aceleaşi aspiraţii de reformă luminată, deşi în cadrul unui context creştin. Clerul monastic a fost şi el atins de spiritul general de reînnoire din cadrul bisericii, dar izvoarele sale erau tradiţiile mistice ale Bisericii Ortodoxe Răsăritene; el privea mai curînd spre interior decît spre Europa.

Principalul centru de activitate intelectuală inovatoare în cadrul bisericii din Ţara Românească era Rîmnic, un orăşel de pe malul Oltului. La Episcopia Rîmnicului exista un grup aparte de clerici care, fără să rupă cu tradiţia ecleziastică, priveau cu alţi ochi relaţia omului cu Dumnezeu şi treburile sale pe pămînt. Iubeau învăţătura şi, în limitele impuse de credinţa lor şi de educaţia religioasă, dovedeau o deschidere remarcabilă faţă de noile idei, într-un sens mai modest, meritîndu-şi titlul de *Aufklärer*.[1]

Principalul animator al grupului şi personalitatea sa de frunte era Chesarie, episcop de Rîmnic de la 1773 pînă la 1780.[2] Data naşterii sale este necunoscută, iar detaliile vieţii sale din tinereţe sînt de-abia schiţate. A învăţat la Şcoala domnească de la Bucureşti, unde programa era dominată de teologie şi de antichitatea clasică şi unde a dobîndit cunoştinţe de greacă, latină, slavonă şi franceză. A devenit călugăr în 1761 şi apoi a deţinut diverse funcţii administrative la Mitropolia din Bucureşti. Cît a fost acolo, a făcut parte din delegaţia care s-a dus la Sankt Petersburg în 1770 pentru a supune atenţiei Ecaterinei a II-a plîngerile naţiunii muntene împotriva stăpînirii otomane.

Ca episcop, Chesarie a fost preţuit la vremea sa, fiind amintit şi astăzi ca traducător şi editor de cărţi bisericeşti şi ca scriitor de introduceri pline de miez. A renovat complet vechea tipografie de la Rîmnic, care data din 1705, cu tiparniţe procurate de la Sibiu printr-un prieten de-al său, negustorul Hagi Constantin Pop. A publicat noi ediţii ale lucrărilor liturgice indispensabile — un *Octoih* (carte bisericească în care sînt cuprinse cîntările din fiecare zi a săptămînii, cîntate succesiv pe opt glasuri) în 1776, un *Triod* (carte de cîntări şi rugăciuni pentru postul mare din cele zece săptămîni dinainte de Paşti), un *Ceaslov* (carte de rugăciuni şi cîntări pentru diferite ceasuri) şi o *Psaltire* (carte de psalmi) în 1779 —, dar principala sa realizare a fost publicarea traducerilor a şase *Mineie*, carte bisericească în care sînt indicate, pe luni şi pe zile, slujbele religioase din octombrie

---

[1] Despre cercul de la Rîmnic, A. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII*, Bucureşti, 1968, pp. 119–170, este o lectură indispensabilă.

[2] M. Manolache, „Viaţa şi activitatea episcopului Chesarie al Rîmnicului (1773–1780)", şi în *Biserica Ortodoxă Română*, 84/1-2, 1966, pp. 129–151.

pînă în martie. Publicarea în limba română a celorlalte *Mineie* din aprilie pînă în septembrie) de către succesorul său, Filaret, însemna că întregul serviciu religios putea să se țină de acum înainte în limba română. Într-un sens, ei au încheiat procesul de traducere a cărților religioase și de extindere a folosirii limbii române la liturghie, început în secolul al XV-lea.

Prefețele scrise de Chesarie la *Mineiele* sale îl arată drept un om pătruns de spiritul propriilor sale vremuri. Ele dezvăluie o largă viziune și o angajare față de noua învățătură împărtășită de un număr din ce în ce mai mare de intelectuali români. Chesarie citea gazete franțuzești — *Journal encyclopédique de libre propagande philosophique* și *Mercure historique, littéraire et politique* — și achiziționase un set din *Marea Enciclopedie Franceză*, toate prin Sibiu și prin intermediul prietenului său Pop. Cu toate acestea, a rămas un om al bisericii. Nu s-a îndoit niciodată de influența lui Dumnezeu asupra vieții oamenilor și n-a încetat să le predice fraților săi creștini urmarea fericită a rugăciunilor. Într-o epocă de scepticism crescînd, învățăturile tradiționale despre relația reciprocă dintre Dumnezeu și om își mențineau pentru el valabilitatea. Cu toate că, în felul acesta, credea că timpul este subordonat voinței Providenței, nu era mai puțin sigur că oamenii își puteau controla propriile lor destine pe Pămînt. Concepția sa despre istorie era astfel foarte îndepărtată de pasiv și de contemplativ. Considera mai curînd transformarea — sau schimbarea — nu doar inerentă naturii, dar și ca o lege care domina treburile omenești. În vederile sale, viața pe pămînt era orînduită de un plan divin privindu-i pe toți oamenii, dar nu era, așa cum propovăduiseră predecesorii săi medievali, doar o simplă pregătire pentru viața veșnică. Timpul istoric, argumenta el, trebuia folosit pentru a îmbunătăți soarta omului pe pămînt și pentru a promova bunăstarea generală.[3] Ideea sa despre timp diferea astfel de cea exprimată în lucrări populare tradiționale, ca *Pildele filosofești*, o carte de maxime traduse din greacă în română în 1713, în care timpul este asemuit cu o roată, care, o dată pusă în funcțiune, aduce omul tot mai aproape de moarte. Pentru Chesarie, timpul era dăruit omului pentru promovarea binelui public. Dar nu este clar în ce măsură credea sau nu în progres, întrucît concepea schimbarea în treburile omenești ca un ciclu nesfîrșit de ridicări și căderi.

Chesarie împărtășea interesul din ce în ce mai mare al confraților săi intelectuali, laici sau ecleziastici, pentru națiune sau, așa cum o numea el, patrie. Cu toate că nu abandona în nici un caz comunitatea ortodoxă internațională și cu toate că gîndea încă dezvoltarea omenirii în termeni

---

[3] Prefață, *Mineiul pe Ianuarie*, Rîmnic, 1779, în *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, II, pp. 234–236.

creştini largi, frecvenţa cu care termenul de patrie apărea în scrierile sale sugerează o subtilă mutaţie de la conştiinţa ortodoxă la conştiinţa naţională. De pildă, se referea la mitropolitul Ungrovlahiei ca la un mentor spiritual şi fiu al patriei sale şi părea să sugereze că rolul înaltului cler putea fi definit în termeni naţionali.[4] Cînd medita asupra obligaţiei oamenilor de a folosi timpul pentru binele comun, patria era de obicei termenul său obişnuit de referinţă. Gîndurile sale disparate cu privire la această problemă cu greu pot fi descrise ca naţionalism, deşi conţin anumite elemente, precum cele ale obîrşiei românilor din vechii daci şi romani, care pînă la urmă aveau să formeze miezul ideologiei naţionalismului român modern. În *Mineiul pe Noemvrie*, Chesarie consemna ilustra ascendenţă a românilor, iar în cel pe decembrie compara anumite obiceiuri ale romanilor cu cele practicate de către români în zilele lui.[5]

Grigorie Rîmniceanu (*c.* 1763–*c.* 1828) a fost unul dintre discipolii lui Chesarie şi a împărtăşit preocupările sale intelectuale.[6] Acesta folosea şi el prefeţele la noile ediţii de cărţi liturgice ca purtătoare ale propriilor sale idei, iar prefaţa la *Triodul* din 1798 este o expresie caracteristică a noii sale concepţii despre lume. Ca şi mentorul său, a încercat să reconcilieze învăţăturile religioase tradiţionale cu noile curente de gîndire. Preţuia mintea umană considerînd-o un instrument care îi permisese omului să pătrundă în cele mai adînci secrete ale cerurilor (se gîndea la astronomie) şi ale pămîntului, dar n-a întîrziat să adauge că mintea şi inteligenţa erau daruri de la Dumnezeu şi cita Biblia în sprijinul spuselor sale. Ca şi fraţii săi, clericii de la Rîmnic, Rîmniceanu era şi el interesat de istorie şi de patrie. Gîndirea sa a făcut o cotitură hotărît modernă în meditaţiile sale cu privire la locul românilor în Europa. În mod specific, se întreba de ce românii nu făcuseră aceleaşi minunate „fapte ale minţii“ ca şi vecinii lor de la Vest, care transformaseră Europa în „podoaba“ lumii. A găsit răspunsul în concentrarea românilor asupra „vieţii interioare“. Aveau şi ei, într-adevăr, oamenii lor învăţaţi „dintre care unii studiaseră în ţări îndepărtate“, dar aceştia se dedicaseră mai mult îndeplinirii cuvîntului Domnului decît urmăririi

---

[4] Prefaţă, *Mineiul pe Noemvrie*, Rîmnic, 1778, în *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, II, p. 228. Cu privire la ideea de patrie a lui Chesarie şi a contemporanilor săi, vezi Ş. Lemny, *Originea şi cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, Bucureşti, 1986, pp. 61–92.

[5] Prefaţă, *Mineiul pe Noemvrie*, pp. 227–228; M. Basarab, „Prefeţele mineielor de la Rîmnic, 1776–1780: Problema originei latine a poporului şi a limbii române“, în *Mitropolia Olteniei*, 19/9–10, 1967, pp. 763–768.

[6] Duţu, *Coordonate*, pp. 155–163.

„lucrurilor exterioare“ (probabil ştiinţa şi afacerile).[7] Românii, conchidea el, erau în esenţă un popor religios, calitate care, după părerea lui, îi ajutase în primul rînd să supravieţuiască: ţara lor fusese adesea cîmp de bătălie şi fuseseră bîntuiţi de alte calamităţi, dar, în cele din urmă, găsiseră întotdeauna pacea pentru că îi fuseseră credincioşi lui Dumnezeu şi, în consecinţă, El avusese grijă de ei. Românii însă, susţinea Grigorie Rîmniceanu, în ciuda căii speciale pe care apucaseră, nu erau mai puţin europeni.

În Moldova, grupuri de clerici, concentraţi în special la Iaşi, aveau preocupări culturale şi intelectuale similare celor din cercul de la Rîmnic. Dar moldovenii au produs mai puţine lucrări originale şi păreau mai puţin înclinaţi să abordeze problemele complexe ale istoriei care îi atrăseseră pe Chesarie şi pe Grigorie Rîmniceanu. Cu toate acestea, aveau interese largi şi stimulentul curentelor de gîndire europene nu era mai slab decît cel din Ţara Românească.

Un înalt prelat s-a situat în frunte ca mentor al unei generaţii mai tinere de clerici militanţi. Leon Gheucă (*c.* 1735–1788), episcop la Roman în 1769 şi apoi mitropolit al Moldovei de la 1786 pînă la moarte, a fost o figură reprezentativă a vieţii intelectuale moldovene.[8] Era ataşat ideii de reformă şi de răspîndire a noilor valori culturale. Din cauza funcţiei sale ecleziastice, nu-şi putea exprima direct ideile, dar a încercat să-i influenţeze pe alţii, patronînd traduceri şi alcătuind mici antologii de scrieri ale unor autori avînd aceleaşi afinităţi ca şi el. Multe dintre aceste cărţi promovau ideile iluministe ale vremii. Se pare că a tradus el însuşi *Despre ştiinţa stihiilor* (1780), o antologie ce cuprindea printre alte scrieri *Pensées sur différents sujets* de Jean Baptiste Massillion (1663–1742), reputatul predicator francez; fragmente din lucrarea lui Fenelon *Traité de l'existence et des attributs de Dieu*; citate din Cicero, precum şi un discurs al lui Seneca în faţa lui Nero. Caracterul enciclopedic al antologiei corespundea gustului şi spiritului vremii. A abordat chestiuni universale — limitele despotismului, răspunderea celor mari în faţa istoriei, esenţa naturii şi bunăstarea omului pe Pămînt.

Menirea iniţiativelor culturale ale lui Gheucă nu a fost doar simpla selectare a intelectualilor. Acestea exprimau propria sa nemulţumire faţă de ordinea socială existentă şi certitudinea sa că răspîndirea culturii şi cultivarea raţiunii constituiau cheia unor schimbări în bine. Activitatea sa corespundea efervescenţei generale ce cuprinsese societatea boierească.

---

[7] Prefaţă, *Triodul*, Bucureşti, 1798, în *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, II, pp. 406–408.

[8] A. Ciurea, *Figuri de ierarhi moldoveni: Leon Gheucă*, Chişinău, 1942; *Istoria filozofiei româneşti*, I, ediţia a II-a revizuită, Bucureşti, 1985, pp. 289–290.

În rîndurile următoarei generații de clerici luminați din Moldova, nimeni nu a reprezentat mai consecvent aspectul național al noului curent de idei decît Veniamin Costachi (1768–1846).[9] Membru al unei distinse familii boierești, a ales rasa călugărească, în ciuda obiecțiilor puternice ale părinților săi. Episcop la Huși, hirotonisit în 1792 și la Roman în 1796, a fost ales mitropolit al Moldovei în 1803. Ca și Leon Gheucă, a fost partizan al ideii conform căreia cunoașterea este cheia progresului omului pe Pămînt. Dar, în timp ce Gheucă și generația lui concepuseră educația în termeni universali, indiferent de naționalitate, Veniamin Costachi susținea că pentru a fi benefică, ea trebuia să aibă loc într-un context românesc.

Una dintre cele mai mari realizări ale lui Veniamin Costachi în organizarea învățămîntului a fost înființarea, în 1803, a Seminarului de la Socola, lîngă Iași. Principalul său obiectiv era îmbunătățirea educației clerului, pentru a da membrilor acestuia posibilitatea să-și îndeplinească mai eficient responsabilitățile spirituale și didactice. Dorea, de asemenea, să așeze învățămîntul superior pe baze naționale și, prin introducerea românei ca limbă de instruire, a încercat să diminueze influența limbii grecești și a profesorilor greci la Academia Domnească din Iași. Seminarul reprezenta pentru el doar un aspect al unui plan general de modernizare a învățămîntului moldovenesc, care avea să cuprindă în cele din urmă toate școlile elementare și secundare.[10] Recunoscînd nevoia unor dascăli care să cunoască metodele pedagogice moderne și care să aibă cunoștințe solide în disciplina pe care o predau, Veniamin Costachi a început să trimită în străinătate pe propria sa cheltuială studenți talentați. De asemenea, a valorificat din plin tipografia. În 1804 a reorganizat tipografia mitropolitană de la Iași, iar în 1807 a înființat o nouă tipografie la mănăstirea Neamț, unde plănuise să publice lucrări în limba română care „să lumineze mintea și să deștepte spiritul cititorului pentru lucruri bune". Conținutul acestor scrieri era mai mult religios.

Cu toate că a fost un inovator și un individualist pe parcursul îndelungatei sale cariere, Veniamin Costachi s-a păstrat în limitele învățăturii creștine tradiționale. Spre deosebire de unii dintre confrații săi, nu a fost admiratorul unor astfel de personalități ale iluminismului european precum Voltaire. Mai curînd, a aderat la avertismentele Patriarhiei de la Constantinopol

---

[9] M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, III, ediția a II-a, București, 1997, pp. 7–24.

[10] C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, pp. LXIV–LXVI; N. C. Enescu, „Veniamin Costachi, ctitor și îndrumător al școlilor naționale din Moldova", în *Mitropolia Moldovei și a Sucevei*, 43/1–2, 1967, pp. 32–48.

ce apreciau că ideile revoluţionare sînt străine Bisericii Creştine. Cu toate acestea, a fost un admirator înflăcărat al ideilor lui Eugenios Vulgaris, de la Academia Ateniană, şi ale lui Nikiforos Teotokis, de la Academia Domnească din Iaşi, cunoscuţi amîndoi pentru vederile lor luminate, şi nu a şovăit nici o clipă în credinţa sa în cunoaştere, considerînd-o cheia progresului uman.

Paralel cu răspîndirea noilor curente de gîndire cu privire la educaţie, limbă şi patrie, patronate de înalţii prelaţi, o renaştere spirituală tot atît de pătrunzătoare a luat avînt în rîndurile clerului monastic. Dacă ideile şi programele îmbrăţişate de către mitropoliţi şi episcopi pot fi caracterizate drept deschideri către Occident şi avînd ţeluri esenţialmente sociale, mişcarea pentru reînnoirea monastică poate fi considerată o continuare a unor tradiţii mai vechi, cu finalitate spirituală. Primii erau întorşi cu privirea către Europa, ceilalţi îi considerau pe români ca parte a lumii ortodoxe.

Revigorarea vieţii monastice în Principate, în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, a fost puternic influenţată de ascetismul practicat în unele mănăstiri ruseşti, în conformitate cu regulile stabilite de Sf. Dimitrie, mitropolit al Rostovului (1651–1709). Unul dintre discipolii săi a fost moldoveanul Pahomie, episcop al Romanului (1707–1713), care s-a retras din scaun stabilindu-se la schitul Pocrov, ctitorit de el însuşi lîngă mănăstirea Neamţ. Un alt mare ascet a fost Vasile (c. 1700–1767), stareţ al mănăstirii Poiana Mărului de lîngă Rîmnicu Sărat, în Ţara Românească, unde împreună cu cîţiva discipoli şi-a dus viaţa în rugăciuni, studii şi muncă manuală.[11] Pahomie şi Vasile au fost figuri izolate, a căror influenţă s-a limitat la cercurile apropiate lor. Inspiraţia pentru o redeşteptare monastică generală a venit de la o personalitate mai charismatică, Paisie Velicicovschi.

Cariera lui Paisie Velicicovschi dezvăluie caracterul supranational al ortodoxiei în preziua mişcărilor naţionale moderne din Europa de Sud-Est.[12] S-a născut la Poltava, în Ucraina, în 1722, în familia unui preot, şi de la o vîrstă fragedă a simţit o atracţie spre ascetism şi meditaţie. A fost tuns rasofor în 1741 şi şi-a început căutările pentru o adevărată viaţă a spiritului, ceea ce l-a dus pentru prima oară în Ţările Române, unde a petrecut

---

[11] Păcurariu, *Istoria*, II, ediţia a II-a, Bucureşti, 1994, pp. 561–562.

[12] Despre viaţa şi cariera lui Paisie Velicicovschi, vezi S. Chetverikov, *Starets Paisii Velichkovskii*, tradusă de V. Lickwar şi A. J. Lisenko după ediţia rusă din 1933, Belmont, Massachusetts, 1980 şi A. N. Tachiaos, *O Paisios Velitskofski (1722–1794) kai ē askelikofilologike schole tou*, Salonic, 1964.

patru ani în mici comunități monastice, ca de pildă Poiana Mărului, unde l-a cunoscut pe starețul Vasile, apoi la Muntele Athos (1746–1763) și, în sfîrșit, din nou în Moldova, unde comunitățile sale deveniseră centre ale unui monasticism reînsuflețit și ale unor intense activități intelectuale. În 1763, Mitropolitul Moldovei, Gavriil Callimachi, le oferă lui Paisie și „fraților" săi mănăstirea Dragomirna, din nordul Moldovei, precum și veniturile numeroaselor ei moșii. Aici, atrăgînd un număr mare de ucenici și de alți „frați", care simțeau o chemare spirituală superioară, Paisie a introdus regula monastică pe care o elaborase el însuși la Muntele Athos. Era severă, cerîndu-le tuturor membrilor comunității să ducă o viață de sărăcie, supunere, umilință și muncă. Cînd Austria a anexat nordul Moldovei (Bucovina) în 1775, Paisie și majoritatea „fraților" săi se mută mai la sud, la mănăstirea Secu și, apoi, în 1779, la mănăstirea Neamț, cel mai strălucitor centru al monasticismului din Moldova. De aici, Paisie a exercitat o influență deosebită asupra vieții monastice din ambele Țări Române[13], și tot aici s-a stins din viață în 1794.

Sub egumenia sa, mănăstirea Neamț a devenit renumită pentru traducerile din greacă în slavonă și în română ale lucrărilor marilor asceți ai Bisericii Ortodoxe de Răsărit și ale altor lucrări teologice fundamentale.[14] Aceste traduceri au o importanță imensă pentru Biserica Română, deoarece au făcut cunoscută în limba română literatura patristică și postpatristică ce nu fusese tradusă anterior. Îmbinarea unei adînci spiritualități cu munca intelectuală susținută a atras la Neamț călugări și ucenici de la mănăstirile din întreaga Moldovă și din Țara Românească și i-a făcut pe „frații" comunității sale bineveniți oriunde călugării erau angajați în propria lor operă de renaștere spirituală. Printre marile fețe bisericești care au trecut prin școala lui Paisie poate fi citat Veniamin Costachi, iar printre mănăstirile care s-au dezvoltat sub tutela spirituală a discipolilor lui Paisie se află Căldărușani și Cernica din Țara Românească. Totuși, Paisie a slujit biserica, nu o naționalitate. El a atras ruși, ucraineni, beloruși, precum și români, și a acordat un loc egal limbilor slavonă, greacă și română.

Preocupările intelectuale iluministe ale înaltului cler și revitalizarea ascetismului în rîndurile clerului monastic au stimulat eforturile generale de reformă în sînul bisericii. Un exemplu remarcabil îl constituie măsurile luate de către Dositei Filitti, mitropolitul Ungrovlahiei (1793–1810)

---

[13] A. Eftimie, „Influența paisiană în mănăstirile românești", în *Mitropolia Ardealului*, 11/4–6, 1966, pp. 331–348.

[14] Chetverikov, *Starets Paisii*, pp. 227–238; Tachiaos, *O Paisios Velitskofski*, pp. 72–108.

pentru îmbunătăţirea instruirii şi nivelului de viaţă ale preoţilor parohi. Se pare, totuşi, că viaţa religioasă a marii majorităţi a ţărănimii a continuat să fie aşa cum fusese de veacuri, influenţată iniţial foarte puţin, pe ici-pe colo, de curentele schimbării ce îşi făcuseră loc în rîndurile clerului.

LEGĂTURA GREACĂ

Învăţătura greacă a îndeplinit un rol dublu în viaţa intelectuală, similar celui avut de înaltul cler ortodox. Influenţa larg răspîndită a culturii greceşti şi folosirea limbii greceşti în secolul al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea au întărit legăturile tradiţionale dintre Principate şi lumea bizantin-ortodoxă. Dar, în acelaşi timp, ele au oferit intelectualilor români o deschidere deosebit de importantă către literatura şi gîndirea vest-europene.[15] Greaca modernă a fost în Principate una dintre limbile de înaltă cultură. A constituit limba principală de instrucţie şi, împreună cu greaca clasică, a fost o componentă majoră a programei din academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi, cele mai înalte instituţii de învăţămînt din Principate.[16] Cultivarea intensă a Antichităţii în academii a ridicat în mare măsură prestigiul literaturii greceşti moderne, pe care mulţi intelectuali din Ţările Române o considerau ca descendentă în linie dreaptă a literaturii clasice greceşti. Printre clasele de sus, greaca se bucura în aceeaşi perioadă de un prestigiu asemănător cu al francezei în Occident. Mulţi boieri vorbeau şi scriau în limba greacă, aşa cum fiii şi nepoţii lor o vor face în limba franceză în anii '30 şi '40 ai secolului al XIX-lea. Cunoaşterea limbii greceşti avea şi raţiuni practice. Era, după română, a doua limbă oficială, fiind folosită în cancelaria domnească şi în sistemul judecătoresc şi servind deopotrivă ca o *lingua franca* în comerţul internaţional.

Limba greacă fusese acceptată de bunăvoie de către clasele de sus româneşti. Folosirea unei limbi străine nu fusese stigmatizată în nici un fel, întrucît cultura, pentru care greaca servea drept vector principal, era tra-

---

[15] Un ghid important în privinţa acestei probleme este C. Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774–1830)*, Bucureşti, 1982. Vezi şi *idem*, „Formaţia intelectualilor greci din Ţările Române (1750–1830)", în A. Duţu (ed.), *Intelectuali din Balcani în România, sec. XVII–XIX*, Bucureşti, 1984, pp. 68–113.

[16] A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971, pp. 114–188; G. Cronţ, „L'Academie de Saint-Sava de Bucarest au XVIIIe siècle: Le Contenu de l'enseignement", în *Revue des etudes sud-est europeennes*, 4/3–4, 1966, pp. 459–468.

tată ca o proprietate comună a tuturor popoarelor ortodoxe din Europa de Sud-Est. La fel ca pe vremea culturii slavone comune, ce a durat pînă în secolul al XVI-lea, activitatea intelectuală şi literară nu era încă judecată a fi expresia unică a sufletului naţional. Domnitorii fanarioţi nu au încercat în mod deliberat să-i elenizeze pe români sau să înăbuşe manifestările de cultură românească. Mai curînd, mulţi dintre ei şi numeroşi prelaţi greci, care ocupau scaune episcopale şi mitropolitane, au promovat activ cultura română, înfiinţînd tipografii, publicînd cărţi în limba română şi insistînd că preoţimea de parohie trebuie să înveţe să citească în limba română, limba credincioşilor lor.

Cu toate acestea, nemulţumirea clerului autohton faţă de predominarea ecleziaştilor greci a dus la tensiuni în sînul bisericii. Urcarea fanarioţilor în scaunele Ţărilor Române întărise legăturile dintre bisericile româneşti şi Patriarhia greacă de la Constantinopol şi a avut ca rezultat un anumit grad de elenizare, în special în cadrul bisericii din Ţara Românească. Între 1716 şi 1821, din 12 mitropoliţi, 6 au fost de origine greacă, iar din 11 episcopi de Buzău, 5 au fost greci.[17] Mulţi prelaţi greci, veniţi în Principate, deţineau titluri onorifice de mitropoliţi şi episcopi ai unor scaune în zone care se aflau sub control otoman, scaune care fuseseră desfiinţate. Ei au fost menţinuţi la Mitropolia din Bucureşti sau au devenit egumeni în numeroase mănăstiri. Aceşti clerici erau conştienţi de superioritatea culturii greceşti şi au încercat să păstreze unitatea lumii culturale greceşti, să folosească avuţia bisericii din Ţara Românească pentru a sluji patriarhiile răsăritene.

Clerul românesc a reacţionat în diverse feluri faţă de predominarea grecească, în special contestînd alegerea unor greci în scaunele vacante. Disputa cu privire la alegerea unui nou episcop de Buzău, în 1793, este un exemplu tipic. Boierii şi clerul român au cerut ca acesta să fie român, dar mitropolitul Dositei Filitti voia un grec. Pentru a-şi cîştiga de partea lui opozanţii, Dositei Filitti l-a convins pe domnitor să creeze o nouă episcopie, la Argeş, care să fie condusă de un român, stratagemă care a reuşit.[18] Totuşi, tensiunea dintre clerul român şi clerul grec a continuat să se înrăutăţească în deceniile următoare. Cum era de aşteptat, clerul şi mirenii români au salutat alegerea unui concetăţean român, Dionisie Lupu,

---

[17] Cu privire la opoziţia clerului român faţă de predominanţa grecească în biserica română, vezi A. Elian, „Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol şi cu celelalte Biserici Ortodoxe", în *Biserica Ortodoxă Română*, 77/7–10, 1959, pp. 931–932; Păcurariu, *Istoria*, II, pp. 318–320.

[18] Păcurariu, *Istoria*, II, pp. 436–437.

ca mitropolit, în 1819, considerînd-o drept o victorie a mişcării lor de autohtonizare a bisericii. Aşa cum vor dovedi evenimentele ulterioare, înscăunarea unui român ca şef al bisericii, după trei mitropoliţi greci succesivi, a inaugurat o orientare nouă, naţională, în conducerea treburilor bisericii.

Influenţa greacă în biserica moldovenească n-a atins niciodată nivelul din Ţara Românească. Tradiţia de independenţă — avîndu-şi rădăcinile în secolul al XV-lea şi fundamentată pe ideea cefaliei — se va consolida în secolul al XVIII-lea mulţumită unor puternici mitropoliţi autohtoni. Clericii din Moldova şi-au strîns rîndurile în jurul acestora pentru a se opune penetrării străine în biserica lor. Drept rezultat, doar doi greci au obţinut poziţii ecleziastice înalte şi atunci doar din cauza unor puternice presiuni politice exercitate de către domnitori.

Semnificaţia culturii şi limbii greceşti pentru „progresul" sau europenizarea societăţii româneşti a fost subiect de controversă încă din secolul al XVIII-lea. Ca reacţie la domniile fanariote, mulţi istorici, în mod special din secolul al XIX-lea, susţineau că limba şi cultura grecilor, prin păstrarea legăturilor din Principate şi lumea ortodoxă de la sud de Dunăre şi din Constantinopol, consolidaseră această tradiţie şi întîrziaseră astfel intrarea românilor în lumea culturală şi intelectuală „mai avansată" a Europei Occidentale. Mărturiile sugerează totuşi şi un rol pozitiv al culturii şi limbii greceşti. Acestea au servit, în primul rînd, ca intermediar între intelectualii români şi Occident, în special prin academiile domneşti şi prin numeroasele traduceri ale unor importante lucrări de literatură şi de comentariu politic.

Principalul corpus de idei răspîndite în felul acesta erau cele iluministe. Deşi cîţiva boieri români şi membri ai clerului au cunoscut lucrările iluminismului în limbile originale, de multe ori contactul direct cu sursa a avut loc doar după ce aceste lucrări au circulat în traducere greacă.[19] Românii care ştiau greaca erau mai numeroşi decît cei care puteau citi în limbile occidentale şi, deşi cîţiva aveau cărţi occidentale în bibliotecile lor, acestea au avut probabil o influenţă mai mică decît traducerile greceşti, care aveau o circulaţie mai largă şi existau într-un număr mai mare de exemplare. Lucrul acesta se verifică, de pildă, în legătură cu lucrările lui Christian Wolff, cu *Logica* lui Heineccius şi cu *Logica* lui Condillac. În literatură, *Télémaque* al lui Fénelon a fost tradus în limba română în 1772, însă intelectualii români avuseseră acces la această lucrare cu mult timp înainte, într-o traducere greacă, publicată în 1742 şi răspîndită în sute de exem-

---

[19] D. Popovici, *La Litterature roumaine à l'epoque des lumieres*, Sibiu, 1945, pp. 59–74; Papacostea-Danielopolu, *Literatura şi limba greacă*, pp. 45–65.

plare. În plus, traducătorul român s-a folosit pentru versiunea sa de intermediarul grec şi nu de originalul francez. Unii clasici ai gîndirii secolului al XVIII-lea au devenit cunoscuţi intelectualilor români mai întîi în traducere greacă, de pildă John Locke: *An Essay concerning the Human Understanding and Some Thoughts concerning Education*; Fontenelle: *Entretiens sur la pluralitė des mondes*, care populariza teoriile lui Copernic şi ale lui Descartes despre Univers, şi Montesquieu: *Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur dėcadence*. Traducerea unor astfel de lucrări în greacă a continuat pînă tîrziu în anii '20 ai secolului al XIX-lea. Un exemplu izbitor îl constituie activitatea lui Iordache Golescu, mare boier şi fiul lui Radu Golescu, precum şi unul dintre principalii promotori ai învăţămîntului în Ţara Românească.[20] Îşi justifica propriile sale traduceri în greacă susţinînd că erau pentru „binele general", cuvinte ce sugerează că astfel de lucrări erau larg citite.

Nu se poate şti cu certitudine cît de adînc pătrunseseră în societatea românească lucrările în limba greacă. Dat fiind însă că Principatele îşi păstraseră cel puţin o aparenţă de autonomie politică, manuscrisele şi cărţile de cele mai diverse feluri puteau fi importate şi citite fără oprelişti din partea autorităţilor otomane şi a elementelor conservatoare de la Patriarhia greacă din Constantinopol. Acest lucru a fost mai ales valabil în a doua parte a secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, cînd se punea pe seama cărţilor greceşti rolul conducător pe care îl aveau intelectualii greci în frămîntările sociale şi politice din Europa de Sud-Est. Cărţile greceşti tipărite la Veneţia şi Viena circulau adesea mai liber în Moldova şi în Ţara Românească decît în Grecia propriu-zisă sau la Constantinopol. Cumpărătorii şi cititorii acestor lucrări erau marii boieri, mici grupuri de intelectuali, precum şi membrii segmentului superior al clasei mijlocii. Circulaţia cărţilor greceşti nu se restrîngea doar la Bucureşti şi Iaşi. Bibliotecile particulare din oraşele mai mici, ca Huşi, în Moldova, şi Ploieşti, în Ţara Românească, deţineau colecţii respectabile.[21]

Receptivitatea crescîndă a românilor educaţi faţă de gîndirea europeană, cunoscută prin traduceri în limba greacă şi, în măsură mai mică, prin

---

[20] N. Camariano, „Primele traduceri din B. de Saint-Pierre în literatura neogreacă", în *Revista Fundaţiilor Regale*, 9/6, 1942, pp. 644–646. Perpessicius, „Iordache Golescu, lexicolog, folclorist, scriitor", în Perpessicius, *Menţiuni de istoriografie literară şi folclor, 1948–1956*, Bucureşti, 1957, p. 257.

[21] Vezi, de exemplu, M. Carataşu, „Catalogul bibliotecii unui mare negustor din veacul al XVIII-lea: Grigorie Anton Avramie", în *Studii şi cercetări de bibliologie*, 12, 1972, pp. 189–206.

originalele franceze și germane, sugerează o mutație generală în climatul intelectual din Principate. O dovadă și mai evidentă în acest sens se regăsește în gustul literar din cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

LITERATURA

Schimbările din conținutul și formele de expresie literară au constituit semne că literatura încetase să mai fie în primul rînd un mijloc de instruire. Autorii căutau acum să amuze. Au apărut noi genuri, care satisfăceau gusturile claselor sociale în devenire. Însuși statutul literaturii era diferit. Aceasta dobîndise o oarecare autonomie și devenea oglinda vieții naționale, iar scriitorii începuseră să găsească în literatură o vocație permanentă.

Pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, literatura română avusese un preponderent scop utilitar: cronicile se scriau pentru a învăța generațiile ulterioare cum se făcea politica sau pentru a li se inculca loialitatea față de domnitor sau față de boieri; cărțile bisericești erau menite să ofere învățătură morală și religioasă (*Viețile Sfinților* se asemănau, într-adevăr, cu literatura de ficțiune, dar nu erau menite să fie citite pentru amuzament); romanțurile medievale, ca de pildă legenda lui Alexandru cel Mare, continuau să fie acceptate de către mulți cititori drept istorie; alte „cărți populare“ erau folosite pentru a explica pasajele obscure din Biblie și erau receptate ca lucrări religioase (*Varlaam și Ioasaf* era, la urma urmelor, viața unui sfînt și nu o operă de ficțiune). Toate aceste lucrări fuseseră scrise sau traduse pentru a atinge un anume scop social comun, nu pentru a-l încînta pe cititor. În plus, proza, cu excepția istoriei, nu reflectă realitatea imediată, iar poezia cultă, spre deosebire de poezia populară, se ferea de temele pur laice.

Cîndva, între 1750 și 1780, gustul publicului cititor a dat semne de schimbare, nu atît în rîndurile aristocrației și ale țărănimii, cît mai ales printre tîrgoveți și boiernași. Literatura produsă de către și pentru aristocrație rămînea convențională în tematică, imagistică și compoziție. Același lucru poate fi spus despre sat, unde folclorul înflorea, inspirîndu-se din obiceiurile și miturile transmise din generație în generație. La mijloc se aflau micii funcționari, învățătorii și micii negustori din tîrguri, care își manifestau vitalitatea literară cultivînd două genuri: cîntecul de lume și cronica rimată.

Cîntecele de lume erau creații modeste, poeme care din punct de vedere stilistic se aflau între folclor și poezia cultă a intelectualilor.[22] Atacau

---

[22] O. Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, București, 1975, pp. 114–120.

subiecte ca bucuria şi necazurile dragostei, vorbeau despre consolarea în vin, iar tonul lor parcurgea întreaga gamă de la bună dispoziţie pînă la sentimentalism şi melancolie. Acestea circulau oral (cele mai populare dintre ele erau consemnate în scris) şi, adesea, acompaniate de muzică, îşi găseau în lăutari cei mai populari interpreţi. Compozitorii cîntecelor de lume apelau la folclor, în special la ritmurile sale trohaice, dar s-au apropiat, mai strîns decît o făceau poeţii populari, de structurile disciplinate ale versului cult. Acest tip de poezie sugerează o schimbare clară în modul de simţire al oraşelor. În contrast cu accentele solemne ale iluminismului la modă printre intelectuali şi cu miturile şi fantezia creaţiilor populare, cîntecele de lume exprimau un sentiment de uşurare faţă de formele sociale tradiţionale şi presiunile morale pe care le resimţea în special clasa mijlocie. Membrii acesteia vădeau o nouă bucurie de a trăi, dorinţa de a gusta din lucrurile plăcute ale vieţii.

Cronicile rimate se adresau aceluiaşi public ca şi cîntecele de lume, şi anume celor care ştiau să citească, dar care nu aveau o educaţie literară propriu-zisă. Aceste cronici relatau evenimente istorice recente, precum asasinarea domnului Moldovei, Grigore Ghica, în 1777, sau războaiele dintre ruşi şi turci din anii '70 ai secolului al XVIII-lea.[23] Autorii lor anonimi par să-şi fi luat modele din literatura greacă a vremii, dar, după cîte se pare, necunoscînd literatura cultă sau regulile de versificaţie, au adoptat formele folclorului contemporan, preferînd aceleaşi asonanţe caracteristice şi aceleaşi ritmuri sacadate. Cronicile rimate se aseamănă cu piesele folclorice prin portretul exagerat, adesea satiric, al eroului. Ele emană aceeaşi dragoste de viaţă ca şi cîntecele de lume. Ambele dezvăluie în mod remarcabil o schimbare a climatului mental, aparent neafectat de revigorarea generală a vieţii intelectuale ce avea loc datorită influenţelor străine.

Primele încercări de creaţie poetică autentică au fost făcute de o mînă de scriitori în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, deşi o nouă concepţie asupra modului în care trebuia să arate literatura întîrzia să apară. Cam pînă în jurul anului 1820, valorile didactice şi morale tradiţionale continuau să inspire atît poezia, cît şi proza. Cu toate acestea, relaţiile politice şi economice internaţionale în plină dezvoltare, o integrare treptată în viaţa culturală europeană şi apariţia unei etici neinspirate doar de religie promiteau să elibereze literatura de greul balast al trecutului.

Stilul caracteristic al literaturii culte din acea vreme poate fi cel mai bine definit drept clasicism. Versurile unor poeţi ca Gheorghe Asachi

---

[23] M. Anghelescu, *Preromantismul românesc*, Bucureşti, 1971, pp. 61–64; D. Simionescu (ed.), *Cronici şi povestiri româneşti versificate, sec. XVII–XVIII*, Bucureşti, 1967, pp. 5–32.

(1788–1869) şi, într-o oarecare măsură, Alecu Văcărescu (1769–1799) şi Costache Conachi (1778–1849) arătau un respect mai mare pentru măiestria artistică şi modelele stabilite decît pentru impulsul liric şi preferau raţiunea sentimentului. Dar aceştia nu se simţeau clasicişti, întrucît nu exista o adevărată viaţă literară şi anume una care să genereze schimbul de idei estetice şi să creeze grupări distincte de scriitori. În consecinţă, clasicismul românesc era lipsit de un program. Mai mult ca sigur, Văcărescu şi Conachi recunoşteau nevoia unor reguli şi a unor modele, dar n-au reuşit să formuleze o teorie în acest sens. Ei şi-au adus totuşi o contribuţie importantă la dezvoltarea unei literaturi moderne prin practicarea conştiincioasă a meseriei lor. Pentru prima oară, au încercat, în mod sistematic, să transforme limba colocvială în literatură şi au adus o oarecare disciplină masivei infuzii de folclor ce se găsea în genurile vremii.

Exista o legătură evidentă între clasicism şi iluminism, după cum se manifesta o influenţă reciprocă între intelectualii vremii. Raţiunea, ordinea şi utilitatea erau caracteristice ambelor curente. Fabula, care s-a bucurat de o mare popularitate în Principate între 1790–1820, ilustrează perfect corelaţia dintre subiect, formă şi scop.[24] Colecţiile de fabule ale lui Esop şi ale lui La Fontaine erau la modă pentru că ofereau un mijloc de exprimare a ideilor politice şi filozofice ce nu puteau fi formulate direct şi pentru că satisfăceau gustul precumpănitor al celor cultivaţi pentru literatură, o literatură morală şi instructivă. Tratamentul asigurat folclorului de către scriitori se potrivea şi el idealurilor iluministe clasice. Văcărescu şi Conachi au ignorat calităţile intrinseci ale folclorului, dispreţuindu-i substanţa pe care o considerau proprie unor oameni superstiţioşi, neciopliţi şi, ca atare, o materie primă ce trebuia prelucrată.

În cadrul curentului dominant al clasicismului, poeţii de frunte exprimau sentimente adesea romantice. Ei vădeau o preocupare permanentă pentru individ în lumea contemporană. Examinînd sensibilitatea şi viaţa lui interioară, poeţii erau adesea copleşiţi de intuirea unor adevăruri mai adînci, prizonieri ai melancoliei trecerii omului spre moarte şi ai sentimentului singurătăţii într-o lume ostilă.

Această îmbinare de clasicism şi de noi impulsuri romantice este evidentă în poezia lui Alecu Văcărescu şi a lui Ioan Cantacuzino (1757–1828). Ambii poeţi erau îndatoraţi unor modele străine şi cunoşteau mult mai bine poezia europeană decît orice generaţie anterioară de intelectuali. Influenţa

---

[24] G. Loghin, „La Fable en prose, œuvre-temoin dans le processus de l'evolution de la mentalite et de la formation du gout litteraire à la fin du XVIIIe et au debut de XIXe siecle", în *Revue des etudes sud-est europeennes*, 17/3, 1979, pp. 623–626.

europeană nu însemna încă prea mult pentru ei în probleme de formă, mai ales din cauza absenței unei limbi literare standard, dar în tematică și atmosferă, poezia românească a realizat cel puțin un anumit grad de independență față de funcțiunile didactice, religioase și istorice. Poezia lui Văcărescu dezvăluie un ton intim, ce sugerează emanciparea artistului individual. El a trăit emoțiile cu o intensitate și cu o ambiguitate de necrezut pentru un clasicist și a exprimat clar sentimentele sale de izolare ca poet într-o lume lipsită de înțelegere. Cantacuzino a sondat spiritualitatea individuală și virtuțile umane simple în căutarea descoperirii naturii omului eliberat de toate constrîngerile externe. În *Veacul de aur sau cel scump* (c. 1796), Cantacuzino prezintă existența omului primitiv într-o viziune idilică rousseauistică, cu accente critice la adresa societății moderne. Atît el, cît și Văcărescu au insistat asupra caracterului personal al operei lor și asupra propriei lor plăceri ca principală motivație creatoare. Astfel, ei nu au mai exprimat ideile și aspirațiile colectivității, așa cum o făcuseră, de pildă, vechii cronicari. Totuși, trecerea către noua sensibilitate n-a fost în nici un caz bruscă sau completă. Atitudinile clasice și mijloacele retorice, tonul grandilocvent și invocațiile solemne mai domină încă, dar tonul direct, simplu, al exprimării și pasiunea celor doi poeți aparțin clar unei viziuni diferite despre om și emoțiile sale.[25]

Costache Conachi este, de asemenea, o figură de tranziție. Crescut în spiritul prozei iluministe și al poeziei neoclasice, el a rămas un om al secolului al XVIII-lea.[26] Totuși, în dezacord clar cu restricțiile clasice, a exprimat o stare de neliniște și și-a căutat în permanență propriul său glas poetic. Inspirația sa era în primul rînd de natură erotică, iar lucrările sale cele mai cunoscute au fost cîntecele de lume. În poeziile sale de dragoste, a evocat natura sălbatică și grandioasă, devenită autohtonă pentru prima oară în poezia românească, autorul descriind ceea ce vede, nu ceea ce recomanda tradiția literară să fie văzut.

Un poet mai tînăr, Iancu Văcărescu (1792–1863), fiul lui Alecu Văcărescu, a abordat cu o nouă sensibilitate marile întrebări cu privire la natură și la soarta omului.[27] Scria o poezie de observație, descriind ceea ce era, nu ceea ce ar fi trebuit să fie, contribuind în felul acesta la subminarea modelelor clasice. Arta care slujea amuzamentul frivol nu-l mai satisfăcea, astfel că și-a concentrat atenția asupra atitudinilor morale contemporane. Versul său era încă rigid, întrucît încerca să mlădieze limba pentru

---

[25] Anghelescu, *Preromantismul românesc*, pp. 69–88.

[26] P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972, pp. 304–320.

[27] *Ibid.*, pp. 343–364.

a se încadra în tiparele preconcepute, dar a dăruit poeziei româneşti noi teme universale, legînd tragedia umană nu de inevitabilitatea morţii, ci de existenţa însăşi.

În absenţa unei bogate literaturi originale, traducerile au avut un rol decisiv în modelarea gustului şi în pregătirea publicului cititor pentru lucrările originale în limba română.[28] Traducerile au răspuns nevoii de a avea o cultură mai cuprinzătoare şi mai diversificată, care să reflecte mai mult sau mai puţin precis gusturile perioadei respective. Acei care preferau romanescul aveau la dispoziţie noi versiuni ale cărţilor populare. Ceilalţi, care căutau o lectură constructivă din punct de vedere moral şi social, erau atraşi de romanul mitologic al lui Fenelon *Les Aventures de Telemaque* şi de *Belisaire* al lui Marmontel. După 1800 s-au bucurat de o audienţă din ce în ce mai mare lucrările de factură sentimentală sau preromantică, precum *La Chaumiere indienne* a lui Bernardin de Saint-Pierre şi *Manon Lescaut* a Abatelui Prévost; este surprinzător însă că, la prima vedere, Rousseau, Edward Young, Goethe şi alţi preromantici de primă mărime erau absenţi. Poate că publicul românesc nu era pregătit din punct de vedere estetic pentru subtilităţile şi rafinamentul acestora, dar, mai curînd, se pare că traducătorii se hotărîseră pur şi simplu să promoveze — prin lucrări nepretenţioase şi într-un stil direct — virtutea civică şi înălţarea morală, gîndind că aceasta era dorinţa cititorilor.

ILUMINISMUL ROMÂNESC

O mărturie clară că Principatele se apropiau din ce în ce mai mult de Europa Occidentală o constituie influenţa atotpătrunzătoare a iluminismului european printre intelectuali.[29] Acest curent a contribuit la modificarea doctrinelor politice şi a gîndirii tradiţionale despre muncă şi despre relaţia dintre Dumnezeu şi om; a oferit un impuls reformării învăţămîntului şi a consolidat înclinaţiile inerente literaturii române către clasicism. Iluminismul nu trebuie văzut însă doar în termenii occidentalizării şi ai redeşteptării. O astfel de concepţie ar presupune că înainte de a doua jumătate a

[28] *Ibid.*, pp. 95–114; Anghelescu, *Preromantismul românesc*, pp. 91–118.

[29] Consideraţii generale valoroase se regăsesc în Popovici, *La Litterature roumaine*, şi P. Teodor (ed.), *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, 1980. Vezi şi A. Duţu, „Mişcarea iluministă moldoveană de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea", în *Studii: Revistă de istorie*, 19/5, 1966, pp. 911–928, şi N. Isar, „Aspecte ale mişcării iluministe din Moldova la începutul secolului al XIX-lea (pînă la 1821)", în *Studii Revistă de istorie*, 22/6, 1969, pp. 1127–1144.

secolului al XVIII-lea viaţa culturală şi intelectuală din Ţările Române ar fi lîncezit într-un fel de toropeală orientală, ce ar fi putut fi trezită doar de lumina care venea de la Apus. Abordîndu-se problema în acest fel, s-ar ignora faptul că viaţa culturală şi intelectuală românească a avut o dinamică proprie, care, mai mult decît atît, ne ajută să înţelegem direcţia specifică luată de iluminismul european în Principate.

Schimbările din gustul literar şi sensibilitatea creatoare, precum şi receptivitatea sporită faţă de gîndirea şi cultura europeană, aşa cum am văzut, constituiau aspecte ale unei mişcări generale de idei în Moldova şi Ţara Românească, ce poate fi cel mai bine definită drept iluminismul românesc. Acesta se asemăna cu mişcarea europeană prin atitudinea sa critică faţă de instituţiile existente şi prin încrederea sa în raţiune şi educaţie. Intelectualii din ambele Principate au suspus unei cercetări asidue ordinea economică şi politica existentă, precum şi premisele ideologice ce stăteau la baza ei. Spiritul lor critic îşi găsea izvorul primar în conştiinţa că în afara Ţărilor Române existau moduri alternative de viaţă. Faptul că au făcut cunoştinţă cu Europa Occidentală le-a creat posibilitatea să-şi dea seama de contrastele izbitoare între modul de viaţă al acesteia şi propria lor existenţă „înapoiată". Acelaşi lucru s-a întîmplat atunci cînd a fost vorba de Grecia clasică şi Roma. Valorile culturale şi virtuţile civice ale Antichităţii, ce se predau în academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi, şi o parte din bagajul de cunoştinţe al fiecărui om educat au constituit o sursă puternică de relativism social. Progresul cuvîntului tipărit şi creşterea numerică a publicului cititor au lărgit şi mai mult sfera de cuprindere şi influenţa criticilor.

Preocuparea faţă de problemele specifice ale societăţii româneşti a constituit o caracteristică a iluminismului din Principate. Pentru boieri şi pentru înaltul cler, ideile erau mai presus de orice un mijloc de a atinge scopuri practice. Cultivarea ideilor de dragul ideilor şi a teoriilor abstracte de reformă politică şi socială prezenta mai puţină atracţie pentru intelectualii români decît pentru confraţii lor occidentali întrucît românii se confruntau cu permanenta ameninţare a dominaţiei politice şi culturale străine. Problema îndepărtării acestei ameninţări a acaparat energiile tuturor acelora care se dedicaseră bunăstării generale a patriei. În timp ce filozofii europeni erau înclinaţi să ignore frontierele naţionale şi diferenţele etnice, intelectualii români îşi concentrau atenţia asupra reformei interne şi se gîndeau relativ puţin la celelalte naţiuni.

Iluminismul românesc, spre deosebire de cel european, era în general lipsit de anticlericalism. Cu toate că intelectualii laici criticau cu asprime, din cînd în cînd, unele capete ale bisericii, ei nu o făceau din raţiuni

religioase, ci politice, ca, de pildă, sprijinul acordat de către cler marilor boieri. Ideea că biserica trebuia combătută ca o forță a obscurantismului și un obstacol în calea progresului era în mare măsură absentă. Laicii nu s-au ferit să recunoască faptul că mulți ecleziaști erau tot atît de receptivi la inovație și tot atît de energici în promovarea reformei învățămîntului și a bunăstării generale ca și ei. Rolul primordial al bisericii în viața publică a contribuit în egală măsură la tocirea criticii la adresa clerului. Biserica asigura servicii sociale indispensabile și era paznicul moralității publice într-o vreme cînd sistemul etic desprins de învățăturile religioase tradiționale începuse de abia să prindă contur printre intelectuali, dar lăsa neatinsă marea masă a populației.

O altă trăsătură caracteristică a gîndirii și a culturii românești din acea perioadă a fost laicizarea lor treptată, într-o vreme în care, în mod paradoxal, renașterea spirituală inspirată de Paisie Velicicovschi ajunsese la culme. Problemele teologice și chiar Dumnezeu treceau pe planul al doilea, întrucît intelectualii laici, în marea lor majoritate, se străduiau să înțeleagă mecanismele ce puneau în mișcare societatea umană, să adapteze și să reformeze instituțiile în conformitate cu noile „legi".

Membrii clerului au rămas fermi în credința lor. Redeșteptarea monasticismului sub Paisie Velicicovschi, precum și creșterea numărului de cărți liturgice publicate sugerează că nu a intervenit nici o slăbire a militantismului acestora. Dar nici nu s-a născut o nouă dispută teologică. Rămînînd ceea ce a fost, doctrina n-a ajuns să fie pusă sub semnul întrebării în rîndurile clerului. Discutarea unor probleme fundamentale, precum relația dintre Dumnezeu și om sau rolul bisericii în condițiile sociale în permanentă schimbare, a prilejuit doar repetarea unor formule cunoscute. Din cauza neputinței de a ține pasul cu curiozitatea și imaginația unui strat din ce în ce mai mare de intelectuali laici, înaltul cler și o dată cu el biserica luată ca instituție au cedat încet-încet rolul de conducere intelectuală pe care îl avuseseră în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea.

Religia nu era în nici un caz absentă din scrierile intelectualilor laici. Aceștia invocau adesea Dumnezeirea ca o explicație a cursului evenimentelor umane, dar apelurile lor sunau formal, aproape de rutină. Puțini ar fi acceptat afirmația plată a lui Naum Rîmniceanu, un reputat cleric al acelei perioade, că Dumnezeu este „cauza tuturor lucrurilor"[30], că adevărul putea fi cunoscut doar prin credință și că știința putea lămuri doar parțial problema existenței. Intelectualii laici au fost atrași, în schimb, de explicațiile raționaliste ale fenomenelor din natură și din societatea umană.

---

[30] N. Rîmniceanu, *Despre originea Românilor*, în C. Erbiceanu, *Cronicari grecești carii au scris despre Români în epoca fanariotă*, București, 1888, p. 235.

Majoritatea acestora puteau fi considerați deiști. Îl concepeau pe Dumnezeu ca primă cauză, ca pe Cel ce a pus lumea în mișcare și apoi a lăsat-o să meargă înainte în conformitate cu legile imuabile pe care le dăduse. Nu erau înclinați spre speculații în legătură cu natura lui Dumnezeu și cu măsura în care El putea fi cunoscut, dar nu se îndoiau cîtuși de puțin că oamenii puteau să descopere legile Sale și să aducă instituțiile lor în armonie cu acestea. O asemenea certitudine se afla în centrul optimismului ce străbătea scrierile lor. Aveau o credință trainică în puterea rațiunii de a îndruma cursul treburilor omenești. Defineau această facultate ca fiind numai a omului, considerînd că aceasta îi dăruia capacitatea de a se dezvolta ca ființă autonomă și de a orîndui lumea după căile care i se potriveau. Un astfel de antropocentrism neostoit sugerează afinități puternice cu iluminismul european.

O EPOCĂ DE ABORDARE CRITICĂ

Schimbările survenite în modul în care intelectualii români se priveau pe ei înșiși și lumea exterioară reies cu acuitate din atitudinea lor critică. Aceștia căutau noi soluții la problemele fundamentale de organizare socială și politică, inspirîndu-se din experiența istorică a propriilor lor țări și din cunoașterea din ce în ce mai bună a Europei. S-au implicat cum nu o făcuseră nici unii dintre predecesorii lor într-un proces de autocunoaștere, care le-a dat o mai înaltă conștiință națională și o nevoie nestăpînită de a-și defini locul în Europa.

Un mic număr de scriitori români și de personalități publice, boieri și cîțiva membri ai burgheziei și ai clerului, au început să privească în mod critic starea societății și a instituțiilor ei și le-au găsit o serie de defecte. În ciuda judecăților aspre, abordarea lor a fost în esență constructivă, pentru că au împărtășit credința vremurilor acelora în capacitatea oamenilor raționali de a contribui la binele general. Își trăgeau puterea dintr-o conștiință etnică crescîndă și din convingerea că erau pe cale de a se alătura unei Europe luminate și progresiste.

Sistemul de valori pe care se întemeiau societatea și politica din Țările Române nu fusese supus unei astfel de examinări susținute în nici o perioadă anterioară, așa cum s-a întîmplat în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea.[31] Erau atacați

---

[31] O lectură indispensabilă pentru cunoașterea gîndirii politice a acestei perioade o constituie V. Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române, 1750-1831*, București, 1972.

înşişi stîlpii societăţii. Boierii, luaţi ca o clasă, în special marii boieri, erau învinuiţi pentru lipsa lor de iniţiativă în probleme economice şi pentru incapacitatea lor generală de a conduce şi, mai grav decît orice, pentru lipsa dorinţei de a împărţi puterea. În acest gen de critică s-au remarcat boierii de rangul al doilea şi al treilea, dar pînă şi un reprezentant al marilor boieri precum Mihai Sturdza, viitor domnitor al Moldovei, şi-a calificat propria clasă drept parazitară.[32] Nici înaltul cler nu a fost imun la această examinare. Texte anonime reproşau mitropoliţilor şi episcopilor cooperarea cu fanarioţii şi pretenţiile fiscale neîncetate ale acestora pe seama săracilor. Totuşi, nici unul dintre aceşti critici nu a mers atît de departe încît să ceară abolirea rangurilor boiereşti sau înlocuirea bisericii tradiţionale cu cine ştie ce religie raţională. În schimb, ei cereau cu insistenţă o reformă a instituţiilor existente.

Aceşti critici erau neîndurători în atacurile lor împotriva suzeranităţii otomane şi a administraţiei fanariote, pentru că vedeau în această dublă supunere principala cauză a declinului Principatelor. Cei mai mulţi îi acuzau pe „turci şi greci" pentru nesiguranţa permanentă ce ameninţa viaţa oamenilor şi proprietatea individuală, ca şi pentru dezordinea din treburile publice.[33] Potrivit lor, străinii nu numai că reuşiseră să corupă instituţiile politice şi să întîrzie dezvoltarea economică, dar deformaseră şi sufletul marii mase a populaţiei. Deloc surprinzător, reformele promovate de către critici dădeau prioritate stabilităţii şi ordinii.

Ei s-au inspirat dintr-o varietate de surse. Miezul ideilor provenea din scrierile predecesorilor lor din secolul al XVII-lea şi din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Marii cronicari — Grigore Ureche (1590–1647) şi Miron Costin (1633–1691) în Moldova şi Constantin Cantacuzino (1640–1716) în Ţara Românească — le-au lăsat moştenire idei politice fundamentale şi un cadru istoric de referinţă. Cronica lui Ureche a fost folosită de Ion Tăutu (1795–1830), cel mai original teoretician politic al anilor '20, iar cronica lui Miron Costin de către călugărul Naum Rîmniceanu (1764–1838), unul dintre cei mai progresişti gînditori ai vremii, pentru a stabili identitatea etnică a românilor şi a reîntări cererile de eliberare de sub dominaţia otomană. Cea mai mare influenţă a avut-o Dimitrie Cantemir (1673–1723), un sprijinitor al monarhiei absolute, luminate, de genul celei introduse de Petru cel Mare în Rusia. Cu toate că a fost doar pentru scurt timp domnitor al Moldovei (1710–1711), pierzîndu-şi

[32] Hurmuzachi, *Documente*, supliment 1, partea a 5-a, Bucureşti, 1894, p. 30: memoriu întocmit de Sturdza despre situaţia ţărănimii, probabil în 1829.

[33] Georgescu, *Ideile*, pp. 31–32, 147–149.

scaunul în urma dezastruoasei campanii de la Prut a lui Petru cel Mare, şi cu toate că şi-a petrecut restul zilelor în exil în Rusia, ideile sale au fost bine cunoscute de gînditorii politici români la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea. Cererile boierilor de limitare a suzeranităţii otomane, teoria capitulaţiilor şi diversele argumente în sprijinul drepturilor istorice ale Principatelor datorau mult lui Cantemir.

În timp ce izvoarele autohtone asigurau continuitatea, gîndirea occidentală oferea intelectualilor români noi căi de organizare a experienţelor istorice. În afară de iluminism, Revoluţia franceză şi evenimentele epocii napoleoniene au lărgit perspectiva românilor despre ei înşişi şi despre Europa.[34] Au constatat că în luptele Marilor Puteri din acea perioadă erau simple obiecte de troc, dar au încercat, în acelaşi timp, să profite de rivalităţile internaţionale pentru a dobîndi independenţa prin eliberarea de sub dominaţia otomană şi chiar să realizeze o reorganizare politică internă. Revoluţia însăşi a avut puţini sprijinitori printre intelectualii români, dar aceştia au adaptat propriilor lor ţeluri diversele idei din literatura revoluţionară care a reuşit să pătrundă în Principate. Printre primele lucrări de acest gen care au ajuns la Bucureşti şi la Iaşi s-au numărat *De la souverainete du peuple*, Paris, 1790, şi *Le Manuel du citoyen*, Paris, 1791. Aceste broşuri, precum şi altele, erau aduse în Principate de agenţii republicani francezi, iar după 1796, de către consulii francezi, care se bucurau de acces liber la cele mai înalte niveluri ale societăţii din Moldova şi Ţara Românească, în saloanele boierilor şi ale mitropoliţilor. Un număr de greci, care foloseau Principatele drept bază pentru propriile lor activităţi antiotomane, şi de emigranţi polonezi propagau ideile revoluţionare printre boieri, în timp ce librarii, care aveau grijă de gusturile boierilor, considerau profitabil să aibă în stoc cărţi despre evenimentele recente din Franţa.[35]

Cu excepţia cîtorva români, mai ales la Bucureşti şi la Iaşi, care au fost prinşi de entuziasmul momentului, ideile revoluţionare şi conspiraţiile n-au găsit teren fertil în Principate. În ideile lor despre guvernare şi organizare socială, marii boieri şi înaltul cler s-au inspirat în primul rînd din experienţa istorică a propriei lor ţări. Între influenţele străine, cele mai puternice au fost acelea ale iluminismului conservator, care insista asupra raţiunii, cunoaşterii şi, în special, a ordinii. Mai mult ca sigur, principiul suveranităţii naţionale proclamat de revoluţionarii francezi a găsit sprijin

---

[34] A. Camariano, *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire în limba greacă şi română*, Bucureşti, 1946, pp. 59–63; A. Zub (ed.), *La Revolution Française et les Roumains*, Iaşi, 1989, pp. 17–52, 95–117, 147–162.

[35] Hurmuzachi, *Documente*, 19, partea I, Bucureşti, 1922, pp. 814–816.

imediat în rîndurile boierilor, însă programele politice şi sociale ale republicanilor francezi i-au umplut de teamă. Persoanele din Moldova şi din Ţara Românească predispuse să salute extinderea egalităţii politice şi a echităţii economice au fost puţine la număr şi nu s-au bucurat de popularitate. Burghezia română nu avea nici forţa numerică, nici coeziunea necesară pentru a formula şi a duce la îndeplinire o politică de interes comun. Acelaşi lucru poate fi spus despre elita intelectuală. Existau o sumă de indivizi, dar nu un grup organizat, care urmăreau ţeluri comune.

Gîndirea liberală îşi avea şi ea admiratorii ei în Principate, deşi influenţa globală a acesteia era mai mică decît a celorlalte curente. Principalul izvor al acestei gîndiri era Anglia, dar puţini intelectuali români aveau cunoştinţe directe despre gîndirea politică şi despre instituţiile engleze.[36] Prima vizită în Anglia a fost făcută de marele boier Nicolae Rosetti-Rosnovanu în 1818. În timpul acestei vizite, se pare că a făcut cunoştinţă cu lucrările lui Adam Smith şi David Ricardo, care, după unele indicii, au avut o influenţă durabilă asupra propriei sale gîndiri economice. Dar majoritatea intelectualilor români au intrat în contact cu liberalismul englez prin intermediul Franţei, în special al lui Montesquieu, lucrarea sa *De l'Esprit des lois* fiind cunoscută aproape de către toţi boierii reformatori.

Boierii români doreau să întemeieze noile lor instituţii politice pe baze teoretice ferme şi ca atare au acordat multă atenţie începuturilor societăţii civile şi evoluţiei ei ulterioare. Gîndirea lor nu dovedea prea multă originalitate, întrucît se mulţumeau să se inspire din ideile în circulaţie în Europa la acea vreme. Acceptau, în marea lor majoritate, teoria contractului la originea societăţii politice, dar formulările lor erau atît de generale, încît este imposibil să se identifice de unde le-au împrumutat. În orice caz, ideea contractului social devenise destul de larg cunoscută pe la începutul secolului al XIX-lea şi poate fi găsită în hrisoave domneşti şi în programele politice de la 1821. Scriitorii români erau de acord că trebuiau încheiate contracte, întrucît oamenii erau din fire fiinţe sociale şi realizau că această legătură le oferea cele mai favorabile condiţii de dezvoltare. Acceptau ideea generală a evoluţiei.[37]

---

[36] E. Vîrtosu, „Les Idees politiques de I. Tăutul, candidat au trône de Moldavie en 1829", în *Revue roumaine d'histoire*, 4/2, 1965, p. 279; *idem*, *Napoleon Bonaparte şi proiectul unei „republici aristo-democraticeşti" în Moldova, la 1802*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1947, p. 34.

[37] *Idem*, *1821: Date şi fapte noi*, Bucureşti, 1932, pp. 183–186: un memorandum din 1822.

După părerea lor, nici instituţiile sociale şi politice, nici natura însăşi nu erau imuabile. Se arătau însă puţin înclinaţi să facă speculaţii în legătură cu cauzele schimbării.

În aplicarea revoluţiei la propria lor istorie, boierii români au întrevăzut trei perioade distincte, pe care le-au denumit, în ordine, de aur, de argint şi de bronz. Considerau, evident, această succesiune ca un declin şi erau siguri că lumea contemporană lor nu era nici mai bună, nici mai fericită decît cele care o precedaseră. Părerea lor sumbră îşi avea originea în istoria recentă a Principatelor. Nu au ezitat deloc să clasifice regimul fanariot ca o epocă de bronz, de decadenţă, pe care au pus-o în contrast cu epoca de aur a celei de a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea, o perioadă de relativă stabilitate politică şi de înflorire culturală. Această noţiune a declinului apărea adesea în proiectele de reformă şi în alte scrieri politice, între anii '70 ai secolului al XVIII-lea şi anii '30 ai secolului al XIX-lea. Totuşi, în ciuda acestei evaluări pesimiste a propriei lor istorii recente, boierii şi intelectualii nu priveau în nici un caz către viitor cu resemnare. Dimpotrivă, erau făurari şi reformatori. Aveau exemplul Europei Occidentale şi erau impresionaţi de înaltul nivel de civilizaţie şi de puternicele instituţii politice de acolo, convinşi că, o dată ce se vor elibera de dominaţia străină, vor fi ei înşişi la înălţimea misiunii de construire a unei societăţi moderne.

Cu toate că majoritatea gînditorilor politici români recunoşteau contractul social ca origine a societăţii civile, nu acceptau nicidecum ideea că toţi membrii acesteia trebuie să fie egali. Aveau o concepţie ierarhică a societăţii. Bazîndu-şi ideile pe structurile existente în ţară, au împărţit societatea în două straturi: privilegiaţii şi oamenii de rînd. De obicei, se refereau la cei din urmă, numindu-i „popor" sau „norod", care-i cuprindea pe toţi locuitorii, cu excepţia boierilor şi a clerului. Pentru a se referi la boieri, foloseau adesea termenul de stare sau de ordine, ca în sintagmele „stările Ţării Româneşti" şi „toate ordinele naţiunii", dar nu era clar întotdeauna dacă termenul stare se referea la un strat subţire de privilegiaţi, precum boierii, sau era pur şi simplu un termen general mai larg desemnînd o categorie socială. Toţi gînditorii politici ai acestei perioade i-au tratat pe boieri ca pe o stare, dar nici unul nu a acordat aceeaşi distincţie clerului, preferînd să-l includă printre boieri, o practică sugerînd lipsa înţelegerii ideii de clasă socială.[38] Punînd întregul cler, fără discriminare, la

[38] Hurmuzachi, *Documente*, serie nouă, I, Bucureşti, 1962, pp. 99–100: Boierii moldoveni către prinţul Repnin, 27 iulie 1775; *ibid.*, pp. 110–111: Mitropolitul Ungrovlahiei către Repnin, august 1775.

un loc cu boierii, gînditorii politici ignorau puternicele diferențe economice și sociale între înaltul cler și preoții de parohie. Mai mult decît atît, faptul că nu au reușit să recunoască clerul ca o stare separată își găsea originea în evoluția istorică a Bisericii Ortodoxe, ai cărei conducători, așa cum am văzut, se identificau cu boierii în treburile publice. Din aceste motive, boierii și intelectualii perioadei pe care o studiem au acordat clerului un rol pur spiritual în societate, negîndu-i importanța politică.

Boierii, în marea lor majoritate, erau convinși că propria lor clasă era de fapt forța politică conducătoare și tindeau să-și identifice interesele cu cele ale țării în întregime. Dar erau divizați atunci cînd era vorba de cine anume este îndrituit să aibă statutul de boier. Boierii care se considerau pămînteni (nu fanarioți greci) susțineau că puteau fi numiți boieri numai cei a căror genealogie începea în perioada în care se formaseră Țările Românești și care fuseseră răsplătiți pentru servicii aduse la vremea aceea. Dar boierii care erau de origine greacă și care își datorau statutul domnilor fanarioți argumentau că noblețea își avea originile în funcțiile politice înalte îndeplinite. Cu toate acestea, amîndouă părțile erau de acord asupra specificității rangului nobiliar.[39] Acest sentiment a devenit și mai puternic în primele decenii ale secolului al XIX-lea, fără doar și poate ca rezultat al sporirii contactelor dintre boieri și nobilimea vest-europeană. Folosirea blazonului, de pildă, a fost adoptată din practica occidentală și a reprezentat o încercare a vechilor familii boierești de diferențiere de noii boieri. Totuși, marii boieri, autohtoni și greci, au strîns rîndurile împotriva boiernașilor, a boierilor mijlocii și a persoanelor ce nu erau de neam nobil, care căutau să intre în rîndurile elitei. Iordache Rosetti-Rosnovanu și Mihai Sturdza au cerut menținerea unei aristocrații, considerînd-o necesară pentru stabilitatea și continuitatea socială. Boierii de rang mai mic argumentau însă că nu exista decît o singură clasă boierească și se plîngeau că împărțirea acesteia în categorii separate, pe criteriul slujbelor la stat, era artificială și nedreaptă. Ocazional, marii boieri puteau fi autocritici, tocmai datorită faptului că erau conștienți de răspunderile pe care și le asumaseră în calitate de membri ai unei elite. Iordache Rosetti-Rosnovanu i-a avertizat pe privilegiați ca nu cumva să devină o povară pentru societate, trăind pe seama țării și nedînd nimic în schimb. În mod special, considera neraţional sistemul fiscal care-i scutea de taxe pe cei bogați și a cerut legiferarea unui singur impozit, plătibil de toți, indiferent de statut social.[40]

---

[39] Rîmniceanu, *Despre originea românilor*, pp. 242–245; D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, III, București, 1859, p. 139.

[40] D. Greceanu, „O închipuire a lui I. Rosetti-Rosnovanu", în *Arhiva*, I II, 1898, pp. 603–605.

Cei mai mulţi gînditori din rîndurile boierimii care s-au aplecat asupra problemelor sociale nu erau în nici un caz indiferenţi faţă de celelalte clase. Manifestau o simpatie autentică pentru ţărani şi au aprobat abolirea iobăgiei în 1746 şi în 1749. Apreciind că, în calitate de furnizori de hrană, ţăranii erau segmentul cel mai valoros al populaţiei, mulţi dintre ei au sugerat chiar că trebuie să se facă mai mult pentru aceştia. Toţi boierii înclinau să considere că poverile fiscale excesive şi administraţia coruptă se făceau vinovate de persistenţa sărăciei la sate. Nu concepeau încă existenţa unei probleme ţărăneşti şi nu aveau nici un plan de rezolvare a racilelor economice şi sociale. N-aveau mare lucru de spus despre burghezie ca o clasă, întrucît aceasta nu reprezenta o forţă socială semnificativă. Manifestau însă o oarecare preocupare pentru oraşe şi pentru orăşeni datorită rolului acestora în stimularea activităţii economice.

Adevărata vocaţie a scriitorilor boieri era gîndirea politică. Aceştia au elaborat proiecte de reformă constituţională şi administrativă de mare originalitate, dar n-au făcut nici o încercare să-şi ascundă prejudecăţile de clasă şi şi-au rezervat exercitarea puterii. Erau convinşi că monarhia este cea mai potrivită formă de guvernămînt pentru Principate, acceptînd-o ca un produs natural al dezvoltării constituţionale europene din Evul Mediu pînă la începutul secolului al XVIII-lea. Nu puteau însă cădea de acord asupra tipului exact de monarhie care ar fi fost cel mai avantajos în epoca nouă.

Majoritatea preferau absolutismul luminat, o alegere care se potrivea cu admiraţia lor evidentă pentru Ecaterina a II-a. Dar considerau respingător regimul fanariot. Aveau puţine speranţe că o guvernare luminată ar putea fi introdusă în Principate atîta vreme cît acestea erau administrate de străini, deşi recunoşteau că unii domnitori, precum Alexandru Ipsilanti, fuseseră, prin intenţie şi faptă, monarhi luminaţi.

Mulţi boieri preferau monarhia constituţională, prin care înţelegeau pur şi simplu un stat boieresc. Marii boieri, în mod special, preferau această formă întrucît erau siguri că le va da posibilitatea să-şi extindă propria putere şi să o limiteze pe cea a domnitorului. Caracteristic în acest sens a fost un program de acţiune întocmit la Iaşi în 1782, intitulat *Unirea boierilor pămînteni*, în care autorii acestuia, la adăpostul anonimatului, şi-au declarat intenţia de a rezista tuturor eforturilor dinăuntrul sau din afara ţării de a le micşora „onoarea“ clasei boiereşti şi „bunăstarea“ patriei. Semnificativă în acest document este identificarea propriilor privilegii cu prosperitatea şi ordinea ţării lor în general, o formulă ce s-a repetat în numeroase scrieri boiereşti din primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Ideea unei republici îşi avea şi ea sprijinitorii ei, dar majoritatea erau mari boieri, care o concepeau, aşa cum făcuseră cu monarhia constituţională, drept un mijloc de limitare a prerogativelor domnului şi de asigurare a predominării propriei lor clase. Se gîndeau într-adevăr la o oligarhie aristocratică, o idee pe care au prezentat-o pentru prima oară în memorandumurile moldoveneşti adresate Ecaterinei a II-a în 1770. Aceştia propuneau ca guvernarea Principatului să fie încredinţată unui număr de 12 boieri, jumătate cu puteri legislative, jumătate cu funcţiuni judecătoreşti. Scopul lor imediat era preîntîmpinarea reîntoarcerii domnitorilor fanarioţi după încheierea ostilităţilor între Rusia şi Turcia. Mai cuprinzător prin caracterul său reprezentativ a fost proiectul unei „republici aristo-democraticeşti", redactat probabil de către logofătul Dimitrie I. Sturdza în 1802, reprezentînd gîndirea boierilor mai liberali. Deşi nu aveau nici o intenţie să-şi diminueze rolul în treburile publice, ei preconizau participarea la guvernare a unor elemente din întreaga ţară într-un divan de jos, ai cărui membri urmau să împartă anumite funcţii executive şi legislative cu marii boieri, care făceau parte din divanul mare. Boierii liberali şi-au exprimat şi preocuparea pentru învăţămînt şi pentru sănătatea populaţiei şi au cerut tratament egal atît pentru cei mari, cît şi pentru cei mici în instanţele de judecată şi eliminarea abuzurilor în stabilirea şi strîngerea impozitelor.

Ideile lui Sturdza au reprezentat limita extremă a republicanismului din acea perioadă; toţi autorii citaţi s-au opus cu fermitate guvernării de către oamenii de rînd. Ion Tăutu vorbea despre „anarhia gloatei" şi era deosebit de critic faţă de evenimentele din 1789 din Franţa şi faţă de republica instaurată în urma acestora; Mihai Sturdza şi-a exprimat convingerea că „domnia celor mulţi" va duce cu timpul la tulburări sociale; Naum Rîmniceanu se arăta alarmat de amploarea frămîntărilor populare din Ţara Românească, din 1821, pe care le-a definit drept anarhie.

Cu toate că puteau avea idei diferite cu privire la formele de guvernare, marii boieri şi alţii erau întru totul de acord asupra necesităţii îmbunătăţirii structurilor acesteia. Reformele lor vizau în primul rînd o administraţie coruptă şi ineficientă şi inegalităţile în impozitare. Erau unanimi în cerinţele lor ca funcţionarii publici să fie numiţi pe termene fixe şi să fie demişi doar cînd existau motive suficiente pentru aceasta. Principala cauză a corupţiei le era clară: modul haotic în care erau plătiţi dregătorii. De aceea doreau să abolească havaieturile şi să introducă lefuri fixe pentru toate categoriile de dregători. Aceste inovaţii erau menite să ducă, gîndeau ei, la schimbări fundamentale în rolul dregătorilor; de aci înainte, ei ar fi înce-

tat să mai fie slujitori ai domnitorului, văzîndu-și posturile doar ca surse de venit, și ar fi devenit angajați ai statului, cu răspunderi față de populație, dînd seamă pentru acțiunile lor. Urmînd acest raționament, meritele și educația, iar nu bogăția sau neamul, ar fi fost criteriul de numire într-o slujbă publică. Nu vedeau nici o contradicție între aceste sentimente și principiul conducerii boierești, pentru că ei erau cei care monopolizau învățămîntul superior și experiența în administrație și nu aveau nici un fel de dubii în privința propriilor lor merite. Opiniile despre fiscalitate erau cît se poate de diverse. Unii boieri susțineau că impozitele ar trebui, conform tradiției, să fie percepute pe persoană, dar un număr din ce în ce mai mare dintre aceștia credeau că un singur impozit pe proprietate și venit, fără scutiri bazate pe clase sau pe ranguri, ar fi mai drept și ar aduce mai multe venituri. Toți cei ce pledau pentru o reformă fiscală argumentau că principalul scop al impozitării trebuia să fie acela de a asigura statului mijloacele necesare de îndeplinire a funcțiilor sale.

Un număr de boieri nu priveau reforma politică și fiscală în sine, ci ca un mijloc de asigurare a ordinii și prosperității. Marele boier Dinicu Golescu era un reprezentant tipic al acestui grup. Criticînd înapoierea în care căzuseră Principatele, Dinicu Golescu se inspira pentru a găsi remedii din cele văzute în timpul călătoriilor sale în Europa Centrală și Apuseană, între 1824 și 1826.[41] Nota în mod special progresul tehnic și învățămîntul pe scară largă drept bază a civilizației europene și nu avea nici o îndoială că acestea puteau sluji tot atît de bine ca izvoare ale unei renașteri în Țările Române. Observațiile sale confirmau credința sa că progresul uman depindea în ultimă instanță de rațiune și de o viguroasă viață morală și spirituală; în felul acesta a dus mai departe tradițiile iluminismului românesc pînă în cel de-al treilea deceniu al noului veac.

Un semn important de schimbare în mentalități a fost preocuparea crescîndă pentru drepturile individuale. Un astfel de punct de vedere venea în contradicție cu preocuparea aproape exclusivă a legislației românești în privința drepturilor colective, o poziție evidentă în atitudinea față de proprietate. Un indiciu timpuriu al schimbării a fost modul în care a fost definită legea în *Sobornicescul Hrisov*, din 1785, și anume, ca un instrument de garantare a proprietății private.[42] Cuprinzătorul *Cod al lui Callimachi* din 1817 a subliniat această idee cu și mai multă putere, declarînd că

---

[41] Despre Golescu, vezi Introducerea lui Mircea Anghelescu la Dinicu Golescu, *Scrieri*, București, 1990, pp. V–LXI.

[42] *Sobornicescul Hrisov*, ediție critică, București, 1958, p. 20.

dreptul la proprietate este un drept absolut.[43] Intelectualii români de după 1800 au subscris în general acestei idei. De pildă, în 1822, Ion Tăutu a numit deţinerea individuală de proprietate ca un drept imprescriptibil şi s-a opus confiscării ei în afara legii, iar Nicolae Rosetti-Rosnovanu a vorbit în mod repetat despre „dreptul sacru la proprietatea individuală". Astfel de idei reflectau de asemenea poziţia militantă adoptată de boierii proprietari de moşii în privinţa proprietăţii, aceştia fiind angajaţi în înlocuirea controlului tradiţional limitat asupra propriilor moşii prin proprietatea particulară deplină. Aceeaşi idee de proprietate a fost îmbrăţişată cu entuziasm de clasa mijlocie în formare.

În spatele apărării libertăţilor personale a stat o concepţie în schimbare asupra legii. În cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, domnitorii şi juriştii români au tratat legea ca un instrument al guvernării instituite de Dumnezeu, dar după 1800 a căpătat din ce în ce mai multă circulaţie ideea că legea era un fenomen natural, şi anume, o instituţie creată de om, rezultînd din experienţa sa socială. Cei ce se preocupau de probleme sociale cereau garantarea securităţii persoanei şi respectarea libertăţilor fundamentale; în numeroase proiecte de constituţie şi de alte reforme întocmite între 1800 şi 1830 au inclus prevederi asigurînd egalitatea în faţa legii, libertatea cuvîntului şi a presei şi dreptul de a călători nestînjenit în străinătate.[44]

Sprijinitorii drepturilor individuale nu impuneau nici un fel de criterii religioase în acordarea şi respectarea acestor drepturi, cu excepţia islamismului, pe care îl asociau cu dominaţia otomană, întrucît considerau libertatea religioasă un atribut al omului tot atît de firesc ca şi libertatea cuvîntului. Neglijarea datinilor religioase şi creşterea spiritului laic în rîndurile celor instruiţi în secolul al XVIII-lea au promovat acest spirit de toleranţă. Opoziţia intelectualilor români faţă de islamism (unanimă) şi faţă de catolicism (larg răspîndită) avea puţin de a face cu credinţele religioase. Mai curînd, intelectualii români se opuneau acestor religii pe temeiul că o creştere a influenţei lor ar duce la extinderea puterii politice şi economice

---

[43] *Codul Callimach*, ediţie critică, Bucureşti, 1958, pp. 223, 225 (§§ 461–465).

[44] I. Rosetti-Rosnovanu, „În scurt luare-aminte pentru oareşcari îndreptări... în administraţie de acum a Moldovei" (1818), în *Documente privind istoria României: răscoala din 1821*, I, Bucureşti, 1959, pp. 121–124; D. Sturdza, „Plan sau o formă de oblăduire republicească aristo-democraticească" (1802), în Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte*, pp. 35–36; D. V. Barnoschi, *Originile democraţiei române, Cărvunarii: Constituţia Moldovei dela 1822*, Iaşi, 1922, pp. 155–158, 223–225, 232–239; A. D. Xenopol, „Primul proiect de constituţiune a Moldovei", în *Analele Academiei Române*, Memoriile Secţiunii Istorice, seria a II-a, 20, 1897–1898, pp. 136–160.

otomane şi austriece. „Chestiunea evreiască", care a devenit acută în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, nu avea încă prea mare importanţă datorită numărului relativ redus de evrei în fiecare dintre cele două Ţări Române. Cu excepţia islamismului, toate celelalte religii se bucurau în mare măsură de toleranţă; adepţii acestora aveau dreptul de a-şi construi lăcaşuri de cult, beneficiau de unele scutiri fiscale şi erau admişi în şcolile publice. Codul lui Callimachi a menţionat succint această problemă: „Diferenţele religioase nu afectează drepturile individuale".[45]

O preocupare constantă a scriitorilor români era căutarea unei ideologii care să lege trecutul cu prezentul şi să reconcilieze drepturile individuale cu răspunderile colective. Ei au fost atraşi din ce în ce mai mult de ideea de naţiune. Cu toate că scrierile lor despre acest subiect nu au constituit o doctrină coerentă privind ideea de naţiune, separată şi independentă, ca să nu mai vorbim de o ideologie naţională, conştiinţa etnică, aflată la temelia amîndurora era deja bine definită. Avea două izvoare principale: bizantin-ortodox şi, eclipsat, treptat de către aceasta, teoria originii romane ale românilor şi latinitatea limbii lor. Autorii memorandumurilor către dregătorii ruşi din timpul războiului cu Imperiul Otoman din 1768–1774 îşi spuneau colonişti romani, fără îndoială o sugestie că o astfel de descendenţă le permitea să se facă auziţi la viitoarele negocieri de pace. Autorul anonim al memorandumului din 1807 către Napoleon, cerînd sprijin pentru o Moldovă independentă, descria războaiele dintre daci şi romani, romanizarea Daciei şi continuitatea vieţuirii romanilor pe acele meleaguri după retragerea legiunilor romane de către împăratul Aurelian în a doua jumătate a secolului al III-lea.[46] Alţi scriitori — Chesarie de Rîmnic, Naum Rîmniceanu şi boierul Dinicu Golescu — evocau originile romane ca un motiv puternic de re-europenizare a românilor şi puneau în contrast gloria vremurilor romane cu decadenţa inaugurată de suzeranitatea otomană şi administraţia fanariotă. Ideea originii romane nu a fost, desigur, o invenţie a secolului al XVIII-lea. Cronicarii moldoveni şi munteni din secolul al XVII-lea acceptaseră ca evidentă moştenirea străbună. Noutatea adusă de perioada pe care o studiem a fost folosirea acestei origini pentru susţinerea revendicărilor politice şi stimularea unei renaşteri naţionale.

---

[45] *Codul Callimach*, 81 (§§ 45, 47).

[46] V. Georgescu, *Memoires et projets de réforme dans les Principautes Roumaines, 1769–1830*, Bucureşti, 1970, p. XIX; E. Vîrtosu, „Napoleon Bonaparte şi dorinţele moldovenilor la 1807", în *Studii: Revistă de istorie*, 18/2, 1965, pp. 411–412.

O altă noutate era atenţia pe care o dădeau dacilor cîţiva intelectuali români.[47] Romanii, recunoşteau ei, îi înnobilaseră pe români, iar dacii, ca locuitorii dintîi ai acestui pămînt, le acordaseră prioritate faţă de toate celelalte populaţii care se stabiliseră pe teritoriul vechii Dacii. Revendicîndu-i pe daci ca strămoşi alături de romani, scriitorii români puteau să demonstreze o prezenţă neîntreruptă de peste 2000 de ani pe ambele versante ale Carpaţilor. Acest sentiment dacic era produsul secolului al XVIII-lea. Cronicarii secolului al XVII-lea respinseseră fără ezitare ideea că romanii sofisticaţi şi dacii barbari s-ar fi putut amesteca între ei.[48]

Conştiinţa etnică crescîndă a fost însoţită de un simţ mai înalt al patriotismului. Pentru majoritatea scriitorilor noştri, termenul însemna dragoste de ţară. Dar pentru unii, patriotul era şi acela care se străduia activ să promoveze binele public şi fericirea generală. Această obligaţie avea cîteodată nuanţe romantice ca, de pildă, în lucrarea lui Naum Rîmniceanu *Despre originea românilor* (c. 1801–1802): „Patrie, dulce nume, ca o veche amintire de familie, o moştenire de la începuturile noastre pe care inima noastră o îmbrăţişează, tu întreci orice dorinţă şi eşti veşnic în memoria mea."[49]

În centrul conştiinţei etnice în plină afirmare a intelectualilor români şi al viziunii optimiste a acestora cu privire la viitor se afla certitudinea că Principatele erau parte a Europei. Ei îndrăgeau vechea idee că Ţările Române slujiseră de veacuri întregi ca apărători ai Europei împotriva valului otoman şi considerau regimul fanariot, care le accentuase supunerea faţă de otomani, drept o ruptură cumplită în legătura lor naturală cu Europa. Acum, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, se străduiau să restabilească vechile lor legături cu Europa, pe măsură ce slăbea suzeranitatea otomană şi Principatele îşi reluau încet-încet relaţiile comerciale şi culturale cu Apusul. Apăruse o imagine a Europei luminate, o lume în care ştiinţa şi învăţătura deschiseseră calea către o bunăstare materială neîntîlnită şi către înălţarea gîndirii umane. Primul care a scris în termeni elogioşi despre Europa ca „izvor de cultură şi lumină" fusese mitropolitul Moldovei, Gavriil Callimachi în 1733, însă după 1800 astfel de gînduri începuseră să devină un lucru comun.

---

[47] Rîmniceanu, *Despre originea românilor*, pp. 245–247; I. Văcărescu, prefaţă la *Observaţii sau băgări dă seamă asupra regulelor şi orînduelelor gramaticii rumîneşti*, Rîmnic, 1787, în *Bibliografia românească veche, 1508—1830*, II, p. 319; T. Codrescu, *Uricariul*, II, Iaşi, 1852, pp. 198–199: *Anaforaua pentru pronomiile Moldovei*, 1827

[48] O. Babu-Buznea, *Dacii în conştiinţa romanticilor noştri*, Bucureşti, 1979, pp. 5–29

[49] Rîmniceanu, *Despre originea românilor*, pp. 247–248.

Cîţiva scriitori au mers chiar mai departe. Ei au conceput Europa şi Răsăritul ca două lumi total diferite din punct de vedere cultural şi politic: prima era dinamică şi susţinea inovaţia şi progresul, în timp ce cea de-a doua era sinonimă cu rutina şi stagnarea. Ei au plasat Principatele clar de partea Europei. Dacă, argumentau ei, Moldova şi Ţara Românească păreau atît de diferite de Franţa şi de Austria, cauza trebuia căutată în îndelungata lor izolare de restul continentului şi în instituţiile şi obiceiurile nepotrivite firii lor, ce le fuseseră impuse cu de-a sila. Ei au folosit un astfel de raţionament ca să-şi justifice cererile de a se pune capăt dominaţiei otomane, subliniind că structurile unei civilizaţii orientale nu puteau să garanteze progresul unui popor european.

4
ÎNCEPUTURILE UNUI STAT MODERN

Între izbucnirea războiului grec de independenţă în 1821 şi revoluţiile de la 1848 au început să se întrevadă contururile României moderne. Moldova şi Ţara Românească s-au apropiat şi mai mult de unire şi independenţă, prin eforturile unei noi elite din rîndurile boierimii şi ale burgheziei şi prin intervenţia Marilor Puteri. Schimbările instituţionale au pus ordine în administraţia guvernamentală, au permis experimentul adunărilor reprezentative şi au stimulat formarea unor grupări politice distincte atît prin ideologie, cît şi prin statut social. Societatea însăşi a devenit mai cosmopolită şi mai complexă pe măsură ce oraşele creşteau ca număr, mărime şi diversitate etnică şi pe măsură ce diferenţierea şi mobilitatea socială se accelerau sub impulsul modelelor economice şi culturale în plină schimbare. În economie, producţia a crescut atît în industrie, cît şi în agricultură, dar structurile continuau să reziste inovaţiei. La baza schimbărilor economice şi sociale se aflau contactele în plină dezvoltare cu Occidentul. Nici un aspect semnificativ al vieţii publice şi private a elitei şi a celor care aspirau să se încadreze în aceasta nu a scăpat amprentei Europei.

RĂSCOALA DE LA 1821

În primăvara anului 1821, Ţara Românească a fost scena unei mişcări sociale şi naţionale complexe. O răscoală de mari proporţii, mai ales ţărănească, ce a izbucnit în Oltenia, a cuprins cea mai mare parte a Principatului. Cauzele sale se regăseau parţial în condiţiile insuportabile ale pămîntului şi parţial în abuzurile fiscale şi administrative ale dregătorilor locali. La alt nivel, cîţiva boieri se străduiau să pună capăt suzeranităţii otomane, în timp ce alţii se concentrau asupra izgonirii fanarioţilor. Acţiunile lor răspundeau direct puternicului sentiment patriotic şi reprezentau o manifestare de conştiinţă naţională care-şi găsise deja expresia

teoretică în proiectele boierilor reformatori. Cerinţele economice şi sociale ale ţăranilor şi aspiraţiile politice ale boierilor s-au intersectat în mişcarea condusă de Tudor Vladimirescu, una dintre cele mai influente personalităţi din istoria modernă timpurie a românilor.

Vladimirescu, boierii şi ţăranii au fost stîrniţi să pornească la acţiune de revolta generală împotriva dominaţiei otomane din Europa de Sud-Est, iniţiată de greci, uniţi într-o organizaţie secretă, Philike hetairia. Înfiinţată la Odessa în 1814, această societate a crescut numeric neîncetat, iar în primăvara anului 1821 avea ramuri aproape în toate centrele comerciale principale din Mediterana Răsăriteană şi din Europa de Sud-Est. La început, a fost exclusiv greacă, dar în curînd, pentru a-şi atinge scopurile, conducătorii acesteia au recunoscut nevoia unui sprijin mai larg. De aceea, pentru a asigura victoria Crucii asupra Semilunii, au făcut o chemare la unire a tuturor creştinilor din Turcia europeană. Pentru a-i cîştiga de partea lor pe conducătorii românilor, sîrbilor şi bulgarilor, eteriştii au făcut cunoscut că proiectul lor se bucura de sprijinul deplin al Rusiei, al cărei prestigiu printre aceştia era enorm datorită apărării tradiţionale a ortodoxiei şi a victoriilor ei militare asupra turcilor. Conducătorii societăţii au mers atît de departe încît l-au înfăţişat pe ţarul Alexandru ca fondator al organizaţiei lor. Primele ramuri ale Eteriei din Ţările Române au fost înfiinţate la Galaţi, Bucureşti şi Iaşi, dar membrii lor erau în mare majoritate greci. În mod semnificativ, li s-au alăturat doar cîţiva boieri români.[1]

Eteria a luat iniţiativa organizării revoltei în Ţările Române în 1821, dar, la început, i-a conferit doar un rol secundar, acela al unei acţiuni de întîrziere, în timp ce confruntarea decisivă trebuia să aibă loc între greci şi turci în Peloponez. Cu toate acestea, pe tot parcursul anului 1820, societatea s-a pregătit pentru o eventuală acţiune militară, atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească, iar în toamna aceluiaşi an, conducătorii militari angajaţi în cauza Eteriei — Iordache Olimpiotul, comandantul gărzilor domnitorului Ţării Româneşti, şi asociaţii săi Ioan Farmache şi Sava Fochianos (Bimbaşa Sava) — erau gata să pornească la semnalul potrivit. Conducătorii Eteriei, care s-au întîlnit la Ismail, la Dunărea de Jos, în octombrie, pentru a plănui o revoltă generală a popoarelor balcanice în sprijinul cauzei greceşti, au hotărît ca eteriştii şi simpatizanţii lor din Principate să intre în conflict doar dacă forţele otomane ar fi trecut Dunărea. Pe vremea aceea, o astfel de acţiune părea improbabilă, întrucît ar fi încălcat tratatele existente cu Rusia şi ar fi oferit astfel un pretext pentru o intervenţie

---

[1] N. Camariano, „Planurile revoluţionare ale eteriştilor din Bucureşti şi colaborarea lor cu Tudor Vladimirescu", în *Studii: Revistă de istorie*, 20/6, 1967, p. 1165.

rusă. Dar conducătorii eterişti au considerat înțelept să continue mobilizarea simpatizanţilor şi strîngerea de provizii la Iaşi, Bucureşti şi în alte puncte strategice. S-au străduit, de asemenea, să cîştige de partea lor pe cel puţin unul dintre cei doi domnitori, pentru a garanta un flux neîntrerupt de provizii din Rusia către ei înşişi şi către alţi insurgenţi de la sud de Dunăre.

Cea mai importantă hotărîre luată la Ismail a fost aceea de a-l trimite pe Alexandru Ipsilanti în Grecia pentru a iniţia mult aşteptata revoltă. Acesta era fiul lui Constantin Ipsilanti, domnul Ţării Româneşti (1802–1806; 1806–1807), general maior în armata rusă şi aghiotant al ţarului. Avea legături cu familiile din Fanar şi cu marii boieri din Ţările Române şi constituia astfel o legătură vitală între Eterie şi sprijinitorii săi din Europa de Sud-Est şi, după părerea multora, un garant al sprijinului rusesc. Ipsilanti era „gardian" al societăţii. Nu-şi asumase rolul de „conducător", întrucît eteriştii considerau că, pentru succesul activităţii lor de recrutare, printre alte popoare ortodoxe, era esenţial ca ţarul să fie în fruntea acestei societăţi. În plus, Ipsilanti se considera el însuşi agent al ţarului.

În săptămînile care au urmat întîlnirii de la Ismail, Ipsilanti a modificat drastic planul iniţial de operaţiuni. A hotărît să înceapă războiul grec de independenţă în Principate, pentru că rapoartele venite din Grecia arătau clar că pregătirile de revoltă erau departe de a fi încheiate acolo, iar forţele greceşti ar fi avut puţine şanse de succes împotriva unei armate turceşti mai bine organizate şi mai bine echipate. În plus, folosirea Moldovei şi a Ţării Româneşti ca trambulină a operaţiunilor militare se bucura de mai multe atuuri. Ipsilanti era convins că în ambele Principate cauza greacă se va bucura de sprijin entuziast. Atît el, cît şi alţii gîndeau că marii boieri, prin educaţie şi prin îndelungata lor asociere cu familiile fanariote, aparţineau lumii greceşti şi erau siguri că boierii îşi vor folosi puterea politică şi resursele economice pentru promovarea cauzei elenismului. Erau astfel încredinţaţi că întregul aparat administrativ al celor două Principate va cădea rapid în mîinile lor. Nu erau mai puţin optimişti nici în legătura cu contribuţiile militare la care se aşteptau. În afară de boieri, de Iordache Olimpiotul şi de aliaţii acestuia, s-au bizuit din ce în ce mai mult pe un conducător în afirmare, originar din Oltenia, Tudor Vladimirescu, care îşi asigurase adepţi devotaţi în straturile mai umile ale societăţii. Proximitatea Rusiei faţă de Principate era un argument în plus pentru această acţiune, eteriştii legînd succesul lor de sprijinul imediat şi neprecupeţit al ţarului. Pentru a-şi coordona propriile lor activităţi cu ţelurile ruseşti în această regiune, ei îi iniţiaseră în planurile secrete ale Eteriei pe consulii

ruşi de la Iaşi şi de la Bucureşti, Andrei Pisani şi Aleksandr Pini. Ambii consuli îşi folosiseră deja influenţa lor considerabilă pe lîngă domnitorii Moldovei şi Ţării Româneşti pentru a asigura numirea unor simpatizanţi eterişti în funcţiile cheie din administraţia centrală şi de la judeţe.[2] Astfel, boierii care se obişnuiseră cu regimul otoman au fost înlocuiţi cu boieri mai tineri şi mai liberali, precum Nicolae Rosetti-Rosnovanu, care a devenit vistier la vîrsta de 24 de ani. Poate că persoana cea mai importantă recrutată în sprijinul cauzei greceşti a fost domnitorul Moldovei, Mihai Suţu, care a pus resursele ţării sale şi averea personală la dispoziţia Eteriei. În schimb, spera să ajungă domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti îndată ce trupele ruseşti ar fi intrat în Moldova.

Ipsilanti şi confraţii săi au făcut pregătirile finale pentru răscoală în noiembrie 1820. Au plănuit să mobilizeze o forţă mică în Basarabia şi să pornească acţiunea armată prin trecerea Prutului şi prin mobilizarea unui număr mare de boieri şi de alţi simpatizanţi în sprijinul cauzei lor. Considerau aceste operaţiuni drept un mijloc de a abate forţele otomane din Grecia, care urma totuşi să fie centrul insurecţiei. După intrarea în Moldova, Ipsilanti intenţiona să înainteze cît de rapid posibil prin Principate, strîngînd în drum oameni şi provizii, să treacă Dunărea şi să conducă o revoltă generală a creştinilor împotriva dominaţiei turceşti.

Ipsilanti şi sprijinitorii săi aveau motive întemeiate să creadă că boierii moldoveni şi munteni îi vor sprijini, întrucît mulţi dintre aceştia erau dornici să pună capăt dominaţiei politice şi economice otomane. Boierii înşişi erau impresionaţi în mod deosebit de relaţiile aparent strînse între greci şi oficialităţile ruse din Principate, precum şi de iminenţa unei intervenţii militare ruse, întrucît continuau să-şi pună speranţa în armatele ruseşti pentru eliberarea de sub turci. Eteriştii erau conştienţi de aşteptările românilor (şi ale celorlalte popoare balcanice) şi exagerau în mod continuu sprijinul rusesc pentru cauza lor.

Aşa cum aveau să arate evenimentele, Eteria supraestimase serios simpatia de care se bucura propria cauză în rîndurile claselor de sus româneşti. Cu toate că un număr de boieri de frunte — printre care Grigore Ghica, viitorul domn al Ţării Româneşti, şi membri ai familiilor Filipescu, Văcărescu şi Sturdza — şi de capi ai bisericii din ambele Ţări Române salutau insurecţia ca mijloc de a pune capăt dominaţiei otomane o dată pentru totdeauna, aceştia intenţionau, de asemenea, să abolească regimul fanariot

---

[2] M. T. Radu, *1821: Tudor Vladimirescu şi revoluţia din Ţara Românească*, Craiova, 1978, pp. 242–261.

şi să elimine concurenţa greacă în dobîndirea unor funcţii politice şi a unor avantaje economice. Mai erau alţi boieri care gîndeau că o astfel de acţiune poate fi preludiul necesar al unei reforme sociale şi politice de mult aşteptate. Practic toţi boierii, fie ei conservatori, fie liberali, erau puternic influenţaţi de noul patriotism care respingea dominaţia străină ca de nesuportat. În consecinţă, puţini boieri români (şi puţini români în general) au venit în sprijinul Eteriei.

Iniţiativa unei revolte armate a românilor nu a venit din partea precauţilor boieri din Bucureşti şi din Iaşi, ci din partea unui conducător provincial de origine mai modestă, Tudor Vladimirescu. Născut în 1780, într-o familie de ţărani liberi din Oltenia, acesta a intrat din copilărie în slujba unui boier din Craiova, unde a învăţat să citească în limba maternă şi a reuşit să se descurce în greacă. La vîrsta de 18 ani, după obiceiul local, a intrat în rîndurile pandurilor. Mai tîrziu, a devenit administratorul a două moşii aparţinînd stăpînului său şi, ca atare, avea datoria să ducă animalele la tîrg în Transilvania. Încetul cu încetul, a strîns destui bani ca să facă acelaşi negoţ pe cont propriu. În acelaşi timp, a intrat în slujba statului ca vătaf de plai în judeţul Gorj, slujbă pe care a cumpărat-o. Era scutit acum de toate podvezile (prestaţii de transport) şi de toate angaralele (obligaţii în muncă) pe care dregătorii le puteau cere ţăranilor liberi şi avea şi el dreptul la o zi pe an de clacă de la toate capetele de familie din plaiul său. Ca vătaf, dobîndise o experienţă militară valoroasă în fruntea unui corp de voluntari în armata rusă în timpul războiului din 1806–1812. După război şi-a cumpărat o altă slujbă de vătaf şi, treptat, a acumulat o avere considerabilă din negoţ, mai ales din exportul de animale şi de grîne în Transilvania şi Ungaria, precum şi din arendarea altor moşii boiereşti. A început să-şi cumpere pămînt, intrînd astfel în rîndurile boiernaşilor. Era hotărît şi ambiţios, iar în raporturile cu ceilalţi se manifesta rezervat. Vladimirescu a fost atras în plănuirea revoltei greceşti din Principate de către Iordache Olimpiotul, cu care rămăsese în contact strîns de pe vremea războiului din 1806–1812, şi de către Constantin Samurcaş, mare boier şi caimacam (adică locţiitor al domnului) în Oltenia. Aceştia, împreună cu alţii, care erau hotărîţi să răstoarne stăpînirea otomană, l-au considerat pe Vladimirescu cel mai capabil şi cel mai nimerit comandant militar să mobilizeze o armată destul de numeroasă.

Vladimirescu a dus negocieri ample atît cu eteriştii, cît şi cu boierii din Bucureşti, în perioada noiembrie 1820 — sfîrşitul lunii ianuarie 1821. A fost iniţiat în planurile de operaţiuni ale Eteriei în Ţările Române şi a fost prezentat consulului rus, Pini, care pusese contactele şi prestigiul funcţiei sale la dispoziţia Eteriei. În ciuda cooperării sale strînse cu eteriştii,

Tudor Vladimirescu nu a devenit membru al acestei societăţi.[3] Nici nu a intenţionat să-şi subordoneze propriile sale obiective ţelurilor lor. Vladimirescu vedea revolta, mai întîi de toate, ca un prilej de a pune capăt stăpînirii otomane şi de a reafirma independenţa Ţării Româneşti. Urmărea însă în plus să realizeze o schimbare economică şi politică, în special să promoveze interesele politice ale boiernaşilor împotriva marilor boieri şi să uşureze poverile economice ale ţărănimii. Urmărirea acestor ţeluri naţionale şi sociale l-au pus într-un grav, şi în cele din urmă, tragic conflict cu grecii şi cu marii boieri.

Negocierile lui Vladimirescu cu boierii din Bucureşti au fost complicate. Recunoştea că propriul său succes va depinde de sprijinul celorlalţi, în special al boierilor care se angajaseră să elibereze ţara de sub domnia fanariotă şi suzeranitatea otomană şi care susţineau reforma. În ceea ce-i priveşte, boierii au salutat sprijinul de masă pe care Vladimirescu putea să-l asigure promovării obiectivelor lor politice, dar s-au opus oricărei încercări de a schimba de jos structura economică şi politică a ţării. Cele două părţi au ajuns în sfîrşit la o înţelegere, la 27 ianuarie 1821. Cei trei mari boieri — Grigore Brâncoveanu, Grigore Ghica şi Barbu Văcărescu — l-au desemnat pe Vladimirescu drept conducător al pandurilor şi „al ridicării norodului în arme“, acţiune ce urma să coincidă cu înaintarea lui Ipsilanti prin Principate către Bucureşti. Sprijinul acestor boieri era crucial, întrucît deţineau funcţii importante în Comitetul de Oblăduire, ce preluase, la 27 ianuarie, administrarea temporară a Ţării Româneşti de la domnitorul Alexandru Suţu, care era grav bolnav şi avea să moară trei zile mai tîrziu. Comitetul a rămas în funcţie pînă la 7 martie, răstimp în care au fost încheiate pregătirile pentru insurecţie.

Vladimirescu a plecat în Oltenia sa natală la 30 ianuarie, cu scopul de a organiza o oaste şi de a aduna provizii. De la Tismana, la 4 februarie, a adresat o proclamaţie generală locuitorilor Ţării Româneşti, promiţînd tuturor celor care se vor alătura oastei sale un loc în Adunarea norodului, un organ reprezentativ împuternicit să acţioneze pentru binele tuturor. I-a denunţat pe toţi asupritorii, dar nu a atacat boierimea, la nivel de clasă. Vladimirescu făcea o distincţie clară între boierii „tirani“, ale căror „averi rău agonisite“ le oferea drept pradă uşoară celor ce îl urmau, pe de o parte, şi membrii Eteriei, ceilalţi boieri, care se alăturau mişcării sale, pe de altă parte, persoana şi proprietatea acestora trebuind să rămînă neatinse. Îi învinuia pentru poverile excesive şi pentru asuprirea de la ţară pe indivizii

[3] D. Berindei, *L'Annee revolutionnaire 1821 dans les pays roumains*, Bucureşti, 1973, pp. 106–111; A. Oţetea, „Legămîntul lui Tudor Vladimirescu faţă de Eterie“, în *Studii: Revistă de istorie*, 9/2–3, 1956, pp. 125–133.

lipsiţi de scrupule care puseseră mîna pe administraţie pentru a-şi atinge propriile lor scopuri, dar, în mod semnificativ, îl absolvea pe sultan de această responsabilitate. Era conciliant. A expediat un arz sultanului pentru a denunţa proasta guvernare a fanarioţilor şi pentru a cere trimiterea unui reprezentant imperial (care să nu fie grec) ca să cerceteze starea jalnică a lucrurilor.[4]

Nici proclamaţia, nici arzul nu au reflectat adevăratele intenţii ale lui Tudor Vladimirescu. Prima a fost o încercare de a ascunde diferendele fundamentale între el însuşi, boieri şi eterişti şi fusese, de fapt, întocmită înainte de plecarea sa din Bucureşti. Mesajul către sultan, care fusese redactat în acelaşi timp, a fost menit să-i facă pe turci să creadă că revolta sa era îndreptată împotriva grecilor şi a boierilor şi, ca atare, nu ameninţa suzeranitatea otomană. Acţiunile ulterioare ale lui Tudor Vladimirescu au arătat însă că îşi asumase pe deplin obligaţia de a elibera Ţara Românească atît de stăpînirea fanariotă, cît şi de cea otomană şi că dorea să coopereze cu Alexandru Ipsilanti şi cu Eteria atît timp cît va fi necesar pentru a-i alunga pe turci. Era evident, de asemenea, că nu avea nici o intenţie să prelungească administraţia grecească, întrucît insista ca Ipsilanti şi forţele sale să părăsească Ţările Române cît se poate de repede. Mai puţin clară este măsura în care era pregătit să ducă la îndeplinire reformele economice şi sociale. Conştient de nevoia unui sprijin boieresc, în proclamaţie nu făcea nici o menţiune despre abolirea clăcii sau despre recunoaşterea dreptului de proprietate al ţăranilor asupra pămîntului pe care îl lucrau. În schimb, promitea o uşurare generală, şi anume să se pună capăt „abuzurilor“ dregătorilor, „tiraniei“ boierilor şi scutirii de biruri a acestora.

În ciuda caracterului vag al programului social al lui Tudor Vladimirescu, pînă şi o promisiune de reformă era suficientă pentru a-i aduce pe ţăranii din toată Oltenia de partea sa. Mulţi credeau chiar că proclamase sfîrşitul regimului agrar şi au început să ia problemele în propriile lor mîini. Au năvălit peste moşiile boiereşti şi mănăstireşti, distrugînd vii, golind pivniţele de vinuri şi tăind copacii, o acţiune directă menită să abolească monopolurile moşierilor şi să reafirme vechile lor drepturi asupra pădurilor. Din Oltenia, violenţele s-au întins întîi în Cîmpia Dunării, unde ţăranii, în număr mare, majoritatea clăcaşi, au încetat să mai plătească dijma; apoi au cuprins judeţul Buzău, din răsăritul Munteniei, unde ţăranii, mai ales cei din satele libere, au refuzat să mai presteze orice fel de obligaţie în muncă.

În Bucureşti, Comitetul de Oblăduire nu a luat nici o măsură pentru a înăbuşi violenţele ce se răspîndeau şi nu a dat în vileag starea de lucruri

---

[4] *Documente privind istoria României: Răscoala din 1821*, I, Bucureşti, 1959, pp. 207–210.

faţă de autorităţile otomane. Manifestînd deplină simpatie cu ţelurile exprimate de Eterie, Comitetul de Oblăduire încerca să cîştige timp pînă cînd răscoala din Oltenia ar fi ajuns la un punct fără întoarcere şi ar fi sosit Ipsilanti şi ruşii. Doar la 14 februarie, cînd a aflat că paşa de Vidin avea cunoştinţă de adevărata stare a lucrurilor în Oltenia, Comitetul a trimis un raport la Constantinopol, însă, pentru a întîrzia intervenţia militară otomană, a prezentat violenţele drept simple tîlhării.

Alţi boieri, mai ales membrii Divanului, care nu era controlat de către simpatizanţii eterişti, au avut o atitudine diferită faţă de evenimente. Temîndu-se de tulburări sociale, au hotărît să ceară trimiterea unor trupe otomane care să apere proprietatea şi să restabilească ordinea, iar la 16 februarie l-au informat pe consulul rus de intenţiile lor. Pini era autorizat de către ambasadorul rus de la Constantinopol să le aprobe cererea, dar i-a făcut răspunzători pe boieri pentru ce se va putea întîmpla în cazul în care trupele turceşti intrau în ţară. Liniştit în felul acesta, Divanul a hotărît să amîne acţiunea, trimiţînd, în schimb, un emisar la Tudor Vladimirescu pentru a-l convinge să-şi împrăştie oastea. Vladimirescu a respins apelul lor fără să stea pe gînduri şi a continuat să-şi mărească efectivele, care numărau acum 8 000 de oameni, inclusiv 2 000 de arnăuţi.

Moldova devenise scena unor evenimente hotărîtoare. La 6 martie, Ipsilanti, în fruntea unui mic grup de partizani de-ai săi, a trecut Prutul şi a intrat în Iaşi. A luat imediat în primire administraţia şi poliţia şi a doua zi a emis o proclamaţie către populaţia întregii ţări, anunţînd începutul războiului de eliberare de sub dominaţia turcească a tuturor popoarelor creştine din Europa de Sud-Est şi garantîndu-le moldovenilor pacea şi securitatea. I-a asigurat că nu va fi nici o invazie turcă pentru că „o straşnică putere“ (pe care toţi au înţeles-o a fi Rusia) va pedepsi orice încălcare a teritoriului Principatului. La 8 martie — împreună cu domnitorul Mihai Suţu — au trimis o scrisoare ţarului Alexandru, care se afla la Laibach, la un congres al Marilor Puteri, reamintindu-i sprijinul tradiţional dat de Rusia ortodocşilor şi grecilor şi cerîndu-i să trimită imediat trupe ruseşti pentru a-i apăra pe locuitorii Moldovei de răzbunarea turcilor.[5]

Trecerea Prutului de către Ipsilanti şi primirea bună de care s-a bucurat iniţial din partea domnitorului şi a unor boieri au luat în considerare speranţa unei intervenţii militare ruse rapide. Eteria şi sprijinitorii ei români au urmărit tot timpul crearea unei asemenea situaţii în Principate care să justifice o intervenţie rusă sub pretextul restabilirii ordinii şi menţinerii păcii generale în Europa. O astfel de acţiune, calculau ei, ar fi fost în deplin

---

[5] *Ibid.*, pp. 304–305; V. Georgescu, *Memoires et projets de réforme dans les principautes roumaines, 1769–1830*, Bucureşti, 1970, pp. 101–102.

acord cu obligațiile internaționale ale țarului față de partenerii săi din Sfînta Alianță și din Quintupla Alianță. Existența unui astfel de plan este sugerat într-o scrisoare din 29 iulie 1821, trimisă de contele Capodistria (Ioannis Antonios Capodistrias), unul dintre principalii consilieri ai țarului în probleme de politică externă, fostului mitropolit al Ungrovlahiei, Ignatie, în care menționa că Rusia ar putea interveni în favoarea grecilor doar în caz de „imperioasă necesitate", situație definită de el ca necontrolabilă de către turci și reprezentînd, ca atare, o amenințare la adresa păcii europene.[6] Dar Ipsilanti a socotit că o astfel de situație a fost creată în luna martie și că, în consecință, trupele rusești îl vor urma în curînd peste Prut. A comis însă o gravă eroare anunțînd public că aștepta ajutor rusesc. Procedînd în felul acesta, potrivit lui Stroganov, care sprijinea cu căldură intervenția, Ipsilanti stricase „toate socotelile Rusiei" și aceasta a fost deci nevoită să rămînă inactivă.

Între timp, la Iași, Ipsilanti strîngea cu febrilitate provizii și înrola recruți pregătindu-se pentru marșul către sud. Boierii și înaltul cler și-au oferit sprijinul atît timp cît credeau că intervenția rusă este iminentă. Iordache Rosetti-Rosnovanu, cel mai bogat proprietar de pămînt din țară, a contribuit cu 10 000 de ducați olandezi și 300 de cai, iar alți boieri au dat cai, arme și enorma sumă de 3 000 000 lei. Astfel întărit, la 13 martie Ipsilanti a pornit în fruntea unei oști de 2 000 de oameni către București, unde plănuia să facă joncțiunea cu Vladimirescu.

În ziua plecării sale din Iași, sprijinul dat Eteriei în Moldova începuse să se năruiască. Domnitorul a aflat că circa 4 000 de militari turci sosiseră la Brăila și că alți 6 000 erau pe drum. Apoi, domnitorul și boierii au descoperit că țarul dezavuase acțiunile lui Ipsilanti și că, probabil, nu se va opune intervenției turcești. Comportamentul diplomaților ruși a creat o stare aproape de panică. Stroganov l-a admonestat pe consulul Pisani pentru că nu a protestat împotriva trecerii Prutului de către Ipsilanti și i-a dat instrucțiuni să închidă consulatul și să părăsească Iașii. Pisani a întrerupt imediat relațiile cu Suțu și, din Basarabia, unde se afla în siguranță, la 28 martie, în numele țarului, le-a cerut tuturor moldovenilor să se supună „autorității legitime a puterii suzerane". A doua zi, Suțu a abdicat și a părăsit țara, urmat de către mitropolitul Veniamin Costachi și acei boieri care semnaseră apelul inițial către țar prin care îi cerea să trimită trupe. Dornic să salveze țara de o invazie turcă, Divanul a întocmit în grabă o adresă către sultan, aruncînd întreaga vină pentru cele întîmplate asupra lui Suțu. Încercările disperate ale eteriștilor de a prelua guvernarea țării au eșuat, iar, în anarhia

---

[6] A. Oțetea, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, 1971, p. 290. Cu privire la implicarea rusă în acțiunile eteriștilor, vezi Radu, *1821*, pp. 168–176.

ce a urmat, Principatul nu a mai putut opune o rezistență efectivă armatei turcești de ocupație.

În Oltenia, după ce a primit vestea sosirii lui Ipsilanti la Iași, Tudor Vladimirescu și-a mutat oastea spre răsărit, către Slatina, pe Olt, unde a ajuns la 18 martie. Într-o declarație publică, a făcut cunoscut în mod deschis că obiectivul său era independența Țării Românești. Ca și boierii moldoveni, Tudor Vladimirescu considera, bineînțeles, sprijinul rusesc drept o condiție decisivă a succesului mișcării sale. A mers atît de departe încît să anunțe că și-a asumat această misiune la instrucțiunile țarului, o declarație care probabil se datora asigurărilor primite în sensul că țarul cunoștea planurile Eteriei și că le aproba. Vladimirescu continua să afirme că sosirea la București a marii armate a lui Ipsilanti va fi urmată la scurt timp de trupe rusești și că rușii împreună cu muntenii îl vor ajuta pe Ipsilanti să treacă Dunărea și vor lua înapoi de la turci raialele Turnu, Giurgiu și Brăila. Vladimirescu a promis că rușii se vor retrage apoi peste Prut, lăsîndu-i pe munteni liberi să „guverneze ei înșiși în conformitate cu propriile lor legi".[7]

Vladimirescu a pornit către București la 22 martie, hotărît să-și impună autoritatea pe plan militar și politic în Principat. A străbătut distanța într-o săptămînă, oastea sa de 8 000 de oameni parcurgînd cîte 25 de kilometri pe zi, înaintarea medie pentru o forță organizată în acea regiune cu drumuri proaste. În calea sa nu a întîlnit o opoziție efectivă. Doi caimacami provizorii, Constantin Negri și Ștefan Vogoridi, reprezentîndu-l pe domnitorul nou-numit, Scarlat Callimachi, au desființat Comitetul de Oblăduire, dar n-au luat nici o măsură împotriva lui Tudor Vladimirescu pentru că simpatizau cu țelurile Eteriei și cunoșteau rolul jucat de el. Cînd Vladimirescu a ajuns la marginea Bucureștilor, la 28 martie, ei au părăsit orașul și s-au îndreptat spre Giurgiu. Mulți le-au urmat exemplul. Dată fiind apropierea de București a trupelor lui Vladimirescu și ale lui Ipsilanti, consulul rus și numeroși boieri, care simțeau că se compromiseseră ținînd partea fie a turcilor, fie a rușilor, au fugit la Brașov și la Sibiu, în Transilvania. Doar puțini boieri au rămas pe loc, pentru că fie erau devotați întru totul lui Ipsilanti, fie nu doreau ca fugind să stîrnească suspiciunea turcilor. Aceștia erau boierii cu care Vladimirescu trebuia să negocieze.

Dîndu-și seama de împrejurările primejdioase în care se găseau, cele două părți au încheiat rapid negocierile. Speranța unei intervenții rusești se spulberase. Apelul trimis de Vladimirescu țarului la Laibach fusese respins pe loc, iar agenții lui Vladimirescu au putut constata absența oricăror

---

[7] Radu, *1821*, pp. 285–294; D. Berindei, *Revoluția română din 1821*, București, 1991, pp. 124–125.

trupe rusești sau a vreunui sprijin de alt fel pentru Ipsilanti. Boierii și Vladimirescu mai aveau și alte motive serioase să colaboreze. În ceea ce-l privește, Vladimirescu dorea să devină domnitor, scop pe care era sigur că nu îl va putea atinge dacă nu-și demonstra capacitatea de a păstra ordinea și dacă nu respecta tradițiile legate de această funcție. Cu aceste gînduri, a fost de acord să modereze cerințele sociale și economice ale adepților săi, și anume să pună capăt atacurilor lor împotriva proprietăților boierești și să asigure îndeplinirea de către țărani a prestațiilor în muncă și a altor obligații față de boieri. A renunțat astfel, cel puțin pentru un timp, la promisiunile incluse în proclamația de la Tismana, care stîrniseră un entuziasm atît de larg. În schimb, boierii au acordat mișcării sale o recunoaștere legală și, procedînd astfel, au oferit speranța unor modeste reforme sociale ce ar fi putut avea loc mai tîrziu. Ambele părți au căzut prompt de acord în privința abolirii regimului fanariot și a restabilirii domniilor pămîntene. Vladimirescu, însă, era hotărît să păstreze administrarea țării în propriile sale mîini pentru o perioadă nelimitată, folosind boierii ca tehnicieni, în timp ce el însuși urma să supravegheze îndeplinirea reformelor politice și economice.[8]

Vladimirescu și-a îndreptat acum atenția către Ipsilanti, care a ajuns la București la 6 martie. Relațiile lor se schimbaseră dramatic în luna anterioară evoluînd de la o cooperare tacită la rivalitate deschisă pentru controlul Principatului. Cauza imediată a fost faptul că Rusia nu a acordat sprijin Eteriei. Ipsilanti nu mai era sigur că-și putea realiza marșul plănuit la sud de Dunăre, întrucît armata sa, deși crescuse la circa 5 000 de oameni, nu se putea măsura cu forțele otomane superioare, iar el însuși era foarte dezamăgit din cauza faptului că moldovenii și muntenii nu s-au raliat cauzei lui. Vladimirescu se bizuise și el pe trupele rusești și, cînd Ipsilanti n-a putut garanta sosirea acestora, a refuzat să-și angajeze propriile forțe într-o confruntare inegală cu armata turcă. Vladimirescu cerea, de asemenea, ca Ipsilanti și oamenii săi să părăsească Principatul cît mai curînd posibil, pentru a nu provoca o invazie otomană. Dar, pentru moment, pînă cînd Ipsilanti își putea organiza retragerea, cei doi au hotărît să-și separe forțele, regiunile de deal revenindu-i lui Ipsilanti, iar cele situate la șes și de-a lungul Dunării lui Vladimirescu. Ca atare, Ipsilanti s-a dus către nord, la Tîrgoviște, în timp ce Vladimirescu a rămas la București asumîndu-și controlul efectiv al guvernării.

Așa cum s-a sugerat mai sus, Vladimirescu năzuia să devină domnitor, dar intenționa să se urce pe scaunul domnesc nu ca revoluționar, ci

---

[8] Cu privire la relațiile lui Vladimirescu cu boierii, vezi pe larg în Radu, *1821*, pp. 303–336.

după datină, ales de către boieri şi binecuvîntat de mitropolit. O dată împlinită această dorinţă, era sigur că va fi în stare să ducă la îndeplinire promisiunile de dreptate economică pe care le făcuse în mod repetat adepţilor săi.

Situaţia internă nesigură şi ameninţarea permanentă a unei invazii străine l-au împiedicat să procedeze la vreo reformă socială semnificativă. Ne putem face însă o idee despre ceea ce spera să îndeplinească din *Cererile norodului român*, o combinaţie de program politic şi de constituţie, redactate şi făcute publice la mijlocul lunii aprilie.[9] Acest document conţinea o serie nesistematizată şi adeseori vagă de proiecte de reformă, care exprimau totuşi aceeaşi nemulţumire faţă de vechiul regim întîlnită în scrierile mai elaborate ale boierilor reformatori. Vladimirescu nu avea în vedere însă îndepărtarea imediată a fanarioţilor, din moment ce i-a permis noului domnitor să-şi primească numirea ca de obicei din partea sultanului şi să aducă patru consilieri greci de la Constantinopol. Dar, înainte ca domnitorul să treacă Dunărea, Vladimirescu a insistat ca acesta să jure că va respecta o cartă a drepturilor, care să includă reducerea numărului şi volumului de dări, încetarea cumpărării dregătoriilor, abolirea havaieturilor şi introducerea unor lefuri fixe pentru toţi dregătorii, îndepărtarea grecilor din toate funcţiile ecleziastice, hirotonisirea exclusivă a preoţilor care aveau studiile necesare, desfiinţarea privilegiilor de care se bucurau străinii, renunţarea la accizele pentru mărfurile ce intrau în oraşe şi pentru exporturile din Ţara Românească către Imperiul Otoman şi înfiinţarea unei armate permanente de 4 000 de panduri, care să apere fruntariile patriei. Poate că dintre toate prevederile cea mai importantă a fost aceea care definea rolul pe care Vladimirescu şi-l rezerva pentru el însuşi. Urma să-şi asume funcţia de „comandant suprem şi guvernator“ al „tuturor românilor“, răspunzînd atît pentru politica internă, cît şi pentru cea externă. A lăsat însă nerezolvată relaţia sa cu domnitorul şi modul în care el şi fanariotul urmau să lucreze împreună pentru binele tuturor.

Problema cea mai stringentă cu care s-a confruntat Vladimirescu ca şef *de facto* al guvernului a fost ameninţarea unei invazii turceşti.[10] Pentru a salva mişcarea şi pe el însuşi, s-a străduit să-l convingă pe sultan că nu avusese nimic de-a face cu Eteria şi că, de fapt, îşi îndreptase revolta

---

[9] Oţetea, *Tudor Vladimirescu*, pp. 387–391; Berindei, *Revoluţia română*, pp. 221–228.

[10] Despre relaţiile lui Vladimirescu cu guvernul otoman, vezi A. Stan, „Revoluţia de la 1821 şi statutul internaţional al Principatelor Române“, în *Revista de istorie*, 33/5, 1980, pp. 850–857.

împotriva regimului fanariot, care, sublinia el, nu adusese decît privațiuni și oprimări poporului său. În această fază, nu-și considera încă situația disperată și credea că dacă Rusia și Imperiul Otoman păstrau pacea, sultanul va respecta integritatea teritorială a Țării Românești și se va mulțumi să trimită un emisar care să cerceteze abuzurile comise de către domnii fanarioți și de către eteriști. Vladimirescu a sesizat astfel interesul comun — al său și al turcilor — de a înăbuși mișcarea eteristă, un efort care, era sigur, l-ar ridica atît în ochii boierilor, cît și ai adepților săi țărani. Dar, dacă turcii ar fi invadat Țara Românească, își făcea el socoteala, o astfel de crasă încălcare a tratatelor lor cu Rusia l-ar forța pe țar să intervină, iar el însuși ar conduce din nou o răscoală generală a poporului său.

În cele din urmă, Vladimirescu nu și-a atins nici unul dintre aceste obiective. Negocierile cu turcii au eșuat pentru că sultanul era hotărît să-și redobîndească drepturile depline de suzeranitate asupra Principatelor. De la bun început, otomanii consideraseră invadarea de către eteriști a Moldovei și mișcarea lui Tudor Vladimirescu ca două acțiuni separate, urmărind țeluri diferite. Dar nu s-au îndoit nici o clipă în legătură cu implicarea Rusiei în ambele acțiuni și au respins pe loc protestele lui Stroganov în legătură cu bunele intenții ale guvernului său. Otomanii au respins propunerile făcute de Vladimirescu și petițiile înaintate de către boieri ca pure stratageme, „în conformitate cu practica rușilor", pentru a submina încercările de reafirmare a suzeranității otomane.[11] Turcii s-au abținut însă să-și trimită imediat trupele peste Dunăre, pentru că se temeau de un război cu Rusia. În luna mai, au primit totuși autorizația țarului de a restabili ordinea în Principate. Alexandru dorea neapărat să evite orice complicații cu Imperiul Otoman ce ar fi putut duce la prăbușirea ordinii europene pe care o construise cu atîta sîrguință și, oricum, nu avea nici o intenție să-i ajute pe „rebeli", dar insista ca guvernul otoman să garanteze viața și proprietatea supușilor creștini.

Armatele otomane au intrat în Țara Românească și în Moldova la 25 mai. Chiar la această oră tîrzie, Vladimirescu a încercat să parlamenteze, dar a refuzat invitația reprezentanților sultanului de a se alătura campaniei împotriva grecilor. A preferat să rămînă neutru, ținîndu-și oastea intactă pentru a fi folosită mai tîrziu ca monedă de schimb. La 27 mai, a părăsit Bucureștii, îndreptîndu-se spre Oltenia sa natală, unde spera să folosească mănăstirile și terenul accidentat pentru a stăvili înaintarea turcilor. A doua zi, turcii aveau să ocupe orașul.

[11] V. Veliman, „Noi documente turcești privind evenimentele din 1821- 1822", în *Revista arhivelor*, 43/1, 1981, pp. 67–69.

Invazia turcă a agravat relaţiile dintre munteni şi greci. Refuzul lui Vladimirescu de a-i ajuta pe eterişti şi suspiciunile lui Ipsilanti legate de faptul că fostul său aliat era pe cale să se alăture turcilor, atacîndu-i forţele în retragere, l-au făcut să ordone arestarea lui Vladimirescu. În urma unui simulacru de proces, acesta a fost condamnat la moarte şi executat la 8 iunie. Aproape imediat, armata sa a început să se dezintegreze. Cu toate că cei mai mulţi din cei 4 000 de oşteni au ajuns în Oltenia şi au rezistat în faţa forţelor superioare otomane, pînă cînd au rămas fără muniţii, dispariţia conducătorului lor şi lipsa unor ţeluri clare au dus la dizolvarea armatei ca forţă de luptă. Oştenii ei nu aveau nici o intenţie să-şi sacrifice viaţa pentru cauza eteristă, care le era complet străină.

Sfîrşitul mişcării lui Ipsilanti era foarte aproape. Acesta a părăsit oraşul Tîrgovişte la 9 iunie pentru a nu fi capturat de turci şi s-a îndreptat către Oltenia. La 19 iunie, mica lui forţă a fost învinsă de turci la Drăgăşani, pe Olt; cîteva zile mai tîrziu trecea graniţa în Transilvania, unde a fost întemniţat. Ceea ce mai rămăsese din propria-i oaste s-a risipit. În Moldova, grupuri izolate de eterişti au rezistat pînă în octombrie, cînd ultima lor fortăreaţă, mănăstirea Secu, a căzut în mîna forţelor turceşti de ocupaţie.

Cu toate că mişcarea lui Tudor Vladimirescu n-a avut viaţă lungă, ţelurile pe care a încercat să le realizeze s-au înrădăcinat adînc în experienţa istorică recentă a românilor. Proclamarea de către el a dreptului la autodeterminare întruchipa voinţa generală de eliberare de sub dominaţia turcească şi fanariotă; promisiunile lui de a uşura ţăranul de poverile de nesuportat ale obligaţiilor faţă de moşier şi perceptor, precum şi entuziasmul cu care au fost primite arată cît de profundă era problema agrară; propunerile sale de a uşura restricţiile asupra comerţului şi de a aboli privilegiile negustorilor străini se adresau aspiraţiilor tinerei clase mijlocii. Înfrîngerea lui nu a descurajat în nici un caz mişcarea de independenţă şi nu a înăbuşit nici curentele de reformă politică şi economică.

SUZERANITATEA OTOMANĂ
ŞI PROTECTORATUL RUS

Armata otomană intrase în Principate în mai 1821, pasămite ca să izgonească resturile eteriştilor şi să restabilească ordinea, dar comandanţii ei, după ce au îndeplinit această misiune, în loc să plece, au constituit o administraţie militară, cu scopul vădit de a consolida suzeranitatea otomană. Acest regim, care a durat pînă în toamna anului 1822, reprezenta o

mare povară economică în cîrca populației, aceasta fiind nevoită să suporte în întregime costurile prezenței forțelor de ocupație — 11 000 de militari turci în Moldova și 9 000 în Țara Românească. Cu toate că actele de violență împotriva populației locale erau rare, întrucît comandanții turci s-au străduit să impună disciplina în rîndurile trupelor lor, administrația militară era, totuși, atotcuprinzătoare și arbitrară.[12] Nu exista nici o activitate publică semnificativă în care să nu fie implicată. Vechile instituții administrative, precum Divanul, continuau să funcționeze, dar nici o decizie importantă nu putea fi luată fără aprobarea guvernatorului militar. Acesta răspundea și de numirea ispravnicilor și a altor dregători din județe. Venalitatea era în floare, întrucît dregătoriile le cîștigau cei care ofereau mai mult. Era o afacere profitabilă. Un ispravnic, de pildă, care în mod obișnuit avea un venit de 5 000 de piaștri pe an, putea agonisi pînă la 80 000 de piaștri din vînzarea funcțiilor subordonaților săi și din alte tipuri de extorcare de bani de la populație. Ca asigurare, el împărțea gratificațiile cu oficialitățile otomane, care, în schimb, îi dădeau mînă liberă față de populația locală.

Alte elemente ale societății beneficiau și ele de ocupație, mai ales boierii care rămăseseră în țară sau se întorseseră în grabă din exilul lor autoimpus. Aceștia cooperau cu administrația militară, ca unică autoritate politică stabilă în țară, bizuindu-se pe aceasta că va menține ordinea și va preîntîmpina noi violențe din partea țăranilor. Ei înșiși constituiau acea administrație civilă chemată să îndeplinească unele îndatoriri obișnuite, precum cele din domeniul fiscal. Turcii, la rîndul lor, erau interesați să se înțeleagă cu boierii. Doreau să aibă o bază de sprijin în țară pentru a-și consolida controlul politic și pentru a asigura un flux neîntrerupt de provizii către Constantinopol. De aceea, administrația militară a luat toate măsurile necesare pentru a proteja proprietatea și privilegiile boierilor și pentru a sili țăranii să-și îndeplinească obligațiile în muncă și să-și plătească dijmele. În reciprocitate, boierii s-au abținut să se opună deschis administrației militare.

Un număr semnificativ de boieri, totuși, a privit altfel situația. Preocuparea pentru dobîndirea independenței politice nu și-a pierdut nimic din înflăcărare după înfrîngerea din 1821. Din locurile în care se refugiaseră, în Austria și Rusia, au spus lucrurilor pe nume, denunțînd ocupația militară și suzeranitatea otomană în general. De la Chișinău, în Basarabia, în iulie 1821 Nicolae Rosetti-Rosnovanu a prezentat succint sentimentele acestora printr-un memorandum adresat ambasadorului rus la Constantinopol, în care a apărat cu vigoare principiul autonomiei Moldovei și a condam

[12] Oțetea, *Tudor Vladimirescu*, pp. 450–467.

nat încă o dată domnitorii fanarioţi pentru complicitatea lor în distrugerea acestui principiu. El şi-a dat toată osteneala să arate că Moldova a intrat de bunăvoie în relaţii de vasalitate cu Imperiul Otoman (a datat evenimentul în 1512) pentru a cîştiga protecţia unei Mari Puteri şi a menţine integritatea teritorială a ţării. Pentru aceste servicii, Moldova a fost de acord să plătească anual o sumă de bani, dar, argumenta el, acest act nu-i dădea dreptul sultanului de a se amesteca în treburile ei interne.[13] Alţi boieri au formulat aceleaşi argumente istorice şi legale şi au cerut o restaurare completă a autonomiei Moldovei şi Ţării Româneşti, sub cîrmuirea unor domni pămînteni, nu fanarioţi. Boierii reformatori aspirau şi la autonomie economică: o reducere a tributului pînă la nivelul stipulat în tratatele iniţiale dintre Principate şi sultan; relaţii comerciale neîngrădite cu alte ţări şi o politică tarifară proprie care să protejeze industria şi agricultura autohtone; control asupra veniturilor unor instituţii, ca de pildă mănăstirile închinate.

Pentru a-şi atinge scopurile, boierii nu şi-au propus să se bizuie doar pe dreptul istoric şi pe argumente raţionale. Dar nici nu intenţionau să-şi încredinţeze soarta bunăvoinţei unei singure mari puteri (Rusia). Experienţele nefericite de o jumătate de veac, în care cele două Principate fuseseră obiectul războiului şi tîrguielilor dintre Rusia şi Imperiul Otoman, le-au arătat absurditatea unei astfel de politici, pentru că rezultatul ei nu fusese o autonomie mai mare, ci doar o dominaţie rusă şi mai puternică. Scopul lor principal era, astfel, să internaţionalizeze statutul Principatelor. Pentru a-şi atinge ţelurile intenţionau să submineze şi mai mult suzeranitatea otomană şi să limiteze protectoratul rus, convingînd Marile Puteri să fie, laolaltă, garanţi ai autonomiei Moldovei şi Ţării Româneşti.

Boierii legau restaurarea autonomiei de înlocuirea fanarioţilor cu domni pămînteni. Acest obiectiv a fost realizat rapid, în parte din cauza furiei otomane împotriva „perfidiei" grecilor, dar şi datorită faptului că, într-adevăr, soarta Principatelor devenise o chestiune internaţională. Răscoala lui Tudor Vladimirescu alături de greci a obligat Austria, Franţa şi Marea Britanie, pe lîngă Rusia şi Imperiul Otoman, să aibă un rol mai activ în rezolvarea treburilor interne ale Moldovei şi Ţării Româneşti, care, constatau acum Marile Puteri, nu puteau fi ignorate cînd se căutau soluţii pentru Chestiunea Orientală.

Ocupaţia turcă din Principate a precipitat o nouă criză în relaţiile ruso-otomane. Ţarul considera viitorul Principatelor o chestiune exclusiv rusească şi, în iulie 1821, a cerut ca sultanul să respecte tratatele existente şi să-şi retragă trupele. Dat fiind că nu se întrevedea un răspuns

[13] Georgescu, *Memoires et projets*, pp. 103–106.

satisfăcător, țarul a rupt relațiile în iulie și a condiționat restabilirea lor de evacuarea Principatelor. Rezultatul unor negocieri ulterioare depindea mai ales de rezolvarea chestiunilor militare și de numirea unor domnitori pămînteni.

Turcii erau hotărîți să obțină o înțelegere care să le consolideze poziția în Principate și să-i reducă Rusiei capacitatea de intervenție. Arătîndu-se prea puțin înclinați să accepte un compromis, turcii au respins încercarea de mediere a lui Metternich. Dornic să împiedice Rusia să folosească tulburările continue din Imperiul Otoman ca pretext pentru ocuparea Principatelor sau pentru o altă acțiune care ar fi provocat complicații cu Marile Puteri europene, cancelarul austriac a propus, în ianuarie 1822, evacuarea imediată a Principatelor și convocarea unei conferințe a comisarilor turc și rus în vederea discutării viitoarei forme de guvernămînt a Țărilor Române. Sultanul a refuzat, întrucît succesele militare repurtate în Grecia, unde continua lupta eteriștilor pentru independență, precum și rivalitățile Marilor Puteri l-au convins că orice fel de concesii erau inutile. A crezut chiar că Marile Puteri, pentru a-și apăra interesele vitale în regiune, vor împiedica Rusia să pornească un atac.

Îndeplinirea a două condiții era, după părerea dregătorilor otomani, de o importanță capitală: în primul rînd, să nu li se mai permită grecilor să ocupe scaunul Moldovei și al Țării Românești, dat fiind că ura musulmanilor fusese ațîțată atît de mult de revolta greacă încît numirea unor fanarioți ar fi dus aproape cu siguranță la noi tulburări la Constantinopol; în al doilea rînd, Rusia trebuia cu orice preț să fie împiedicată să mai ocupe Principatele. Ca o soluție la ambele probleme, sultanul și consilierii săi au preferat o prelungire nelimitată a administrației militare, dar au ajuns în cele din urmă la concluzia că înrăutățirea relațiilor cu Rusia, nerăbdarea crescîndă a Marii Britanii și a Austriei și neliniștea permanentă din Principate făceau puțin probabil un astfel de rezultat.

În cazul acesta, țelurile guvernului otoman și ale boierilor români au coincis. Un memoriu al lui Nicolae Golescu, vornicul Țării Românești, către marele vizir cu privire la mazilirea grecilor și numirea în locul lor a unor domnitori pămînteni a fost primit favorabil și a dus la invitarea administrațiilor civile din ambele Principate să trimită delegații de boieri la Constantinopol în aprilie 1822. Din aceste negocieri a rezultat un soi de condominiu turco-român, care excludea Rusia, ceea ce corespundea intereselor ambelor părți.[14] Turcii erau mulțumiți cu acest aranjament, întru-

[14] M. A. Mehmet, „Acțiuni diplomatice la Poartă în legătură cu mișcarea revoluționară din 1821“, în *Studii: Revistă de istorie*, 24/1, 1971, pp. 63–76.

cît le permitea să-şi menţină influenţa în Principate prin întărirea rolului dregătorilor otomani, mai ales a unui divan-effendi. În ceea ce îi priveşte, boierii se puteau simţi liniştiţi că de aici înainte domnitorii vor fi numiţi din rîndurile lor, chiar dacă negociatorii otomani refuzau să recunoască oficial întîietatea boierilor în viaţa politică.

Restaurarea politică a început în 1822. Noii domnitori — Grigore Ghica în Ţara Românească (1822–1828) şi Ioan Sandu Sturdza în Moldova (1822–1828) — au fost numiţi la 1 iulie, iar forţele otomane de ocupaţie au părăsit cele două ţări ceva mai tîrziu, în acelaşi an. Vechile structuri politice au fost revitalizate, dar nici domnitorii, nici boierii nu erau satisfăcuţi. Cea mai arzătoare problemă internă a devenit reforma constituţională. Boierii de toate rangurile şi-au intensificat cererile de adoptare a unor legi fundamentale care să limiteze prerogativele domneşti şi să le garanteze propria lor predominanţă în viaţa politică. Domnitorii înşişi nu se arătau în nici un caz potrivnici acestei reforme, dar principala lor preocupare era să-şi păstreze şi, dacă era posibil, să-şi lărgească prerogativele. Lupta ce a rezultat între domnitori şi boieri în această privinţă va domina politica internă pînă la sfîrşitul deceniului al treilea.

Domnitorul Ţării Româneşti, Grigore Ghica, aparţinea uneia dintre cele mai distinse familii din ţară. În timpul răscoalei din 1821 a fost membru al Comitetului de Oblăduire şi a colaborat cu Tudor Vladimirescu în vederea izgonirii fanarioţilor. Dar ţelurile sociale ale adepţilor lui Vladimirescu asociate cu dezavuarea mişcării sale de către ţar l-au făcut pe Ghica să fugă în Transilvania în martie 1821. S-a reîntors în noiembrie şi a fost salutat de turci, care erau dornici să se folosească de acest mare boier pentru a-şi consolida poziţia.

Ghica a încercat să domnească precum un despot luminat al secolului al XVIII-lea. Era receptiv la inovaţie, în special în chestiuni economice şi culturale, şi, în 1827, a înfiinţat un comitet care să se ocupe de reforma administrativă. În acelaşi timp însă a domnit într-un stil absolutist şi nici nu voia să audă de vreo limitare a prerogativelor sale. Rezultatul a fost înstrăinarea sa crescîndă de boieri şi un impas politic.[15]

Fierberea politică era mai pronunţată în Moldova decît în Ţara Românească. Domnitorul Ioan Sandu Sturdza, provenit dintr-o ilustră familie boierească, s-a confruntat cu probleme politice interne similare cu acelea ale lui Grigore Ghica, dar în Moldova boierimea era adînc divizată. Rezultatul a fost o luptă continuă între marii boieri, care dominau viaţa politică

---

[15] A. Iordache, *Principii Ghica: O familie domnitoare din istoria României*, Bucureşti, 1991, pp. 111–136.

a țării, și boierii de rangul al doilea și al treilea, care își revendicau un loc în guvernarea țării și, ca urmare, partea lor din beneficiile materiale ce însoțeau exercitarea puterii politice. Sturdza a făcut greșeala de a fi părtinitor. I-a sprijinit pe boierii mai mici cu scopul de a-i ține-n frîu pe cei mari, pe care îi considera principala primejdie pentru propria poziție.[16]

Marii boieri își arogau pur și simplu rolul hotărîtor în cîrmuirea treburilor Principatului. Memoriile pe care le-au întocmit în 1821 și 1822 privind reorganizarea politică și economică nu lăsau nici un dubiu asupra intențiilor lor. Mihai Sturdza (nu are legătură cu domnitorul) a fost purtătorul lor de cuvînt cel mai elocvent. A cerut înființarea unei forme monarhice de guvernămînt, dar cu limitarea prerogativelor domnului și recunoașterea marilor boieri ca forță conducătoare în țară. Mihai Sturdza a obiectat vehement împotriva numirii unor persoane din „straturile de jos" în funcții influente și a cerut garanții constituționale pentru privilegiile politice și economice ale boierilor.[17]

Boierii mai mici aveau propriile lor pretenții, pe care, în 1822, le-au consemnat într-unul dintre cele mai radicale documente politice ale vremii, *Constituția Cărvunarilor*, nume dat autorilor acestuia de către marii boieri, care cu dispreț îi comparau cu revoluționarii carbonari italieni. În acest document, cărvunarii cereau legiferarea drepturilor cetățenești fundamentale, precum libertatea presei, a cuvîntului și de adunare, și egalitatea în fața legii. Recomandau de asemenea limitarea strictă a prerogativelor domnești și căutau să transfere unui sfat obștesc reprezentativ autoritatea decisivă. Ca și marii boieri, nu aveau intenția de a împărți puterea cu alte clase și au restrîns drepturile și privilegiile la propria lor clasă. Difereau de marii boieri mai ales prin accentul pe care îl puneau pe caracterul colegial. Doreau ca deciziile să fie luate la toate nivelurile guvernării prin votul majorității tuturor boierilor, indiferent de rang, un procedeu de care erau convinși că le va asigura propria lor superioritate.[18]

Controversa dintre marii și micii boieri a pălit în comparație cu ruptura ireconciliabilă dintre domn și marii boieri. Cei din urmă se opuneau hotărît cererilor fiscale crescînde ale lui Sturdza și erau îngrijorați din cauza

---

[16] I. C. Filitti, *Frămîntările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, București, 1932, pp. 150–170.

[17] M. Sturdza, „Considerations sur la Moldavie et la Valachie au commencement de 1825", în Hurmuzachi, *Documente*, supliment I, partea a 4-a, București, 1891, pp. 65–69.

[18] V. Sotropa, *Proiectele de constituție, programele de reformă și petițiile de drepturi din țările române*, București, 1976, pp. 65–79.

numărului din ce în ce mai mare de noi boieri făcuţi de către acesta din rîndul negustorilor. În nemulţumirea lor s-au adresat, în mod repetat, sultanului, peste capul domnitorului, un act de neloialitate pe care Sturdza l-a sancţionat cu arestări, amenzi şi surghiunirea din capitală.

În politica externă, domnitorii nu dădeau sultanului vreun motiv evident să le pună sub semnul întrebării loialitatea, dar continuau să caute căi de reducere a dependenţei de Constantinopol prin curtea pe care o făceau Austriei şi Rusiei. Ambii domnitori trebuiau să fie circumspecţi în relaţiile cu alte ţări, pentru că se aflau sub permanenta supraveghere a unui divan-effendi şi a comandantului turc al gărzilor personale ale domnitorului. Totuşi, faptul că au putut să menţină relaţii cu numeroase state dă o măsură a declinului autorităţii otomane, Ghica mergînd atît de departe încît să-şi numească în 1823 propriul său ministru de Externe. Cea mai mare influenţă politică o exercitau cele trei puteri conservatoare — Rusia, Austria şi Prusia —, în timp ce relaţiile cu Franţa şi Marea Britanie erau de mică importanţă.

Ambii domnitori duceau în esenţă aceeaşi politică externă, însă Ghica era mai activ. La început, şi-a îndreptat privirea către Austria, pentru a primi sprijin în eforturile sale de slăbire a legăturilor cu Constantinopolul. Domnitorul i-a urmat sfatul lui Metternich, transmis cu regularitate de către Friedrich von Gentz, secretarul de nădejde al lui Metternich, cu care a purtat corespondenţă pînă la părăsirea tronului în 1828.[19] Metternich şi alte oficialităţi austriece îşi concentrau atenţia în primul rînd asupra problemelor mai generale ale Chestiunii Orientale. Ştiind că una dintre îndatoririle domnitorului era să strîngă informaţii din capitalele Europei şi să le transmită la Constantinopol, aceste oficialităţi au folosit legătura dintre Gentz şi Ghica pentru a influenţa politica otomană. În ceea ce-l priveşte, Ghica îl consulta adesea pe consulul austriac la Bucureşti cu privire la probleme de politică externă şi era reprezentat la Viena de către propriul său agent. Dar, în ciuda acestor relaţii personale strînse, Austria se bucura de puţină popularitate printre boieri, care îi criticau politica, considerînd că servea propriilor ei interese.

Boierii de frunte continuau să aştepte din partea Rusiei sprijin în efortul lor de dobîndire a autonomiei, mai ales pentru că fiecare limitare semnificativă a suzeranităţii otomane asupra Principatelor, începînd cu 1774, survenise ca urmare a intervenţiei ruse. Nutrind sentimente profund antiotomane,

---

[19] V. Georgescu (ed.), *Din corespondenţa diplomatică a Ţării Româneşti (1823–1828)*, Bucureşti, 1962.

sperau să izbucnească un război care să aducă trupele ruseşti din nou peste Prut. Aceasta se va întîmpla mai curînd decît îşi închipuiau.

Nici termenii înţelegerii, nici modul în care a fost încheiată după evenimentele din 1821 din Principate nu au găsit aprobarea Rusiei, întrucît nu existau garanţii că interesele ruseşti vor fi protejate, în timp ce suzeranitatea otomană, cel puţin pe hîrtie, fusese total restabilită. Cele mai supărătoare fuseseră însă negocierile directe dintre boieri şi dregătorii otomani cu privire la autonomie, care s-au desfăşurat fără participarea ruşilor. Au mai fost şi alte probleme care agravaseră relaţiile ruso-turce, cum ar fi disputele teritoriale din Caucaz, luptele prelungite din Grecia şi pretinsele încălcări de către turci ale angajamentelor din vechile tratate. Războiul nu a izbucnit însă, mai ales datorită reţinerii continue a ţarului Alexandru, care încerca să plaseze ambiţiile imediate ale Rusiei din Orientul Apropiat într-un cadru mai larg de cooperare internaţională. Dar fratele său Nicolae, care i-a urmat la tron în 1825, a avut o altă atitudine. Hotărît să urmărească energic interesele Rusiei în zonă, cu sau fără cooperarea puterilor occidentale, Nicolae nu a amînat prea mult o confruntare cu turcii. La 17 martie 1826, guvernul rus va trimite un ultimatum la Constantinopol, cerînd ca prevederile Tratatului de la Bucureşti din 1812 să fie complet îndeplinite şi ca guvernul otoman să-şi trimită plenipotenţiarii imediat într-un loc de la graniţa rusă pentru a negocia o rezolvare definitivă a diferendelor existente. Neconformarea cu aceste cerinţe în decurs de şase săptămîni, avertiza nota, va duce la deschiderea ostilităţilor. Sultanul Mahmud al II-lea (1808–1839) a cedat şi în luna mai a trimis o delegaţie în micul port Akkerman din estuarul Nistrului.

Rezultatul acestor negocieri a fost Convenţia de la Akkerman (7 octombrie 1826), care a reafirmat prerogativele Rusiei, în calitate de „putere protectoare" în Moldova şi în Ţara Românească. Convenţia recomanda alegerea domnitorului de către boieri şi stipula durata domniei la şapte ani, reitera obligaţia plăţii haraciului către puterea suzerană de către ambele Ţări Române în conformitate cu hatişeriful din 1802 şi declara libertatea comerţului practicat de Principate, sub rezerva asigurării aprovizionarii Porţii. În toate problemele referitoare la privilegiile Principatelor, Convenţia cerea domnitorului, boierilor şi guvernului otoman să ţină seama de observaţiile ambasadorului rus la Constantinopol şi ale consulilor ruşi din Principate, mecanism care asigurase în trecut respectarea intereselor ruseşti şi, aşa cum vor dovedi evenimentele, va avea acelaşi efect pînă în 1848.

Guvernul rus, în mod evident, considera Convenţia doar un simplu pas dintr-un proces care să scoată în cele din urmă complet Principatele de sub suzeranitatea otomană, pentru că a cerut domnitorului şi Divanelor să procedeze imediat la redactarea unui statut general, în scopul reorganizării vieţii politice şi economice interne. Pentru a se asigura că această acţiune se desfăşoară conform planului, Ministerul rus de Externe a redeschis consulatul de la Bucureşti. Noul consul general, Matei Liovevici Minciaki, se bucura de o influenţă enormă, dat fiind că boierii reveniseră la o atitudine prorusă, dar popularitatea sa iniţială avea să se risipească în curînd din cauza intervenţiilor sale frecvente şi energice în treburile Ţării Româneşti, în încercarea de a promova interesele Rusiei.

Relaţiile ruso-turce s-au deteriorat în permanenţă după încheierea Convenţiei de la Akkerman. Mahmud a îndeplinit, deşi cu reticenţe, prevederile acesteia şi a respins ofertele Rusiei şi ale altor ţări de rezolvare pe calea negocierilor a Războiului grec de Independenţă. Înfrîngerea dezastruoasă a flotei turco-egiptene la Navarino, la 20 octombrie 1827, a întărit rezistenţa faţă de o mediere a Marilor Puteri. La 30 noiembrie, Mahmud al II-lea a repudiat Convenţia de la Akkerman şi, la scurt timp după aceea, ţarul şi comandanţii săi militari au decis să pornească războiul. Au considerat îndeplinirea termenilor Convenţiei mai importantă în acel moment decît rezolvarea internaţională a chestiunii greceşti.

Rusia a declarat război Turciei la 26 aprilie 1828. Armatele ei au trecut Prutul la 7 mai şi au înaintat rapid către sud, neîntîlnind nici un fel de rezistenţă semnificativă pînă la Dunăre. Au ocupat Bucureştii la 12 mai şi au asediat Brăila la 15 mai. Căderea Brăilei la 6 iunie a deschis drumul către sud, spre ceea ce părea a fi o victorie rapidă, însă apărarea turcă a rezistat, iar operaţiunile militare au fost oprite pînă în primăvara următoare.

În timp ce luptele continuau la sud de Dunăre, Principatele au fost puse sub administraţie civilă provizorie condusă de contele Feodor Petrovici Pahlen, consilier privat al ţarului. Întrucît cei doi domnitori nu arătaseră cine ştie ce zel în îndeplinirea dorinţelor Rusiei, autorităţile ruseşti îi vor izgoni în mai, iar Pahlen îşi va asuma puteri aproape dictatoriale. Ambele ţări vor fi curînd năpădite de dregători ruşi de toate felurile. Sarcina imediată a acestei birocraţii numeroase şi greoaie era să asigure alimente armatei şi să întreţină liniile de aprovizionare. Ţarul i-a dat instrucţiuni lui Pahlen şi comandanţilor militari să nu aibă alt gînd decît victoria pe cîmpul de bătălie. Astfel, au fost rechiziţionate provizii, s-au fixat preţuri, au fost reduse exporturile şi chiar şi vistieriile celor două Principate au fost puse la dispoziţia armatei ruse. Nici boierii, nici altcineva nu au avut un cuvînt de spus în aceste chestiuni. Iarna anului 1828/1829, coincizînd cu întreruperea

operațiunilor la sud de Dunăre și încartiruirea în Țara Românească a unui număr mare de trupe rusești, a fost deosebit de grea pentru populația locală, iar nemulțumirea față de ocupația rusească a crescut în rîndurile tuturor claselor sociale. Boierii aveau motive speciale de nemulțumire. Pahlen începuse să reorganizeze de capul său administrația țării. A introdus principii și regulamente ce intrau în conflict cu modul indolent de guvernare practicat de către majoritatea boierilor și nu s-a gîndit aproape deloc la sensibilitățile lor politice și la bunăstarea lor economică.[20]

În ciuda activității sale susținute, Pahlen era văzut la Sankt Petersburg ca lipsit de fermitate, poate din cauza problemelor permanente de aprovizionare și a opoziției îndîrjite manifestate de boieri față de administrația provizorie. Pahlen a demisionat la 25 ianuarie 1829 și a fost înlocuit cu generalul Piotr Jeltuhin, fostul guvernator militar al Kievului. Jeltuhin era un administrator energic, care a îndeplinit riguros instrucțiunile primite în legătură cu impulsionarea redactării unor noi regulamente administrative pentru Principate. Îi lipsea însă talentul diplomatic al predecesorului său și, foarte curînd, bruschețea sa a făcut ca boierii și înaltul cler să se îndepărteze de el. Neputința sa de a stabili o colaborare cu elementele de frunte ale societății românești, de care depindea realizarea țelurilor rusești în Principate, a dus la demisia sa la 14 septembrie.

Armatele ruse și-au reluat înaintarea în iunie 1829. În iulie au realizat o operațiune de rupere a apărării otomane din Munții Balcani și au ajuns în cîmpiile din Tracia răsăriteană. Orașul Adrianopol a căzut la 20 august, iar Constantinopolul se afla la o depărtare de doar două-trei zile de marș. Turcii au cerut pace și, renunțînd la obișnuita lor tactică de tergiversări, s-au grăbit să semneze tratatul final de pace, la 14 septembrie.

Tratatul de la Adrianopol, care reglementa o mulțime de probleme aflate de mai mult timp în dispută între Rusia și Imperiul Otoman, s-a dovedit o piatră de hotar în dezvoltarea politică și economică a Principatelor.[21] Sultanul a fost de acord, o dată în plus, să respecte prevederile tratatelor anterioare cu Rusia privitoare la Țările Române, mai ales Tratatul de la București și Convenția de la Akkerman. A recunoscut autonomia administrativă a Moldovei și a Țării Românești, a acceptat numirea pe viață a domnitorilor și a afirmat că va restitui Țării Românești fortărețele turcești de pe malul stîng al Dunării (vechile raiale Turnu, Giurgiu și Brăila), precum și insulele de lîngă ele. Prevederile economice ale Tratatului au con

---

[20] I. C. Filitti, *Principatele române de la 1828 la 1834*, București, 1934, pp. 25-26.

[21] Cu privire la negocierile finale pentru încheierea tratatului, vezi V. I. Șeremet, *Turțiia i Adrianopolskii mir 1829 g.*, Moscova, 1975, pp. 129–156.

dus în timp la schimbări spectaculoase în producția agricolă și în comerțul exterior, întrucît turcii au renunțat la toate pretențiile lor de aprovizionare a Constantinopolului de către Principate și au recunoscut dreptul locuitorilor Țărilor Române de a comercializa liber toate mărfurile lor agricole și industriale. Au fost, de asemenea, de acord să confirme noile statute administrative ale Principatelor, redactate sub supraveghere rusă. Ca o condiție a retragerii trupelor lor din Principate, rușii au obligat Turcia să plătească o compensație considerabilă. Se pare că se așteptau la o staționare îndelungată, întrucît au cerut o sumă cu adevărat imensă, pe care turcii nu ar fi putut-o plăti pe loc. Astfel, în felurite moduri, Tratatul a consolidat autoritatea rusă asupra Principatelor, dar, în același timp, a venit în întîmpinarea aspirațiilor boierilor reformatori de a scăpa de dominația otomană. Singurele vestigii ale suzeranității otomane au fost haraciul anual și dreptul sultanului de a confirma alegerea domnitorilor.

GUVERNARE RAȚIONALĂ

Ocupația rusă a adus schimbări majore în viața publică din Principate. De o importanță crucială a fost introducerea unei noi legi fundamentale pentru fiecare dintre ele, Regulamentul Organic, care a oferit cadrul unei guvernări riguroase și eficiente. Dar rațiunile dregătorilor ruși erau departe de a fi altruiste. Ei au promovat ordinea și eficiența, ce trebuiau asigurate de către clasele avute, drept calea cea mai sigură de realizare a obiectivelor lor pe termen lung în Principate.

Țarul Nicolae I-a însărcinat pe contele Pavel Kiseleff, ofițer energic și administrator luminat, care se distinsese în războaiele napoleoniene și în conflictul de curînd încheiat, ca reprezentant al său în Principate, cu responsabilitatea de a aplica prevederile Tratatului de la Adrianopol. Kiseleff n-a pregetat nici o clipă și s-a apucat de treabă. În ziua sosirii sale la București, la 24 noiembrie 1829, s-a întîlnit cu Divanul. Recunoscînd față de boierii adunați în Divan că multe dintre plîngerile lor împotriva fostei administrații militare fuseseră justificate, i-a asigurat că va acționa diferit de predecesorii săi. Această declarație era de natură să-i liniștească pe boieri. Cu toate că titlul oficial al lui Kiseleff era de președinte plenipotențiar al Divanului, era, de fapt, deși nu cu numele, domn al fiecăruia dintre cele două Principate.

În timpul mandatului său, care a durat pînă în 1834, Kiseleff a folosit puterile sale aproape nelimitate pentru a reorganiza viața politică și

economică în conformitate cu principiile acceptate ale vremii. Cu toate că multe dintre actele sale păreau la vremea aceea revoluţionare, nu a avut nici o intenţie să răstoarne ordinea socială stabilită.[22] A încercat, de fapt, să o perpetueze definind precis drepturile şi obligaţiile tuturor claselor şi asigurînd aparatul administrativ şi legal necesar aplicării lor. Spre deosebire de predecesorul său, a vrut cu tot dinadinsul să înţeleagă ţările ale căror instituţii fusese chemat să le revizuiască. Astfel a adunat o colecţie vastă de documente, datînd din secolul al XVI-lea pînă la zi, şi a solicitat participarea activă a boierilor de frunte, mai tineri, la munca sa. S-a orientat bine. Mihai Sturdza, Barbu Ştirbei, Gheorghe Bibescu, toţi viitori domni, precum şi Ion Cîmpineanu, un reformator de frunte, s-au aflat printre sfetnicii săi cei mai apropiaţi.

Kiseleff nu-şi putea permite luxul de a aştepta intrarea în vigoare a noilor legi şi instituţii. La sosire a găsit Principatele într-o situaţie aproape disperată în urma ocupaţiei militare: bolile bîntuiau necontrolat; domnea foametea; aparatul administrativ şi finanţele erau total dezorganizate, iar inventarul viu de animale de povară, de care depindeau ţăranii pentru arat şi transport, fusese primejdios sărăcit. A luat, de aceea, măsuri imediate pentru stăvilirea ciumei ce izbucnise în 1828. A numit comisii sanitare la Bucureşti şi la Iaşi, pentru a coordona eforturile din fiecare Principat, a înfiinţat spitale şi a trimis medici în zonele cele mai afectate de molimă, a impus o carantină strictă de-a lungul Dunării.[23] Aceste măsuri au dat rezultate şi, în primăvara anului 1830, nu s-au mai raportat cazuri noi de îmbolnăvire. Pentru a rezolva lipsa critică de alimente, Kiseleff a adus grîne de la Odessa şi, ca o măsură pe termen lung, începînd cu 1830, a ordonat ca o parte din fiecare recoltă să fie depozitată ca rezervă. A iniţiat o reformă fiscală, abolind statutul de scutelnic şi de posluşnic, o măsură care a adăugat circa 40 000 de familii pe rolurile fiscale. În pregătirea unei reorganizări cuprinzătoare a finanţelor şi a sistemului administrativ şi judecătoresc, a întreprins un recensămînt general al populaţiei în 1831. Problemele agriculturii însă s-au dovedit de nerezolvat şi Kiseleff s-a văzut nevoit să mărturisească faptul că nu putea face aproape nimic pentru soluţionarea acestor chestiuni complexe înainte de adoptarea unei legislaţii cuprinzătoare cu privire la agricultură.

Realizarea cea mai importantă a lui Kiseleff a fost elaborarea unei legi fundamentale, de fapt cîte o constituţie, pentru fiecare Principat. Aceste

[22] V. I. Grosul, *Reformî v dunaiskih kniajeţvah i Rossiia (20–30 godî XIX veka)*, Moscova, 1966, pp. 200–237.

[23] D. Panzac, *La Peste dans L'Empire Ottoman, 1700–1850*, Louvain, 1985, pp. 459–460.

Regulamente Organice au fost produsul unei cooperări strînse între autoritățile ruse și boierii români.

În iarna anului 1828/1829, în timp ce războiul se afla în plină desfășurare, la Sankt Petersburg se discutau în amănunțime directivele pentru elaborarea Regulamentelor. Printre românii care au participat la discuții s-a aflat Mihai Sturdza, care îi reprezenta pe marii boieri. În mai 1829, țarul a aprobat liniile directoare, iar în iulie o comisie compusă din patru boieri din Țara Românească și patru din Moldova, jumătate din ei fiind aleși de Divane și cealaltă jumătate de către președinții plenipotențiari ai acestora (Kiseleff), au început să-și îndeplinească misiunea de redactare a Regulamentelor. Aveau două îndatoriri principale: să reformeze instituțiile fără să dea peste cap structurile fundamentale și să elimine, în măsura posibilului, diferențele instituționale dintre cele două Principate. Definitivate în martie 1830, proiectele au fost trimise la Sankt Petersburg, unde altă comisie, constituită din trei ruși și doi români (Mihai Sturdza pentru Moldova și Alexandru Vilara, mare boier, pentru Țara Românească), le-a examinat și a operat schimbări minore. Au fost supuse apoi discuției Obșteștilor Adunări Extraordinare de la București și de la Iași, în a căror componență se aflau mari boieri. Adunarea din Țara Românească a aprobat textul Regulamentului în mai 1831, iar acesta a intrat în vigoare la 1 iulie același an, în timp ce Obșteasca Adunare din Moldova a adoptat textul în octombrie, Regulamentul intrînd în vigoare la 1 ianuarie 1832. Kiseleff, care cunoștea bine tactica otomană a tergiversărilor, nu s-a mai deranjat să aștepte aprobarea Regulamentelor de către sultan, așa cum cerea Tratatul de la Adrianopol, și a procedat la aplicarea lor imediată.

Regulamentele Organice (numite astfel, în parte, pentru a evita termenul de „constituție", ce avea conotații revoluționare la Sankt Petersburg) aveau ca obiectiv general consolidarea ordinii sociale existente și menținerea privilegiilor boierilor.[24] Acestea au perpetuat predominanța boierilor în viața politică, recunoscîndu-le dreptul exclusiv de a fi reprezentați în noul legislativ, acordîndu-le funcții conducătoare în administrația centrală, scutindu-i de dări și confirmîndu-le drepturile de proprietate asupra moșiilor lor. Dar autorii Regulamentelor s-au simțit constrînși, de asemenea, să accepte cel puțin o participare limitată a clasei mijlocii în conducerea treburilor țării și au considerat înțelept să creeze un climat mai favorabil

---

[24] Pentru o analiză detaliată a Regulamentelor Organice, vezi Filitti, *Principatele Române de la 1828 la 1834*, pp. 101–222. O ediție critică a Regulamentelor a fost pregătită de P. Negulescu și G. Alexianu, *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, București, 1944.

pentru dezvoltarea activităţilor economice ale acesteia. O astfel de indulgenţă nu s-a extins, totuşi, şi la ţărănime, a cărei stare economică şi socială a rămas tot atît de precară ca şi înainte. Regulamentele au introdus şi schimbări drastice în fiecare ramură a administraţiei din Principate. Vechile practici şi instituţii au fost modificate sau abolite, dat fiind că funcţiile politice, juridice şi fiscale ale guvernului au devenit mai ordonate şi mai bine organizate. În felul acesta, aspiraţiile mult aşteptate ale boierilor reformatori au fost îndeplinite cel puţin în parte, iar tranziţia de la formele esenţial medievale la cele moderne a devenit o trăsătură caracteristică a vieţii publice în anii '30 şi '40 ai secolului al XIX-lea.

Regulamentele au introdus inovaţii cruciale în administraţia publică. Unul dintre principiile călăuzitoare a fost separarea puterilor. Obişnuita Obştească Adunare a fost învestită cu autoritatea legislativă, aprobarea prealabilă a acesteia fiind necesară înainte ca un proiect să fie legiferat. Chiar dacă Adunarea nu avea puterea să iniţieze legi, ea putea să prezinte observaţiile sale domnitorului, cel puţin în ultimă instanţă, şi să aducă plîngerile ţării în atenţia suzeranului şi a puterii protectoare (Imperiul Otoman şi, respectiv, Rusia). Nu era în nici un caz un organ reprezentativ, ci, mai curînd, instrumentul unei elite restrînse, hotărîtă să-şi menţină privilegiile. Aleasă pe o perioadă de cinci ani, aceasta era constituită în Ţara Românească din Mitropolitul Bisericii Ortodoxe, ca preşedinte; episcopii de Rîmnic, Buzău şi Argeş; 20 de boieri de rangul întîi; 18 boieri, aleşi la nivel de judeţe, însumînd 42 de deputaţi. Drepturile de vot erau extrem de limitate: 70 de mari boieri alegeau 20 de deputaţi, iar 3 000 de boieri de rangul al doilea şi al treilea alegeau 18 deputaţi. Cele patru înalte feţe bisericeşti intrau de drept în compunerea Adunării. Obşteasca Adunare a Moldovei era organizată în acelaşi fel. Compoziţia şi funcţiile celor două Adunări erau mai precis definite decît în cazul predecesoarelor lor din secolul al XVIII-lea şi, într-un fel, reprezentau o tranziţie între Divanul domnesc al vechiului regim şi Parlamentul de la sfîrşitul secolului al XIX-lea.

Regulamentele menţineau tradiţia unui executiv puternic. Domnitorul îşi păstra astfel prerogative considerabile, în ciuda încălcărilor de către legislativ şi rămînea o figură-cheie în sistemul politic. Ca şef al ramurii executive a administraţiei, el numea şi revoca miniştri şi alţi dregători, care erau astfel răspunzători faţă de el şi nu faţă de Obşteasca Adunare. Cu toate că era obligat să împartă puterea legislativă cu Adunarea, era singurul îndrituit să introducă proiecte de legi şi era necesar acordul său ca proiectul să treacă prin legislativ pentru a deveni lege. Continua să fie reprezentantul claselor de sus, pentru că era ales pe viaţă dintre marii boieri de către

Obşteasca Adunare Extraordinară, constituită în cea mai mare parte din boieri. Reprezentată de către delegaţii breslelor de meşteşugari şi negustori, clasa de mijloc participa la decizii, dar se bucura de o mică influenţă.

Sistemul judecătoresc a fost supus unei reorganizări profunde de la nivel sătesc pînă la Divanul domnesc. Cu toate că era separat de executiv — pe temeiul că justiţia la nivelul individului putea fi astfel mai bine administrată —, judecătorii continuau să fie răspunzători faţă de domnitor; acesta îi numea pe termene de trei ani, reînnoibile, şi putea să-i destituie după cum îi dictau interesele. Totuşi, Regulamentul Organic declara că inamovibilitatea judecătorilor este de dorit în cel mai înalt grad, prevăzînd introducerea acestui principiu în decurs de zece ani. La nivel local, sătesc, au fost instituite judecătoriile de împăciuire, compuse din preot şi trei juraţi, aleşi de către săteni pentru a rezolva cazurile minore. Tribunalele provinciale, unul pentru fiecare judeţ, au devenit curţi de primă instanţă. În Ţara Românească, apelurile puteau fi făcute la Divanul judecătoresc din Bucureşti, iar în Moldova, la Divanul de apelaţie din Iaşi. Forul suprem de apel era Înaltul Divan domnesc, ale cărui decizii erau socotite definitive. Această stipulaţie a pus capăt litigiului uneori interminabil pe care l-a permis obiceiul pămîntului potrivit căruia un reclamant care a pierdut un proces sub un domnitor putea să-l redeschidă sub următorul. Noul procedeu era o binefacere pentru activitatea economică întrucît stabiliza relaţiile de proprietate şi asigura valabilitatea contractelor comerciale şi financiare.

Administraţia guvernamentală s-a extins şi a devenit mai precis structurată. Trăsătura cea mai izbitoare a fost tendinţa de centralizare, care era evidentă peste tot. Pentru a-l ajuta pe domnitor, s-a creat Sfatul Administrativ Extraordinar, de fapt un consiliu de miniştri, compus din şase înalţi funcţionari ai Executivului (Internele, Finanţele, Afacerile Străine, Justiţia, Cultele şi Armata). Competenţa lor se extindea la nivelul întregii ţări şi, astfel, încetaseră să existe acele înalte posturi administrative din trecut ca Ban al Craiovei în Ţara Românească sau de Mare Vornic de Ţara de Sus sau Ţara de Jos în Moldova, care fuseseră numiţi în secolul al XVI-lea şi îşi exercitaseră autoritatea (în special judecătorească) doar asupra unor porţiuni din Principat. La nivel local, judeţele şi plăşile (ocoale în Moldova) au rămas în mare parte intacte şi erau administrate de ocîrmuitori şi, respectiv, subocîrmuitori, în Ţara Românească (ispravnici şi privighetori în Moldova), toţi fiind aleşi dintre boieri. Aceste oficialităţi nu mai erau înlocuite în fiecare an şi nu mai exercitau puteri judecătoreşti, aşa cum făcuseră în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea. Ele însă slujeau după bunul plac al domnitorului, care le numea pe un termen de trei ani şi putea să le demită oricînd.

Autoritățile centrale supravegheau și treburile sătești prin reprezentanți, numiți pîrcălab de sat în Țara Românească și vornicel în Moldova. Cu toate că responsabilitățile lor erau în primul rînd fiscale — să asigure că diversele dări locale erau strînse la timp și plătite după cuviință —, ca reprezentanți ai domnitorului aveau o influență mai largă. La sate, sfaturile bătrînilor alese ca și în trecut de capii de familie se ocupau de cazurile minore, cotidiene. Dar aceste activități nu reprezentau autoguvernare, deoarece comuna rurală ca persoană juridică nu apăruse încă. Cîrmuirea satului rămăsese sub tutela ocîrmuitorilor județelor și a moșierilor locali, întrucît aceștia aveau puterea de a confirma alegerea bătrînilor.

La orașe, autonomia completă a continuat să ocolească clasa de mijloc, dat fiind că administrația centrală continua să țină sub strictă supraveghere administrația urbană: Adunarea Obștească a Principatului alegea președintele sfatului orășenesc, iar domnitorul numea un ispravnic „care să apere interesele statului". Totuși, negustorii și meșteșugarii de frunte cîștigau teren. Prin corporațiile breslelor lor, care îi alegeau pe cei cinci membri ai sfatului orășenesc, își asumau responsabilitatea administrării treburilor cotidiene ale orașului lor.

Regulamentele Organice au conferit o nouă eficiență sistemului fiscal și au dat posibilitatea fiecărui Principat să-și formuleze, chiar dacă nu să aplice deplin, propria sa politică fiscală.[25] Structura fiscală a fost simplificată prin înlocuirea numeroaselor dări indirecte — rusumaturi și huzmeturi — și a taxelor percepute de vătafi — havaieturi — printr-o singură capitație pe familie. S-au desființat liuzii ca și răspunderea colectivă pentru plata dărilor, dat fiind că acum povara birurilor rămînea pe umerii contribuabililor individuali. Totuși, anumite categorii ale populației, mai ales boierii și clerul, erau scutite de impozitarea obișnuită. În afară de capitație, vistieria statului continua să-și obțină veniturile din minerit, din tarife pe comerțul exterior, dintr-o parte a veniturilor mănăstirești și din patenta impusă negustorilor și meșteșugarilor. Prin desființarea vistieriei personale a domnului, ale cărui fonduri se amestecau adesea cu cele ale statului, și prin introducerea unor metode moderne de contabilitate, noua vistierie a procedat la asigurarea unei administrări sistematice a finanțelor în ambele Principate. (Ca o compensație pentru pierderea acestor venituri, Adunarea i-a acordat domnului o listă civilă.) Poate că cea mai importantă inovație în materie de fiscalitate a fost adoptarea unor proceduri moderne de formare a bugetului. S-a introdus bugetul anual bazat pe estimarea veniturilor

[25] Filitti, *Principatele Române de la 1828 la 1834*, pp. 139–157.

şi cheltuielilor, elaborat de către Executiv şi aprobat de Obşteasca Adunare. Regulamentele Organice au iniţiat încercări modeste de a folosi politica fiscală pentru stimularea economiei, dat fiind că au fost abolite multe tarife interne şi s-a prevăzut înfiinţarea unei bănci naţionale. În schimb, nu s-a înregistrat cine ştie ce progres în stabilizarea monedei naţionale, din cauza opoziţiei permanente a otomanilor faţă de crearea unui sistem monetar naţional.

Regulamentele Organice au accelerat subordonarea Bisericii Ortodoxe faţă de stat. Cu toate că Regulamentele Organice au sporit ordinea şi eficienţa cu care se rezolvau treburile bisericii, acestea ofereau domnitorului şi dregătorilor săi şi mai multe prilejuri de a se amesteca în chestiuni ecleziastice, prin extinderea şi oficializarea puterilor lor de control. Regulamentele Organice reglementau alegerea mitropoliţilor şi a episcopilor (pe lîngă înaltul cler luau parte şi boierii de rangul întîi, iar domnitorul confirma alegerea făcută) şi prescriau normele de selectare a preoţilor şi a egumenilor (domnitorul avea ultimul cuvînt). S-a adîncit separaţia bisericii de stat (sau, mai curînd, cea dintre factorul religios şi cel laic). Cu toate că mitropoliţii şi episcopii au rămas stăpîni în eparhiile lor în probleme spirituale, participarea lor la treburile obşteşti s-a redus drastic. O dată cu desfiinţarea Divanului domnesc, aceştia şi-au pierdut puterile judecătoreşti şi administrative, păstrîndu-şi doar locul în Obşteasca Adunare. Au pierdut şi puterea de a dispune după bunul plac de proprietăţile şi veniturile eparhiei lor. Sub vechiul regim, domnitorul intervenea în astfel de chestiuni doar atunci cînd era în căutarea unei contribuţii extraordinare, dar acum, potrivit Regulamentelor, pămînturile bisericeşti puteau fi arendate doar în urma unei licitaţii în cadrul Adunării legislative, iar un comitet format din clerici şi mireni a fost împuternicit să decidă cît trebuie să contribuie eparhiile la acţiunile de caritate. Răspunderea directă pentru supravegherea tuturor acestor probleme şi pentru coordonarea politicii de stat faţă de biserică îi revenea unui logofăt al credinţei, care era omul domnitorului. Acesta trebuia să se asigure că întreg clerul se conforma noii legislaţii şi că se abţinea să intervină în administraţia publică, intruziune interzisă în mod specific de Regulamente. A sporit dependenţa financiară a bisericii faţă de stat. Preoţii primeau un fel de salariu din partea statului, în valoare de două parale pentru fiecare leu plătit de către enoriaşii lor (100 parale = 1 leu), dar ei au continuat să primească grosul venitului lor din partea moşierilor, care erau obligaţi să le asigure pămînt, şi din partea sătenilor, care le asigurau forţa de muncă şi plăteau taxe în schimbul efectuării ceremoniilor religioase necesare.

Una peste alta, Regulamentele Organice au deschis calea spre o profundă schimbare în Principate. Acestea au sporit spiritul de previziune al administrației, în special în problemele fiscale, și astfel s-au asigurat garanții mai ferme decît înainte pentru investiții și contracte, condiții esențiale ale progresului economic. Ele au grăbit, de asemenea, unirea Moldovei cu Țara Românească, înzestrîndu-le cu instituții aproape identice și acordînd locuitorilor lor cetățenie comună. Totuși, în ciuda acestor inovații, Regulamentele Organice nu au constituit o ruptură bruscă cu trecutul. Mai curînd, în multe domenii ale vieții publice, ele au amplificat idei și proiecte — precum o administrare rațională a finanțelor — avansate de boierii reformatori în deceniile precedente. Concentrarea puterii în mîinile domnitorului și extinderea birocrației centrale pe seama administrației locale și regionale corespundeau unor tendințe în curs de desfășurare.

Rușii au continuat să ocupe Principatele și după adoptarea Regulamentelor Organice sub pretextul că guvernul otoman nu plătise despăgubirea prevăzută în Tratatul de la Adrianopol. În realitate, țarul și consilierii săi doreau să-l păstreze pe Kiseleff și personalul său la fața locului pentru a supraveghea aplicarea Regulamentelor. Ei au sprijinit aceste constituții mai ales pentru a dobîndi simpatia boierilor și, prin aceasta, pentru a consolida poziția predominantă a Rusiei în Țările Române. Tratamentul acordat Moldovei și Țării Românești corespundea cu noua politică față de Imperiul Otoman, care punea accentul pe dominația pașnică și nu pe conflict, drept calea cea mai eficientă de a menține stabilitatea în regiune și de a evita complicațiile internaționale. Țarul a respins ca atare propunerile de a anexa Principatele. El a preferat să mențină un protectorat asupra lor, folosind domnitorii pentru a păstra ordinea, iar pe consuli pentru a se asigura că interesele Rusiei vor fi bine servite.

Un simplu protectorat, totuși, nu coincidea cu obiectivele lui Kiseleff. Acesta a încercat să convingă Ministerul de Externe de la Sankt Petersburg și pe prietenul său Aleksei Orlov, care a fost numit ambasador la Constantinopol în 1833, că interesele Rusiei cereau încorporarea Principatelor și extinderea frontierelor Rusiei pînă la Dunăre.[26] Doar în felul acesta, argumenta el, Rusia putea fi sigură că-și va menține influența asupra creștinilor din Răsărit, care priveau tradițional spre ea pentru a dobîndi protecție împotriva turcilor. Kiseleff era sigur că, dacă Rusia și-ar putea prelungi ocupația în Principate, pentru cel puțin zece ani, Marile Puteri s-ar obișnui cu această situație, iar anexarea ar fi în consecință o

[26] A. P. Zablotskii-Desiatovskii, *Graf P. D. Kiselev i evo vremia*, Sankt Petersburg, 1882, I, p. 415, și IV, pp. 90–98.

simplă formalitate. Cererea lui imperioasă s-a bucurat de puţină atenţie la Sankt-Petersburg, Curtea menţinîndu-se la planul său de a exercita un protectorat şi a cultivat relaţii prieteneşti cu Austria, principalul său rival în Principate.

Ocupaţia în Ţările Române a luat sfîrşit ca urmare a îmbunătăţirii relaţiilor dintre Rusia şi Imperiul Otoman. Politica de conciliere a ţarului la care s-a adăugat ameninţarea militară la adresa sultanului exercitată de către puternicul conducător al Egiptului, Mohamed Ali, au condus la un nou tip de relaţii, oficializat prin Tratatul de la Unkiar-Skelessi (8 iulie 1833). Prin stabilirea a ceea ce a fost în realitate un protectorat rusesc asupra Imperiului Otoman, tratatul a garantat în mod satisfăcător interesele ruseşti în Principate, ceea ce a făcut ca anexarea acestora să nu mai fie necesară. Tratatul a fost urmat de Convenţia de la Sankt Petersburg (29 ianuarie 1834), prin care sultanul a aprobat Regulamentele Organice, iar ţarul a promis să evacueze Principatele în termen de două luni de la publicarea hatişerifului prin care se puneau în aplicare prevederile Convenţiei. Kiseleff s-a întors în Rusia în aprilie, iar sub succesorul său, generalul Feodor Mirkovici, administraţia rusească a luat sfîrşit, iar guvernarea Principatelor a fost încredinţată unor noi domnitori — Alexandru Ghica în Ţara Românească şi Mihai Sturdza în Moldova. La începutul lui septembrie 1834, Mirkovici şi trupele ruseşti rămase, cu excepţia unei mici garnizoane de la Silistra, pe Dunăre, au părăsit Ţările Române.

PRACTICA POLITICĂ

Între sfîrşitul ocupaţiei ruse şi izbucnirea revoluţiei de la 1848, societatea românească a fost într-o stare de flux. A fost o perioadă de ciudate juxtapuneri. Rămăşiţe ale suzeranităţii otomane au supravieţuit alături de tendinţa către independenţă; guvernarea reprezentativă a cîştigat teren, chiar dacă amestecul rus s-a intensificat; tradiţia răsăriteană a continuat să se confrunte cu inovaţia apuseană. Contraste izbitoare se manifestau pretutindeni — în îmbrăcăminte, în limbă şi în obiceiuri.

Viaţa politică a perioadei stă mărturie unei speranţe şi unei nelinişti generale. În Ţara Românească, domnitorul Alexandru Ghica (1834–1842) s-a aflat în permanenţă în conflict cu diplomaţii ruşi, pe de o parte, şi cu boierii din Obşteasca Adunare, pe de altă parte. Situaţia sa a devenit cu atît mai delicată cu cît fusese numit domn, aşa cum ceruse Rusia, şi nu ales, aşa cum prevedeau Regulamentele Organice. Fusese înscăunat la vîrsta

de 38 de ani, recomandat de merite deosebite. În timpul domniei fratelui său, Grigore Ghica, a dobîndit o experiență administrativă valoroasă într-un număr de posturi înalte, iar mai tîrziu a devenit un colaborator apropiat al lui Kiseleff. Totuşi, ca domnitor, s-a simţit frustrat de incapacitatea de a conduce ţara aşa cum gîndea că o cere tradiţia. Mîndru de familia sa, care dăduse ţării nu mai puţin de şapte domnitori, s-a simţit iritat de tutela Rusiei, întrucît nu putea lua nici o măsură serioasă fără aprobarea consulului rezident. Dorea să fie un domnitor pămîntean, care să se ridice deasupra partidelor, dar ideea sa de conducător puternic, realizînd o cooperare cu boierii liberali şi patrioţi din Obşteasca Adunare, s-a dovedit imposibilă.

Necazurile lui Ghica cu boierii au venit atît de la stînga, cît şi de la dreapta şi îşi găsesc originea, parţial, în suspiciunea marilor boieri că domnitorul ar fi fost mai curînd interesat în sporirea propriilor sale puteri decît în apărarea privilegiilor clasei sale, o acuzaţie nu lipsită de temei. Dar disputele lor s-au iscat şi din natura Regulamentelor, care plasaseră cei doi mîndri rivali faţă în faţă — un domn suveran şi o Adunare suverană — fără o definire adecvată a puterilor pe care le deţineau.

Caracteristică relaţiilor dintre Ghica şi boieri a fost disputa asupra aşa-numitului „articol adiţional" al Regulamentului.[27] De-a lungul negocierilor cu turcii din 1833 privind confirmarea Regulamentelor, reprezentanţii Rusiei adăugaseră o clauză care, într-adevăr, împiedica domnitorii şi Adunarea să modifice Regulamentele fără aprobarea expresă a guvernului rus şi a guvernului otoman. Astfel, libertatea Adunării şi a domnitorului de a legifera a fost grav subminată, iar puterea Rusiei de a interveni în toate domeniile vieţii publice a fost spectaculos sporită. Cînd articolul adiţional a fost adus în faţa Adunării pentru ratificare, majoritatea boierilor l-a respins, după o furtunoasă dezbatere desfăşurată în lunile iunie-iulie 1837. Doar presiunile extreme din partea Rusiei şi a Turciei, sub forma unui firman, emis de către sultan, dar redactat la Sankt Petersburg, ordonînd Adunării să aprobe imediat respectivul articol, a pus capăt opoziţiei boierilor. La 21 mai 1838, Adunarea s-a conformat în silă. Rusia triumfase, dar cu preţul îndepărtării boierilor liberali, care aveau să formeze nucleul generaţiei antiruse de la 1848.

Opoziţia din Adunare a luat o întorsătură radicală la sfîrşitul anilor '30 ai secolului al XIX-lea. Conduşi de Ion Cîmpineanu (1798–1863), un campion plin de entuziasm al independenţei atît faţă de Rusia, cît şi faţă de Imperiul Otoman, boierii liberali, care formaseră o partidă naţională în

[27] I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834–1848*, Bucureşti, 1915, pp. 38–58.

Adunare, au redactat o declarație afirmînd deschis hotărîrea de a apăra suveranitatea română împotriva încălcărilor din exterior și de a face din nou din Țara Românească o țară liberă și independentă.[28] Ei au negat legitimitatea unui domnitor (Ghica) care fusese „impus" țării printr-un firman otoman și au respins valabilitatea legii fundamentale (Regulamentele Organice), care fusese elaborată în timpul ocupației străine și ratificată de către o Adunare națională aleasă într-un mod arbitrar. Ei au denunțat, de asemenea, continua vasalitate față de Imperiul Otoman și au cerut alegerea liberă a unui domnitor ereditar, al cărui prim act trebuia să fie asigurarea independenței țării și recunoașterea suveranității sale de către Marile Puteri. Cîmpineanu, care era alesul lor ca domnitor, și Felix Colson, un fost atașat pe lîngă Consulatul francez de la București, au purces la redactarea unei constituții liberale pentru noul și independentul stat, care prevedea votul universal și emanciparea clăcașilor. Conștient că nu se putea realiza decît prea puțin fară un sprijin internațional, Cîmpineanu s-a dus în 1839 la Constantinopol, Paris și Londra, pentru a pleda cauza boierilor liberali, în sensul unei schimbări a statutului Principatelor.[29] Totul a fost în zadar. S-a compromis în ochii Rusiei și Turciei și, la reîntoarcerea acasă, a fost surghiunit la o mănăstire pînă în 1841.

Soluții chiar mai radicale pentru problemele politice și sociale ale Principatelor au venit din partea unui grup secret, mic, condus de către Dimitrie Filipescu (1808–1843), un mare boier, care obținuse licența în drept la Paris.[30] Poziția lor în problema independenței era asemănătoare cu aceea a Partidei Naționale, dar în problemele reformei politice și sociale ei mergeau mult mai departe: emanciparea clăcașilor, prin împroprietărire și acordarea doar a unei despăgubiri simbolice pentru moșier; desființarea tuturor rangurilor și privilegiilor și egalitatea tuturor cetățenilor în fața legii; înlocuirea statului boieresc printr-o republică democratică. Filipescu, la fel ca și Cîmpineanu, a recunoscut imposibilitatea atingerii oricăruia dintre obiectivele sale atîta vreme cît Imperiul Otoman și Rusia își exercitau stăpînirea. Punîndu-și speranțele în izbucnirea unei noi crize internaționale în Orientul Apropiat, care să tulbure statu-quoul, el a salutat războiul turco-egiptean din 1840, considerîndu-l providențial. Părea să se deschidă calea pentru o implicare britanică și franceză activă în problemele otomane și chiar să se realizeze o împărțire teritorială a Imperiului, ceea ce, după

[28] C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională, 1834–1849*, București, 1967, pp. 17–18, 216–224.

[29] C. Vlăduț, *Ion Cîmpineanu*, București, 1973, pp. 163–175.

[30] G. Zane, *Le mouvement revolutionnaire de 1840*, București, 1964, pp. 55–94.

părerea lui Filipescu, ar fi adus libertatea, în cele din urmă, popoarelor subjugate. Dar întreaga sa activitate a fost brusc întreruptă de arestarea şi încarcerarea sa în 1840. Descoperirea unor asemenea conspiraţii şi înăsprirea relaţiilor dintre Ghica şi boierii din Adunare, care a condus la denunţuri repetate împotriva sa la Sankt Petersburg şi Constantinopol, au convins în cele din urmă guvernele rus şi otoman că domnitorul era incapabil să menţină ordinea şi să le promoveze interesele. Astfel, l-au înlăturat de la domnie în octombrie 1842.

Gheorghe Bibescu, succesorul lui Ghica, era unul dintre cei mai înstăriţi boieri din ţară şi fusese ales de Obşteasca Adunare Extraordinară, aşa cum se stipula de către Regulamentul Organic. Dar relaţiile sale cu un legislativ dominat de către boieri nu erau mai plăcute decît acelea pe care le avusese predecesorul său şi acest lucru avea în esenţă aceleaşi motive. Întrucît lupta nu dădea nici un semn că s-ar domoli, mulţi boieri, atît conservatori, cît şi liberali, au început să-şi pună problema dacă sistemul inaugurat de Regulamentul Organic era potrivit societăţii din Ţara Românească. Pentru a contracara opoziţia, Bibescu şi-a întors privirile din ce în ce mai mult către Rusia. Cu aprobarea Sankt Petersburgului şi înarmat cu un firman din partea sultanului, ce confirma drastica sa acţiune, Bibescu a prorogat *sine die* Adunarea şi a domnit prin decrete din martie 1844 pînă în decembrie 1846. Şi-a asigurat sprijinul Rusiei, lucrînd în strînsă legătură cu consulul acesteia la Bucureşti.

Anii de domnie personală a lui Bibescu au fost productivi şi sugestivi în privinţa a ceea ce a intenţionat să facă pentru a duce ţara sa mai aproape de standardele europene de civilizaţie. Acceptînd ideea că prosperitatea unei naţiuni depinde de comerţ, a luat măsuri viguroase pentru a îmbunătăţi drumurile, ce se aflau într-o stare dezastruoasă, s-a străduit să elimine tarifele vamale ce mai existau între Ţara Românească şi Moldova, acţiune care, în consecinţă, ar fi condus la o uniune vamală şi la o inevitabilă apropiere politică între cele două ţări.[31] Bibescu a încercat să protejeze interesele economice ale ţării, inclusiv cele ale meşteşugarilor şi ale tinerelor manufacturi, cerînd cu insistenţă guvernului otoman acordul pentru o creştere a taxelor de la 3 la 5 la sută la bunurile manufacturate de import. Cu toate că a fost puternic preocupat de educaţie, soluţia sa de rezolvare a înapoierii culturale, aşa cum o numea el, s-a deosebit substanţial de planurile generaţiei mai tinere de boieri liberali. În loc să sporească rolul limbii române, pe care o considera nepotrivită pentru o cultură modernă, a pro-

---

[31] A. Macovei, *Moldova şi Ţara Românească de la unificarea economică la unirea politică din 1859*, Iaşi, 1989, pp. 46-55.

pus introducerea limbii franceze ca limbă de predare în învățămîntul secundar și liceal și transformarea Academiei de la Sf. Sava din București într-un colegiu francez.

În ciuda tuturor bunelor intenții ale lui Bibescu, opoziția față de el nu s-a potolit, numai că acum cea mai mare parte a elementelor liberale era concentrată în afara țării, în special la Paris, alcătuită fiind din numărul crescut de fii de boieri plecați acolo să studieze dreptul și istoria. Cînd, în noiembrie 1846, s-au ținut alegeri pentru o nouă Adunare, Bibescu s-a folosit de toate mijloacele posibile pentru a zdrobi opoziția, asigurîndu-și astfel un organism supus, constituit aproape în întregime din sprijinitorii săi. Adunarea l-a servit cu credință și, fără îndoială, și-ar fi exercitat autoritatea pe parcursul mandatului normal de cinci ani, pînă în 1851, dacă revoluția nu ar fi izbucnit în 1848.

În Moldova, domnitorul Mihai Sturdza s-a confruntat cu o opoziție similară celei exprimate față de domnitorii din Țara Românească, însă a avut mai mult succes în înfrîngerea acesteia. Născut în 1795, într-una din cele mai ilustre familii ale Moldovei, și fiind mare moșier, Mihai Sturdza i-a convins cu ușurință pe marii boieri că era un apărător al privilegiilor de clasă.

În ciuda sentimentelor de solidaritate cu marii boieri, Sturdza nu avea nici o intenție să devină dependent de bunăvoința lor. Avea o părere total diferită despre ceea ce însemna un domnitor, părere ce trimitea la absolutismul luminat al secolului al XVIII-lea. Educația sa clasică și înclinațiile aristocratice, care se regăseau în numeroasele sale memorandumuri, elaborate în anii ’20 ai secolului al XIX-lea, în privința guvernării și a societății, l-au îndepărtat de instituțiile reprezentative, chiar și de cele limitate, precum Obșteasca Adunare a Moldovei, întrucît considera că erau incompatibile cu o guvernare eficientă și benefică. Totuși, idealul său de domnitor nu a fost niciodată acela de despot, întrucît s-a simțit obligat să domnească în conformitate cu legile pămîntului. Nu s-a opus constituțiilor — era, la urma urmelor, unul dintre autorii Regulamentelor Organice și susținea o astfel de lege fundamentală, dat fiind că oferea un cadru stabil în limitele căruia funcționarii publici puteau lucra pentru progresul general al țării —, dar insista ca aceste constituții să nu încalce puterea absolută a domnitorului de a-și duce la îndeplinire obligațiile.[32]

În timpul lungii sale domnii (1834–1849), Sturdza a urmărit cu fermitate două obiective: extinderea propriilor sale puteri și menținerea unor

[32] Pentru o privire generală asupra domniei lui Sturdza, vezi D. Ciurea, *Moldova sub domnia lui M. Sturdza*, Iași, 1947, pp. 52–99.

relaţii bune cu Rusia. Ambele l-au pus inevitabil în conflict cu boierii. Condamnînd ca intolerabile pretenţiile politice ale aristocraţiei boiereşti, Mihai Sturdza a căutat să dobîndească autoritatea de a numi şi demite toţi dregătorii şi de a dizolva Adunarea ori de cîte ori aceasta dovedea „tendinţe de răzvrătire". A pledat şi pentru separaţia totală a ramurilor legislativă şi executivă ale administraţiei, dar nu a avut nici o intenţie de a împărţi cu cineva puterea. A căutat, mai curînd, să împiedice Adunarea să se amestece în prerogativele domneşti. Totuşi, aceasta nu a manifestat niciodată vreo opoziţie serioasă faţă de el şi, ca atare, domnitorul nu a fost niciodată nevoit să recurgă la măsurile extraordinare luate de Bibescu în Ţara Românească. Sturdza putea conta, de obicei, că oficialităţile ruse de la Petersburg şi consulii de la Iaşi i se vor alătura în lupta împotriva oricărei manifestări de liberalism, pentru că împărtăşeau ideea că domnitorul avea datoria să descurajeze toate activităţile ce ar fi putut submina ordinea politică şi socială existentă. Totuşi, sprijinul rusesc dat lui Sturdza nu a fost necondiţionat. Consulii interveneau în chestiunile politice ori de cîte ori considerau necesar, dar nu întotdeauna de partea domnitorului.[33] Se pricepeau de minune să-i opună pe boieri domnitorului pentru a spori influenţa rusă, dar în cele din urmă această practică s-a dovedit contraproductivă pentru că îi înstrăina atît pe boieri, cît şi pe domnitor.

Ca despot luminat al acelor zile, Sturdza era domic să înfrîngă practicile neraţionale şi demodate şi să dea societăţii haotice tradiţionale a ţării sale o măsură de ordine occidentală. Aceste preocupări au stat la baza hotărîrii sale, adoptată în 1844, privind emanciparea robilor ţigani, care aparţineau statului şi mănăstirilor, a subordonării în continuare a bisericii supravegherii statului, a preocupării sale constante pentru sănătate şi sanitaţie şi a eforturilor sale de sporire a posibilităţilor de educaţie, în special pentru cei avuţi, prin înfiinţarea la Iaşi, în 1835, a unei instituţii de învăţămînt superior, Academia Mihăileană. Astfel, în timpul domniei lui Sturdza, pentru întîia oară, populaţia din Moldova a simţit partea bună a administraţiei, neavînd de suportat doar poverile care i se impuneau în mod obişnuit.

În ciuda bunelor sale intenţii şi a puterilor considerabile pe care le avea, procedînd la manipularea alegerilor şi la o cenzură strictă, Sturdza nu a reuşit să stăvilească neliniştea crescîndă din rîndurile elitei. Cîndva reformator el însuşi, Sturdza nu a reuşit să ţină pasul cu schimbările fundamentale ce aveau loc în societatea moldovenească. În consecinţă, lipsa de înţelegere dintre el şi tinerii fii de boieri, în majoritatea lor avînd studiile făcute în Occident, s-a transformat într-un conflict deschis. Aceştia

[33] Filitti, *Domniile române*, pp. 462–466, 501–505.

din urmă vedeau în Sturdza doar un apărător al vechiului regim, al sistemului politic imperfect al Regulamentelor Organice şi al respectului umilitor arătat unei puteri străine.

SOCIETATE ŞI ECONOMIE

Între mişcarea lui Tudor Vladimirescu şi restaurarea domnilor pămînteni în 1821 şi 1822 şi Revoluţia de la 1848, societatea moldoveană şi cea munteană s-au îndepărtat şi mai mult de normele economice şi sociale ale secolului al XVIII-lea îndreptîndu-se spre cele ce vor caracteriza statul naţional unitar al sfîrşitului de secol XIX. Schimbarea a fost treptată şi inegală, dar a fost marcată de două evenimente ce vor avea consecinţe profunde pentru dezvoltarea României moderne: creşterea accelerată a populaţiei şi extinderea legăturilor economice cu Europa Occidentală. Totuşi, în ciuda presiunilor ce au rezultat asupra capacităţii productive a ţării, structura agriculturii, care determina sănătatea economică a Principatelor, a rămas în esenţă neschimbată. Consecinţele cumplite ale imobilismului din această zonă vitală aveau să fie suportate de toate segmentele societăţii.

Cea mai izbitoare evoluţie socială a perioadei a fost sporirea populaţiei. Acest fenomen, ce a avut loc în toată Europa, a început în Principate mai tîrziu decît în Apus. A fost caracterizat de o creştere mai mult decît dublă a populaţiei urbane în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Mişcarea populaţiei de la sat la oraş şi imigrarea sporită din alte ţări, care viza în primul rînd centrele urbane, au fost neîntrerupte.

Aceste schimbări demografice au subminat echilibrul social existent în secolul al XVIII-lea. Ele au deschis în acelaşi timp calea spre restructurarea economiei, prin stimularea dezvoltării capacităţilor de producţie şi a resurselor materiale ale ţării. Presiunea demografică a fost resimţită cel mai puternic în agricultură. La începutul secolului, pămîntul disponibil pentru agricultură fusese îndestulător pentru a hrăni populaţia existentă, chiar în condiţiile metodelor tradiţionale de cultivare, întrucît, aşa cum am văzut, suprafaţa de pămînt arabil părea inepuizabilă. Dar, pe la mijlocul secolului, dat fiind că pădurile şi alte rezerve se diminuaseră, devenise evident că fără nişte schimbări fundamentale în organizare şi în metodele sale, agricultura n-ar mai putea satisface necesităţile unei populaţii în creştere sau răspunde cerinţelor din ce în ce mai mari ale pieţelor internaţionale, de care economiile celor două ţări deveneau din ce în ce mai dependente.

Schimbarea demografică era evidentă pretutindeni.[34] Populaţia Moldovei a sporit de la 1 115 325 de locuitori în 1826 la 1 463 927 în 1859, iar aceea a Ţării Româneşti de la 1 920 590 în 1831 la 2 400 000 în 1860. Densitatea populaţiei a crescut semnificativ: în 1803, în Moldova erau doar 11,8 persoane pe km^2, iar în 1859, cifra era de 36,1. Numărul zonelor locuite, în special al satelor, a sporit de asemenea: în 1831, în Oltenia erau 1 189 de sate, iar în 1848, numărul acestora ajunsese la 1 350. În Moldova tendinţa a fost similară, astfel că numărul satelor a crescut de la 1 647 în 1826 la 2 135 în 1859, iar al oraşelor de la 35 la 81.

Cauzele exacte ale acestor schimbări izbitoare rămîn obscure, şi de data aceasta din cauza datelor insuficiente. Fără îndoială, principala cauză a creşterii populaţiei a fost scăderea ratei mortalităţii, care, cu toate acestea, a rămas înaltă în comparaţie cu alte ţări europene. Sfîrşitul războaielor străine duse pe teritoriul românesc şi al împovărătoarelor ocupaţii militare de după 1812 (ocupaţia rusească din anii 1828–1834 trebuie să fie considerată benefică) a înlăturat o cauză majoră a mortalităţii din epocile anterioare. Bolile care bîntuiau periodic în Europa de Sud-Est continuau să secere numeroase vieţi în Principate, în special în oraşe, dar măsurile în privinţa sănătăţii şi în domeniul sanitar adoptate după 1821, în special crearea unei carantine stricte de-a lungul Dunării, au început să aibă un oarecare efect. Ciuma a fost eradicată, iar epidemiile de holeră (în 1831 şi 1848) n-au mai fost aşa de virulente ca în trecut. Vaccinările au făcut şi ele progrese: de pildă, în Moldova, între 1834 şi 1844, 197 000 de copii au fost imunizaţi împotriva variolei.

Activitatea economică accelerată şi mai marea stabilitate fiscală au influenţat, de asemenea, fără nici o îndoială, creşterea populaţiei. Abolirea restricţiilor comerciale otomane şi sporirea interesului economic al Austriei, Marii Britanii şi Franţei pentru Ţările Române, după 1829, au contribuit la un nou dinamism în agricultură. Deşi prosperitatea care a rezultat s-a răsfrînt direct doar asupra unei părţi a populaţiei, se pare că aceasta a oferit multe alte noi speranţe pentru viitor şi, ca atare, s-ar fi putut să fi încurajat familiile mai numeroase. Restrîngerea numărului impunerilor fiscale grele şi ocazionale din partea statului, în special după înscăunarea domnitorilor pămînteni în 1822, şi introducerea Regulamentelor Organice, zece ani mai tîrziu, au redus emigrarea ţăranilor spre Transilvania şi spre regiunea de la sud de Dunăre. Consolidarea ordinii administrative a mărit

---

[34] În legătură cu schimbarea demografică în mediul rural, între 1821 şi 1848, vezi E. Negruţi, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea; contribuţii demografice*, Iaşi, 1984.

stabilitatea socială şi a contribuit chiar la atragerea unor imigranţi. Deosebit de importante au fost aşezarea slavilor de la sud de Dunăre în Ţara Românească şi aşezarea evreilor din Galiţia în Moldova. Afluxul populaţiei în Principate a fost substanţial şi, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, în Moldova, de exemplu, străinii constituiau în mare 19 la sută din populaţie.

Schimbări semnificative au apărut în privinţa numărului şi caracterului centrelor urbane. În Ţara Românească, noile oraşe ce s-au dezvoltat de-a lungul Dunării sau în apropierea sa — Alexandria, în 1834, şi Turnu Severin şi Turnu Măgurele, în 1836 —, mai ales ca urmare a desfiinţării raialelor turceşti şi a sporirii securităţii, au stimulat activitatea economică în această zonă bogată de la natură. Oraşele mai vechi, aflate de-a lungul fluviului, au cunoscut o perioadă de renaştere. Cel mai bun exemplu îl reprezintă Brăila, care a fost reconstruită, pe locul unei fortăreţe turceşti demolate, potrivit noilor idei de sistematizare urbană. În Moldova, numeroase centre semiurbane, tîrguri sau tîrguşoare, au apărut acolo unde anterior fuseseră doar nişte tîrguri temporare.[35] Ele îşi datoraseră existenţa caracterului agricol al economiei moldoveneşti şi schimbărilor intervenite pe piaţa internă, care reduseseră nevoia unor tîrguri periodice mari. Nici tîrgurile ocazionale, nici centrele urbane mai mari, care erau situate departe de majoritatea satelor, nu puteau satisface nevoile de consum ale unei populaţii în creştere. Tîrgurile şi tîrguşoarele, pe de altă parte, au concentrat într-un singur loc schimbul de mărfuri dintr-o zonă rurală dată şi au oferit meşteşugarilor un centru stabil şi convenabil unde să-şi servească clientela. În prima jumătate a secolului al XIX-lea s-au constituit cam 60 de tîrguri şi tîrguşoare, cea mai dinamică perioadă a creşterii înregistrîndu-se între 1831 şi 1838. Tîrgurile şi tîrguşoarele nu s-au dezvoltat la aceeaşi scară în Ţara Românească. Aici, piaţa internă şi-a menţinut caracterul tradiţional timp mai îndelungat decît în Moldova, întrucît populaţia neagricolă a sporit mai încet decît în Principatul vecin, din cauza unei imigrări mai puţin intense şi din cauză că accesul în centrele urbane existente al celor din mediul rural era în general mai uşor decît în Moldova, unde predominau zonele deluroase.

Cifrele privind populaţia certifică în mod elocvent dezvoltarea centrelor urbane. În Ţara Românească, între 1835 şi 1853, populaţia Bucureştilor a crescut de la 50 370 locuitori la 64 860, a Buzăului de la 2 860 la 6 805, a Giurgiului de la 2 105 la 7 140. Aceleaşi tendinţe sînt evidente în Moldova: între 1832 şi 1859, totalul populaţiei oraşelor, al tîrgurilor

---

[35] V. Tufescu, „Tîrguşoarele din Moldova şi importanţa lor economică", în *Buletinul Societăţii Regale Române de Geografie*, 60, 1942, pp. 92–131.

şi tîrguşoarelor a crescut cu 122 la sută, adică de la 129 413 locuitori la 288 161 faţă de aproximativ 50 000 de locuitori la începutul secolului, iar între 1832 şi 1845, populaţia Iaşilor a crescut de la 48 314 la 68 655 locuitori, a Botoşanilor de la 13 796 la 28 290, a Galaţilor de la 8 606 la 22 635. Din totalul populaţiei Moldovei, în 1803, 8,8 la sută locuia în oraşe, tîrguri şi tîrguşoare; în 1832, procentul era de 10,2 la sută, iar în 1859 de 23 la sută.

Cauzele acestei creşteri urbane fără precedent erau diverse. Sporul natural, cu toate acestea, nu se regăseşte printre ele întrucît într-un număr de localităţi, în special în Iaşi şi Galaţi, mortalitatea depăşea rata natalităţii. Populaţia urbană a crescut în primul rînd datorită fluxului constant de populaţie din mediul rural. Astfel că, în perioada 1774–1821, satele au reprezentat marele rezervor pentru populaţia oraşelor. Tipurile de migraţie între anii '20 şi '50 fuseseră stabilite încă în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, iar cauzele rămîneau în esenţă aceleaşi: diminuarea suprafeţelor agricole şi a păşunilor de care puteau dispune ţăranii în multe regiuni şi sporirea obligaţiilor în muncă şi a impozitelor, determinate de o comercializare a agriculturii, înceată dar neîntreruptă. Imigraţia străină a rămas şi ea o sursă constantă de sporire a populaţiei urbane.

Pe măsură ce populaţia urbană sporea, compoziţia sa socială se schimba substanţial[36]. La începutul secolului, negustorii şi meşteşugarii se aflau în minoritate, iar persoanele angajate în ocupaţii agricole sau mixte — agricole şi comerciale, sau agricole şi meşteşugăreşti — formau clar majoritatea. Chiar şi în 1831, cei ce se ocupau de agricultură formau aproximativ 48 la sută din populaţia oraşelor şi tîrgurilor din Moldova şi Ţara Românească (negustorii şi meşteşugarii reprezentau 24 la sută, slugile 15,1 la sută, robii ţigani 6,4 la sută, boierii 3,6 la sută, iar clerul 2,3 la sută). În 1845, însă, în cele cinci oraşe principale ale Moldovei, familiile de negustori şi meşteşugari reprezentau 64 la sută din totalul familiilor.

Prin anii '40, clasa mijlocie devenise cea mai dinamică forţă ce se afla în spatele dezvoltării oraşelor, tîrgurilor şi tîrguşoarelor. Profesiunile liberale au contribuit semnificativ la această creştere. Numărul învăţătorilor şi profesorilor a crescut constant drept rezultat al impulsului dat învăţămîntului de către Regulamentele Organice; inginerii, în special cei cadastrali,

---

[36] E. Negruţi-Munteanu, „Date noi privind structura demografică a tîrgurilor şi oraşelor moldoveneşti, în 1832", în *Populaţie şi societate*, I, Cluj, 1972, pp. 239–257; E. Negruţi, „Factorul demografic urban şi dezvoltarea social-economică a Moldovei în prima jumătate a secolului al XIX-lea", în *Revista de istorie*, 28/8, 1975, pp. 1183–1196.

se bucurau de mare căutare din partea moşierilor, dornici să-şi delimiteze proprietăţile, pentru a profita de creşterea preţurilor pămîntului începînd cu ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea; medicii, farmaciştii şi avocaţii au devenit componente indispensabile ale societăţii urbane. Mai erau şi cămătarii, zarafii şi cîţiva bancheri de tip modern, dar meşteşugarii şi negustorii erau elementul dominant al burgheziei în formare. Relaţia numerică dintre negustori şi meşteşugari şi compoziţia lor etnică oferă criterii utile pentru evaluarea cursului general al dezvoltării urbane. În Moldova, în 1832, numărul lor era aproape egal — 5 602 negustori şi 5 080 meşteşugari, dar, în 1845, meşteşugarii au ajuns să depăşească negustorii ca număr, raportul fiind de 8 139 la 5 952, pentru ca în 1859, să fie de 16 455 la 4 015. Aceste cifre sugerează că procesul de prelucrare, mai curînd decît schimbul de mărfuri, devenise dominanta economiei oraşelor, tîrgurilor şi tîrguşoarelor. Cifrele privind Iaşii dau substanţă acestei generalizări. În 1831, erau 2 313 negustori şi 2 164 meşteşugari, dar în 1845 meşteşugarii i-au depăşit ca număr pe negustori, raportul fiind de 3 381 la 2 765. În privinţa relaţiilor etnice, străinii, în special evreii, constituiau majoritatea negustorilor din Moldova. În 1845, 3 901 negustori pămînteni erau implicaţi în 24 de branşe comerciale, faţă de 6 049 evrei în 41 de branşe şi alţi 1 066 străini, cea mai mare parte sudiţi, activi în 40 de branşe. Situaţia în rîndul meşteşugarilor era aproximativ aceeaşi: 4 620 pămînteni — majoritatea acestora aparţinînd stării a treia (potrivit mărimii patentei plătite de ei) — erau angajaţi în 61 de meserii diferite, 5 153 evrei erau activi în 85 de meserii, iar 1 091 supuşi străini în 101 meserii.

Negustorii şi meşteşugarii, atît autohtoni, cît şi străini, n-au constituit, cu toate acestea, o burghezie în sensul clasic al cuvîntului.[37] Majoritatea acestora aparţineau stării a treia. Aveau afaceri mărunte şi, cu puţine excepţii, nu aveau o legătură directă cu industria şi dispuneau de capital puţin. Burghezia mare şi burghezia mijlocie (prima şi a doua stare) erau mai puţin numeroase şi mai puţin unite. În Moldova, în special, acestea erau lipsite de omogenitate. Erau despărţite de apartenenţa etnică şi credinţele religioase, de rivalităţile economice şi sociale între negustori şi meşteşugari, cărora le era imposibil să acţioneze împreună în importante probleme economice şi sociale. În Ţara Românească, pe de altă parte, împărţirile pe criterii etnice şi confesionale erau mai puţin pronunţate şi astfel burghezia

[37] C. C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, Bucureşti, 1972, pp. 156–202. În legătură cu geneza clasei mijlocii, vezi, de asemenea, Ş. Zeletin, *Burghezia română; originea şi rolul ei istoric*, Bucureşti, 1925, pp. 33–81.

a fost capabilă să exercite o mai mare influenţă în treburile publice, aşa cum avea să se dovedească în primăvara anului 1848. Totuşi, în ambele Principate, statutul de boier continua să fie idealul la care aspirau negustorii şi alţi membri ai clasei de mijloc. Mulţi continuau să-şi cumpere ranguri boiereşti şi pămînt ca mijloace de dobîndire a unui statut social mai înalt (pămîntul era în plus o investiţie profitabilă, întrucît cererea crescîndă de cereale a făcut să sporească în mod semnificativ valoarea sa). Consolidarea unei adevărate burghezii, caracterizată de o conştiinţă de clasă mai înaltă, avea să se întîmple de abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Aveau să apară şi alte schimbări în compoziţia populaţiei urbane. Slugile şi, în special, funcţionarii, care fuseseră aproape complet absenţi înainte de 1800, aveau să devină mai numeroşi decît alte clase, pe măsură ce alte clase depindeau de ei în îndeplinirea a nenumărate treburi noi. Negustorii şi meşteşugarii, de exemplu, aveau nevoie de personal pentru propriile prăvălii, pe măsură ce afacerile se lărgeau, iar boierii, care începuseră să trăiască majoritatea anului la oraş, aveau nevoie de slugi de casă de toate felurile. Nici unul dintre aceştia nu întîmpina probleme cu angajarea celor de care aveau nevoie întrucît exista o forţă de muncă disponibilă mai mare decît cea pe care oraşele o puteau absorbi. Mai mult decît atît, meseria de servitor era de obicei prima ocupaţie pentru persoanele nou sosite de la sate, care nu aveau o calificare. În 1832, servitorii împreună cu robii ţigani alcătuiau aproape 20 la sută din populaţia urbană a celor două Ţări Române.

Un alt rezultat al creşterii rapide şi anarhice a oraşelor a fost apariţia unei populaţii flotante numeroase, fără ocupaţie şi fără domiciliu permanent. În Iaşi, în 1845, de pildă, erau cel puţin 1 000 de asemenea persoane. Populaţia crescuse atît de rapid încît vechile structuri urbane nu puteau găzdui pe toţi cei care soseau. Consecinţele nefericite au fost cerşetoria, prostituţia şi copiii abandonaţi, într-o măsură care nu mai fusese văzută înainte în oraşele Moldovei şi Ţării Româneşti.

Satul a cunoscut şi el schimbări importante în structura socială. Ţăranii dependenţi, în special clăcaşii, reprezentau marea majoritate a populaţiei în ambele Principate — 75 la sută în Ţara Românească şi 70 la sută în Moldova —, iar numărul ţăranilor liberi continua să se diminueze, pe măsură ce boierii îşi consolidau controlul asupra pămîntului. În cadrul fiecăreia dintre aceste largi categorii de ţărani, deosebirile provocate de schimbarea economică şi de actele oficiale deveniseră mai pronunţate. Diferenţa dintre o pătură îngustă de ţărani înstăriţi şi restul sătenilor devenea mai mare dat fiind că cei mai nevoiaşi dintre ei cădeau la nivelul prole-

tariatului rural. Pe de altă parte, era în ascensiune o clasă mijlocie rurală puţin numeroasă.[38] În afară de cler, aceasta includea învăţători — care dobîndiseră o proeminenţă în treburile satului pe măsură ce se extindea învăţămîntul —, neamurile şi mazilii. Deşi această clasă era compusă din elemente eterogene, toţi membrii ei aveau în comun nivelul de instruire şi de proprietate şi, în special, aspiraţia de a-şi îmbunătăţi statutul social şi de a juca un rol în viaţa politică.

Au avut loc schimbări semnificative în compoziţia socială a clasei boiereşti.[39] Mai mult ca sigur, Regulamentele Organice consolidaseră puterea politică a marii boierimi, dar forţele sociale şi economice, pe care acestea nu le puteau controla, subminau predominanţa ei. În primul rînd, întreaga clasă boierească îşi pierdea caracterul exclusivist, întrucît numărul de boieri creştea în permanenţă (în Moldova, de pildă, de la 902, în 1828, la 3 325, în 1853), mai ales prin cumpărarea de dregătorii. Majoritatea noilor boieri provenea din păturile sociale în ascensiune, precum negustorii şi fiii acestora, slujbaşii statului şi indivizii care dobîndiseră avere administrînd moşiile boiereşti. Diferenţele de concepţii între noii şi vechii boieri erau adesea izbitoare. Cei dintîi priveau către viitor şi menţineau în cel mai bun caz o legătură nesemnificativă cu valorile vechiului regim, în timp ce majoritatea marii boierimi continua să preamărească virtuţile stilului aristocratic de viaţă. În rîndurile cercului limitat al marii boierimi a apărut o prăpastie de netrecut între generaţii. Mulţi dintre fiii boierilor care se reîntorseseră acasă după studiile şi călătoriile în Europa Occidentală nu mai puteau accepta fără reproş stilul de viaţă tihnit al părinţilor lor.

Procesul de îmburghezire, evident încă înainte de 1821, s-a accentuat în anii '30 şi '40 ai secolului al XIX-lea. Boierii de rang inferior, care îşi administrau singuri proprietăţile, erau dornici să dezvolte comerţul şi să îmbunătăţească agricultura. Mulţi dintre ei au investit în mici întreprinderi industriale. Aceste interese nu le erau străine nici marilor boieri. Dar boiernaşii au fost cei care s-au aflat mai aproape de valorile şi aspiraţiile clasei mijlocii şi care au contribuit la crearea burgheziei liberale. Aceasta din urmă a înfruntat cu succes ascendenţa marii boierimi în a doua jumătate a secolului.

---

[38] Giurescu, *Contribuţiuni*, pp. 217–228.

[39] G. Platon, „Consideraţii privind situaţia numerică şi structura boierimii din Moldova în preajma revoluţiei de la 1848", în *Populaţie şi societate*, II, Cluj-Napoca, 1977, pp. 351–442; P. Barbu, „Oltenia în perioada premergătoare revoluţiei de la 1848", în *Revista de istorie*, 32/1, 1979, pp. 144–146.

Afluxul constant de străini i-a făcut pe domnitori și pe boieri să elaboreze o legislație care să răspundă complexelor probleme economice și sociale implicate de imigrație. Într-o perioadă de înflorire a sentimentului național, multe grupuri sociale exprimau cererea de a se reglementa activitățile și de a se limita drepturile noilor veniți. În 1847, în Țara Românească, a fost adoptată legea care stabilea procedurile ce trebuiau să fie urmate de acei care căutau să obțină naturalizarea. Așa-numita mica împămîntenire, care fusese inclusă în Regulamentele Organice și care acorda negustorilor și meșteșugarilor străini drepturile obișnuite ale cetățenilor pămînteni, a rămas neschimbată. Dar pentru a obține marea împămîntenire, care fusese stipulată și ea în Regulamentele Organice și care îi acorda solicitantului ce reușea să o obțină toate drepturile politice de cetățenie, străinul trebuia să parcurgă o procedură lungă și complicată, care în ultimă instanță prevedea și acordul domnitorului, și un vot al legislativului în fiecare caz în parte.[40]

Autoritățile din Moldova s-au confruntat cu o problemă deosebit de acută, ridicată de imigrația evreiască. Domnitorul Alexandru Ghica a luat primele măsuri serioase pentru descurajarea imigrației evreiești, în 1834, cînd a poruncit dregătorilor locali să țină evidența tuturor evreilor din țară, să-i expulzeze pe toți cei care nu puteau dovedi că au mijloacele necesare de întreținere și, în viitor, să le permită intrarea în țară doar celor ce aveau răvașe de drum și, în cazul acesta, doar pentru o lună. Ca răspuns la plîngerile din ce în ce mai numeroase ale negustorilor autohtoni privind „concurența“ evreiască neloială și la „preocupările morale“ ale altor cetățeni, în 1844 s-au propus mai multe legi ce restrîngeau activitatea economică a evreilor. A fost adoptată o singură măsură, care le interzicea evreilor să ia în arendă cîrciumile din sat și să vîndă acolo băuturi alcoolice pe credit, dar se pare că nu a fost pusă în aplicare. O altă lege, care i-ar fi împiedicat pe evrei să țină cîrciumi în tîrguri, a fost respinsă de Adunare, în primul rînd pentru că ar fi micșorat profiturile organizatorilor acestora.[41]

În anii ’30 și ’40 ai secolului al XIX-lea au avut loc schimbări economice modeste în ambele Țări Române. Volumul producției agricole a crescut continuu, iar industria se zbătea să satisfacă cerințele unei populații de consumatori în creștere. Dar structura agriculturii cît și cea a industriei au rămas, în esență, neschimbate. Agricultura mai depindea încă de țăran, în ceea ce privește mîna de lucru, animalele și uneltele, iar spiritul întreprinzător nu se regăsea încă în comportamentul majorității moșierilor și arendașilor. La oraș, acumularea de capital a rămas slabă, iar investițiile,

[40] Filitti, *Domniile române*, pp. 356–358.

[41] *Ibid.*, pp. 495–497, 533–535.

cu excepţia pămîntului, erau puţine, în timp ce producţia de bunuri se mai afla încă în mare măsură în mîna meşteşugarilor.

Regulamentele Organice au afectat agricultura în cîteva moduri decisive. Autorii lor încercaseră să plaseze relaţiile dintre boieri şi ţărani pe baze raţionale de drepturi şi obligaţii reciproce. Dar nu au avut nici o intenţie să creeze un echilibru între cele două părţi. În fiecare problemă importantă, aceştia luaseră partea moşierilor împotriva ţăranilor, care, bineînţeles, nu fuseseră consultaţi la redactarea Regulamentelor.

Pornind de la prevederile hrisovului lui Alexandru Moruzi din 1805, Regulamentele au recunoscut drepturile depline şi absolute de proprietate ale moşierului pe o treime din domeniul său. Astfel, Regulamentele au confirmat din punct de vedere legal transformarea unei părţi semnificative a domeniului feudal — asupra căruia ţăranii locuind pe domeniul respectiv avuseseră timp de secole drept de uzufruct — într-o proprietate particulară, un scop pe care, aşa cum am văzut, boierii îl urmăriseră din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Regulamentele nu mai vorbeau de stăpîni de moşie, ci de proprietari. Aceste schimbări au avut consecinţe teribile pentru clăcaşi. Drepturile lor tradiţionale, ereditare, de posesie asupra pămîntului pe care îl lucrau (redus acum la două treimi din domeniu, care nu erau recunoscute drept proprietatea particulară a moşierului), au fost înlocuite prin obligaţiile de a-l lua în arendă. Suprafaţa de pămînt pe care o primeau nu mai depindea de necesităţile lor, ca înainte, ci de numărul de animale aflate în posesia familiei sau, cu alte cuvinte, de cantitatea de forţă de muncă şi de alte beneficii pe care moşierul ar fi putut să le obţină de la aceştia. În mod corespunzător, clăcaşii erau împărţiţi în trei categorii: fruntaşi — care aveau patru animale de povară şi o vacă; mijlocaşi — care aveau două animale de povară şi o vacă; codaşi — care nu aveau animale şi care nu se puteau oferi decît pe sine. Fiecare categorie a primit o suprafaţă de teren arabil, fîneaţă şi păşune, în funcţie de capacitatea de a le munci: fruntaşii — aproximativ 4,5 ha; mijlocaşii — ceva mai puţin; iar codaşii — nici fîneaţă, nici păşune. Una peste alta, clăcaşii aveau o treime pînă la o jumătate din suprafaţa de pămînt pe care o lucraseră înainte de introducerea Regulamentelor. Nu numai că Regulamentele au procedat astfel la o extensivă expropriere a ţărănimii, dar au permis de asemenea moşierului să decidă el însuşi care anume pămînt urma să fie dat ţăranilor, un drept care i-ar fi permis nu doar să-şi rezerve pentru propria folosinţă cel mai bun pămînt, dar chiar să ofere ţăranilor mai puţin decît prevedeau Regulamentele.[42]

---

[42] Mitiţă Constantinescu, *L'Evolution de la propriete rurale et la réforme agraire en Roumanie*, Bucureşti, 1925, pp. 83–91.

Toate aceste prevederi au sporit dependenţa ţăranilor de moşieri. Acelora care aveau mai multe animale decît numărul stipulat sau care aveau prea puţin pămînt le era permis să obţină o suprafaţă de pămînt în plus (prisoase) prin intermediul unor învoieli cu moşierii. Aceştia din urmă erau liberi să impună orice condiţii ar fi vrut, singura limitare cu adevărat serioasă fiind nevoia lor de a-şi asigura forţa de muncă necesară. Totuşi, autorii Regulamentelor le-au dat asigurări moşierilor împotriva fugii ţăranilor, prin limitarea severă a mişcării de pe o moşie pe alta. Aceştia şi-au dat seama că ţăranii aveau motive puternice să se mute de pe o moşie pe alta, din moment ce obligaţiile lor de muncă, potrivit prevederilor Regulamentelor, erau mai oneroase decît cele prevăzute de Legiuirea lui Caragea din 1818. Cu toate că numărul zilelor de muncă a rămas stabilit la 12, ele erau măsurate acum potrivit anumitor norme, care dublau sau triplau efectiv zilele de clacă.

Producţia agricolă a crescut puternic ca răspuns la amplificarea relaţiilor comerciale între Principate şi Europa Apuseană după Tratatul de la Adrianopol. Moşierii, arendaşii şi ţăranii erau încurajaţi să cultive mai mult din ceea ce se cerea pe piaţa internaţională. Cerealele, în special grîul, aduceau cele mai multe profituri, iar negustorii şi statul cereau boierilor şi mănăstirilor să cultive din ce în ce mai mult pămînt. Ţăranii, de asemenea, au sporit suprafaţa de pămînt cultivată cu cereale, pe care o lucrau pentru ei înşişi în speranţa să aibă şi ei parte de prosperitate.

Grîul reprezenta principala cultură cerealieră şi era destinat în primul rînd pentru export, aşa cum fusese înainte de 1821.[43] Dar în loc să fie folosită pentru a satisface cererile otomane de aprovizionare, recolta de grîu a luat calea spre piaţa internaţională liberă şi astfel a trebuit să se supună la tot felul de fluctuaţii economice. În Ţara Românească, în 1829, suprafaţa de pămînt însămînţată cu porumb a fost de şapte ori mai mare decît cea însămînţată cu grîu, dar în 1840, suprafaţa rezervată grîului a egalat-o pe aceea destinată porumbului şi a continuat să sporească de-a lungul deceniului următor. În Moldova, pe de altă parte, porumbul s-a dovedit competitiv. Deşi suprafeţele plantate cu grîu aproape s-au triplat între 1832 şi 1848, cele plantate cu porumb s-au dublat.

În ciuda presiunii exercitate de piaţă, nici o schimbare semnificativă nu a apărut în organizarea agriculturii sau în metodele folosite de aceasta. Grosul cerealelor continua să fie produs de mica ţărănime, care decidea în privinţa însămînţării şi recoltării, la fel ca şi în trecut. Aceasta a mărit

[43] I. Corfus, *L'Agriculture en Valachie durant la premiere moitie du XIXe siecle*, Bucureşti, 1969, pp. 61–62, 172–174.

suprafeţele cultivate cu grîu nu pe seama loturilor plantate cu porumb, ci prin defrişarea a noi terenuri sau, mai frecvent, prin arendarea prisoaselor de la moşieri. Aceştia din urmă şi cei care arendaseră pămînturile lor erau mulţumiţi, în genere, să lase producţia pe seama ţăranului, care poseda aproape toate animalele de povară şi uneltele necesare. În acelaşi timp, moşierii şi-au intensificat eforturile pentru a-şi extinde drepturile de proprietate şi peste cele două treimi pe care Regulamentele Organice le rezervaseră ţăranilor. Moşierii erau dornici să profite de pe urma creşterii preţului terenurilor arendîndu-şi moşiile celui care oferea mai mult şi care nu era stînjenit de obligaţii sociale şi economice faţă de ţărănime. Unii dintre moşieri erau mînaţi şi de dorinţa de a îmbunătăţi producţia moşiilor lor, dar pentru a reuşi acest lucru trebuiau să smulgă controlul pămîntului din mîna ţăranilor. Mărturii ale încercărilor lor în acest sens se pot găsi ici şi colo în extinderea rezervei şi într-o creştere modestă a producţiei de grîu pe aceste terenuri în anii '40.

Cîţiva moşieri şi oameni de afaceri au recunoscut beneficiile pe termen lung ce se puteau obţine din reconsiderarea de fond a practicilor agricole. Încă din 1830, un antreprenor, pe care îl chema Krateros, solicitase sprijin financiar din partea guvernului Ţării Româneşti pentru a importa noi unelte agricole şi a demonstra utilitatea acestora în îmbunătăţirea producţiei. Guvernul, la rîndul său, a dat instrucţiuni ispravnicilor să-i convingă pe moşieri să contribuie la acest proiect, dar aceştia din urmă nu au manifestat nici un interes şi chestiunea a fost lăsată baltă. În 1834, în Ţara Românească a fost înfiinţată o societate agricolă pentru introducerea celor mai noi tehnici din Europa Occidentală. Acesteia i se datorează aducerea în ţară, în 1835, a primelor maşini agricole, a căror folosire a fost însă sporadică pînă după anul 1850. În anii '40 s-au făcut încercări ocazionale de creştere a producţiei de grîu şi de porumb prin introducerea unor noi soiuri de seminţe şi de îmbunătăţire a calităţii vitelor şi oilor prin importul de animale de reproducere, dar rezultatele iniţiale au fost dezamăgitoare.

Rezerva, acea parte a moşiei pe care proprietarul o reţinea pentru propria sa folosinţă, s-a dezvoltat încet ca întreprindere agricolă comercială. În anii '30 ai secolului al XIX-lea, prevederile Regulamentelor Organice privind separarea loturilor ţărăneşti de acea treime aparţinînd moşierului păreau să fi fost aplicate doar în puţine locuri. Moşierii şi arendaşii preferau să le permită ţăranilor să cultive atîta pămînt cît puteau şi acolo unde doreau. Ei preferau, de asemenea, să adune dijma şi să primească plăţile în bani în locul clăcii. Erau influenţaţi în parte de dorinţele ţăranilor înşişi, care insistau pentru convertirea obligaţiilor lor în plăţi băneşti — din cauza neregulilor pe scară largă în calcularea muncilor prestate — şi care opuneau

o rezistență puternică față de restricțiile impuse în folosirea pămîntului. Mulți moșieri se temeau să acționeze în alt mod întrucît stricta conformare la prevederile Regulamentelor în privința propriilor lor moșii ar fi provocat probabil o masivă fugă a țăranilor în căutarea de condiții mai bune. Dar majoritatea moșierilor erau, de asemenea, dornici să lase tradiția să guverneze relațiile agrare, întrucît atît ei, cît și arendașii lor nu erau interesați în investițiile substanțiale necesare care să dea valoare rezervei. Gîndeau că e mai înțelept să obțină un venit regulat și garantat sub forma dijmei și a plății în bani în locul prestărilor în muncă și erau reticenți în mod justificat în privința investiției în rezervă, o întreprindere prejudiciată încă de la început de uneltele și tehnicile primitive și constanta ostilitate a țăranilor.

Doar în anii '40 s-a făcut un efort mai evident pe linia extinderii producției de grîne pe suprafața rezervei, o măsură aparent legată de cei trei ani de secetă consecutivi — 1839, 1840 și 1841 — care au provocat o lipsă de cereale pentru piață și o creștere puternică a prețurilor. Indicii ale schimbării de atitudine din partea unui mic număr de moșieri se găsesc în învoielile de arendare ale mănăstirilor neînchinate din Țara Românească, în 1841, care specifică obligația țăranilor de a presta cel puțin o jumătate din zilele de clacă pe care le datorau, acestea neputînd fi acoperite în bani. Asemenea limitări ale conversiunii clăcii în bani coincideau cu cereri sporite de cereale românești în Europa Occidentală, dar acestea nu au schimbat în mod semnificativ caracterul rezervei.

În condițiile intensificării producției agricole și ale unei revizuiri generale a instituțiilor economice și politice, țăranii se aflau în defensivă nu doar în probleme legate de posesia pămîntului și de obligațiile în muncă, ci și în aproape fiecare aspect al modului tradițional de viață la sate. Deosebit de izbitoare au fost schimbările în configurația satelor introduse de Regulamentele Organice. Înaintea acestora, simplitatea gospodăriilor și relativa ușurință cu care proprietarii lor se mutau reprezentau o caracteristică a vieții țărănești, în special la cîmpie. Atît la deal, cît și la cîmpie, printre țăranii liberi și dependenți, locuințele individuale tindeau să fie risipite și izolate una de alta și departe de orice centru sătesc posibil. Regulamentele au introdus organizarea satelor pe coordonate moderne. Acestea cereau moșierilor să grupeze toate suprafețele pe care le distribuiau țăranilor într-o anumită parte a moșiei, iar guvernul însuși s-a angajat să promoveze o dispunere rațională a satelor sub supravegherea nou-creatului departament al Treburilor din Lăuntru. Scopul acestei legislații a fost acela de a le permite moșierilor să poată urmări mai ușor pe țăranii lor dependenți și astfel să descurajeze tentativele acestora de a scăpa de dijmă și de obligațiile în muncă. S-ar fi produs, de asemenea, o mai sistematică alocare a

loturilor ţărăneşti şi, lucru nu mai puţin important, măsura ar fi facilitat strîngerea birurilor statului. Cu toate acestea, ţăranii n-au văzut nici un avantaj pentru ei înşişi în această drastică reconsiderare a modului lor de viaţă şi s-au opus cu îndîrjire mutării lor fie de către moşier, fie de către guvernamentali, neavînd motive să se încreadă în nici unul dintre ei. Fără putinţa de a face uz de forţă, care era interzisă de către lege, programul de sistematizare a satelor nu putea fi realizat în concordanţă cu grandiosul plan iniţial. Mai curînd, aceasta s-a produs ici şi colo după cum o permiteau condiţiile locale şi fără nici o coordonare din partea guvernului.[44]

Industria şi-a păstrat modestele ei dimensiuni în anii '30 şi '40 ai secolului al XIX-lea. Deşi a crescut volumul producţiei şi s-au introdus îmbunătăţiri tehnologice, organizarea producţiei a rămas în mare măsură ceea ce fusese în deceniile anterioare. Acumularea de capital era mică şi era folosită în principal pentru a finanţa operaţiunile comerciale şi a acorda împrumuturi individuale pentru persoanele care aveau nevoie de fonduri, în special pentru a cumpăra pămînt. Să investeşti în „fabrici" era considerat încă o afacere riscantă. O astfel de precauţie era, de fapt, justificată întrucît persistenţa „regimului capitulaţiilor " — sistemul tratatelor comerciale otomane cu ţările europene — împiedica guvernele Principatelor să ofere noilor întreprinderi protecţie faţă de concurenţa străină, în timp ce slaba putere de cumpărare a populaţiei continua să lipsească industria autohtonă de o puternică piaţă internă pentru produsele sale.

Păstrarea sistemului breslelor a descurajat inovaţia. Cu toate că Regulamentele Organice proclamaseră principiul libertăţii economice, sistemul breslelor, cu reglementările sale nenumărate, devenise mai puternic decît înainte.[45] Regulamentele, de fapt, încurajau monopolul în aproape fiecare ramură de producţie, stipulînd că meşterii trebuiau să aparţină unei bresle. Altfel, li se interzicea să practice o meserie sau să cumpere materii prime şi să vîndă produsul finit. Asemenea restricţii drastice în privinţa întreprinderii economice erau justificate pe temeiul că nu era corect să se bucure cineva de avantajele unei bresle fără să împartă responsabilităţile acesteia. Deşi aceste prevederi intenţionau să protejeze şi să revigoreze breslele, în realitate ele au deschis calea distrugerii lor în ultimele decenii ale secolului, întrucît au încurajat pe membrii acestora să reziste schimbării şi prin aceasta au slăbit capacitatea lor de a comunica cu alte forme ale industriei autohtone şi cu importurile străine.

---

[44] *Ibid.*, pp. 180–189.

[45] V. Diculescu, *Bresle, negustori şi meseriaşi în Ţara Românească, 1830–1848*, Bucureşti, 1973, pp. 65–70.

Manufacturile au sporit ca număr, iar cîteva au dobîndit un înalt nivel de eficiență tehnică — ceramică la Tîrgu Jiu, textile la Ploiești, tutun la Craiova, construcții navale la Galați și Giurgiu.[46] Întreprinderile de prelucrare a produselor alimentare rămîneau cele mai numeroase, întrucît puteau utiliza materiile prime agricole ieftine și abundente, dispuneau de o piață pentru mărfurile lor — paste făinoase, ulei, zahăr și carne — și puteau, ca atare, să ofere investitorilor un profit sigur și rapid. Negustorilor și arendașilor moșiilor le aparțin majoritatea manufacturilor, o situație care sugerează de unde provenea grosul capitalului pentru investiții. Muncitorii acestor întreprinderi continuau să provină mai ales din mediul rural, dar ei erau acum liberi, mînă de lucru salariată, nu mai erau țărani dependenți. Numeroși muncitori continuau să fie angajați în agricultură, întrucît un număr de manufacturi, în special acelea care realizau produse alimentare, lucrau doar o parte a anului. Puține manufacturi, în ciuda condițiilor favorabile, au supraviețuit mai mult timp și aceasta, după cîte se pare, parțial din cauza lipsei de capital și de credite pentru extindere și îmbunătățiri tehnologice și parțial din cauza concurenței străine.

Fabricile folosind mașini, în locul muncii manuale, au început să apară în anii '40 ai secolului al XIX-lea. Fondatorii lor fuseseră impresionați de succesul unor manufacturi și tindeau, ca atare, să-și limiteze întreprinderile la prelucrarea materiilor prime ușor disponibile și să satisfacă nevoile imediate ale consumatorilor. Demnă de remarcat este fabrica de hîrtie deschisă de către Gheorghe Asachi la Petrodava, în Moldova, în 1841, care a primit sprijin din partea guvernului sub forma monopolului asupra producției de hîrtie timp de doisprezece ani; fabrica înființată în 1841 la Iași pentru a produce mașini agricole; abatorul de la Tighina în apropiere de Galați (1844), care folosea mașini acționate cu abur din Marea Britanie și exporta conserve de carne în Marea Britanie și mai tîrziu în Franța și Austria; moara înființată la Păcurari, lîngă Iași, în 1846, cu echipament adus de la Paris, o întreprindere care a marcat începutul investițiilor regulate de capital francez în Moldova. [47]

Numărul manufacturilor, și „fabricilor" a sporit constant între 1830 și 1850, de-a lungul acestei perioade înființîndu-se 4 025 de asemenea în-

---

[46] S. Vianu, „Cu privire la problema descompunerii feudalismului în Țările Române", în *Studii și referate privind istoria României*, I, București, 1954, pp. 829–833; L. Boicu, „Despre stadiul manufacturier al industriei în Moldova", în *Studii și cercetari științifice* (Iași), Seria Istorie, 11/1, 1960, pp. 127–137.

[47] G. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848*, Iași, 1980, pp. 222–224; A. Macovei, „Prima întreprindere din Moldova pentru fabricarea uneltelor și mașinilor agricole, Iași, 1841", în *Cercetări istorice*, 4, 1973, pp. 207-222.

treprinderi. Morile (2 443) şi distileriile (458) au fost cele mai numeroase. Dar industrializarea, în adevăratul înţeles al cuvîntului, se afla încă în stadiul copilăriei ei, întrucît cea mai mare parte a întreprinderilor erau mici, adesea funcţionînd doar cu unu sau doi oameni, iar multe dintre ele n-au supravieţuit. În 1850, toate acestea foloseau la un loc doar 8 432 de muncitori; dacă erau incluşi şi funcţionarii şi alţi salariaţi, personalul ajungea la aproape 11 000. Existau şi excepţii notabile — abatorul de la Tighina, de exemplu, folosea 150 de muncitori — , dar sistemul de fabrică modernă, ca bază a producţiei industriale, avea să apară doar peste cîteva decenii.

Dezvoltarea generală a economiei a stimulat industria minieră. Prelucrarea şi exportul produselor alimentare cereau cantităţi mai mari de sare; nevoia de petrol în industrie şi în transporturi a condus la explorarea unor noi surse şi la creşterea producţiei; construcţia de drumuri şi poduri şi o nouă preocupare pentru sistematizarea oraşelor au sporit numărul carierelor de piatră. Minele de sare au fost cele mai importante dintre aceste întreprinderi. În Moldova, de pildă, numărul muncitorilor s-a dublat, ajungînd de la 511 în 1810 la 1 006 în 1852, iar producţia a crescut de la aproximativ 18 milioane ocale (1 oca = circa 1,3 kg) în 1810 la 20 de milioane la mijlocul secolului, din care două treimi erau exportate. Vistieria statului obţinea venituri substanţiale din exploatarea salinelor şi îşi menţinea controlul exclusiv asupra tuturor zăcămintelor din ţară. Ţiţeiul se plasa pe plan secundar ca importanţă, iar exploatarea se limita la zăcămintele aproape de suprafaţă, aşa cum se întîmpla în regiunea din jurul Buzăului în Ţara Românească, din cauza tehnologiei inadecvate. Cu toate acestea, producţia a crescut de la 2 841 hectolitri în 1832 la 14 762 în 1848. Spre deosebire de sare, ţiţeiul nu era monopol de stat şi, în consecinţă, moşierii erau liberi să-şi exploateze zăcămintele aşa cum doreau.[48]

Schimbul de bunuri s-a intensificat, dar s-au produs puţine modificări în organizarea comerţului. Tîrgurile şi-au păstrat importanţa atît pe plan local, cît şi la nivel internaţional, iar în oraşe şi în orăşele negustorii continuau în mare măsură să procedeze la fel ca înainte. Era însă în curs o profesionalizare semnificativă a clasei negustorilor, reglementarea de către stat a activităţii lor devenind mai sistematică. Regulamentele Organice prevedeau ca, în scopul unei organizări mai uniforme a negustorilor, aceştia să fie grupaţi în corporaţii şi să li se pretindă să plătească o taxă (patentă) bazată pe volumul afacerilor lor. Negustorii, în marea lor majoritate, plăteau o patentă la nivelul stării a treia; erau aproape toţi autohtoni şi se

[48] C. M. Boncu, *Contribuţii la istoria petrolului românesc*, Bucureşti, 1971, pp. 70–75, 311 356.

ocupau cu comerţul cu amănuntul. Comerţul pe scară largă, cu grîne şi animale, continua să rămînă în principal în mîinile negustorilor străini, care beneficiau enorm datorită legăturilor lor cu marile case internaţionale de comerţ. Numeroase din vechile impedimente pentru comerţul intern nu fuseseră încă depăşite. Slaba putere de cumpărare a marii mase a populaţiei, comunicaţiile şi transporturile inadecvate şi facilităţile bancare şi de credit primitive stînjeneau creşterea pieţei interne.

Relaţiile comerciale dintre Moldova şi Ţara Românească s-au dezvoltat, stimulînd economiile lor şi aducîndu-le mai aproape de unificarea politică. Înţelegerea economică din 8 iulie 1835 proteja principalele produse ale uneia din ţări de concurenţa produselor celeilalte, în mod special cerealele şi vitele. Şi mai importantă a fost convenţia din 1846, care a făcut din Moldova şi Ţara Românească, în esenţă, o singură piaţă, protejată de bariera unui tarif vamal unic. S-au anulat taxele vamale între ele şi, modificînd înţelegerea din 1835, s-a permis ca toate produsele, cu excepţia sării, să fie transportate liber dincolo de frontiere şi s-a stipulat ca pentru mărfurile străine să se plătească taxe vamale o singură dată, la frontiera ţării în care intrau.[49]

Cea mai spectaculoasă dezvoltare economică din Principate a înregistrat-o în acea vreme, fără doar şi poate, comerţul extern. Marea Britanie şi Franţa au intrat acum în competiţie pentru materiile prime şi pieţele româneşti, alături de Imperiul Otoman şi Austria, care pînă atunci dominaseră comerţul Principatelor.[50] Exporturile româneşti spre Apus se constituiau din produse agricole, în special cereale şi animale. Importurile constau în special din bunuri de consum destinate celor avuţi, precum textile, sticlărie şi blănuri, dar puţine articole contribuiau la dezvoltarea industriei sau la consolidarea bazei economice a Principatelor. Valoarea comerţului exterior a urcat constant — în Ţara Românească de la 21 514 000 lei în 1835 la 64 448 000 lei în 1847, iar în Moldova de la 26 000 000 lei în 1843 la 52 000 000 lei în 1847. Volumul a crescut, la rîndul său, aşa cum o arată şi numărul de vapoare străine ce acostau la Brăila: 480 în 1832, 685 în 1839 şi 1 002 în 1846. Portul Galaţi a cunoscut o creştere similară: 1 383 vase sosite în 1847, 418 dintre acestea fiind britanice. Controlul oto-

---

[49] A. Macovei, „Unificarea vamală între Moldova şi Ţara Românească (I)", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 7, 1971, pp. 201–244.

[50] P. Cernovodeanu, *Relaţiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803–1878)*, Cluj-Napoca, 1986, pp. 51–132; T. Ionescu, „L'Echange maritime de marchandises entre les Pricipautes Danubiennes et la France durant la periode 1829–1848", în *Revue roumaine d'histoire*, 13/2, 1974, pp. 269–284.

man asupra acestui comerţ a slăbit treptat. Cu toate că tratatele comerciale dintre Imperiul Otoman şi alte ţări mai guvernau încă relaţiile comerciale ale Principatelor, după 1843 taxele de import-export erau strînse de români mai curînd decît de funcţionarii vamali otomani.

DE LA ILUMINISM LA ROMANTISM

Două generaţii de intelectuali — aceia care au aderat la tradiţiile iluminismului şi clasicismului din secolul anterior şi romanticii şi revoluţionarii, care şi-au îndreptat privirile către viitor — şi-au pus amprenta asupra vieţii culturale şi a gîndirii politice în perioada scurtă dintre Tratatul de la Adrianopol din 1829 şi izbucnirea Revoluţiei de la 1848. Graniţele dintre ele erau neclare. Ambele erau energice şi pregătite să se confrunte cu orice sfidare, oricît de înfricoşătoare. Entuziasmul lor, adesea naiv, şi puternicul simţ patriotic, proiectele lor grandioase şi ambiţiile lor enciclopedice erau ancorate în spiritul epocii, la care se face cel mai bine referire cu termenul de „paşoptism". Erau inspiraţi de un singur scop atotcuprinzător — să scoată naţiunea română din starea sa de „înapoiere" şi să o apropie mai mult de Europa Apuseană.

Diferenţele dintre cele două generaţii se manifestau în mijloacele prin care acestea căutau să atingă scopul lor comun. Generaţia mai veche îşi dobîndise maturitatea în anii de sfîrşit ai regimului fanariot. Convinsă de decadenţa acestuia, ea a căutat să elimine toate reminiscenţele acestuia, ca o condiţie pentru progresul social şi cultural. Dar, în acelaşi timp, ea s-a străduit să păstreze valorile tradiţionale, întrucît societatea lor ideală nu se deosebea de comunitatea rurală patriarhală, patronată de o clasă boierească binevoitoare şi patriotică. Ambiţia sa era de a transforma ideile iluminismului în instituţii; ca atare, metodele sale erau clasice, iar gîndirea sa aristocratică. Membrii acestei generaţii erau ataşaţi ideii că învăţămîntul şi reforma raţională, care ar fi transformat individul, erau cheile progresului social. Deloc surprinzător, răscoala lui Tudor Vladimirescu i-a lăsat indiferenţi, căci nu doreau să aibă nimic de-a face cu revoluţia. Soarta grea a ţărănimii le-a stîrnit sentimente umanitare, dar nu s-au putut hotărî să includă în programul lor abolirea clăcii şi a dijmei zdrobitoare. Nici nu au considerat privilegiile boierilor patrioţi drept excesive.

Mai tinerii lor contemporani n-au renunţat în nici un chip la ţelurile culturale ale iluminismului, dar metodele lor erau, prin comparaţie, revoluţionare, atitudinea lor era democratică, iar gusturile lor, romantice. Această

generaţie ajunsese la maturitate în perioada de schimbare socială şi economică ce a urmat evenimentelor din anii '20 ai secolului al XIX-lea. În tinereţea lor, ideile de naţionalitate, libertate individuală şi justiţie socială fuseseră larg răspîndite, graţie în mare măsură vechii generaţii de boieri reformatori. Pentru ei, Tudor Vladimirescu se ridica deasupra tuturor contemporanilor săi, era un campion al oamenilor de rînd şi un apărător al demnităţii naţionale. Educaţia, realizată la început cu tutori şi apoi în noile şcoli naţionale, precum Academia Sf. Sava de la Bucureşti şi Academia Mihăileană de la Iaşi, le-a consolidat simţul responsabilităţii civice şi militantismul patriotic. Dar noi elemente s-au dovedit decisive în formarea lor intelectuală. Au fost prima generaţie care a studiat în străinătate şi care, ca atare, s-a confruntat cu teorii şi modele sociale de dezvoltare incitante şi tulburătoare. În politică erau puternic atraşi spre liberalism şi au dedicat romantismului crezul lor estetic şi sentimental. Prin modul lor de gîndire, erau remarcabil de bine integraţi în Europa şi vorbeau şi scriau cu uşurinţă în limba franceză. N-au manifestat nici rezervele prudente ale vechii clase boiereşti ortodoxe şi nici admiraţia naivă necritică faţă de Apus a unor boieri luminaţi precum Dinicu Golescu. Pe scurt, nu mai gîndeau despre ei înşişi ca fiind în afara Europei. Au întîmpinat civilizaţia apuseană cu înţelegere şi spirit critic.

Literatura a reflectat cu fidelitate diferenţele şi evoluţia stării de spirit individuale şi aspiraţiile sociale şi politice colective ale celor două generaţii. Cei mai reprezentativi scriitori ai ambelor categorii proveneau din clasele de sus, dar nu dintre fanarioţi sau dintre românii grecizaţi, aşa cum s-a întîmplat în secolul al XVIII-lea. Mai curînd, în frunte s-au aflat boierii mijlocii şi chiar mici, care se ridicaseră pe scara socială în primele decenii ale noului secol prin serviciile în slujba statului sau prin comerţ. Aceştia fuseseră educaţi în Apus sau cel puţin în spiritul Apusului, cărţile lor şi ideile lor constituind o legătură intelectuală comună. În lecturile lor din literatura apuseană a vremii, în special cea franceză, au manifestat o preferinţă aparte pentru operele romanticilor. Deşi, în propriile lor scrieri, mulţi dintre ei se conformau încă simbolurilor clasicismului şi mai aveau încă să trăiască universul interior al romanticilor, sincronizarea între cultura română şi Europa s-a realizat pentru prima oară prin intermediul romantismului.

Reacţia exterioară a intelectualilor români faţă de romantism a fost în mare măsură condiţionată de ideile lor privind rolul pe care ei înşişi ar fi trebuit să-l aibă în societate. Au simţit în mod evident că erau pionieri şi că trebuiau să reconstruiască instituţiile de la temelie. Conştienţi

de nevoia acută de reformă și aproape copleșiți de responsabilitatea pentru binele comun pe care și-o asumaseră, și-au rezervat prea puțin timp pentru introspecție. Ca atare, lucrările lor literare aveau de obicei un caracter practic, care lăsa propriul lor eu neexplorat. Erau conducători politici și oameni de acțiune, fiind preocupați de prezent și de nevoile sale, chiar dacă aduceau un omagiu trecutului și sperau într-un viitor mai bun.

Poezia și proza din anii '30 și în special din anii '40 au constituit o literatură cu mesaj. Creativitatea, în ansamblul ei, era subordonată idealurilor unității și independenței naționale, simpatiei pentru clasele de jos, în special pentru țărănime, și eforturilor de a autohtoniza inspirația, direcționînd-o spre istorie, folclor și peisajul local. Multe din scrierile acestei perioade au fost de asemenea inspirate de credința moștenită de la iluminism, potrivit căreia literatura avea o valoare didactică inerentă și ca atare autorii puneau accentul pe util în raport cu esteticul și se gîndeau în primul rînd la binele general mai curînd decît la satisfacția personală. Asemenea principii erau ingrediente esențiale ale pașoptismului.

Astfel de preocupări au determinat alegerea autorilor din literatura franceză și din alte literaturi europene, care aveau să influențeze atît de decisiv doctrina literară pașoptistă. Intelectualii români erau atrași în mod deosebit de acei autori care îi puteau ajuta să-și înțeleagă timpul și să le arate direcția potrivită pentru a aduce Principatele în Europa. N-au căutat metafizica, ci un mesaj clar aplicabil propriei lor condiții. Ca atare, catolicismul conservator, socialismul utopic sau romantismul delirant al unui Nerval n-au avut decît un ecou redus. Îi preferau pe Lamartine, Hugo, Michelet și Lamennais, scriitori care se adresau popoarelor subjugate din Europa pe un ton umanist și sentimental și care acordau prețuire identității etnice. Cea mai importantă influență literară asupra scriitorilor români a exercitat-o romantismul[51]. Tipic însă pentru viața intelectuală în general era faptul că nu predomina un singur curent, chiar dacă era vorba de opera unui singur autor. Ideile literare se aflau într-o stare de flux, în special din cauza absenței unor școli bine definite, care ar fi putut asigura o oarecare uniformitate de gîndire și care ar fi stîrnit reacții creatoare față de tendințele opuse. Nici clasicismul, nici romantismul din Principate nu au fost guvernate de doctrine rigide, întrucît aderenții acestora erau mai mult indivizi decît grupuri. Scriitorii individuali, fiecare pe cont propriu, au selectat ceea ce era plăcut și folositor la un moment dat și nu au vădit o

---

[51] În legătură cu influențele romantismului european asupra românilor, vezi E. Tacciu, *Romantismul românesc; un studiu al arhetipurilor*, I, București, 1982, pp. 217–512.

înclinaţie prea mare pentru respectarea principiilor abstracte fără legătură cu condiţiile sociale şi politice. Drept rezultat, ei erau receptivi la orice şi cele mai diverse curente — clasicism, preromantism şi romantism — au coexistat ori s-au interferat, producînd uneori combinaţiile cele mai bizare.[52]

În ciuda unor asemenea preocupări practice din partea autorilor, literatura trăia o schimbare fundamentală. Ea a încetat să fie pur şi simplu un apendice emoţional al iluminismului. Acum, autorii, a căror principală intenţie putea fi încă didactică, produceau lucrări care explorau laturile personale şi ascunse ale vieţii spirituale sau erau pur şi simplu menite să delecteze. Cu toate că literatura nu dobîndise încă un statut autonom, scriitorii erau preocupaţi să respecte distincţia dintre beletristică şi alte genuri de proză. Scriitorii profesionişti şi semiprofesionişti care îşi făcuseră apariţia în jurul anilor '30 au jucat un rol important în acest proces.[53] Puţini dintre ei puteau trăi doar din scris, dar aceia care îl practicau ca o meserie trebuiau să se preocupe de ceea ce era specific literaturii şi ca atare trebuiau să o diferenţieze de alte feluri de scrieri.

Un element nou a apărut pe scena literară după 1830: publicul cititor. Era încă puţin numeros, dar devenea din ce în ce mai democratic sub raportul compoziţiei sale. Procentul boierimii mari şi mijlocii era în scădere, în timp ce numărul negustorilor, meşteşugarilor, funcţionarilor de stat şi de intelectuali ai satelor (preoţi, învăţători, notari) creştea rapid. Cititorii ziarelor, de pildă, se recrutau în principal din clasa mijlocie. În 1834, erau două sute de abonaţi la *Curierul românesc*, care fusese fondat la Bucureşti în 1829, de către Ion Heliade Rădulescu (1802–1872), personalitate literară de frunte a acestei perioade. Deşi numărul lor era modest, după standardele de mai tîrziu, aceştia constituiau o prezenţă de care trebuia să se ţină seamă. Chiar un om ca Heliade Rădulescu, a cărui motivaţie nu era în primul rînd de ordin comercial, trebuia, cu toate acestea, să ţină cont de gustul cititorilor, care era adesea nesofisticat, pentru a-şi putea păstra gazetele şi tipografiile pentru o muncă reală de educaţie şi luminare. Distanţa între ceea ce „întreprinzătorii" sau „îndrumătorii" de cultură, asemenea lui Heliade, considerau a fi dezirabil pentru societate şi ceea ce publicul cititor dorea pentru sine era adesea enormă. Heliade, de exemplu, nutrea planul ambiţios de a traduce în limba română cele mai importante lucrări ale literaturii universale, întrucît le considera indispensabile pentru

[52] P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, Bucureşti, 1972, pp. 512–574.

[53] L. Volovici, *Apariţia scriitorului în cultura românească*, Iaşi, 1976, pp. 11–18, 87–122.

creşterea nivelului intelectual şi spiritual al concetăţenilor săi. Dar publicul cititor larg avea gusturi mai simple. Căuta o literatură de evadare sau compensatorie: poveştile sentimentale cu sfîrşit fericit şi poveşti de senzaţie. Cititorii erau mai interesaţi de ceea ce se spunea decît cum se spunea. Asemenea gusturi reprezintă motivul principal pentru care grandioasa „Bibliotecă universală" a lui Heliade a eşuat.

Apariţia literaturii române moderne a coincis cu înflorirea romantismului în ambele Ţări Române. Deşi exemplul romantismului francez era atrăgător, scriitorii români n-au experimentat direct ambivalenţele interioare ale acestuia.[54] Pentru aceştia, romantismul era în primul rînd o influenţă externă. Ei nu trecuseră printr-o criză demoniacă sau egoistă ca epigonii lui Byron şi Chateaubriand în alte ţări. Totuşi, în Ţara Românească, de exemplu, poeţii anilor '30 şi '40 au introdus treptat o noutate izbitoare în lucrările lor — descoperirea eului. De aci înainte, ei au făcut din eu un factor determinant al creativităţii lor. Acordînd prioritate subiectului în raport cu obiectul, care era fundamental esteticii clasicismului, ei au deschis o nouă perspectivă poeziei româneşti. Din ce în ce mai mult, ei au căutat adevărul în interiorul conştiinţei şi emoţiilor proprii şi nu în fapte exterioare. Totuşi, nu s-au putut elibera niciodată de simţul de responsabilitate faţă de binele general. Pe de o parte, se lăsau în voia melancoliei solitudinii, dar, pe de altă parte, îmbrăţişau cauza independenţei naţionale; puteau să se ridice împotriva absurdului vieţii într-o clipă, pentru ca în următoarea să compună versuri patriotice care implicau ideea că viaţa avea la urma urmei un ţel. Contextul istoric a dat astfel romantismului din Ţara Românească (şi Moldova) trăsătura sa specifică.

Patru poeţi au întruchipat în mod special trăsătura sa esenţială. În fruntea lor s-a aflat Ion Heliade Rădulescu. Ca publicist, ziarist şi protector al noilor talente, acesta, mai mult decît oricare dintre contemporanii săi, a dat o orientare literaturii. Ca întreprinzător literar, a avut drept principal scop aducerea cît mai curînd posibil a literaturii şi culturii române în lumea modernă. Era el însuşi prea plin de proiecte şi chema cu entuziasm şi pe alţii să acţioneze pe toate fronturile.[55] Europa a fost întotdeauna modelul său; a fost stimulentul său şi măsura împlinirilor sale. Ghidat în tot ceea ce a întreprins de didacticismul şi optimismul iluminismului — omul era perfectibil, progresul era una din legile istoriei, iar literatura, teatrul puteau contribui la amîndouă — , Heliade era totodată omul timpului său,

---

[54] N. I. Apostolescu, *L'Influence des romantiques français sur la poesie roumaine*, Paris, 1909, pp. 14–130.

[55] M. Anghelescu, *Ion Heliade Rădulescu*, Bucureşti, 1986, pp. 38–71.

întrucît în persoana sa puternicul sentiment național lua locul umanismului cosmopolit al secolului al XVIII-lea. Ca poet a dovedit talent și multilateralitate. Capodopera sa este *Sburătorul* (1844), o baladă tipic romantică, de iubire tragică. Sonetele publicate în volumul *Visul* (1836), avînd un caracter autobiografic, sînt remarcabile pentru timpul său, datorită analizelor consacrate subconștientului. Heliade a fost un romantic prin temperament. Vizionar, a aspirat să fie deopotrivă bard și profet, asemenea lui Hugo și Lamartine, și să-și asume misiunea sacră de a propovădui cele două crezuri, cel al patriotismului și cel al iubirii de oameni.

Vasile Cârlova (1809–1831), primul poet care s-a bucurat de patronajul lui Heliade, a dovedit o remarcabilă știință — dată fiind starea limbajului poetic românesc — de a-și comunica sentimentele în versuri deopotrivă clare și curgătoare.[56] Poeziile sale nu mai erau simulări sau predici morale asemenea acelora ale clasiciștilor din secolul al XVIII-lea, sau declamații în maniera multor romantici, ci monologuri tot atît de firești în apelul lor la Dumnezeu, ca și în exprimarea grelelor poveri ale sufletului omenesc. *Înserare* (1830) îl arată pe Cârlova ca un adevărat poet romantic. Este o elocventă mărturie a influenței lui Lamartine și a asimilării elegiei romantice, care a subminat popularitatea cîntecelor de lume ale lui Conachi și ale Văcăreștilor. *Ruinurile Tîrgoviștii* (1828) este cea mai cunoscută poezie. Dar contemplarea ruinelor nu devine o sursă de melancolie și de meditații filozofice pesimiste, așa cum s-a întîmplat în cazul romanticilor francezi. Mai curînd, gloriile trecutului redeșteptau sentimentele de patriotism și implicau o atitudine critică față de inerția publică a prezentului.

Grigore Alexandrescu (1810–1885) și Cezar Bolliac (1813–1881) ilustrează alte fațete ale romantismului muntean.[57] Chinuit de ideea că Dumnezeu este absent și că omul e singur, Alexandrescu era obsedat de imperfecțiunile existenței umane. Ezitările sale între scepticism și resemnare dau impresia de modernitate. În timp ce căuta un punct de echilibru în lume și părea să-l fi găsit în analiza realistă și lucidă pe care o face naturii umane în *Fabule* (1832 și 1838), pe drept cuvînt renumite, contemporanul său Bolliac manifesta un soi de satanism byronian. În *Meditații* (1835) acesta exprima disprețul față de soluția creștină a dilemei umane și lua în derîdere consolările oferite de rațiune ce nu erau în nici un fel acte solitare.

---

[56] V. Mușat, *Vasile Cârlova*, București, 1981, pp. 35–95.

[57] E. Lovinescu, *Grigore Alexandrescu: Viața și opera lui*, București, 1928, pp. 91–151; O. Papadima, *Cezar Bolliac*, București, 1966, pp. 95–147.

Scriitorii din Moldova au urmărit obiective similare acelora promovate de confraţii lor din Ţara Românească, dar au îmbrăţişat cu mai multă reţinere literatura apuseană, iar elanul lor romantic a fost mai estompat. Această reticenţă a reflectat natura societăţii moldoveneşti, care, mai puţin avansată economic decît cea din Ţara Românească, era mai conservatoare în gusturi şi moravuri. Mai mult decît atît, nu a existat nici o personalitate cu un caracter atît de puternic ca Heliade pentru a promova noile idei. Personalitate literară de frunte, Gheorghe Asachi, care a ocupat un loc similar cu acela al lui Heliade, era un clasicist şi un conservator, dovedind neputinţa de a stimula tinerele talente. Cel mai proeminent autor romantic a fost Costache Negruzzi (1808–1868). Măiestria poetică şi sensibilitatea lui Negruzzi erau modeste, dar *Aprodul Purice* (1837) a introdus un nou gen — poemul istoric — care a ridicat eroii la proporţii de legendă şi a transformat bătăliile în întîlniri epice, toate proiectate pe un fundal local viu. Totuşi, nuvela este aceea care i-a asigurat lui Negruzzi locul său în literatura română.[58] Capodopera sa, *Alexandru Lăpuşneanu* (1840), povestea plină de dramatism şi patimă a domnitorului moldovean din secolul al XVI-lea, era romantică, dar dovedea o reţinere emoţională şi stilistică conformă cu filozofia sa uşor sceptică şi epicuriană.

Trăsătura caracteristică a romantismului, atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească, precum şi a vieţii culturale şi intelectuale în general consta în preocuparea deosebită pentru naţiune. Ideea însăşi de naţiune a cunoscut o transformare semnificativă de la ceea ce fusese în secolul al XVIII-lea. Cărturarii generaţiei anterioare vorbiseră cu mîndrie despre originea romană şi, uneori, chiar despre originea dacă a românilor şi utilizaseră această asociere ca măsură a propriului lor caracter şi propriei lor nobilităţi. În lucrările scriitorilor de după 1800, ideea de naţiune începea însă să-şi asume contururi moderne. Pentru Naum Rîmniceanu, calitatea de membru al naţiunii române era determinată de consanguinitate şi de religie (ortodoxă) şi ca atare aceasta transcendea graniţele politice, pe care le-a respins ca temporare, pentru a-i include pe românii de pretutindeni.[59] În memoriile pe care micii boieri le-au redactat după 1821 pentru a convinge marii boieri să împartă puterea politică cu ei, aceştia subliniau că ei toţi aparţineau aceleiaşi naţiuni. Pretenţia lor, formulată simplu, era aceea că drepturile politice egale derivau în mod firesc dintr-o istorie comună şi din calitatea de

[58] L. Leonte, *Constantin Negruzzi*, Bucureşti, 1980, pp. 119–153.

[59] Asupra ideii de naţiune la Naum Rîmniceanu, vezi Ş. Bezdechi, „Protosinghelul Naum Rîmniceanu despre originea neamului şi limbii noastre“, în *Transilvania*, 74/3 4, 1943, pp. 231–237.

membri ai aceleiaşi comunităţi etnice. Prin anii '40, asemenea gînduri îşi pierduseră caracterul de noutate. Vechea concepţie juridică despre naţiune, bazată pe privilegii, care aşeza o clasă socială deasupra tuturor celorlalte şi astfel asigura ascendenţa politică şi socială a boierilor, făcuse loc unei concepţii etnice care îmbrăţişa toate clasele sociale, chiar şi pe clăcaşi. Tînăra generaţie de intelectuali, în mod special, nu mai făcea uz de ranguri şi stare socială drept criterii ale calităţii de membru al naţiunii. Pentru ei, comunităţile etnice deveniseră celule primare ale umanităţii. Semnificativ pentru preocuparea sporită faţă de naţiunea etnică a fost schimbarea intervenită în atitudinea intelectualilor faţă de folclor.[60] Descoperirea folclorului s-a produs în Principate relativ tîrziu — în jurul anului 1840 — în comparaţie cu Europa Apuseană. Principala raţiune pentru o asemenea întîrziere pare să fi fost lipsa de dorinţă a intelectualilor de a trata producţiile imaginaţiilor mai modeste altfel decît expresii ale ignoranţei şi superstiţiilor. Erau conştienţi de datoria lor de a răspîndi informaţii utile şi de a promova deprinderi bune în masa populaţiei şi considerau folclorul şi tradiţiile săteşti drept o simplă perpetuare a înapoierii. Erau siguri că doar o elită (ei înşişi, adică) ar putea îmbunătăţi societatea şi că, în consecinţă, nu aveau nimic de învăţat de la oamenii de rînd. Treptat, sub influenţa romantismului şi a ideii moderne de naţiune, s-a născut o nouă apreciere asupra creativităţii populare. O atmosferă de simpatie şi înţelegere faţă de modul de viaţă de la ţară şi faţă de producţiile sale culturale a înlocuit dispreţul anterior. Folclorul a încetat să fie judecat potrivit criteriilor iluminismului — adevăr şi raţiune — şi a fost în cele din urmă acceptat ca o altă concepţie valabilă despre lume şi ca o manifestare a unui mod de viaţă distinct, nu neapărat inferior.

Scrierile din domeniul istoriei din anii '30 şi '40 au fost de asemenea influenţate de romantism şi de noua idee despre naţiune. Istoricii au continuat să studieze originea naţională în scopul de a adăuga noi elemente dovezilor privind descendenţa romană, cu toate că, încă de pe atunci, teoria era universal acceptată în rîndurile celor educaţi. Dar o atracţie tot atît de puternică pentru istorie au reprezentat-o misterele începuturilor şi emoţia descoperirii trecutului prin intermediul ruinelor şi al inscripţiilor ce supravieţuiseră aproape ca un miracol. Istoricii au fost, de asemenea, atraşi de vremurile de glorie. Concentrarea atenţiei asupra domnitorului Mihai Viteazul, care unise pentru scurt timp Moldova, Ţara Românească şi Tran-

---

[60] În legătură cu preocuparea pentru folclor a lui Ion Heliade Rădulescu şi a lui Mihail Kogălniceanu, vezi A. Bistriţianu, *Teorie şi inspiraţie folclorică la predecesorii lui V. Alecsandri*, Bucureşti, 1977, pp. 154–243.

silvania sub sceptrul său, în 1600, nu era în nici un fel întîmplătoare, ci reflecta perfect preocuparea sporită pentru unitate naţională şi independenţă. În mîinile celor mai buni profesionişti ai ei, istoria devenea nu doar povestea conducătorilor şi eroilor, ci povestea întregului popor. Un exemplu ieşit din comun de istorie nouă l-a reprezentat *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens* (Berlin, 1837) de Mihail Kogălniceanu (1817–1891), un tînăr moldovean care studiase istoria la Universitatea din Berlin şi care avea să ocupe un loc central în viaţa publică românească în următoarele patru decenii. Ideea de naţiune a făcut o impresie copleşitoare asupra sa. El a conceput istoria ca actul de creaţie al unui întreg popor, nu numai al conducătorilor săi şi, deci, argumenta că este esenţial să se procedeze la o investigare multilaterală a trecutului pentru a scoate pe deplin în evidenţă activitatea popoarelor şi, în mod special, spiritul lor. Pentru el, societatea nu era o simplă juxtapunere de indivizi sau de clase, ci un tot organic, interdependent, care, pe nenumărate căi, făurea unitatea comunităţii etnice.[61] Pentru intelectualii vremii, istoria, aşadar, nu putea fi un exerciţiu detaşat şi savant. Dimpotrivă, istoria era o armă pe care au folosit-o pentru a consolida conştiinţa naţională şi pentru a mobiliza sprijin în vederea realizării unităţii şi independenţei naţionale. Istoria servea asemenea scopuri nu doar prin lucrări de erudiţie, ci şi prin introducerea în literatură a unor idealuri patriotice. Prin poezii, nuvele şi piese de teatru, conştiinţa istorică naţională a devenit a doua natură a publicului cult din ce în ce mai numeros.

Intelectualii români considerau, de asemenea, limba din noua lor perspectivă asupra ideii de naţiune. Prăbuşirea regimului fanariot şi declinul limbii greceşti, ca limbă administrativă şi culturală, precum şi creşterea rapidă a importanţei limbii române au stimulat interesul teoretic pentru limba naţională. În anii '20, intelectualii (precum şi domnitorii şi aristocraţii) exprimaseră păreri puternic divergente în privinţa posibilităţii limbii române de a servi ca vehicul al unei culturi rafinate, dar, după 1830, vigoarea sentimentului naţional i-a redus la tăcere pe cei ce se îndoiau de acest lucru. Vechea reticenţă a lăsat rapid locul unei mîndrii pentru acele calităţi care erau percepute ca fiind valorile superioare ale limbii. Principala preocupare a unor personalităţi culturale precum Ion Heliade Rădulescu şi Costache Negruzzi a fost nu să cerceteze originea — latinitatea românei nu era disputată —, ci să descopere spiritul acestei limbi. Scriitori şi cărturari deopotrivă îi căutau caracterul specific şi trăsăturile particulare, pentru a şti cum poate fi modernizată mai bine sintaxa şi pentru a-i lărgi

[61] A. Zub, *Mihail Kogălniceanu, istoric*, Iaşi, 1974, pp. 393–439.

vocabularul.[62] La baza tuturor acestor eforturi se afla ideea — chiar dacă nu încă explicit afirmată — că limba nu este o simplă convenţie, ci exprimă trăsăturile esenţiale ale spiritului naţional.

Misiunea împletirii curentelor de gîndire disparate cu privire la istorie, limbă şi literatură într-o doctrină culturală coerentă, care s-ar putea numi „paşoptism literar", a fost asumată de scriitorii strînşi în jurul *Daciei literare*, revistă înfiinţată la Iaşi, în 1840, de către Mihail Kogălniceanu. Titlul acesteia era simbolic pentru ţelurile lui Kogălniceanu şi ale confraţilor săi: promovarea unui simţ al unităţii şi a unui ţel printre toţi românii ce trăiau în interiorul graniţelor istorice ale vechii Dacii, prin cultivarea unei literaturi cu adevărat naţionale. Pentru a fi naţională, susţinea Kogălniceanu, literatura trebuie să reflecte trăsăturile distinctive ale poporului român, aşa cum sînt relevate în istorie şi în folclor, şi trebuie să aibă drept principală sursă de inspiraţie experienţele istorice şi aspiraţiile contemporane ale propriului popor.

Aceste preocupări i-au confruntat pe editorii *Daciei literare* cu două pericole larg percepute la adresa unei literaturi naţionale viguroase. Unul a fost extern: „franţuzomania", care ameninţa „să înece spiritul românesc" într-un val de traduceri şi imitaţii. Kogălniceanu a negat orice intenţie de interzicere a lucrărilor străine sau de promovare a xenofobiei. Şi-a reafirmat convingerea că legăturile normale cu alte culturi erau benefice pentru dezvoltarea unei literaturi naţionale sănătoase. Dar a subliniat faptul că principalul criteriu pentru selectarea unor lucrări franţuzeşti sau a altor lucrări străine ca modele trebuie să fie compatibilitatea cu spiritul autohton şi cu nivelul general de cultură al ţării. Un alt pericol identificat de el era intern: subordonarea creativităţii artistice scopurilor sociale şi politice imediate. El respingea ideea că o lucrare era bună pur şi simplu datorită conţinutului naţional sau mesajului ei. Cerînd cu insistenţă un mai mare discernămînt estetic, Kogălniceanu declara că s-a sfîrşit epoca lui „scrieţi, scrieţi, băieţi, numai scrieţi", care dura de treizeci de ani. Cu toate acestea, el (şi confraţii săi) a rămas angajat faţă de o literatură conştientă din punct de vedere social, iar idealul creator pe care el însuşi a încercat să-l întruchipeze a fost cel de autor-cetăţean.[63] *Dacia literară* a fost interzisă după doar trei numere de la apariţie, din ordinul domnitorului Mihai Sturdza.

---

[62] I. Gheţie şi M. Seche, „Discuţii despre limba română literară între anii 1830–1860", în *Studii de istorie a limbii române literare: Secolul XIX*, I, Bucureşti, 1969, pp. 261–290; I. Heliade Rădulescu, *Opere*, ediţia D. Popovici, II, Bucureşti, 1943, pp. 185–403.

[63] M. Platon, *Dacia literară*, Iaşi, 1974, pp. 36–55.

Pretextul pare să fi fost un articol al lui Kogălniceanu ce critica clasele de sus pentru dispreţul lor faţă de lucrările literare în limba română şi atitudinea lor servilă faţă de culturile străine. Sturdza, care promova la acea vreme educaţia în limba franceză, a interpretat articolul ca un atac la persoană.

Kogălniceanu a fost de neînduplecat. Cu o energie înzecită, a continuat programul *Daciei literare* în alte publicaţii şi de la catedra sa de la Academia Mihăileană. Istoria rămînea pentru el primul stimul al conştiinţei naţionale. În anii 1840–1845, a editat *Arhiva românească*, prima revistă românească ce a publicat studii istorice şi izvoare originale. În introducerea la primul volum, a pus în mod succint problema istoriei: dacă cineva dorea să cunoască cine au fost românii, de unde au venit şi încotro se îndreptau trebuia să privească doar la istoria acestora, care a fost „întreaga noastră fiinţă". În 1844, a fondat *Propăşirea*, care avea însă să apară ca *Foaie ştiinţifică şi literară*, întrucît cenzorul respinsese titlul iniţial considerîndu-l subversiv.[64] Scopul declarat al lui Kogălniceanu a fost să stîrnească în rîndul cititorilor un simţ al patriotismului; el însuşi a publicat un număr de articole dedicate unor evenimente majore ale istoriei României. A deschis paginile sale unor poeţi şi prozatori de frunte, cu scopul de a încuraja dezvoltarea unei literaturi naţionale originale. Dar preocuparea sa pentru problemele politice şi sociale contemporane a făcut ca autorităţile să interzică în 1844 şi această publicaţie.

Programul *Daciei literare* avea numeroşi aderenţi în Ţara Românească. Unul dintre cei mai entuziaşti a fost Nicolae Bălcescu (1819–1852), care fusese implicat în conspiraţia lui Filipescu din 1840 şi fusese, de asemenea, colaborator la *Propăşirea*. La fel ca şi Kogălniceanu, Bălcescu era un înfocat cercetător al istoriei, care credea fără limite în capacitatea acesteia de a educa naţiunea şi de a mobiliza resursele sale în scopul împlinirii ţelurilor sociale şi politice. Asociind cele mai bune calităţi ale eruditului cu acelea ale militantului politic, a manifestat dorinţa să ridice cercetarea istorică românească la un nivel egal cu acela al naţiunilor avansate din Apus.[65] Subiectele care i-au atras în mod special atenţia au fost istoria şi problemele sociale contemporane, mai ales problema agrară. Împreună cu un confrate din Transilvania, August Treboniu Laurian, a fondat *Magazin*

---

[64] În legătură cu cenzura periodicelor în timpul domniei lui Sturdza, vezi R. Rosetti, „Despre censură în Moldova", în *Analele Academiei Române*, Memoriile Secţiunii Istorice, seria a II-a, 29 (1906–1907), pp. 351–361.

[65] G. Zane, *N. Bălcescu: opera, omul, epoca*, Bucureşti, 1975, pp. 23–62.

istoric pentru Dacia (1845–1848), prin intermediul căruia intenţiona să ducă mai departe programul *Daciei literare*. Publicaţia a luat forma unei reviste ştiinţifice, întrucît cenzorul n-ar fi acceptat editarea unei publicaţii politice. Dar titlul sugera obiectivele politice pe care le aveau în vedere fondatorii ei. În asemenea lucrări de pionierat în materie de istorie socială, precum *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri* (1846), Bălcescu nu a ezitat să atace ordinea existentă de lucruri, care le permitea cîtorva indivizi să înrobească o întreagă naţiune.

Instituţionalizarea culturii a fost o altă caracteristică a timpului. Au răsărit societăţi şi asociaţii de toate felurile ce au reunit oameni cu acelaşi mod de gîndire pentru a promova o mare varietate de cauze. În anii '30 şi '40, teatrul a devenit o parte obişnuită a vieţii sociale şi literare; s-au pus bazele unui sistem de învăţămînt modern, de la şcoala primară sătească până la universitate; ziarele şi-au început misiunea de modelator al opiniei publice.

Teatrul ca instituţie şi-a datorat originea în anii '30 spiritului iluminismului. Principalii săi promotori, Gheorghe Asachi în Moldova şi Ion Heliade Rădulescu în Ţara Românească, îl apreciau ca un factor civilizator, ca un mijloc puternic de educaţie morală şi estetică, deosebit de potrivit pentru o naţiune care tocmai păşea în lumea culturii moderne. Heliade gîndea de asemenea că noul teatru ar putea servi chiar scopuri sociale mai ample, devenind un forum în care cele mai diverse grupuri din societatea urbană s-ar fi putut reuni pentru a cugeta la cele mai arzătoare probleme ale zilei. În ciuda eforturilor unor sprijinitori entuziaşti, teatrele din Bucureşti şi Iaşi n-au prosperat de-a lungul primului lor deceniu de existenţă.[66] Trebuiau să concureze deopotrivă cu companiile străine aflate în turneu, care se bucurau de un mai mare prestigiu decît înjghebările locale, şi cu trupele locale itinerante, care se mulţumeau să satisfacă gusturile simple ale marelui public. Situaţia financiară a teatrului nu a încetat să fie precară, întrucît publicul era puţin numeros, iar guvernul nu îi acorda nici un sprijin. În Moldova s-a adăugat problema vigilenţei cenzurii. Conservatorul Filodramatic al lui Asachi, înfiinţat la Iaşi în 1836, a trecut prin toate aceste greutăţi şi, în ciuda montării unor producţii atît de ambiţioase ca *Norma* de Bellini, a fost nevoit să-şi închidă porţile în scurt timp. Succesul teatrului românesc avea să depindă până la urmă de alcătuirea unui repertoriu naţional, inspirat din experienţa autohtonă şi avînd personaje uşor de recu

[66] Massoff, *Teatrul românesc: Privire istorică*, I, Bucureşti, 1961, pp. 145–234.

noscut. Acest lucru se va întîmpla în anii '40, o dată cu apariția pieselor primului mare poet român modern, Vasile Alecsandri.

Caracteristică pentru organizațiile create de către intelectuali și de către boierii liberali în această perioadă a fost Societatea Filarmonică din București. Înființată în 1833 de Ion Cîmpineanu și Heliade Rădulescu, ea avea drept scop declarat promovarea limbii, literaturii și muzicii românești. Societatea a căutat, în mod special, să dea teatrului o bază instituțională prin înființarea unei școli de „muzică, declamație și literatură" în 1834. În anul următor, Heliade a început să predea cursuri de literatură dramatică și de actorie, iar studenții săi vor interpreta în curînd piese precum *Mahomet sau fanatismul* de Voltaire și Saul de Alfieri. Alți membri ai societății aveau însă și un program politic, care includea idei radicale precum unirea principatelor, egalitatea în fața legii și o împărțire echitabilă a poverii fiscale. Societatea și-a încheiat activitatea în 1838, probabil din cauza divergențelor legate de politica culturală apărute între membrii acestei organizații cu caracter eteroclit, ce cuprindea mari boieri, intelectuali liberali și reprezentanți ai clasei mijlocii.

Printre numeroase alte asociații se pot cita cele dedicate propășirii economice și sănătății publice. Cîmpineanu și Petrache Poenaru (1799–1875), directorul școlilor naționale din Țara Românească, au înființat Societatea de Agricultură la București, în 1835, și o școală de agronomie în apropiere de București, în comuna Pantelimon. În Moldova, care sub domnia lui Mihai Sturdza s-a dovedit neprimitoare pentru societăți, întrucît acestea erau suspectate de liberalism și, ca atare, potențial subversive, Gheorghe Asachi a înființat la Iași, în 1833, împreună cu cîțiva prieteni, Societatea de Medicină și Istorie Naturală. Toate aceste organizații și tendința generală de asociere au reprezentat primele mlădițe ale spiritului de inițiativă privată ce urmărea reformarea societății și scoaterea națiunii din înapoierea sa recunoscută. După 1840, caracterul unui mare număr dintre aceste organizații s-a schimbat. Ele au devenit deschis politice pe măsură ce tinerii radicali luau locul moderaților mai în vîrstă. Țelurile lor erau naționale și democratice, dat fiind că romantismul absorbea iluminismul.

După 1830, învățămîntul a devenit o preocupare curentă a statului, care i-a asigurat cadrul administrativ și o finanțare modestă. Dar reușita primelor inițiative a depins mai ales de activitatea unor oameni devotați, ca Asachi în Moldova și Poenaru în Țara Românească, șefii comitetelor școlare din țările respective. Receptivi la inovație la toate nivelurile, aceștia au plănuit să deschidă în capitalele de județ școli de tip lancasterian, care, învățîndu-i pe elevii din clasele mai mari să-i ajute pe cei din clasele mai

mici, ar fi dat posibilitatea folosirii la maximum a numărului redus de profesori disponibili, şi au înfiinţat şcoli normale la Bucureşti (1831) şi la Iaşi (1832) pentru formarea învăţătorilor.[67] A fost făcut un efort general pentru îmbunătăţirea învăţămîntului superior. La Iaşi, vechea Academie Domnească a fost reorganizată în 1835, devenind Academia Mihăileană, cu secţii de filozofie, teologie şi drept. Mai tîrziu, s-au adăugat cursurile de agronomie şi de istorie română. La Bucureşti, programa analitică a Academiei Sf. Sava (devenită Colegiu) s-a extins în 1840, pentru a cuprinde şase cursuri de ştiinţe umaniste în loc de patru. Promotorii reformei s-au străduit să creeze un sistem de învăţămînt superior care să slujească nevoile unui popor ce aspira să dobîndească independenţa naţională şi să creeze o cultură naţională. Dar progresul lor a fost împiedicat de unii boieri influenţi, care au respins ideea posibilităţilor egale pentru toţi şi au încercat să impună franceza ca limbă de instruire. Boierii şi-au atins ţinta şi, în 1847, Adunările din cele două Principate au votat transformarea şcolilor superioare din Bucureşti şi Iaşi în colegii franceze, însă planurile lor au fost răsturnate de izbucnirea Revoluţiei de la 1848.

Ziarele şi-au făcut apariţia sub o formă modernă în 1829, în Ţara Românească, prin *Curierul Românesc* al lui Heliade Rădulescu şi în Moldova prin *Albina Românească* (1829–1849) a lui Asachi. Autorităţile ruse de ocupaţie au permis publicarea amîndurora, ca mijloc de cultivare a sprijinului pentru regimul lor în rîndurile populaţiei cultivate, dar le-au atras atenţia ambilor editori să respecte statul, să venereze religia şi să susţină „moravurile şi decenţa". În limitele impuse de cenzură, aplicată riguros în Moldova şi mai blînd în Ţara Românească, editorii au adus la cunoştinţa cititorilor chestiuni importante şi actuale de interes public, informîndu-i despre cursul general al evenimentelor europene şi despre ultimele descoperiri ştiinţifice şi prezentîndu-le noi opere ale autorilor români. Asachi era un conservator în problemele de natură socială, care sprijinea stabilitatea şi reforma realizată de sus în jos. Principiile sale au rămas cele ale iluminismului — raţiunea şi răspîndirea cunoştinţelor. Heliade era mai strîns legat de idealurile tinerei generaţii şi a deschis paginile ziarului său tuturor celor care sprijineau schimbarea benefică şi erau dornici să „dezbată [diverse] opinii şi să găsească adevărul". Cele două gazete au dat posibilitatea opiniei publice să se formeze şi să se exprime şi au deschis drumul presei viguroase şi diversificate a deceniilor ulterioare.

---

[67] N. C. Enescu, *Gheorghe Asachi, organizatorul şcolilor naţionale din Moldova*, Bucureşti, 1962, pp. 47–174; G. Potra, *Petrache Poenaru, ctitor al învăţămîntului în ţara noastră*, Bucureşti, 1963, pp. 77–163.

Paşoptismul a reprezentat mai presus de orice o nouă viziune, cuprinzătoare, asupra naţiunii. Teoreticienii paşoptismului nu numai că au reunit curentele disparate de gîndire cu privire la autonomie şi reformă politică, ce circulaseră încă din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, dar au dat şi atenţie maximă dimensiunilor sociale şi culturale ale făuririi naţiunii. Prin tot felul de mijloace, dintre care asociaţiile literare, şcolile şi ziarele nu erau cele mai puţin importante, teoreticienii paşoptismului s-au străduit să impună ideea lor despre naţiune dincolo de limitele cercurilor lor restrînse. Procedînd în acest mod, ei s-au apropiat mai mult de popor decît orice altă generaţie anterioară şi au dat conceptului de naţiune un conţinut vădit modern. Prima mare încercare la care a fost supusă noua lor viziune a avut loc în timpul primăverii popoarelor din 1848.

5
ROMÂNII DIN MONARHIA HABSBURGICĂ

Numeroşi români trăiau în afara Principatelor Moldovei şi Ţării Româneşti, în Transilvania şi Bucovina, ambele posesiuni ale Casei de Habsburg. Întrucît erau în covîrşitoare majoritate ţărani, aceşti români nu au jucat un rol semnificativ în structurile politice aristocratice ale timpului, chiar atunci când au constituit majoritatea populaţiei în ambele teritorii. Dintre românii din Transilvania, o mică elită intelectuală şi-a asumat îndrumarea vieţii culturale şi politice şi a manifestat preocupări similare cu acelea ale boierilor reformatori şi ale generaţiei paşoptiste din Moldova şi Ţara Românească. Energiile lor au fost, de asemenea, absorbite de ideea de naţiune şi, în condiţiile unei stăpîniri străine, ei au luptat pentru a dobîndi autonomie politică şi culturală. Asemenea omologilor lor din Principate, au fost atraşi în curentele de idei majore din Europa timpului lor — iluminism, romantism, liberalism — şi s-au străduit să le adapteze condiţiilor lor specifice. Preocuparea lor privind naţiunea şi folosirea de către ei a limbii şi a istoriei pentru a trezi conştiinţa naţională în rîndurile unui segment mai larg al populaţiei corespundeau perfect spiritului timpului. Situaţia românilor din Bucovina, cuprinzînd judeţele din nordul Moldovei, anexată de Austria în 1775, a fost diferită. Aceştia au fost brutal despărţiţi de izvoarele tradiţiilor lor politice şi culturale şi istoria lor de-a lungul acestei perioade este o istorie a integrării în structurile monarhiei habsburgice multinaţionale. Văzută într-o largă perspectivă, sosirea Habsburgilor atît în Transilvania, cît şi în Bucovina a reprezentat un amestec al Apusului în lumea satului patriarhal românesc. În Transilvania, aceasta a constituit un stimulent pentru conştiinţa naţională, dar în Bucovina a subminat comunitatea etnică compactă.

RELIGIE ŞI NAŢIUNE

Poziţia pe care au ocupat-o românii în viaţa politică şi socială a Transilvaniei, între deceniile de sfîrşit ale secolului al XVIII-lea şi anii '40 ai

secolului al XIX-lea, a fost determinată în mare măsură de însăşi structura societăţii româneşti[1]. Diverse statistici arată că ei reprezentau în această perioadă peste 50 la sută din populaţie, iar în 1850–1851, potrivit unei estimări, din totalul de 2 062 000 de locuitori, românii numărau 1 227 000 de persoane (59 la sută).[2] Peste 90 la sută dintre români erau ţărani, iar dintre aceştia trei pătrimi erau dependenţi de moşier sau erau muncitori cu ziua, restul fiind liberi. Doar puţini ştiau să citească sau să scrie. Modul lor de viaţă — dominat încă de un curios amestec de tradiţii populare şi religioase şi în mare măsură încă impermeabil la influenţele culturale şi intelectuale din afară — se schimbase prea puţin de la începutul secolului al XVIII-lea. De abia dacă exista o clasă mijlocie comercială şi industrială în rîndurile românilor. Dintre toate oraşele Transilvaniei, doar Braşovul avea o majoritate relativă de populaţie românească. În alte părţi, negustorii şi meşteşugarii români erau puţini la număr şi slabi din punct de vedere economic şi, ca atare, puteau juca doar un rol modest în treburile locale. Nobilimea românească posesoare de pămînturi, clasa care asigura conducerea într-o societate agrară, ierarhică, precum aceea a Transilvaniei, dispăruse practic vorbind, fiind asimilată de nobilimea maghiară înainte de secolul al XV-lea. Rămăşiţe ale clasei nobiliare româneşti mai puteau fi găsite în unele zone, în special în sudul Transilvaniei, în rîndurile micii nobilimi de ţară. Aceşti nobili de ţară (cunoscuţi ca boieri) dispuneau de o putere neînsemnată în treburile săteşti şi duceau un mod de viaţă care nu diferea cine ştie ce de acela al ţărănimii libere.

În secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, înaltul cler al Bisericii Ortodoxe Române şi al Bisericii Unite (sau Greco-Catolice) a jucat un rol mult mai important în viaţa politică a românilor transilvăneni decît acela împlinit de clerul ortodox din Moldova şi Ţara Românească. Acesta şi-a asumat conducerea aproape prin absenţă, întrucît nici un alt grup şi nici o altă clasă nu posedau un prestigiu şi o coeziune comparabile, iar cele două biserici, în absenţa instituţiilor politice româneşti, ofereau românilor singurul cadru de viaţă comunitară. Înaltul cler, în special cel al Bisericii Unite, a fost purtătorul iniţial al conştiinţei naţionale şi cel ce a formulat o nouă idee despre naţiune, bazată mai curînd pe etnicitate decît pe lege sau regulile de castă.

---

[1] Vezi analiza exhaustivă în L. Gyemánt, *Mişcarea naţională a românilor din Transilvania între anii 1790 şi 1848*, Bucureşti, 1986, pp. 336–431.

[2] E. A. Bielz, *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens*, Braşov, 1857, pp. 159–161. Vezi şi *Erdely tortenete*, III, Budapesta, 1986, pp. 1195–1197, şi I. I. Adam şi I. Puşcaş (ed.), *Izvoare de demografie istorică*, II, Bucureşti, 1987, pp. 53–57, 77–78, 106–116.

De-a lungul domniei Mariei Tereza (1740–1780) şi a lui Iosif al II-lea (1780–1790; a domnit împreună cu mama sa în anii 1765–1780), românii erau excluşi din viaţa politică a Transilvaniei, o situaţie care dăinuia cel puţin din secolul al XV-lea. În 1437, conducătorii aşa-numitelor Trei Naţiuni — nobilii (în cea mai mare parte maghiari), secuii, o populaţie înrudită cu maghiarii, care vorbeau maghiara şi care se aşezaseră în răsăritul Transilvaniei, şi saşii, nume prin care erau cunoscuţi colonii germani, care sosiseră pentru prima dată în Transilvania în secolul al XII-lea — au format o uniune pentru a-şi proteja drepturile împotriva unei răscoale masive a ţăranilor. Legislaţia ce a urmat în secolele XVI–XVII a consolidat dominaţia lor. În acea vreme, calitatea de membru al unei naţiuni nu era determinată de etnicitate. Ideea de naţiune (*natio*) a implicat mai curînd calitatea decît cantitatea; ea nu cuprindea pe oricine avea aceeaşi origine etnică, ci doar acele persoane care aveau drepturi şi imunităţi speciale. Ca atare, ţăranii maghiari, secui şi saşi nu aparţineau respectivelor lor naţionalităţi. O naţiune română nu exista deloc, întrucît românii erau în principal ţărani şi, ca atare, avînd un statut social inferior şi fiind lipsiţi de privilegii, au fost trecuţi sub tăcere în legislaţia care stabilea sistemul naţiunilor.[3]

Românii fuseseră excluşi din viaţa politică şi din cauza religiei lor. Reforma protestantă, care îi făcuse pe mulţi să se convertească la luteranism, la calvinism sau să treacă la Biserica Unită — saşii la luteranism, maghiarii şi secuii la calvinism şi greco-catolicism — a impus o redefinire a privilegiilor religioase. În cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea Dieta Transilvaniei a recunoscut deplina egalitate a bisericilor protestante cu Biserica Romano-Catolică: membrilor fiecăreia dintre acestea le era garantată libertatea de credinţă; fiecărei biserici i se acorda o egală reprezentare (cel puţin în teorie) în toate ramurile administraţiei centrale şi i se permitea să-şi conducă treburile doar cu un minim de intervenţie din partea statului; clericii celor patru biserici „receptate" sau constituţionale se bucurau de aceleaşi drepturi şi privilegii ca şi nobilii. Nu se făcea nici o menţiune despre români. Biserica Ortodoxă, căreia aceştia îi aparţineau, şi clerul ortodox nu aveau parte de nici unul dintre aceste avantaje. Încorporarea Transilvaniei — un Principat autonom aflat sub o slabă suzeranitate otomană începînd din secolul al XVI-lea — în monarhia habsburgică a adus semnificative schimbări în viaţa culturală şi intelectuală a românilor. Curtea de la Viena a considerat dobîndirea Transilvaniei drept o moştenire a Co-

[3] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum: Din istoria formării naţiunii române*, ediţie revizuită, Bucureşti, 1984, pp. 94–101.

roanei ungare. Şi-a dat cu toate acestea osteneala să legitimeze dominaţia sa prin negocierea unui fel de contract cu cele trei naţiuni. Aşa-numita Diplomă Leopoldină din 1691, care avea să servească drept bază dreptului public în Transilvania pînă la Revoluţia de la 1848, a recunoscut autonomia politică a Principatului şi a confirmat drepturile şi privilegiile celor trei naţiuni şi ale bisericilor lor. Totuşi, în ciuda acestor asigurări solemne, oficialităţile habsburgice au purces imediat la integrarea noii achiziţii în sistemul economic şi politic imperial. Planificarea şi luarea deciziilor au fost treptat transferate de la nivelul legislativului şi administraţiei provinciale la nivelul organismelor centrale de la Viena, precum noua Cancelarie a Transilvaniei. În acţiunea sa de centralizare, Curtea de la Viena s-a bizuit pe birocraţia în creştere, pe armată, pe Biserica Romano-Catolică, folosite ca instrumente principale.[4]

Românii au căpătat o nouă importanţă o dată cu venirea Habsburgilor. Curtea de la Viena privea Biserica Ortodoxă Română ca o potenţială contrapondere la nobilimea maghiară calvinistă, care constituia coloana vertebrală a opoziţiei faţă de centralizare. Urmărirea obiectivelor politice a coincis cu dorinţa ierarhiei romano-catolice a Ungariei de a accentua în continuare Contrareforma în teritoriile de est ale monarhiei.

Negocierile purtate între episcopul Bisericii Ortodoxe Române, Atanasie, pe de o parte, şi iezuiţi — care au servit drept intermediari ai Curţii — şi Leopold, cardinalul Kollonich, primat al Ungariei, pe de altă parte, au condus, în 1700, la acceptarea de către episcopul Atanasie şi o parte a clerului său a unirii cu Biserica de la Roma. În schimbul recunoaşterii Papei de la Roma drept cap necontestat al Bisericii creştine şi al acceptării cîtorva modeste schimbări în doctrină, împăratul Leopold I (1657–1705) a dat două diplome, în 1699 şi 1701, acordînd tuturor preoţilor ortodocşi, care acceptaseră unirea, aceleaşi drepturi şi aceleaşi privilegii de care se bucura clerul romano-catolic, inclusiv scutirea de obligaţiile în muncă şi de dijmă faţă de moşier.[5] Noua Biserică Unită a luat fiinţă atunci cînd episcopul Atanasie a întrerupt în mod oficial legăturile sale cu Mitropolia Ungrovlahiei de la Bucureşti şi cînd, la 25 martie 1701, a fost uns episcop al noii biserici. Curtea de la Viena şi cardinalul Kollonich au presupus că Biserica

---

[4] Z. Trocsányi, *Habsburg-politika es Habsburg-Kormányzat Erdelyben, 1690–1740*, Budapesta, 1988, pp. 218–271, 315–356, 398–413.

[5] N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in Terris Coronae S. Stephani*, I, Innsbruck , 1885, pp. 224–227, 292–301. Pentru o analiză a celei de-a doua diplome vezi Z.I. Toth, *Az erdelyi roman nacionalizmus elsö százada, 1697–1792*, Budapesta, 1946, pp. 34 44.

Ortodoxă din Transilvania înceta astfel să existe. Dar, în realitate, ea şi-a continuat activitatea la nivelul satelor, în întreaga Transilvanie, timp de aproape 60 de ani, pînă la numirea unui nou episcop în 1759.

Unirea Bisericii a adus puţine schimbări substanţiale în viaţa religioasă a românilor. În materie de doctrină şi de practică religioasă, cele două biserici româneşti au rămas răsăritene. Dar unirea a avut un efect profund asupra evoluţiei politice a românilor. Diplomele imperiale din 1699 şi 1701 asigurau clerului român baza legală pentru a înfrunta monopolul puterii exercitat de către cele trei naţiuni. Unirea a dat de asemenea o nouă direcţie vieţii intelectuale româneşti. Prin deschiderea pentru români a porţilor unor instituţii de învăţămînt romano-catolic în Transilvania şi în alte părţi ale monarhiei, unirea a contribuit direct la crearea unei elite intelectuale, care, în anii '30 ai secolului al XVIII-lea, a dobîndit un rol dominant în Biserică, precum şi în viaţa socială şi culturală a românilor. În ultimă instanţă, unirea a reprezentat pătrunderea Apusului în societatea românească tradiţională şi, drept consecinţă, clerul unit devenea mediator între cele două lumi culturale distincte.

Episcopul Ion Inochentie Klein[6] (1700–1768; episcop: 1729–1751) a fost primul lider unit care a desfăşurat o campanie sistematică pentru a obţine drepturile ce fuseseră promise clerului unit prin cele două diplome imperiale. La început a pus accentul pe drepturile clericale, întrucît acestea fuseseră formulate clar în diplome şi îi ofereau, ca atare, o bază constituţională solidă pentru a-şi susţine cauza. Dar el nu considera clerul separat de popor. Distincţia pe care o făcea era pur juridică şi avea raţiuni tactice, fiind o reacţie faţă de modul de gîndire aristocratic existent.

Concepţia lui Inochentie Micu despre unire pare, la prima vedere, paradoxală. Pe de o parte, într-un şir neîntrerupt de petiţii adresate Curţii, el a afirmat în mod deschis totala devoţiune faţă de unirea cu Roma şi a contribuit destul de mult la consolidarea ei administrativă. Dar, pe de altă parte, nu a făcut nici un efort de a face prozeliţi în rîndurile populaţiei rurale, netulburînd viaţa religioasă a satului şi a rezistat tuturor încercărilor de atragere a Bisericii Unite într-o comuniune mai strînsă cu Roma. Explicaţia se regăseşte în ideile sale despre naţiune. Acestea fuseseră modelate de simţul său profund al apartenenţei la o comunitate bazată pe credinţele şi obiceiurile ortodoxiei, care formaseră temelia trainică a vieţii sociale la sate. Astfel, pentru el, unirea era întotdeauna subordonată comunităţii.

[6] Cînd a primit titlul nobiliar din partea împăratului, în 1729, el a urmat practica zilei, şi anume de a-şi germaniza numele de familie, care era Micu.

Inochentie Micu nu a ajuns la nici un rezultat cu petiţiile sale adresate guberniului Transilvaniei (consiliu executiv al Principatului, condus de un guvernator) şi Dietei, care erau dominate de cele trei naţiuni. De aceea, şi-a concentrat eforturile asupra Curţii de la Viena, unde, spera el, interesele imperiale de anvergură vor învinge provincialismul stărilor transilvănene. Cu toate că la început Curtea a manifestat înţelegere pentru campania sa, întrucît îl considera drept un promotor loial al unirii, în cele din urmă i-a respins toate stăruinţele fierbinţi de a-i ridica pe români la rangul de a patra naţiune, dat fiind că nu avea nici o intenţie să submineze structura socială a Principatului şi să rişte o revoltă deschisă a stărilor, atît catolică, cît şi protestantă. În 1774, Curtea ajunsese să-l considere pe Inochentie Micu un duşman al unirii şi l-a silit să plece în exil la Roma.[7]

Suspiciunile Curţii în privinţa lui Inochentie Micu erau doar parţial justificate. Concepţia sa cu privire la naţiune era indiscutabil de natură etnică şi nu religioasă.[8] Petiţiile sale în numele drepturilor românilor demonstrează cu prisosinţă că îi considera pe toţi românii din Transilvania drept o entitate naţională distinctă, indiferent de afilierea lor religioasă. Faptul că a identificat românii cu unirea a fost, astfel, în primul rînd, un mijloc de înfăptuire a ţelurilor politice şi sociale, mai curînd decît o profesiune de credinţă. În urmărirea acestor ţeluri, angajarea sa faţă de unire a avut momente de şovăială şi s-a apropiat mai mult de ortodoxism, dar de un ortodoxism care să reprezinte spiritul comunităţii şi nu o serie de principii religioase. Cu toate acestea, n-a pierdut niciodată din vedere realitatea situaţiei sale: ortodoxismul nu putea sluji cauza drepturilor politice româneşti pentru că era lipsit de un statut legal şi nu avea un loc al său în cadrul sistemului stărilor. Era convins că doar printr-o alianţă cu catolicismul putea spera să-şi atingă ţelurile.

În primul an de exil al lui Inochentie Micu, o mare răscoală a populaţiei rurale ortodoxe, condusă de călugărul Visarion Sarai, a zguduit din temelii unirea şi a inaugurat o perioadă de cincisprezece ani de nelinişte aproape neîntreruptă la sate. Frămîntarea a culminat cu o răscoală şi mai amplă, condusă de alt călugăr, Sofronie din Cioara, care a durat din toamna anului 1759 pînă în primăvara anului 1761. Obiectivele lui Visarion şi Sofronie şi ale adepţilor lor erau religioase — libertatea credinţei şi dreptul

---

[7] F. Pall, *Ein Siebenbürgischer Bischof im Romischen Exil: Inochentie Micu-Klein, 1745–1768*, Koln, 1991, pp. 21–42.

[8] Toth, *Az erdelyi román nacionalizmus*, pp. 121 122; Hurmuzaki, *Documente*, VI, Bucureşti, 1878, pp. 575–576.

de a-şi alege propriii preoţi şi de a avea un episcop al lor.[9] Ei au manifestat o ostilitate intransigentă faţă de unirea cu Roma şi se simţeau mai înrudiţi cu sîrbii ortodocşi decît cu românii uniţi. Mişcarea lor s-a încheiat relativ paşnic, deşi, ca o consecinţă a ei, comandantul militar austriac a distrus sistematic micile mănăstiri din sudul Transilvaniei, ce serviseră drept centre ale răscoalei. Ortodocşii au repurtat o victorie notabilă: recunoaşterea de către Curtea de la Viena a existenţei legale a bisericii lor şi numirea unui episcop, în persoana lui Dionisie Novacovici (Novaković), episcopul sîrb de la Buda.

Mişcările conduse de Visarion şi Sofronie permit o pătrundere în esenţa noţiunilor populare de comunitate. Climatul existent la sate, aşa cum l-a dovedit rezistenţa ortodoxă faţă de unire, are un vădit caracter anistoric, nenaţional şi, într-o anumită măsură, milenarist. Cei care i-au urmat pe Visarion şi Sofronie aveau un simţ redus al istoriei. Mai mult ca sigur, ştiau că sînt români şi prin tradiţie s-ar putea să fi auzit că se trăgeau din romani, dar nu se plasau într-un context istoric. Îşi vedeau încă propriile vieţi în termenii dramei biblice a pierzaniei şi mîntuirii omului. Trecutul creştin era astfel prezentul lor, adus mereu la realitate prin ceremoniile religioase. Într-un anumit sens, trăiau într-un prezent continuu, în care vechile credinţe şi practici constituiau modele pentru viaţa de zi cu zi. Religia le determina cadrul pămîntesc de referinţă, întrucît ori de cîte ori se gîndeau la apartenenţa la o comunitate mai mare, ce depăşea limitele familiei sau ale satului, se considerau ca parte a lumii ortodoxe. Exista clar o conştiinţă etnică — erau instinctiv conştienţi de diferenţa dintre ei înşişi şi sîrbi, de pildă, şi se agăţau de „religia lor valahă" —, dar ideea de naţiune ca un cadru firesc în care trebuiau să trăiască le era străină. Forma pe care a luat-o rezistenţa lor faţă de unire sugerează şi anumite afinităţi cu milenarismul. Numeroasele lor petiţii adresate Curţii de la Viena şi apelurile către autorităţile transilvănene constituiau un protest împotriva unei lumi păcătoase şi un strigăt de mîntuire. Totuşi, ca şi milenariştii de aiurea, nu aveau o idee precisă asupra felului în care va arăta viitorul şi nici o strategie efectivă pentru atingerea scopurilor lor. Mai curînd, sperau într-o schimbare bruscă, miraculoasă, ca aceea ce se regăsea în vieţile sfinţilor sau în faptele eroilor populari, şi sperau că vreun om sfînt, ca Visarion sau Sofronie, le va arăta calea.

---

[9] I. Lupaş, *Două anchete oficiale în satele din scaunul Sibiului, 1744 şi 1745*, Sibiu, 1938, pp. 15–19; S. Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, I, Sibiu, 1920, Anexă, pp. 222–224.

Aceasta nu era calea de dezvoltare pe care naţiunea română avea să păşească. În timp ce intelectualii uniţi împărtăşeau numeroase credinţe religioase ale populaţiei rurale, oameni ca episcopul Inochentie Micu aveau un acut simţ al istoriei şi al propriului lor loc în evoluţia societăţii umane. Aceştia recunoşteau capacitatea şi responsabilitatea oamenilor de a exercita un control asupra propriului lor destin şi respingeau ideea de a fi o jucărie în mîinile unor forţe nevăzute. Intelectualii uniţi gîndeau din ce în ce mai mult în termenii „naţiunii", adică ai unei instituţii care dădea sens şi orizont existenţei omului pe Pământ. În deceniile de mijloc ale secolului al XVIII-lea, ei le-au oferit românilor din Transilvania o nouă cale de dezvoltare.

Unirea cu Roma a supravieţuit loviturilor puternice date de Visarion şi Sofronie, în parte, întrucît Curtea de la Viena a refuzat să renunţe la truda de o jumătate de secol în numele catolicismului de la Roma. Dar mai importantă, pe termen îndelungat, a fost perseverenţa unui cler devotat, care a ajuns să privească legătura cu Roma dintr-o perspectivă ce a depăşit religia, pentru a îmbrăţişa o nouă idee despre naţiune.

Unirea bisericească le-a oferit justificarea teoretică pentru credinţa lor în progres şi a dat substanţă ideii de naţiune română. A dat o explicaţie istoriei românilor de la cucerirea Daciei de către romani — creşterii şi descreşterii lor — şi a prevestit o nouă epocă de glorie. Îngemănarea acestor idei într-o doctrină coerentă nu a însemnat nici mai mult, nici mai puţin decît o reconciliere între Răsărit şi Apus, care, în plus, oferă cheia înţelegerii tuturor teoriilor moderne ale naţionalismului românesc. În încercarea de a armoniza tradiţia ortodoxă patriarhală a unei lumi esenţialmente rurale cu spiritul dinamic al Europei urbane, intelectualii uniţi au adus o contribuţie indispensabilă la crearea unei noi entităţi distincte: entitatea română.

Ideile lor au dobîndit pentru întîia oară o formă clară în *Despre schismaticia grecilor*, scrisă în 1746, de Gerontie Cotorea, mai tîrziu vicar general al Bisericii Unite.[10] Cotorea afirma descendenţa directă a românilor din cuceritorii romani ai Daciei. Această idee era obişnuită printre intelectualii români ai epocii. Noutatea argumentării lui Cotorea rezida în identificarea vechilor romani cu Biserica de la Roma şi în legătura declinului naţiunii române în Evul Mediu cu abandonarea de către aceasta a Bisericii Apusene în favoarea ortodoxiei răsăritene. El identifica o analogie izbitoare între „decadenţa" românilor de-a lungul Evului Mediu şi explicaţia

[10] Z. I. Toth, „Cotorea Gerontius es az erdelyi román nemzeti ontudat ebredese", *Hitel*, 9/2, 1944, pp. 89-91.

larg acceptată a căderii Constantinopolului în mîinile turcilor otomani. Cauza ambelor tragedii, argumenta el, fusese separarea românilor şi grecilor de Roma. Era prea tîrziu pentru o reînviere a Bizanţului. Dar Cotorea era sigur că românii s-ar afla în pragul unei renaşteri, dacă s-ar întoarce la Biserica Mamă. El vedea unirea ca o reafirmare a latinităţii inerente a românilor. Dar el nu avea nici o intenţie să abandoneze cultura spirituală a ortodoxiei răsăritene, întrucît el (şi confraţii săi) o recunoştea drept un factor hotărîtor al caracterului naţional cel puţin egal cu romanitatea. Sarcina pe care şi-a asumat-o Cotorea era aceea de a lega Roma lui Traian cu Roma lui Petru şi Pavel şi de a le redeştepta concetăţenilor săi români conştiinţa originilor apusene, fără ca, în acelaşi timp, să le ceară acestora să-şi sacrifice moştenirea răsăriteană.

Cotorea şi confraţii său au conceput astfel biserica lor ca o entitate diferită de aceea a episcopului Inochentie Micu. În timp ce el o tratase ca pe ceva impus din afară şi ca un mijloc de împlinire a unor ţeluri sociale şi politice, ei au slăvit-o ca pe o instituţie specific românească. O asemenea interpretare este sugerată de folosirea termenului „romano-valah" începînd cu anul 1740, pentru a-i descrie pe românii care se uniseră cu Roma. Ei acceptau clar o identificare cu ortodoxia răsăriteană, care se regăseşte în cuvîntul valah, întrucît acesta îi diferenţia pe români de alţi locuitori ai Transilvaniei — saşii luterani şi maghiarii calvini sau romano-catolici. Dar în minţile lor, legătura cu Roma (romano), stabilită prin unire, diferenţia şi mai mult pe români de slavii ortodocşi care îi înconjurau — de sîrbi în mod special. Astfel, prin scoaterea românilor transilvăneni din comunitatea ortodoxă internaţională, Cotorea şi ceilalţi au plasat interesele etnice, reprezentate de Biserica Unită, înaintea religiei.

O astfel de poziţie este de asemenea evidentă în opoziţia lor faţă de orice încercare de latinizare a bisericii lor. Pe de o parte, se mîndreau deosebit de mult cu unirea, ca o reîntoarcere la moştenirea lor romană, dar, pe de altă parte, ei refuzau să facă mai romană biserica lor. Raţionamentul lor sugerează o concepţie etnică şi culturală despre naţiune în deplin acord cu spiritul modern.

ILUMINISM ŞI NAŢIUNE

Domnia lui Iosif al II-lea a exercitat o influenţă izbitoare asupra intelectualilor români şi a afectat decisiv soarta naţiunii lor. În cursul reorganizării şi centralizării administraţiei imensului său domeniu, el a zdruncinat din temelii vechea ordine din Transilvania. Tratarea de sus a celor trei na-

ţiuni de către acesta i-a convins pe intelectualii români că era loc pentru ei, pentru poporul lor, într-un sistem care rezistase cu încăpăţînare schimbării. Reformele sale au atins fiecare aspect semnificativ al vieţii sociale şi economice româneşti — agricultura, învăţămîntul, drepturile civile şi religia — şi admiraţia pentru absolutismul său luminat s-a perpetuat printre intelectualii români mult timp după moartea sa.

În cursul unei călătorii în Principat, în 1783[11], Iosif al II-lea a iniţiat o reformă importantă a relaţiilor agrare din Transilvania, care rămăseseră în mare măsură neschimbate de la începutul stăpînirii habsburgice. La 16 august, el a dat un decret preliminar cu privire la emanciparea iobagilor, care modifica regimul aspru pe care erau obligaţi să-l îndure ţăranii români (şi alţii). Le interzicea moşierilor să ia de la ţărani loturile de pămînt pe care le lucrau sau să strămute ţărani dintr-un sat într-altul, cu excepţia cazurilor unui proces în regulă. Le-a dat, de asemenea, ţăranilor o oarecare libertate personală prin acordarea dreptului de a se căsători şi de a practica orice meserie, la alegere, fără consimţămîntul moşierilor. Oricît de benefice ar fi fost aceste măsuri, ele nu aveau în vedere cauzele fundamentale ale sărăciei şi nemulţumirii din rîndul ţăranilor: distribuirea unor suprafeţe insuficiente de pămînt, micşorate de o creştere a populaţiei rurale, de încălcarea pămînturilor obşteşti şi a proprietăţilor individuale de către moşieri şi obligaţiile economice zdrobitoare faţă de moşieri şi faţă de stat sub forma dijmei, prestării de muncă şi dărilor.

Ţăranii şi-au exprimat nemulţumirea printr-o mare răscoală în toamna anului 1784, răscoala condusă de Horea, ţăran el însuşi, care le reprezentase cauza la Viena cu cîteva prilejuri. Violenţa s-a îndreptat în primul rînd împotriva nobililor proprietari de pămînt, iar obiectivele ţăranilor au fost mai ales economice, cu toate că izbucnirile ţăranilor români împotriva nobililor maghiari sugerează o tentă naţională.[12] În ianuarie 1785 răscoala fusese reprimată, iar în februarie Horea şi unul dintre locotenenţii săi au fost executaţi în prezenţa a 2 500 de ţărani care fuseseră aduşi din peste 400 de sate să fie martori ai consecinţelor nesupunerii.

Iosif al II-lea nu s-a mulţumit doar cu înăbuşirea răscoalei. El s-a gîndit că este necesar să descopere cauzele acesteia şi să ia măsuri pentru a preîntîmpina noi violenţe în viitor. O comisie de anchetă, constituită în 1785, a identificat cauzele răscoalei în asprimea şi nedreptatea cu care moşierii

---

[11] În legătură cu reformele agrare ale lui Iosif al II-lea în Transilvania, vezi D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania, 1790–1848*, Bucureşti, 1989, pp. 147–199.

[12] D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, II, ediţia a II-a revizuită, Bucureşti, 1984, pp. 709–721.

își trataseră țăranii, în incapacitatea autorităților provinciale și locale de a pune în aplicare reglementările existente ce guvernau relațiile țărani–moșieri și în absența aproape totală a unei „educații morale și religioase" printre români. Se recomanda imediata introducere a unui pachet cuprinzător de legi (*urbarium*) reglementînd condițiile de proprietate asupra pămîntului, și stipulînd stricta lor aplicare, stabilirea unui sistem de școli finanțate de stat pentru români și construirea unui seminar pentru îmbunătățirea instruirii preoților ortodocși.

Iosif al II-lea a acționat pentru aplicarea imediată a acestor recomandări. La 22 august 1785, el a dat un al doilea și ultim decret de emancipare a iobagilor. I se acorda țăranului libertatea individuală, permițîndu-i-se strămutarea dintr-un sat într-altul dacă își achita în întregime obligațiile față de moșier. Putea acum dobîndi pămînt și proprietate personală și putea dispune de ea dacă dorea. În ciuda acestor măsuri, emanciparea rămînea incompletă, întrucît Iosif al II-lea nu asigurase pe țăran cu pămînt. În consecință, acesta era încă obligat să presteze muncă pentru moșier ca plată pentru pămîntul pe care îl lucra, un sistem care va servi pe deplin moșierilor ca mijloc de coerciție.

Recomandările comisiei de revizuire generală a învățămîntului românesc au coincis cu un program de construcții școlare și de publicare de manuale aflat în curs de desfășurare. *Ratio Educationis*, un plan ce viza dezvoltarea învățămîntului elementar în rîndurile populației negermane a monarhiei, plan incluzînd Ungaria, dar nu Transilvania, fusese promulgat în 1777. Acesta prevedea o conducere centralizată și o programă uniformă, dar permitea folosirea limbilor materne respective în procesul de învățămînt. Cu toate acestea, germana avea să fie obiect special de studiu, datorită preeminenței sale în viața culturală și folosirii ei ca limbă oficială de stat, și, în acest scop, urmau să fie introduse în școli cît de curînd posibil manuale bilingve. Iosif al II-lea a extins prevederile planului *Ratio Educationis* la Transilvania în 1781. A luat măsuri de organizare a unui sistem de școli elementare pentru românii uniți și, în decurs de un deceniu, numărul școlilor a ajuns de ordinul sutelor. Iosif al II-lea a aprobat, în 1786, și planurile referitoare la o rețea de școli ortodoxe, dar în cazul acesta progresul a fost mai lent, din cauza lipsei de resurse financiare disponibile pentru Biserica Ortodoxă și a absenței unor spații potrivite pentru instruirea învățătorilor. Înainte de domnia lui Iosif al II-lea, nici Curtea de la Viena, nici guberniul Transilvaniei nu manifestaseră vreun interes pentru educarea „schismaticilor" și, în consecință, respinseseră toate cererile ortodocșilor de ajutor pentru construirea de școli și pentru plata salariilor învățătorilor.

Dacă educarea românilor reprezenta o ameninţare incertă pe termen lung pentru dominaţia celor trei naţiuni, desconsiderarea evidentă manifestată de către Iosif al II-lea faţă de tradiţiile politice din Transilvania a lovit înseşi fundamentele vechiului regim. Saşii au fost primii care au avut de suferit din cauza restrîngerii privilegiilor lor. Potrivit Patentei lui Iosif al II-lea, din 4 iulie 1781, *Concivilität*, toţi locuitorii aşa-numitului *Fundus regius* (regiunea din sudul Transilvaniei dintre Sibiu şi Braşov, unde saşii se bucurau de autonomie şi de drepturi aproape exclusive de cetăţenie) urmau de aici înainte să se bucure de drepturi civile egale. Aceasta a deschis românilor calea participării depline la viaţa politică, întrucît acum li se permitea să dobîndească pămînt în proprietate şi să intre în breslele din oraşele şi tîrgurile săseşti. Iosif al II-lea a dat o lovitură şi mai uluitoare structurii Principatului, la 3 iulie 1784, cînd a decretat abolirea vechiului sistem de împărţire administrativă în comitate nobiliare şi le-a înlocuit cu unsprezece noi comitate, în care cuvîntul prefectului — Obergespann — numit de către guberniul central şi răspunzător faţă de el era lege. Graniţele noilor comitate nu ţineau prea mult seama de împărţirile pe criterii etnice şi tradiţiile istorice. De aici înainte, toate naţionalităţile urmau să aibă acelaşi tratament în faţa legii, iar criteriul principal de ocupare a unei funcţii publice erau meritele şi nu poziţia socială sau legăturile de familie. În interesul eficienţei, germana urma să fie introdusă cît mai repede posibil ca limbă în administraţie. Efectele imediate ale acestor schimbări răsunătoare asupra românilor s-au dovedit slabe, dat fiind că stările privilegiate s-au opus cu putere aplicării lor.

Iosif al II-lea a mai sfidat puterea celor trei naţiuni şi prin proclamarea principiului toleranţei religioase. Patenta de toleranţă, emisă la 13 octombrie 1781, acorda necatolicilor libertatea practicării credinţei lor la ei acasă şi dreptul de a construi biserici şi de a deschide şcoli în acele locuri unde numărul lor se ridica la cel puţin o sută de familii. În ceea ce îi priveşte pe ortodocşi, patenta stipula că credinţa lor nu îi va mai exclude de la posibilitatea ocupării unor funcţii publice şi nici de la tratamentul egal în faţa legii. Totuşi, Patenta de toleranţă nu a deschis o eră de libertate religioasă deplină, pentru că a avut rezultate pe care Iosif al II-lea nu le anticipase. În anumite zone, uniţii au început să se întoarcă, în număr mare, la Biserica Ortodoxă. Cu toate că nu era deloc un fiu credincios al Bisericii Romano-Catolice, Iosif al II-lea nu avea totuşi nici un chef să pericliteze unitatea pe care aceasta o reprezenta. La 20 august 1782, a emis un decret ameninţînd cu pedepsirea aspră a tuturor celor care încercau să-i convingă pe alţii să părăsească Biserica Romano-Catolică sau Biserica Unită pentru a trece la Biserica Ortodoxă, impunînd obligativitatea unui curs de şase

săptămîni de instruire în catolicism înainte ca orice romano-catolic sau unit să poată fi primit de Biserica Ortodoxă.[13]

Cu toate că Iosif al II-lea a continuat astfel politica mamei sale de împiedicare a dezvoltării Bisericii Ortodoxe, el a încercat, de asemenea, să introducă ordinea şi stabilitatea în treburile acesteia. Şi-a propus să facă acest lucru prin învestirea unui episcop permanent care să înlocuiască episcopii administrativi temporari numiţi de Maria Thereza începînd cu 1759. Scopul său nu a fost acela de a da bisericii mai mare autonomie, ci de a folosi reţeaua sa de parohii pentru a influenţa opinia publică şi pentru a păstra masele de ţărani sub control. În 1783, l-a numit episcop pe Ghedeon Nichitici (Nikitic), un călugăr sîrb, iar prin decretele din 30 septembrie şi 9 octombrie, acelaşi an, l-a făcut pe episcopul Transilvaniei dependent de mitropolitul sîrb de Karlowitz, în probleme de dogmă şi ritual. Nu a facut nici un secret din faptul că biserica rămînea subordonată statului în toate celelalte probleme şi, în esenţă, i-a exclus pe români de la privilegiile politice acordate sîrbilor de către Leopold I, la sfîrşitul secolului al XVII-lea.

În fiecare parte a imperiului său, desconsiderarea tradiţiei locale de către Iosif al II-lea a generat opoziţia privilegiaţilor faţă de reformele sale. În Transilvania, în 1790, nobilii maghiari şi orăşenii saşi începuseră să organizeze adunări publice de protest şi refuzau să aprovizioneze armata atîta timp cît revendicările lor nu aveau să fie satisfăcute. O criză financiară declanşată de un război prelungit împotriva Imperiului Otoman, împreună cu incertitudinile din relaţiile internaţionale cauzate de Revoluţia franceză l-au obligat pe Iosif al II-lea să purceadă la o reconciliere cu stările privilegiate. Pe cale de consecinţă, cu puţin timp înaintea morţii sale, Iosif al II-lea a semnat, fără tragere de inimă, un decret revocând toate reformele sale, cu excepţia acelora privind iobăgia şi toleranţa religioasă.

În Transilvania, acest act a semnificat restaurarea sistemului celor trei naţiuni. Totuşi, efectele reformei lui Iosif al II-lea au persistat în fiecare domeniu al vieţii publice şi private. Pentru români, beneficiile imediate şi cele mai palpabile ale domniei au fost impulsul dat de Iosif al II-lea învăţămîntului şi recunoaşterea oficială acordată Bisericii Ortodoxe, care putea acum să reprezinte comunitatea românească într-un mod mai eficient. Dar, probabil, cele mai mari beneficii nu erau palpabile. Prin zdruncinarea structurii politice şi sociale a Principatului, el a încurajat (neintenţionat) intelectualii români să-şi înzecească eforturile pentru a dobîndi un statut

---

[13] T. V. Păcăţian, „Contribuţiuni la istoria românilor ardeleni în sec. XVIII", in *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, 3, 1924–1925, pp. 174–178.

constituțional pentru națiunea lor. El a făcut astfel de neconceput o revenire la o epocă anterioară.

Iosif al II-lea și-a cîștigat loialitatea unei noi generații de intelectuali români. Adesea invocată ca „Școala Ardeleană", datorită similitudinii de idei privind progresul social și națiunea, majoritatea acestei generații de intelectuali era produsul școlilor secundare ale uniților, care înfloriseră la Blaj, reședință diocezană, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și al instituțiilor romano-catolice de învățămînt superior de la Viena și Roma. Aceștia erau receptivi la ideile iluminismului, în special în expresia lor austriacă. Punînd un mare accent pe învățămînt și rațiune în rezolvarea problemelor umane, ei erau deosebit de optimiști în legătură cu viitorul. Convinși de propriul lor rol conducător în societate, erau siguri că schimbarea benefică trebuia să vină de sus, de la cei „luminați", termen prin care se aveau în vedere pe ei înșiși. Caracteristic de asemenea pentru această generație a fost simțul său practic. Membrii acesteia erau prea puțin înclinați spre speculații abstracte, astfel încît atenția lor a fost absorbită de problemele imediate ale societății românești — emanciparea politică și învățămîntul. Producția lor uriașă de cărți de toate tipurile — istorii, gramatici, tratate teologice și morale, precum și manuale școlare — era menită să promoveze bunăstarea generală. Asemenea preocupări sugerează o altă tendință semnificativă a societății românești — laicizarea clasei intelectuale, un proces în plină desfășurare, în ciuda faptului că majoritatea membrilor ei erau preoți. În cele din urmă, un singur element dădea activității lor diverse și intereselor lor enciclopedice coeziune și direcție, și anume ideea de națiune, pe care ei înșiși au înzestrat-o cu o bază modernă, istorică și lingvistică. Mai curînd etnică decît religioasă, noua lor concepție despre națiune și-a găsit cea mai pură expresie în teoria continuității daco-romane.

Samuil Micu (1745–1806), istoric, lingvist și preot unit, a fost primul care a dezvoltat această teorie într-o serie de lucrări istorice, culminînd cu opera sa monumentală în patru volume *Istoria și lucrurile și întîmplările românilor*, pe care a terminat-o în ultimii săi ani de viață. El a căutat să dovedească faptul că românii secolului al XVIII-lea erau descendenții direcți ai romanilor care colonizaseră Dacia în secolul al II-lea și a pus semnul egalității între începuturile istoriei românilor și fondarea Romei de către Romulus și Remus. A insistat, de asemenea, asupra faptului că românii erau descendenții puri ai romanilor, din moment ce războiul împotriva dacilor fusese, în viziunea sa, unul de exterminare. El a arătat că și creștinismul provenea tot de la Roma întrucît coloniștii romani au ocupat o Dacie lipsită de alți locuitori. Cînd împăratul Aurelian a retras administrația și

armata romană din Dacia, în 271, susţinea Micu, grosul populaţiei a rămas pe loc. În secolele următoare, argumenta el, cînd Dacia a fost invadată de populaţiile barbare, una după alta, locuitorii ei romani au supravieţuit adăpostindu-se în munţi; pe descendenţii acestora i-au găsit maghiarii atunci când au pătruns în Transilvania în secolul al X-lea. Aceşti români, aşa cum îi numeşte acum Micu, organizaţi într-un ducat sub conducerea lui Gelu, au încheiat o alianţă cu maghiarii şi au ales drept voievod al lor pe conducătorul acestora, Tuhutum. Micu a subliniat că acest acord nu i-a subordonat pe români maghiarilor, ci, dimpotrivă, a stabilit un condominiu al egalilor. Totuşi, recunoştea el cu amărăciune, referindu-se la uniunea celor trei naţiuni din secolul al XV-lea, statutul legal şi social al românilor a intrat în mod inexorabil în declin. El a identificat o schimbare a sorţii lor doar la sfîrşitul secolului al XVII-lea, o dată cu sosirea Casei de Habsburg, şi nu avea decît cuvinte de laudă pentru Leopold I şi succesorii acestuia.[14]

În elaborarea lucrării sale cu privire la începuturile glorioase şi declinul ulterior al românilor, Micu s-a inspirat dintr-o mare varietate de manuscrise şi izvoare publicate, atît străine, în special ungare, cît şi române, mai ales din marii cronicari moldoveni şi munteni ai secolului al XVII-lea. Lucrările sale dau dovadă de multe dintre calităţile istoriografiei moderne, dar atitudinea sa critică, pe care a încercat să şi-o menţină faţă de surse, pălea ori de cîte ori se punea problema nobleţei descendenţei românilor sau a drepturilor lor istorice. Insistenţa sa privind puritatea descendenţei românilor din romani este un exemplu tipic în acest sens. El a permis altor popoare cucerite de romani, ca de pildă galii, să supravieţuiască, dar le-a negat acest avantaj dacilor. A susţinut că toţi coloniştii care au repopulat Dacia veneau doar de la Roma sau din Peninsula Italică. Istoriografia modernă arată exact contrariul, şi anume că dacii au continuat să locuiască în număr mare în Dacia şi în teritoriile de la periferia acesteia după cucerirea provinciei de către Traian şi că populaţia civilă şi militară romană a acesteia provenea din toate părţile Imperiului. Afirmaţia lui Micu că o populaţie romanizată a rămas în Dacia după evacuarea ei de către Aurelian constituie un subiect de dispută pînă în zilele noastre, dar acumularea din ce în ce mai mare de mărturii, în special arheologice, vine în sprijinul tezei lui Micu.

Deficienţele din opera lui Micu pot fi atribuite în parte nivelului cercetării istorice de la acea dată, dar atitudinea sa generală faţă de ceea ce fa-

---

[14] S. Micu, *Istoria şi lucrurile şi întîmplările românilor*, I, pp. 49, 64–65 şi IV, pp. 18–19, Biblioteca Academiei Române, Cluj, Mss rom. pp. 436–439; *idem*, *Scurtă cunoştinţă a istorii românilor*, Bucureşti, 1963, pp. 9–10, 18–23, 36.

cea a fost mult influențată de condițiile sociale și politice. Ca pe vremea episcopului Inochentie Micu, noblețea sau calitatea și nu forța numerică constituiau criteriul principal pentru a avea drepturi politice. În consecință, Micu s-a străduit să dovedească latinitatea, pentru a da o bază solidă pretențiilor românilor ca a patra națiune.

Ideile susținute de Micu au fost împărtășite de către contemporanii săi. Gheorghe Șincai (1754–1816), director de școală unită sub domnia lui Iosif al II-lea, preot, istoric și lingvist, a desfășurat o armată impresionantă de izvoare de primă mînă în cele trei volume ale lucrării sale *Hronica românilor*, pe care le-a scris între 1805 și 1812, pentru a dovedi valabilitatea teoriei continuității daco-romane.[15] De departe cea mai influentă lucrare istorică românească a perioadei a fost însă *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, publicată în 1812 de către Petru Maior (1756–1821), protopop unit, istoric și lingvist. Lucrarea sa a diferit substanțial de opera lui Micu și a lui Șincai. Ea constituia o sinteză într-un volum, din care s-au eliminat toate detaliile nerelevante pentru tema principală. Aceasta nu constituia o istorie generală a românilor, ci, așa cum îi arată titlul, o cercetare asupra originii și supraviețuirii lor în Dacia pînă la invazia maghiară din secolul al X-lea. Ea n-a constituit nici opera de o viață, cu toate că erudiția lui Maior nu era nicicum inferioară celei a lui Micu sau Șincai; era, mai curînd, o polemică sau o replică, așa cum a numit-o Maior însuși, răspunzînd calomniilor pe care istoricii străini le aruncaseră cu grămada asupra românilor.[16]

Micu și confrații săi au considerat limba un criteriu indispensabil al națiunii. Pionieri în studiul limbii române, ei au alcătuit primele gramatici științifice și primul dicționar etimologic. Erau motivați, cel puțin în parte, de dorința de a rafina și împrospăta limba, pentru a o face capabilă să slujească drept vehicul eficient de exprimare a noilor idei și de instruire pentru noile generații. Dar, în același timp, ei au recunoscut valoarea politică și socială a limbii și au folosit mărturia pe care o putea asigura pentru a da un plus de forță argumentelor istorice în privința nobleței românilor.

Micu și Șincai au pus bazele teoretice ale studiului limbii române în lucrarea lor *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, Viena, 1780. Micu a alcătuit prima variantă; Șincai a redactat-o și i-a scris prefața. Ambii

[15] G. Șincai, *Hronica românilor*, I, București, 1967, pp. 13, 48–50, 65–67, 136–137, 263–266, 337–338.

[16] D. Popovici, *La Litterature roumaine à l'epoque des lumieres*, Sibiu, 1945, pp. 241-243. Textele polemicilor stîrnite de opera lui Maior se găsesc în P. Maior, *Scrieri*, II, București, 1976, pp. 198–246.

erau dornici să dovedească latinitatea românilor şi, prin extensiune, originile romane ale românilor. Întrucît considerau româna ca derivînd din latina clasică, ei au crezut că este necesară o reîntoarcere, cît mai aproape posibil, la „forma originară". Ca atare, nu este cu nimic surprinzător că ei au înlocuit alfabetul chirilic, folosit în mod tradiţional de limba română, cu alfabetul latin şi au folosit un sistem de transcriere latină care voia să demonstreze, dincolo de orice îndoială, relaţia între română şi ilustrul ei înaintaş. Ortografia pe care au ales-o era mai curînd etimologică decît fonetică şi fusese inventată de Micu în 1779 pentru mica sa lucrare *Carte de rogacioni.*[17] O a doua ediţie revizuită a gramaticii, care a apărut în 1805, avea înscris pe copertă doar numele lui Şincai. În această a doua ediţie, Şincai se dovedea a fi mai puţin riguros în materie de latinizare, dar nu a cedat deloc insistenţelor lui Micu, susţinînd că româna este pur şi simplu o formă alterată a latinei clasice.

Afirmarea de cea mai mare autoritate a crezului lingvistic latinist a ieşit din pana lui Petru Maior. În prefaţa la lucrarea *Lexicon valachico-latino-hungarico-germanicum*, primul dicţionar etimologic al limbii române, care a fost publicat la Buda în 1825, el explica originile şi natura limbii române sub forma unei conversaţii între unchi şi nepot. Nepotul declară că acceptă tezele promovate în *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, potrivit cărora românii sînt descendenţii direcţi ai vechilor romani, dar admite că originile limbii române îl nedumereau încă. Unchiul îi răspunde că, într-adevăr, erau două limbi latine, una clasică sau literară şi o alta vulgară, utilizată de oamenii de rînd. Aceasta din urmă, insista el, era cea vorbită de coloniştii aduşi de către Traian în Dacia şi ea a constituit baza limbii române moderne.[18]

Ideea de naţiune susţinută de Micu, Şincai, Maior şi generaţia lor diferea semnificativ de aceea exprimată în activitatea şi scrierile episcopului Inochentie Micu şi ale lui Gerontie Cotorea în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Divergenţele cele mai evidente apar în felul în care aceştia tratează istoria şi limba. Klein s-a preocupat de originile românilor doar în trecere, cu toate că era pe deplin conştient de caracterul etnic unic şi de evoluţia lor istorică distinctă în Transilvania. Cotorea a dispus de un fond de informaţii similar, dar a conceput dezvoltarea istorică a românilor în special în termenii religiei. Cît priveşte limba, nici Micu-Klein, nici

[17] Ioan Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografie românească veche, 1508–1830*, 4 volume, Bucureşti, 1910–1944.

[18] P. Maior, „Dialog pentru începutul limbei române între nepot şi unchiu", în *Lexicon valachico-latino-hungarico-germanicum*, Buda, 1825, p. 63.

Cotorea nu au acordat o atenţie specială românei. Ei nu au speculat în privinţa originii acesteia şi nici nu au compus gramatici. Pentru scrieri serioase au preferat latina, care le era mai familiară decît limba lor maternă. Micu şi colegii săi, pe de altă parte, făceau din istorie şi limbă, aşa cum am văzut, trăsăturile care distingeau o naţiune de alta şi au stabilit originile acestora.

Cele două generaţii aveau de asemenea puncte de vedere divergente privind relaţia între religie şi naţiune. Mai mult ca sigur, Micu, Şincai şi Maior rămîneau creştini şi îşi serveau biserica lor cu devoţiune în diverse moduri, dar erau în acelaşi timp oameni ai iluminismului. Ei făceau o distincţie clară între preocupările spirituale ale bisericii şi aspiraţiile imediate, practice, ale fiinţelor umane. De o deosebită importanţă printre acestea din urmă era reînvierea naţiunii etnice, iar ei considerau asimilarea noilor idei, răspîndirea cunoştinţelor utile şi aplicarea raţiunii la problemele sociale ca indispensabile progresului naţiunii etnice. Din punctul lor de vedere, deci, biserica, văzută ca o instituţie, nu mai putea asigura conducerea, iar religia nu mai putea servi în continuare ca ideologie a progresului într-o lume modernă, luminată. Toate scrierile lor afirmau clar că ideea de naţiune depăşise limitele confesionalismului şi ale privilegiilor teocratice ce fuseseră predominante în prima jumătate a secolului.

Ideea de naţiune susţinută de Micu şi confraţii săi nu era încă modernă. Atitudinea lor faţă de masa oamenilor de rînd sugera un punct de vedere elitist, potrivit simbolurilor existente ale iluminismului. Ei au manifestat o profundă compasiune pentru ţărănime, şi au acţionat în propriul lor fel pentru a-i îmbunătăţi soarta. Au fost mai direct implicaţi în activităţile sociale decît generaţiile anterioare şi au manifestat, chiar dacă încă modest, un mai mare interes pentru obiceiuri şi pentru viaţa cotidiană a satului. Samuil Micu, de pildă, cunoştea greutăţile lumii rurale din observaţii directe şi cerea imperios moşierilor să-şi trateze ţăranii în spiritul milei creştine. El identifica, de asemenea, în obiceiurile ţăranului dovada originii romane a românilor şi notele luate de către acesta pe teren pot fi considerate drept prima lucrare privind folclorul românesc. Contribuţiile lui Şincai la educaţia rurală şi predicile lui Petru Maior, toate la un loc, sugerează o preocupare neostenită pentru binele general.

În ciuda compasiunii lor, atitudinea intelectualilor faţă de masa populaţiei a rămas ambivalentă. Pe de o parte, ei au folosit termenul „naţiune" în sensul etnic şi au gîndit poporul ca un întreg, dar, pe de altă parte, ei nu îşi puteau imagina ţăranii ca o componentă a naţiunii politice. Asemenea predecesorilor lor, îi considerau pe aceştia drept ignoranţi şi superstiţioşi şi apreciau că le era necesară o lungă perioadă de tutelă, înainte de

a putea participa pe deplin şi în mod raţional la treburile publice. Epoca suveranităţii populare, în mod clar, nu sosise încă.

Reacţia intelectualilor faţă de răscoalele ţărăneşti sugerează cît de puţină consideraţie aveau pentru oamenii de rînd ca stăpîni ai propriilor lor destine şi cît de mult apreciau raţiunea şi cunoaşterea ca pîrghii potrivite pentru treburile umane. Micu a exprimat perfect aceste simţăminte atunci când a notat contrastul puternic dintre adepţii lui Sofronie din Cioara şi clerul unit. L-a calificat pe Sofronie ca pe un ignorant, aparţinînd gloatei, care nu se preocupa de binele general al naţiunii. Dar i-a preţuit pe preoţii uniţi ca instruiţi, cultivaţi şi nezdruncinaţi în credinţa lor.[19]

Marea răscoală ţărănească, de sub conducerea lui Horea, izbucnită în toamna anului 1784, a provocat o criză de conştiinţă în rîndurile multor intelectuali. Ei au recunoscut dreptatea cererilor ţăranilor, dar nu se puteau hotărî să-i ierte pentru marile pierderi omeneşti şi pentru distrugerile de proprietăţi. Spre deosebire de mişcările conduse de Visarion Sarai şi Sofronie din Cioara, răscoala lui Horea a avut ca principale obiective uşurarea de poverile iobăgiei, o mai echitabilă stabilire a impozitelor statului pentru toate clasele şi o împărţire a domeniilor nobiliare ţăranilor. Cu toate că existau aspecte religioase şi naţionale, cum ar fi rebotezarea nobililor calvini maghiari în credinţa ortodoxă, precum şi cereri ocazionale, ca Transilvania să fie un pămînt românesc, asemenea acte nu aveau legătură cu programul intelectualilor. Ele erau mai curînd expresii spontane ale conştiinţei populare. Condamnarea de către Samuil Micu a revoltei în general şi a lui Horea, în mod special, drept un om blestemat, şi pledoaria sa pentru o reformă treptată, sistematică, înfăptuită de „iluminişti", lasă prea puţine dubii privind neconcordanţa ce continua să existe între simţămintele populare şi raţiunea celor cultivaţi.

Ca atare, intelectualii s-au plasat în fruntea mişcării pentru cîştigarea de către români a unor drepturi egale cu acelea de care se bucurau celelalte naţiuni (în sensul etnic al termenului) din Transilvania. Eforturile lor erau doar un aspect al intensei activităţi politice iniţiate de către cele trei naţiuni după moartea lui Iosif al II-lea, în scopul de a-şi redobîndi privilegiile. Românii şi-au formulat programul într-o petiţie impresionantă, adresată împăratului Leopold al II-lea (1790–1792) — *Supplex Libellus Valachorum* — cel mai important document politic elaborat de către români în secolul al XVIII-lea.[20] Întocmită în iarna anului 1790/91, petiţia

[19] Micu, *Istoria*, IV, pp. 661, 663.

[20] În privinţa naturii petiţiei, vezi Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, pp. 412 434.

a fost opera mai multor cărturari, incluzîndu-i pe Micu, Şincai şi Maior, care au redactat forma iniţială. Prima din cele două părţi ale sale dezvoltă teoria continuităţii daco-romane şi constituie o explicaţie a modului în care românii fuseseră pe nedrept excluşi din sistemul privilegiat al celor trei naţiuni şi al celor patru biserici. Cea de-a doua parte a formulat o serie de cereri, care scoteau în evidenţă triumful etnicităţii în definirea naţiunii, întrucît petiţionarii nu făceau nici o distincţie între elită şi oamenii de rînd sau între uniţi şi ortodocşi. Ei cereau cu putere să se redea naţiunii române toate drepturile şi privilegiile de care aceasta se bucurase înaintea unirii celor trei naţiuni în 1437; să se acorde nobililor, ţăranilor şi clerului ambelor biserici, Unită şi Ortodoxă, români de origine, aceleaşi drepturi şi imunităţi de care se bucurau respectivele categorii sociale aparţinînd celorlalte naţiuni; să se asigure o reprezentare proporţională a românilor în administraţia comitatelor, a districtelor şi a comunelor şi în Dietă; să se asigure o repartizare echitabilă a dărilor şi a celorlalte poveri publice la nivelul tuturor locuitorilor Principatului, potrivit situaţiei lor economice şi sociale, fără să se ţină seama de naţionalitate sau religie; să se organizeze un congres naţional alcătuit din nobili şi clerici, sub preşedinţia episcopului unit şi a celui ortodox, în care să poată fi discutate cele mai bune mijloace de satisfacere a cererilor.

Nici Curtea de la Viena, nici Dieta Transilvaniei nu erau dispuse să satisfacă cererile românilor într-o vreme de tulburări la nivel general european. Preocuparea lor era aceea de a menţine statu-quoul prin calmarea stărilor privilegiate tradiţionale. Singurul succes românesc palpabil a fost promulgarea unei legi de către Dieta Transilvaniei, în august 1791, care a garantat libertatea practicării credinţei ortodoxe.

Activitatea politică românească importantă avea să ia practic sfîrşit pentru aproape patru decenii. O dată cu venirea la tron a conservatorului Francisc al II-lea (1792–1835), era iluminismului josefinian s-a stins. Criza gravă prin care a trecut Monarhia habsburgică în timpul mişcărilor revoluţionare şi al războaielor napoleoniene şi reacţia conservatoare de după 1815 au făcut imposibil tipul de efervescenţă politică pe care îl produsese *Supplex Libellus Valachorum*.

GENERAŢIA DE LA 1848

În ultimul deceniu al domniei lui Francisc, în rîndurile elitei româneşti s-au produs importante schimbări. Intelectualii laici, în mod special învăţătorii şi avocaţii, înfruntau acum clerul unit şi ortodox pentru conducerea

naţiunii. Dornici să pună poporul lor pe o cale nouă de dezvoltare, esenţialmente europeană, ei erau hotărîţi să nu accepte nimic altceva decît deplina emanicipare economică şi politică, obiective pe care — gîndeau ei — clerul era incapabil să le împlinească. Sarcinile pe care şi le-au asumat erau extraordinare. Cu toate că schimbarea plutea în aer, viaţa politică a Transilvaniei purta încă pecetea secolului precedent. Dieta şi guberniul ţării continuau să fie controlate de către nobilimea posesoare de pămînt sau de către mica nobilime de ţară, care era maghiară, şi de către burghezia urbană, care era săsească, şi, într-o mai mică măsură, maghiară. La fel ca şi înainte, politica era făcută de către administraţia centrală de la Viena. Candidaţii la funcţii erau încă obligaţi să facă faţă nu doar unui criteriu social, ci şi unuia religios, întrucît apartenenţa la una sau alta din bisericile privilegiate — Romano-Catolică, Calvină, Luterană sau Unită — era obligatorie pentru cei care îşi doreau avansarea.

Economia Transilvaniei de-a lungul acestei perioade era, de asemenea, în mare măsură înrădăcinată în trecut. Marea majoritate a populaţiei continua să depindă, într-un fel sau altul, de agricultură pentru satisfacerea nevoilor de zi cu zi. Dar pămîntul producea puţin în raport cu potenţialul său, întrucît metodele de lucru folosite rămăseseră netulburate de orice inovaţie. Doar ici şi colo pe moşiile mai mari se introduseseră noi tehnici sau forme capitaliste de organizare. Gospodăriile ţărăneşti erau în majoritate mici, fîşiile de teren erau risipite şi uneltele primitive; din cauza nenumăratelor dări şi a altor poveri, nu exista un stimulent prea mare pentru creşterea producţiei.

Din toate punctele de vedere — politic, religios şi economic — românii au rămas pe ultima treaptă a scării sociale. Ei nu erau reprezentaţi în Dietă ca o naţiune. Într-adevăr, într-un organism dominat de maghiari şi, în mai mică măsură, de saşi, exista doar un singur deputat român — episcopul unit —, care îşi datora scaunul nu naţionalităţii sale, ci statutului său de mare proprietar de pămînt. Puţini români erau membri ai consiliilor, comitatelor sau ai consiliilor orăşeneşti şi doar o mînă de oameni deţineau funcţii în administraţia provincială. Credinţa lor unită sau ortodoxă a continuat să fie un dezavantaj tot atît de serios ca şi originea lor socială „plebee". Una peste alta, românii erau trataţi ca *Bauernvolk* şi, ca atare, în conformitate cu tradiţia, erau excluşi de la treburile publice.

Cu toate acestea, Transilvania anilor '30 şi '40 ai secolului al XIX-lea nu era aproape deloc imobilă. În viaţa economică, numărul întreprinderilor manufacturiere capitaliste (companii pe acţiuni) creştea lent; s-au introdus treptat maşinile cu abur în minerit şi agricultură şi s-au deschis

cîteva ateliere mecanice. Populaţia urbană creştea constant, chiar dacă nu spectaculos. Toată această activitate era încă modestă şi înainte de 1848 nu a afectat caracterul general al Transilvaniei de ţinut agricol. Dar reforma devenise o problemă publică, întrucît o pătură a nobilimii mijlocii maghiare, ai cărei membri activau ca profesori, judecători, medici ş.a. sau se apucaseră de politică, conducea o mişcare din ce în ce mai zgomotoasă şi eficientă pentru a pune capăt rămăşiţelor feudale din viaţa economică şi politică a Transilvaniei. Inspirată de ideile liberale ale lui István Szechenyi şi ale altor figuri reprezentative ale perioadei Reformei din Ungaria, aceştia cereau abolirea atît a iobăgiei, cît şi a puterilor restrictive ale breslelor meşteşugăreşti. Ei s-au străduit de asemenea să determine o mai mare receptivitate din partea instituţiilor politice faţă de voinţa ţării în ansamblul ei şi să acorde drepturi egale de cetăţenie tuturor locuitorilor. În zelul lor de a rivaliza cu reformatorii din Ungaria propriu-zisă, ei nu au dat o atenţie prea mare graniţelor politice dintre cele două ţări. Pentru ei, nu putea fi decît o singură problemă maghiară, iar pe măsura înaintării deceniului al cincilea cereau cu tot mai mare vehemenţă unirea Transilvaniei cu Ungaria şi introducerea maghiarei ca limbă în administraţie şi învăţămînt.[21] Această mişcare de liberalism politic şi economic şi de autodeterminare naţională îi va afecta pe intelectualii români în varii şi contradictorii moduri.

Acei intelectuali, puţini la număr, care îşi asumaseră conducerea românilor erau urmaşii spirituali ai Şcolii Ardelene, dar aveau o concepţie despre societate şi schimbarea socială izbitor de diferită de aceea a înaintaşilor lor. Generaţia care a ajuns la maturitate între 1830 şi 1848 s-a străduit să-i aducă pe români în marile curente ale vieţii economice şi culturale europene. Membrii acesteia au oferit bazele teoretice ale mişcării naţionale moderne româneşti, iar în primăvara revoluţionară a anului 1848 au formulat primul program naţional modern cuprinzător.

Aceşti intelectuali au adus gîndirea românească într-o comuniune mai strînsă cu Europa Occidentală decît oricînd înainte. Propriile lor idei trădau un spirit distinct, occidental şi modern. Totuşi, ei nu erau occidentalizaţi. Universul lor specific de idei datora mult unei tradiţii autohtone, care era ea însăşi un amalgam unic de tradiţii, uneori contradictorii: vest-europeană, în mod special iluminismul în forma sa austro-germană, romantismul şi liberalismul; ortodoxă, care combinase resursele primare ale lumii tradiţionale rurale cu formele religioase şi spiritualitatea Bizanţului; şi, în sfîrşit,

[21] *Erdély története*, III, pp. 1267–1306.

tradiția transilvăneană, un complex de forme politice, sociale și culturale, la care contribuiseră toate neamurile Principatului începînd din Evul Mediu. Nu pot fi ignorate nici contactele cu Moldova și Țara Românească. În special religioase, înainte de secolul al XIX-lea, ele au contribuit în mod semnificativ la întărirea sentimentului național de ambele părți ale Carpaților începînd cu anii '30.

În ciuda originilor lor intelectuale diverse, membrii generației de la 1848, așa cum sînt cunoscuți în mod obișnuit, nu au avut nici o ezitare să se proclame parte integrantă a Europei. Aceștia și-au văzut propriile strădanii ca un simplu aspect al unei mișcări general-europene de stimulare a progresului politic și social și au încercat să se apropie de modelele pe care le descoperiseră în gîndirea franceză, germană și engleză. În același timp, totuși, ei păstrau un simț al echilibrului. Cu toate că erau dureros de conștienți de contrastul dintre înapoierea propriei lor lumi și raționalismul și iluminismul existente în Occident, în dorința lor de a-l ajunge din urmă au evitat anarhia imitației fără discernămînt, preferînd să modeleze împrumuturile și să adapteze aspirațiile la realitățile transilvănene.

Această generație aparținea, în general, straturilor mai umile ale societății. Doar cu cîteva excepții, membrii ei proveneau din păturile educate ale satului și au rămas sentimental atașați de lumea rurală mult după ce și-au început carierele urbane. Toți au primit o educație școlară, un lucru excepțional pentru românii din acea perioadă, cu toate că, de regulă, nu au depășit nivelul gimnaziului. Cîțiva s-au specializat, studiind teologia, filozofia și dreptul. Într-un anume sens, erau autodidacți. Lectura de mare diversitate le-a dat o largă cultură generală, după cum o dovedește problematica variată — politică, economică, socială și filozofică — pe care s-au angajat cu îndrăzneală să o rezolve.[22]

Ei își cîștigau traiul din profesiuni liberale — profesori de școală secundară, avocatură, ziaristică. Grăitor pentru starea de spirit a acestei generații este faptul că, în general, membrii ei nu erau atrași de preoție. Cu toate că toți fuseseră în contact, într-o mai mică sau mai mare măsură, cu teologia și unii dintre ei deveniseră preoți, doar unul dintre aceștia și-a făcut din slujirea bisericii o carieră. În felul acesta se aflau într-un contrast izbitor cu înaintașii lor intelectuali din secolul al XVIII-lea, care fu-

---

[22] G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, II, Sibiu, 1890, pp. 70–71; G. I Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea*, I, Cluj-Napoca, 1977, pp. 19–54; S. Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–1849*, II, Sibiu, 1944, pp. 144–160.

seseră în majoritatea lor preoți. Această nouă atitudine față de religia practicată în mod organizat în anii '30 și '40 reflecta procesele economice și sociale în curs de desfășurare în Transilvania și în întreaga Monarhie habsburgică după începutul secolului. Românii, deși mai puțin favorizați din punct de vedere economic decît celelalte naționalități din Principate, cunoșteau o prăbușire similară a modelelor tradiționale de comportament și aceeași laicizare a vieții sociale.

Interesele intelectuale ale generației române de la 1848 erau larg cuprinzătoare. Membrii ei erau receptivi la noile idei, indiferent de proveniența lor și aproape că nu era vreun domeniu — istorie, filologie, filozofie, literatură, folclor, educație, științe naturale — care să scape atenției lor. Nu se mulțumeau doar să cocheteze cu ideile, pentru că își asumaseră obligația de a rezolva problemele politice și economice urgente. Simțeau, într-adevăr, o obligație morală să se confrunte cu realitățile de zi cu zi și, în consecință, scrierile lor poartă, în general, amprenta unei gîndiri practice.

Nu au creat opere de mare originalitate și nici nu au încercat — cu rare excepții — să devină experți într-un anume domeniu al gîndirii. Mai curînd, se preocupau de răspîndirea ideilor generale și a informațiilor utile. În concepția lor, acestea erau sarcinile ce se potriveau mai bine nevoilor societății românești decît elaborarea unor tratate abstracte de filozofie sau a unor lucrări erudite de istorie. Fără doar și poate, menținerea tradițiilor iluminismului și propriilor lor înclinații didactice se datora în mare măsură prețuirii deosebite de către aceștia a rațiunii și cunoașterii practice. Aceste preocupări explică și susținuta lor activitate jurnalistică. Presa a devenit în mîinile lor un puternic instrument de mobilizare a sprijinului pentru o schimbare politică și socială.

Gîndirea românească din perioada premergătoare Revoluției de la 1848 nu se pretează ușor la o clasificare. Concepția despre lume a intelectualilor era un amalgam de influențe apusene și de realități autohtone ce putea fi despărțit doar cu greutate în componentele sale. Cu toate acestea, se pot desluși cîteva tendințe care sugerează un atașament față de curentele majore ale gîndirii occidentale din ultima parte a secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea. Moștenirea iluminismului își făcea încă simțită prezența, dar, în același timp, intelectualii vădeau o simpatie pentru sentimentalismul și avîntul romantismului și s-au angajat cu entuziasm în promovarea liberalismului economic și politic.

O încercare de clasificare a generației de la 1848 ca iluministă, romantică sau liberală ar putea începe, în mod profitabil, cu examinarea modului ei de receptare a filozofiei occidentale. Membrii acestei generații căutau

în filozofie temelia trainică pe care să fondeze o nouă ordine socială şi politică în Transilvania şi să asigure progresul naţiunii române. Ca grup, ei nu au construit sisteme originale. Mai curînd, scrierile lor au luat forma traducerilor, a adaptărilor şi comentariilor, menite, mai întîi, să servească drept materiale didactice. Mai mult ca sigur, au scris numeroase eseuri conţinînd gînduri originale despre probleme umane fundamentale, precum viaţa şi moartea, moralitatea, adevărul, dar aceste lucrări nu erau excursuri abstracte în universul ideilor; ele erau menite să servească la elucidarea unor probleme sociale presante şi să fie o chemare la acţiune. Lipsa de discurs filozofic abstract poate fi explicată în parte prin misiunea eminamente practică pe care o atribuiseră ideilor — reforma socială şi deşteptarea naţiunii române la simţul propriei ei demnităţi şi misiuni istorice — şi, în parte, prin absenţa unei tradiţii filozofice autohtone. Pentru românii secolului al XVIII-lea, speculaţia filozofică se redusese la teologie. Pe vremea aceea, de asemenea, intelectualii români proveneau aproape exclusiv din rîndurile clerului, iar scrierile lor reflectau învăţăturile creştine tradiţionale despre întrebările fundamentale ale existenţei omului. Pînă şi Samuil Micu, Gheorghe Şincai şi Petru Maior, ale căror interese depăşeau cu mult limitele teologiei, nu s-au arătat prea înclinaţi să urmeze tiparele occidentale ale cercetării metafizice. I-a revenit generaţiei de la 1848 ca — într-o societate care putea să ofere un stimulent prea mic sau nu era decît în mică măsură capabilă să critice nişte pure aventuri în domeniul ideilor — misiunea de a crea o tradiţie filozofică separată de teologie.

Gîndirea filozofică a intelectualilor dovedeşte măsura îndatorării lor faţă de Occident. Cea mai mare influenţă a avut-o fără îndoială Kant, nu atît direct, cît mai ales prin interpretările date sistemului său de către succesorul lui la catedra de filozofie de la Konigsberg, Wilhelm Traugott Krug.[23] O dovadă a popularităţii lui Krug (şi a lui Kant) printre români sînt cele patru traduceri ale lucrărilor acestuia în anii '30 şi '40. Krug îşi datora popularitatea atitudinii sale critice şi antidogmatice pe care a absorbit-o de la Kant. O astfel de poziţie i-a încurajat pe intelectualii români să persevereze în opoziţia lor atît faţă de statu-quoul politic din Transilvania în general, cît şi faţă de dominarea culturii de către cler în cadrul propriei lor naţiuni în special. Ei au fost atraşi de Krug datorită accentu-

---

[23] A. Andea, „Cultura românească şi filozofia kantiană în prima jumătate a secolului al XIX-lea", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca*, 22, 1979, pp. 157–178; I. Petrescu, „Un discipol paşoptist al lui W.T. Krug: Aron Pumnul", in *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, seria Filologie, fascicula 1, 1968, pp. 89–97.

lui pus de acesta pe conţinutul etic al gîndirii, pentru că, precum majoritatea românilor de pe vremea aceea, socoteau deşteptarea naţională o cauză fundamental morală.

Românii îl preferau pe Krug maestrului său probabil pentru că era mai puţin abstract, mai puţin speculativ şi mai preocupat de aplicarea ideilor la soluţionarea problemelor sociale. Simţul practic era o calitate mult admirată de intelectualii români, pentru că îşi înţelegeau în termeni concreţi propria lor funcţie în societate — promovarea dezvoltării politice, economice şi culturale. Ca şi Krug, ei considerau că filozofia oferea principiile supreme pe baza cărora indivizii puteau să emită propriile lor judecăţi cu privire la ce era bun, adevărat şi etern. Aceştia susţineau că scopul filozofiei era de a organiza datele experienţei şi de a oferi criteriile adevărului. Pentru generaţia de la 1848, deci, filozofia oferea un ghid de acţiune, un mijloc de evaluare a obiceiurilor şi instituţiilor vremurilor lor.

Raţionalismul şi empirismul lui Kant, în interpretarea lui Krug, şi-au regăsit expresia cea mai elocventă printre românii din Transilvania în scrierile lui Simion Bărnuţiu (1808–1864), care preda filozofia la şcolile secundare din Blaj şi avea să devină principalul teoretician al conceptului de naţiune în timpul Revoluţiei de la 1848. A fost singurul din generaţia sa care s-a angajat în speculaţii filozofice originale.[24] Totuşi şi el a manifestat aceeaşi înclinaţie practică ce şi-a pus pecetea pe intelectualitatea română a timpului. Îl interesa mai puţin să rezolve probleme filozofice, dorind mai curînd să folosească perspectiva indispensabilă pe care aceasta o oferea pentru analiza şi soluţionarea problemelor politice şi sociale. Asemenea altor membri ai generaţiei sale, a văzut în filozofie un instrument care, folosit corespunzător, putea aduce schimbări benefice în societate. Ca atare, pentru el, sarcinile filozofiei erau cultivarea raţiunii şi investigarea naturii umane pentru a arăta omului ceea ce a fost şi ceea ce trebuie să devină o fiinţă raţională, liberă, înzestrată cu drepturi inalienabile. Din această perspectivă, afirma că filozofia, prin însăşi natura sa, trebuie să se preocupe de aspiraţiile omului contemporan şi, ca atare, trebuie să aibă libertatea nelimitată de a examina toate aspectele comportamentului individual şi social. Era foarte preocupat să separe filozofia de teologie, pe care o considera sterilă şi nepotrivită realităţilor vieţii moderne. Din acest motiv, era convins că teologia nu-i putea servi omului modern ca bază a sistemului său etic. În schimb, a pus pe picior de egalitate răspunderea morală a individului cu promovarea binelui public.

[24] D. Ghişe şi P. Teodor, „Contribuţii la cunoaşterea activităţii filozofice a lui Simion Bărnuţiu", în *Revista de filozofie*, 11/3, 1964, pp. 357–369.

Măsura în care intelectualii români din Transilvania participau la mişcarea romantică este mai discutabilă decît ataşamentul lor faţă de idealurile iluminismului. Ei nu s-au implicat în revolta împotriva raţionalismului şi materialismului iluminist, care a avut loc în Europa de Apus şi în unele părţi ale Europei Răsăritene după 1790.[25] Iraţionalul nu i-a atras, cu excepţia doar poate a măsurii în care erau interesaţi de folclor. Mai curînd, aşa cum am văzut, preţuiau raţiunea ca prim instrument de realizare a progresului social şi cultural şi acceptau ideea că lumea este în esenţă raţională. Pentru ei, structura acestei lumi raţionale fusese pur şi simplu ascunsă de secole de tradiţie şi ignoranţă. Sarcina lor, deci, aşa cum o vedeau, nu era aceea de a crea o ordine socială cu totul nouă, ci aceea de a dezvălui principiile generoase pe care lumea veche fusese orînduită.

O importantă trăsătură a romanticilor în general a fost cultul trecutului şi al exoticului. Vremuri şi locuri îndepărtate ofereau romanticilor un refugiu din realitate sau un izvor de inspiraţie creatoare. Romanticul era adesea atras să repete sau să încerce să reînvie trecutul la o nouă viaţă. Intelectualii români, mai mult ca sigur, au împărtăşit această atracţie faţă de trecut, care, după părerea lor, dădea individualitatea etnică şi oferea argumente în favoarea drepturilor naţionale. Erau mîndri de descendenţa lor din romani şi de moştenirea lor lingvistică latină, dar angajarea lor faţă de trecut nu era necritică. Erau prea conştienţi de declinul pe care îl suferise naţiunea lor în veacurile trecute ca să nu caute să reînvie trecutul. În plus, subscriau cu toată inima ideii de progres şi astfel s-au întors cu încredere spre viitor, aşteptînd ca acesta să le împlinească toate aspiraţiile.

Egoismul de tipul celui cultivat de romanticii din Europa Apuseană, care considerau că individualismul puternic este un mod de a fi şi că reprezintă un scop în sine, nu se bucura de rezonanţă printre români. Preocuparea pentru colectivitate, pentru naţiune ca întreg şi sentimentul răspunderii faţă de promovarea bunăstării generale au triumfat asupra oricărei înclinaţii spre îngăduinţă faţă de slăbiciuni personale. Introspecţia nu era în nici un fel absentă, dar a fost intermitentă şi a avut un loc secundar în preocupările lor privind societatea în totalitatea ei.

Cercetătorii au atribuit fuga de prezent a romanticilor apuseni — în special a celor germani — cel puţin în parte sentimentului acestora că erau oameni inutili, fără nici o contribuţie folositoare la făurirea societăţii existente. Aceştia citează ca primă cauză a simţămîntului lor de inadecvare

[25] D. Popovici, *Romantismul românesc*, Bucureşti, 1969, pp. 326–338. O. Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, Bucureşti, 1975, pp. 324–360, contestă existenţa unui curent romantic printre românii din Transilvania.

virtuala excludere din viaţa politică a statelor germane. Intelectualii români aveau o viziune complet diferită în privinţa locului lor în societate. Implicarea în renaşterea naţională a făcut ca energiile lor să se concentreze asupra unor scopuri concrete şi i-a salvat de efectele istovitoare ale inactivităţii şi ale unei prelungite îndoieli de sine. Merită, de asemenea, să reamintim că rolul intelectualului român în Transilvania a fost în sine diferit de acela al omologului german din Prusia sau din majoritatea altor state germane. Cu toate că oameni asemenea lui Bărnuţiu au fost efectiv excluşi din viaţa politică şi, în consecinţă, au avut o mică influenţă — dacă au avut vreuna — asupra conturării politice publice, ei s-au bucurat de o poziţie înaltă în rîndul comunităţii româneşti. Ca gînditori şi scriitori, într-o societate în mare măsură analfabetă, ei erau numiţi intelectuali şi li se acordau posturi de onoare şi de conducere.

Nu se poate spune că spiritul romantic nu a avut influenţă printre intelectualii români. Entuziasmul şi idealismul ce străbăteau simţul misiunii lor sociale ar rămîne altfel inexplicabil. Erau în mod clar prinşi de spiritul vremurilor. În persoana lui Avram Iancu (1824–1872), un tînăr avocat, mai tîrziu principalul erou militar român al Revoluţiei de la 1848, elanul romantic al renaşterii naţionale a dobîndit, probabil, expresia sa cea mai puternică. El a împărtăşit pe deplin aspiraţiile Junei Europe, care se manifestau de-a lungul şi de-a latul Continentului în deceniul de dinainte de revoluţie. Asemenea contemporanilor săi din Irlanda sau din Polonia, Avram Iancu a acceptat necondiţionat puterea creatoare a ideilor, în special a acelora exprimate în chemarea mobilizatoare „Libertate, Egalitate, Fraternitate" şi nu s-a îndoit nici măcar o clipă de capacitatea acestora de a transforma realităţile europene. Mai mult decît atît, el avea o credinţă trainică în bunul-simţ al ţăranilor şi în bunătatea lor funciară, o idee rar întîlnită printre intelectualii români înainte de apariţia romantismului. Spre deosebire de generaţia iluministă care vedea în ţărănime o forţă opusă raţiunii şi progresului şi care nu avea nimic de oferit celor educaţi, Iancu şi confraţii săi preţuiau simplitatea lumii rurale.

Astfel, romantismul a avut o mare putere de atracţie, dar a fost un curent prea difuz printre românii din Transilvania pentru a ne face să putem vorbi de o mişcare. Cu toate acestea, cîteva generalizări sînt posibile. Într-un sens social, romanticii români aparţin taberei liberale. Romantismul lor a fost cel îmbrăţişat în Franţa de către Victor Hugo, adică un romantism care avea drept ţel crearea unui simţ al responsabilităţii faţă de toate clasele şi reformarea generală a societăţii, fundamentată pe idealuri etice puternice. A fost de asemenea romantismul social al lui Felicite Robert de Lamennais, al acelui Lamennais din *Paroles d'un croyant* (1834), cu

a sa preocupare copleşitoare pentru umanitate, compasiune pentru suferinţele săracilor şi pledoarie pentru o religie practică, religie care să aducă bunătatea şi progresul pe lume.[26] Această varietate de romantism, nu sentimentalismul, exotismul sau egoismul, i-a atras pe români, un romantism care i-a adus mai aproape pe cei educaţi de cei mulţi, în spiritul încrederii şi înţelegerii reciproce.

Liberalismul a fost cea de a treia mişcare majoră europeană de idei care avea să-i influenţeze pe intelectualii români din Transilvania. Preocuparea pentru ţelurile naţionale dădea esenţa liberalismului lor, ce avea un caracter colectivist. Asemenea liberalilor din alte părţi ale Europei, se pronunţau pentru libertate individuală, dar lupta îndelungată pentru eliberarea naţiunii lor de sub stăpînirea străinilor i-a obligat să pună interesele comunităţii deasupra drepturilor individuale. Această poziţie se află la baza reacţiei lor faţă de liberalismul ungar din 1848.

Ideile perioadei de reformă din Ungaria anilor '30 şi '40 ai secolului al XIX-lea au avut un puternic efect stimulator asupra gîndirii liberale româneşti. Străduinţele lui István Szechenyi de a modifica relaţiile economice şi sociale în Ungaria (şi în Transilvania) — prin limitarea obligaţiilor în bani şi muncă ale ţărănimii, prin obligarea nobilimii de a suporta o parte din povara impozitelor şi a serviciului militar şi în fine prin stimularea dezvoltării economice — au trezit entuziasm printre intelectualii români. Aceştia puteau avea în vedere doar o îmbunătăţire a stării propriului popor, printr-o revizuire profundă a *statu-quo*-ului. Mai mult decît atît, moderaţia lui Szechenyi şi accentul pus de către acesta pe mijloacele legale, constituţionale, corespundeau aspiraţiilor lor de schimbare nonviolentă.[27]

Un alt curent al liberalismului maghiar — acela reprezentat de Lajos Kossuth şi mai radicalii reformatori ai anilor '40 — s-a bucurat doar de un sprijin modest printre intelectualii români. Spre deosebire de Szechenyi, care era un moderat în problema naţională, Kossuth şi adepţii săi erau alarmaţi de redeşteptarea naţională a românilor şi a slavilor, văzînd în aceasta o ameninţare la adresa integrităţii teritoriale a Ungariei şi chiar a existenţei naţiunii ungare. Pentru a combate pretinsele lor tendinţe centrifuge, Kossuth a cerut insistent asimilarea nemaghiarilor cît mai repede posibil, prin introducerea maghiarei ca limbă a administraţiei publice şi ca limbă de predare şi ca obiect de studiu obligatoriu în şcoli. În Transilvania, propovăduitorii asimilării, care se manifestau în cadrul Dietei, au adoptat în

[26] I. Breazu, „Lamennais la românii din Transilvania în 1848", în *Studii literare*, 4, 1948, pp. 176-197.

[27] *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, 4/40, 1841, pp. 313-315.

1842 o lege privind limba, care le dădea dreptul să folosească limba maghiară în administrație și în justiție, la orice nivel, și chiar în administrația și școlile Bisericii Unite și ale celei Ortodoxe.

Intelectualii români au fost cvasiunanimi în condamnarea legii. Declarînd că limba este cea mai prețioasă avere a omului, Bărnuțiu a scris că naționalitatea și caracterul unui popor se bazează pe limbă și că, dacă este lipsit de aceasta, le poate pierde pe amîndouă.[28] Alții au denunțat legea ca o încercare de a distruge fibra morală și spirituală a națiunii române. Cu toate că legea nu a intrat niciodată în vigoare, animozitatea pe care a trezit-o între români și maghiari a scos în evidență o incompatibilitate fundamentală între liberalism și năzuințele naționale. Totuși, angajarea românilor față de idealurile liberale a rămas nezdruncinată; constituind o bază de cooperare cu maghiarii care gîndeau la fel ca ei, această angajare a supraviețuit controversei privind limba.

În general vorbind, intelectualii români erau liberali în privința economiei. Pledau pentru cît mai puține restricții în activitatea economică, pronunțîndu-se pentru concurență între producători, pentru desființarea breslelor meșteșugărești, pentru eliminarea tarifelor vamale interne și externe și pentru abolirea iobăgiei. În mod concret, ei se manifestau în favoarea unei rapide dezvoltări a formelor de producție moderne, capitaliste, în toate ramurile economiei, în special în industrie.[29] George Barițiu (1812–1893), fondatorul, în 1838, al *Gazetei de Transilvania* și al suplimentului literar al acesteia, *Foaie pentru minte, inimă și literatură* (principalele organe ale intelectualilor români), și editorul lor pînă în 1850, era convins că viața economică va fi dominată în viitor de mari întreprinderi manufacturiere — în sistemul de fabrică — care vor fi în măsură să producă o mai mare cantitate de mărfuri într-un mod mult mai eficient și mai ieftin decît oricare alt sistem anterior. El a înțeles importanța unui comerț înfloritor, de care depindeau în ultimă instanță atît industria cît și agricultura sub raportul piețelor de desfacere și al materiilor prime. Deloc surprinzător, el și majoritatea confraților săi și-au exprimat admirația fără rezerve față de burghezia Europei Occidentale ca fiind cea mai creatoare și mai modernă dintre toate clasele sociale.

---

[28] S. Bărnuțiu, „Un document pentru limba română din an 1842“, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, 16/38, 1853, pp. 285–288, și 16/39, pp. 295–298. Din cauza cenzurii, articolul nu a putut fi tipărit în 1842, anul în care Bărnuțiu l-a înaintat spre publicare.

[29] G. E. Marica și alții, *Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania*, București, 1968, pp. 237–250.

Teoria *laissez-faire* care domina gîndirea lor economică reiese şi din modul de abordare a problemei sărăciei. Ei au denunţat-o drept un rău şi au arătat cea mai mişcătoare compasiune faţă de cei care erau afectaţi de aceasta. S-au pronunţat, de asemenea, împotriva privilegiilor aristocraţilor şi moşierilor, pe care îi făceau răspunzători de mizeria larg răspîndită în mediul rural. Dar au manifestat o prea mică înclinaţie pentru reglementarea activităţii economice individuale în interesul societăţii în general. Dimpotrivă, Bariţiu, de pildă, a acceptat principiul de bază al industrialismului modern: să produci atîtea mărfuri cît este eficient posibil. Acesta a cerut un nou dinamism, un ritm mai intens în viaţa economică şi inculcarea în rîndurile muncitorilor şi ale întreprinzătorilor deopotrivă a ideii de cîştig şi de acumulare. Astfel, el şi confraţii săi au descoperit în inteligenţă, individualism şi entuziasm soluţia pentru lichidarea subdezvoltării economice.

Ideile economice ale intelectualilor români datorează neîndoielnic mult principiilor generale ale liberalismului pe care aceştia le-au absorbit din surse străine. Dar, într-o mai mare măsură, gîndirea lor s-a format datorită condiţiilor existente în Transilvania şi prin propriile lor eforturi de a realiza o regenerare naţională. Erau convinşi că orice schimbare în organizarea economică a Transilvaniei nu putea fi decît binefăcătoare pentru români. Atitudinea lor faţă de sistemul breslelor este un exemplu elocvent. Au cerut cu putere desfiinţarea breslelor, mai întîi pentru că reprezentau anacronisme incapabile să vină în întîmpinarea necesităţilor productive ale societăţii moderne şi, mai apoi, din cauză că reprezentau mijloacele prin care maghiarii şi saşii continuau să-i excludă pe români din comerţ şi meserii şi, prin aceasta, să-şi menţină monopolul asupra vieţii economice. Sperau, de asemenea, că desfiinţarea breslelor va grăbi crearea unei clase româneşti mijlocii prospere; absenţa acesteia, în viziunea lor, lipsise naţiunea română de acea conducere modernă de care se bucurase Europa Apuseană. Nu aveau nici o îndoială că Transilvania va urma aceeaşi cale de dezvoltare ca Europa Apuseană, iar ideea că românii ar putea să progreseze rămînînd o societate agrară le era cu totul străină.

BISERICA ŞI NAŢIUNEA

Atitudinea intelectualilor faţă de Biserica Ortodoxă şi Biserica Unită şi faţă de religie în general dezvăluie o întrepătrundere a gîndirii raţionaliste şi liberale cu urmărirea aspiraţiilor naţionale. Religia încetase să mai fie forţa spirituală şi morală dominantă în vieţile lor. Pe baza raţionalismului pe care îl absorbiseră de la iluminism şi de la Krug, ca şi de la alţi filozofi apuseni, şi inspiraţi de asemenea de romantismul social al lui Lamennais,

ei ajunseseră la un nou cod moral înrudit cu creştinismul tradiţional, dar deosebit de acesta. Codul avea un caracter general uman şi se baza pe atributele fireşti ale omului — raţiune şi bun-simţ —, pe încrederea în bunătatea lui înnăscută şi pe perfectibilitatea sa nelimitată. Printre virtuţile pe care le preţuia erau toleranţa, simţul dreptăţii şi angajarea în schimbarea socială. Deşi intelectualii au menţionat arareori doctrina religioasă, atitudinea lor faţă de biserică şi învăţăturile ei nu a fost determinată de teoria umanistă şi raţionalistă. Realităţile sociale par să fi fost decisive.

Cu toate că cea mai mare parte a generaţiei de la 1848 găsea că învăţăturile bisericii erau în mare măsură irelevante pentru viaţa politică şi economică a vremii, membrii acesteia n-au încercat să pună capăt sistemului religios. Nu au îmbrăţişat nici ateismul. Au continuat, totuşi, să se ducă la biserică şi să respecte datinile religioase tradiţionale. Atitudinea lor nu poate fi descrisă nici ca anticlericală, întrucît nu doreau să excludă clerul din mişcarea de regenerare naţională sau din societatea prosperă şi luminată pe care intenţionau să o făurească. Considerau însă biserica, în primul rînd, ca o instituţie socială. Recunoscînd imensele servicii pe care aceasta le adusese în trecut naţiunii, ca păstrătoare a limbii şi obiceiurilor, doreau să-i valorifice resursele în interesul cauzei naţionale. În lumea modernă, argumentau ei, rolul bisericii nu se mai putea limita pur şi simplu la cel de depozitar al comorilor trecutului; ea trebuia să se angajeze în soluţionarea problemelor vremii şi să devină o instituţie cu adevărat naţională, tot atît de receptivă la nevoile materiale, cît şi la bunăstarea spirituală a credincioşilor săi.

Pentru a transforma biserica într-un instrument al schimbării sociale, intelectualii s-au străduit să dobîndească un cuvînt mai greu de spus în treburile acesteia. Ei au devenit sprijinitorii ideii „unei conduceri reprezentative" a bisericii, ca şi ai reformelor ce ar fi acordat laicilor un rol decisiv în toate problemele, cu excepţia doctrinei şi a ritualului. Uniţii, conduşi de Bărnuţiu şi Bariţiu, au cerut reînfiinţarea sinodului diocezan, compus atît din mireni, cît şi din clerici, ca un organism suprem de administrare a bisericii. Într-un articol de ziar, publicat în 1843, Bărnuţiu a cerut să se pună capăt conducerii de către un singur om, în persoana episcopului, şi recunoaşterea principiului conducerii şi administrării reprezentative de către majoritate.[30] Laicii ortodocşi au formulat cereri similare în timpul alegerii noului episcop, în anul 1847. Ei au obiectat faţă de dominarea acestui eveniment naţional de către înaltul cler ca fiind contrară atît legilor canonice, cît şi spiritului vremurilor.

---

[30] S. Bărnuţiu, „Săborul cel mare al episcopiei Făgăraşului", *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, 6/4, 1843, pp. 26–29; 6/5, pp. 33–37.

Pentru a face ca biserica să devină un instrument mai eficient în opera de renaştere naţională, intelectualii s-au străduit să „elibereze“ Biserica Unită şi Biserica Ortodoxă de „dominaţia “ romano-catolică ungurească şi, respectiv, ortodox-sîrbească. Aşa cum am văzut, de la crearea bisericii lor, în 1700, uniţii români au rezistat cu încăpăţînare tuturor încercărilor Curţii de la Viena şi ale ierarhiei romano-catolice ungare de a-i aduce într-o mai strînsă comuniune cu ritul latin. Acum, în deceniul de dinaintea Revoluţiei de la 1848, intelectualii uniţi au constatat cu îngrijorare folosirea crescîndă a limbii maghiare în administraţia bisericilor şi în şcoli, considerînd-o drept o manifestare evidentă a planurilor neîntrerupte ale catolicismului maghiar cu privire la autonomia bisericii lor. Istoria Bisericii Ortodoxe Române a fost chiar mai puţin încurajatoare pentru intelectuali, căci, cu toate că Iosif al II-lea şi succesorii săi au permis funcţionarea unei organizări bisericeşti normale, episcopii au avut o libertate de acţiune limitată. Statul supraveghea îndeaproape treburile acesteia, şi atît în materie de doctrină, cît şi în materie de administrare, dioceza Transilvaniei rămînea subordonată Mitropoliei Sîrbe de la Karlowitz. O asemenea situaţie era intolerabilă pentru intelectuali. Ei au cerut să se pună capăt subordonării faţă de străini, în aşa fel încît bisericile româneşti să poată fi în sfîrşit în măsură să-şi îndeplinească adevărata lor misiune socială.

În gîndirea şi aspiraţiile generaţiei de români de la 1848, devenea astfel dominantă o nouă viziune asupra naţiunii. Aceasta era definită nu prin religie, ci prin limbă şi istorie şi îi cuprindea pe toţi românii, indiferent de clasă socială sau credinţă religioasă. Cu toate că naţiunea le absorbea energiile, intelectualii români nu au simţit în nici un fel că n-ar face parte din Europa. Influenţaţi de moştenirea iluminismului, de curentul romantic şi de cel liberal din vremurile lor, ei nu au văzut nici o contradicţie între angajarea în numele idealurilor naţionale şi solidaritatea cu toate popoarele europene. Continuau să gîndească progresul nu în termenii comunităţilor etnice separate, ci ai evoluţiei generale a umanităţii. Un asemenea idealism avea să fie serios pus la încercare de revoluţie.

BUCOVINA
1774–1848

Cursul dezvoltării luat de românii din Bucovina s-a deosebit semnificativ de cel al românilor din Transilvania. În Bucovina nu a apărut o mişcare naţională puternică. Biserica Ortodoxă, ca instituţie, nu a oferit o bază

solidă pentru autonomia politică sau culturală, iar intelectualii laici erau puţini la număr şi lipsiţi de unitate. Principala cauză a acestor condiţii era natura administraţiei austriece a teritoriului. Aceasta a tăiat legăturile politice, economice şi culturale cu Moldova, un act care i-a lăsat pe românii din Bucovina fără instituţii naţionale proprii şi fără sprijinul necesar creării şi propăşirii de noi instituţii.[31] Lovitura psihologică dată românilor a fost la fel de gravă. Anexarea de către Austria a întrerupt continuitatea dezvoltării lor istorice, lăsîndu-i fără stat şi făcînd din ei doar unul dintre cele cîteva grupuri etnice care luptau pentru supravieţuire politică şi economică.

Provincia Bucovinei fusese constituită pe cei 10 000 km^2 desprinşi din trupul nordului Moldovei, în 1774, cînd trupele austriece au ocupat regiunea. Pretextul l-a reprezentat necesitatea apărării graniţelor imperiale de ciumă şi de o invazie a vagabonzilor şi de a deschide căi de comunicaţie între Transilvania şi nou dobîndita Galiţie. Austria dorea, de asemenea, să obţină o compensaţie pentru influenţa rusească crescîndă în Ţările Române după războiul victorios al Rusiei cu Imperiul Otoman. Sultanul a recunoscut stăpînirea austriacă asupra acestui teritoriu în Convenţia din 7 mai 1775.

Curtea de la Viena a păstrat Bucovina sub administraţie militară pînă în 1786, cu scopul de a facilita tranziţia de la o administraţie moldovenească la una austriacă. Aceasta intenţiona să integreze cît mai mult posibil noua provincie în Imperiu şi ca atare n-a manifestat cine ştie ce interes pentru păstrarea instituţiilor moldoveneşti. La început, autorităţile austriece au căutat să atragă cît mai mulţi boieri posibil în administraţia provincială, dar puţini dintre aceştia au dovedit aptitudini sau aveau starea socială necesară cerută de o funcţie înaltă. Ici şi colo, boierii s-au opus deschis noului regim. Ei obiectau în mod special împotriva amestecului autorităţilor în relaţiile lor cu ţăranii şi doreau cu înfocare o reînviere a acelei administraţii moldoveneşti de pe vremea cînd erau stăpînii necontestaţi ai zonelor rurale. Cu toate că majoritatea lor s-au acomodat cu noua ordine de lucruri, după cum se poate observa din componenţa corpurilor de voluntari pe care le-au organizat de-a lungul campaniilor împotriva turcilor, în anii 1788–1789, şi împotriva francezilor, în 1809 şi 1813, ei au continuat să aibă nemulţumiri împotriva administraţiei „străine".[32] Probabil, nici o altă măsură nu a provocat o opoziţie atît de susţinută ca subordonarea administrativă a Bucovinei, în 1786, faţă de Galiţia, un aranjament care avea să dureze pînă în 1849, cînd Bucovina a fost recunoscută în cele din urmă drept

[31] Pentru o relatare amplă a politicii austriece, vezi M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei, I, 1774–1872*, Bucureşti, 1993, pp. 93–304.

[32] E. Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-romanismus*, Graz, 1965, pp. 35–37.

un teritoriu autonom al Coroanei. Boierii şi-au exprimat insatisfacţia în diverse feluri, în special prin refuzul de a lua parte la sesiunile stărilor galiţiene. Această tactică s-a dovedit, în cele din urmă, contraproductivă, întrucît i-a lipsit pe aceştia chiar şi de o modestă voce în treburile provinciei lor. În orice caz, ei nu aveau puterea de a menţine caracterul moldovenesc al acestei provincii. Legătura administrativă cu Galiţia deschisese Bucovina unei diversităţi etnice fără precedent, în special imigrării evreilor şi rutenilor şi, pentru un timp, unor puternice influenţe poloneze şi romano-catolice în învăţămînt.

Populaţia Bucovinei a sporit constant în primul rînd ca urmare a imigrării, încurajate de autorităţile austriece cu scopul de a dezvolta economia.[33] În 1774, populaţia estimată era de 75 000 de locuitori; în 1810, de 198 000, iar în 1848, de 378 000. Schimbările în compoziţia etnică a provinciei au fost spectaculoase. În 1774, românii constituiau o majoritate covîrşitoare, aproximativ 64 000 de români faţă de 8 000 de ruteni şi 3 000 de locuitori de altă origine. În 1810, procentul românilor a scăzut de la 85 la sută la 75 la sută (150 000 de români faţă de 48 000 de neromâni), iar în 1848, erau înregistraţi 209 000 români (55 la sută), 109 000 ruteni (29 la sută) şi 60 000 de altă naţionalitate (16 la sută). Populaţia evreiască a sporit de la 526 locuitori în 1774 la 11 600 în 1848. Cîţiva lideri români au deplîns public slăbirea caracterului românesc al Bucovinei, dar aceştia erau lipsiţi de puterea de a opri valul imigrărilor.[34]

Structura societăţii româneşti din Bucovina în primele decenii de administraţie austriacă era similară cu aceea a Moldovei. Dar în timp ce Moldova a cunoscut schimbări sociale şi economice semnificative în anii '30 şi '40, românii din Bucovina au înregistrat doar un progres modest. Marea majoritate erau ţărani. Optzeci la sută dintre ei erau dependenţi de moşieri sau mănăstiri, iar restul erau răzeşi. Puţini români practicau meseriile ca profesie. În mediul rural, familiile ţărăneşti îşi confecţionau propriile lor haine, bunurile casnice şi uneltele agricole; dar în oraşe şi tîrguri, neromânii începeau să monopolizeze meseriile, în timp ce comerţul devenea terenul exclusiv al evreilor şi al altor neromâni. Ca o consecinţă, clasa mijlocie românească era practic inexistentă.

---

[33] R. F. Kaindl, *Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Osterreich*, Innsbruck, 1902, pp. 1–71. Vezi şi raportul guvernatorului militar din 1786 despre populaţia, societatea şi economia Bucovinei, în Hurmuzaki, *Documente*, VII, Bucureşti, 1876, pp. 452–573.

[34] I. Nistor, *Der nationale Kampf in der Bukowina*, Bucureşti, 1919, pp. 90–106, 127–144.

Nici o altă instituție nu a suferit mai acut sub regimul austriac decît Biserica Ortodoxă. A simțit din plin lovitura dată de zelul lui Iosif al II-lea pentru ordine și eficiență, deoarece acesta era hotărît să pună clerul și resursele acestuia la dispoziția statului, la fel ca și în Transilvania. Primul pas a fost acela de a-i întrerupe legăturile cu biserica moldovenească. În 1781, oficialitățile austriece l-au convins pe mitropolitul Moldovei să renunțe la jurisdicția sa asupra ortodocșilor din Bucovina și, ca urmare, episcopul de Rădăuți și-a asumat titlul de episcop exceptat al Bucovinei și și-a mutat reședința la Cernăuți, noul centru politic. Întrucît legea canonică a Bisericii Ortodoxe cerea episcopiilor să fie atașate unei mitropolii, Iosif al II-lea, prin decretele din 1783 și 1786, a plasat noua dioceză sub jurisdicția mitropolitului sîrb de Karlowitz, o legătură care nu existase niciodată pînă atunci. În același timp, administrația Bucovinei și-a asumat controlul finanțelor bisericii. În 1782, această administrație a ordonat închiderea unui număr de 14 mănăstiri și confiscarea proprietăților lor, care au fost folosite pentru a crea Fondul Religios Ortodox, o fundație menită să sprijine diferite activități administrative și filantropice. Doar trei mănăstiri — Putna, Sucevița și Dragomirna — au scăpat, dar administrarea lor era îndeaproape urmărită de către stat. Un alt venit s-a adăugat acestui fond din vînzarea averilor bisericești din Moldova și din cedarea de pămînturi aparținînd vechii episcopii a Rădăuților. Cu toate că fondul a intrat sub controlul neromânilor și neortodocșilor, el a fost eficient administrat și a asigurat cele necesare pentru a face din clerul bucovinean unul dintre cele mai educate, iar din biserica însăși una dintre cele mai înzestrate din lumea ortodoxă. Tuturor acestor măsuri li s-a pus capac printr-un cuprinzător „Geistlicher Regierungsplan" aprobat de către Iosif al II-lea la 29 aprilie 1786, plan care a guvernat treburile bisericești doar cu schimbări minore până în 1918.[35] Acesta a dat statului un cuvînt decisiv la toate nivelurile administrației bisericii, micșorînd efectiv rolul său de instituție națională. De aici înainte, preoții parohi și protopopii districtuali erau numiți de către guvernator la recomandarea episcopului, iar episcopul însuși era numit de către împărat.

Legătura cu biserica mitropolitană sîrbă și valul constant de imigranți ruteni au avut serioase consecințe pentru caracterul național al bisericii. În timpul episcopatului lui Daniel Vlahovici (Vlahovic) (1789–1822), un sîrb din Karlowitz, ruteana a fost introdusă în slujba bisericească, în zonele locuite de ruteni, în special între Prut și Nistru, iar pentru noile parohii au fost recrutați preoții ruteni. Pentru Vlahovici, problema esențială era bunăstarea ortodoxiei; limba folosită pentru a propaga învățăturile sale

---

[35] *Idem, Istoria Bisericii din Bucovina*, București, 1916, pp. 9–12.

şi naţionalitatea preoţilor săi erau considerate secundare. Nici succesorii săi români, precum Eugen Hacman (1835–1873), nu-şi puteau permite să subordoneze biserica intereselor naţionale române de frica de a nu-i înstrăina pe ruteni şi, prin aceasta, de a nu slăbi ortodoxia în luptele sale cu mişcarea uniţilor provenind din Galiţia.

Acelaşi lucru care s-a întîmplat cu biserica s-a întîmplat şi cu şcolile. În sprijinul dat educaţiei, autorităţile austriece de la Viena şi Cernăuţi au fost în primul rînd preocupate de nevoile administrative şi economice ale provinciei şi au neglijat interesele specifice ale românilor şi ortodoxiei majoritare. La puţin timp după anexare, în 1777, a fost creat un fond şcolar provincial, dar resursele sale au fost folosite pentru a înfiinţa şi a întreţine şcoli în limba germană şi, mai tîrziu, în limba latină, un program care, în esenţă, a rămas neschimbat până în anii '40 ai secolului al XIX-lea.[36] Primele şcoli de acest fel au fost două Hauptschule, la Cernăuţi şi Suceava, în care limba de predare era germana, cu toate că se predau şi cursuri în limba română. Hauptschule de la Cernăuţi avea în plus şi responsabilitatea de a pregăti învăţători, dar puţini români o urmau. Atît clerul ortodox, cît şi populaţia în general arătau o neîncredere profundă faţă de inovaţii, în special atunci când erau opera străinilor. În 1785, din 68 de copii care urmau cursurile acestei Hauptschule din Cernăuţi doar cinci erau români. Totuşi, românii au înregistrat un oarecare progres. Numărul lor, în gimnaziul german din Cernăuţi, care şi-a deschis porţile în 1808, era mare (10 din 24 de elevi din clasa I), chiar dacă limba de predare era germana (făceau excepţie orele de religie ortodoxă care se predau în limba română). Absolvirea studiilor gimnaziale le permitea românilor să urmeze instituţii de învăţămînt superior din întregul imperiu, o posibilitate de care nu se bucuraseră înainte.

Subordonarea administrativă a Bucovinei faţă de Galiţia, în 1786, s-a dovedit a fi în detrimentul învăţămîntului românesc. În 1793, consiliul administrativ de la Lemberg a absolvit comunele din Bucovina de responsabilitatea construirii şi întreţinerii şcolilor. Rezultatul imediat a fost un declin în numărul şcolilor săteşti româneşti, întrucît majoritatea contribuabililor nu manifestau nici o înclinaţie de a sprijini de bunăvoie învăţămîntul. După cum se pare, autorităţile Bisericii Romano-Catolice din Galiţia, care supravegheau învăţămîntul în Bucovina, au avut principala răspundere pentru această schimbare bruscă în politica din domeniul învăţămîntului. S-ar putea să fi căutat în acest fel să promoveze şcolile romano-catolice poloneze sau unite rutene, în detrimentul celor ortodoxe, pentru care, în mod evident,

---

[36] *Idem*, *Istoria Fondului bisericesc din Bucovina*, Cernăuţi, 1921, pp. 20-41.

nu aveau nici un interes. Influenţa romano-catolică asupra sistemului de învăţămînt a continuat să crească o dată cu intrarea în noul secol. Două decrete imperiale, din 1815, au dat o lovitură puternică şcolilor româneşti şi altor şcoli ortodoxe, plasînd toate chestiunile de ordin didactic şi administrativ în mîinile consistoriului romano-catolic de la Lemberg, care făcea obligatorie numirea unui cadru didactic romano-catolic ori de cîte ori se ivea un loc vacant în vreo şcoală. Dat fiind că puţinele şcoli săteşti româneşti duceau permanent lipsă de învăţători, noua politică însemna că persoanele care nu ştiau limba română, de obicei polonezi din Galiţia, urmau să aibă responsabilitatea învăţării copiilor de români. Una dintre consecinţe a fost declinul înregistrat în frecventarea acestor şcoli.

Catolicizarea şi germanizarea învăţămîntului au continuat în mare măsură nestînjenite pînă la numirea lui Eugen Hacman ca episcop în 1835. În 1837, el a supus împăratului Ferdinand (1835–1848) un lung memoriu în care a expus neajunsurile învăţămîntului român ortodox.[37] Îl supăra în mod deosebit marele număr de candidaţi la preoţie ce intrau în Academia Teologică Ortodoxă de la Cernăuţi, înfiinţată în 1726, şi care erau destinaţi parohiilor româneşti, dar care nu ştiau să citească româneşte, întrucît studiaseră doar germana sau poloneza în şcolile elementare şi secundare. Atribuind această situaţie nefericită neglijării intereselor româneşti de către administraţia provincială, el a propus ca fondul şcolar, ce fusese creat cu contribuţii din partea clerului român, să fie folosit pentru a înfiinţa o reţea şcolară la nivelul întregii provincii, în care profesorii să fie ortodocşi care cunoşteau limba română. Pentru a asigura succesul, el a recomandat ca episcopului ortodox să i se acorde jurisdicţie asupra noilor şcoli. Birocraţia de la Viena nu a luat nici o măsură în legătură cu acest proiect pînă în 1844, cînd împăratul a aprobat în principiu punctele esenţiale pe care le ridicase Hacman. Dar a fost nevoie de tulburările de la 1848 pentru ca să se materializeze propunerile episcopului. Biserica Ortodoxă a cîştigat în sfîrşit dreptul de a-şi administra propriul său fond religios şi de a supraveghea şcolile elementare şi secundare pe care le finanţa. Româna a devenit limbă de predare în toate şcolile elementare rurale, cu excepţia acelora dintre Prut şi Nistru, unde trebuia folosită ruteana. Efectul general asupra învăţămîntului românesc a fost benefic, dar progresul a fost dureros de lent de-a lungul celei de-a doua jumătăţi a secolului.

Viaţa intelectuală românească din Bucovina oferea un contrast izbitor în raport cu aceea din Transilvania. Activitatea literară şi ştiinţifică era modestă ca volum şi lipsită de originalitate. Beletristica se limita la copierea

---

[37] I. V. Goraş, *Învăţămîntul românesc în ţinutul Sucevei, 1775–1918*, Bucureşti, 1975, pp. 58–61.

manuscriselor diverselor cărţi populare, precum *Alexandria* şi *Războiul Troian*. Existau, de asemenea, manuale şcolare, majoritatea lor tipărite la Viena, şi cîteva gramatici practice şi dicţionare bilingve, dar nu existau istorii ale românilor şi nici lucrări originale de lingvistică.[38]

N-a existat o mişcare naţională românească. Sentimentul naţional s-a păstrat viu în rîndurile puţin numeroasei clase boiereşti, prin intermediul contactelor de familie şi, ocazional, cu fruntaşii politici din Moldova, aşa cum s-a întîmplat în 1821, cînd un mare număr de boieri au fugit în Bucovina pentru a scăpa de consecinţele mişcării eteriste. Dar propagarea ideilor despre moştenirea comună, etnică şi culturală, a românilor a rămas pe seama unei mîini de intelectuali.[39] Exista doar o societate literară şi culturală — Societatea Literară din Eparhia Bucovinei — ce fusese înfiinţată în 1846 şi ai cărei membri erau preoţi şi epitropi bisericeşti. N-a realizat nimic notabil şi, pe la 1850, s-a destrămat. Nu existau nici ziare româneşti. O modestă propunere făcută în 1817 de către Teodor Racoce, un tălmaci pentru Consiliul administrativ de la Lemberg, de a publica o gazetă românească, nu a dus la nimic, mai ales, după cît se pare, din cauza lipsei de interes şi de sprijin financiar din partea concetăţenilor săi bucovineni.[40]

Absenţa unei vieţi intelectuale viguroase şi a unei puternice mişcări naţionale în rîndurile românilor din Bucovina a fost în primul rînd rezultatul separării lor de centrele tradiţionale culturale şi religioase din Moldova şi al absorbţiei lor de către o lume culturală şi socială străină, în special germană. Curtea de la Viena şi birocraţia imperială au promovat activ această separaţie prin întreruperea vechilor legături ecleziastice dintre Moldova şi Bucovina, prin descurajarea importului de publicaţii din Principatele române şi prin promovarea învăţămîntului în limba germană. Singura instituţie naţională de care dispuneau românii — Biserica Ortodoxă — a fost dominată de o birocraţie străină şi condusă de ecleziaşti care manifestau puţină înţelegere pentru noua idee de naţiune şi, ca atare, erau incapabili să asigure aceeaşi conducere culturală şi politică precum biserica din Transilvania. Erau prea puţini intelectuali şi boieri români cu o conştiinţă publică în stare să compenseze lipsa unei conduceri clericale şi să înfiinţeze şi să întreţină alte instituţii care să promoveze interesele naţionale. Activitatea politică organizată trebuia să aştepte Revoluţia de la 1848.

---

[38] C. Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina, 1775–1918*, Cernăuţi, 1926, pp. 12–22.

[39] T. Bălan, *Refugiaţii moldoveni în Bucovina, 1821 şi 1848*, Bucureşti, 1929, pp. 12–16; N. Iorga, *Histoire des Roumains de Bucovine*, Iaşi, 1917, pp. 76–81.

[40] Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, I, pp. 344–348.

6
1848

Pentru intelectualii români, 1848 a însemnat triumful ideii de națiune. În ambele Principate și în Monarhia habsburgică, ei au justificat cererile de independență sau autonomie politică invocînd drepturile inerente ale comunității etnice la autodeterminare. În Moldova și Țara Românească ei au căutat să scape de protectoratul rusesc și să restabilească echilibrul istoric cu Imperiul Otoman, iar în Transilvania, în zona Banatului învecinată cu Ungaria, și în Bucovina, ei acționau pentru unirea românilor într-un singur ducat autonom. S-au gîndit chiar la unirea românilor de pe ambele versante ale Carpaților, întrucît resimțeau puternic legăturile etnice, de limbă și de cultură. Dar asemenea gînduri erau schimbătoare, întrucît realitățile politice, în special pragmatismul Rusiei și Austriei, tulburau constant ipotezele și visurile. Totuși, idealismul celor de la 1848 a persistat, dar nu mai mult decît în sensul solidarității pe care o simțeau cu alte națiuni mici ale Europei, care luptau ele însele pentru a-și dobîndi libertatea de sub stăpînirea altora. Acest simț aparte al comunității datorează mult exemplului și gîndirii occidentale și, astfel, 1848 servește și ca măsură a integrării românilor în Europa.

MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ

Revoluția de la 1848 din Țările Române a fost în primul rînd opera intelectualilor liberali, a pașoptiștilor, care ajunseseră la maturitate în anii '30 și '40. Ei sînt aceia carc au inițiat-o, care i-au definit obiectivele, care i-au asigurat conducerea. Această conducere le-a revenit în absența celorlalți. Ea nu putea veni din partea clasei mijlocii de comercianți și fabricanți, redusă numericește și lipsită de coeziune. Mai curînd generația de la 1848, angajată în schimbarea organizării politice și economice și animată de o viziune optimistă în privința viitorului, este aceea care a dat coerență teoretică aspirațiilor diverselor clase.

Pașoptiștii erau un grup deosebit de omogen. Ei aparțineau clasei boierești, cu toate că, în general, nu rangurilor înalte sau celor mai vechi familii,

şi beneficiaseră de posibilităţi similare de a studia, ce constituiau prerogative ale clasei lor. După încheierea studiilor ar fi putut aspira la o carieră în armată, o profesiune favorită a clasei lor, sau să intre în rîndurile administraţiei centrale, pe posturi de nivel mijlociu, căi urmate de fiii generaţiei anterioare de boieri.

Generaţia de la 1848 se distingea de înaintaşii ei prin cunoaşterea directă a Europei Occidentale. Majoritatea fuseseră în Franţa pentru a-şi desăvîrşi studiile, dar puţini, precum Mihail Kogălniceanu, şi-au luat titlurile la universităţi germane.[1] În orice caz, cel de-al doilea cămin spiritual al lor a fost Parisul. Aici, în afară de frecventarea cursurilor, ei au întîlnit figuri de frunte ale intelectualităţii şi vieţii politice franceze şi reprezentanţi ai naţionalităţilor subjugate din Europa Răsăriteană. Aceştia au înfiinţat societăţi pentru promovarea culturii naţionale şi pentru dezbaterea marilor probleme politice şi sociale ale zilei şi au elaborat planuri ambiţioase de reformă pentru ţară.

Paşoptiştii se simţeau ei înşişi o parte din Europa. Au recunoscut Apusul drept un model politic şi cultural pentru partea lor de Europă şi nu aveau cine ştie ce îndoieli că modelul de dezvoltare al acesteia era aplicabil şi Ţărilor Române. Ideile lor privind structurile politice şi progresul economic erau, ca atare, în mare măsură influenţate de doctrinele liberală şi de *laissez-faire* la ordinea zilei. Nu este în nici un fel întîmplător că şi-au îndreptat privirea spre soluţiile liberale şi nu spre cele conservatoare în problemele care frămîntau cele două ţări. Orice tip de conducere autoritară, chiar dacă luminată, prezenta doar o mică atracţie pentru oameni hotărîţi să-şi elibereze poporul de Rusia „autocrată“ şi de Turcia „despotică“ şi dornici să lărgească participarea cetăţenilor la treburile publice.

În ciuda admiraţiei lor faţă de Apus, paşoptiştii nu erau nişte gînditori abstracţi care încercau să impună poporului român instituţii fără legătură cu experienţa istorică. Dimpotrivă, deosebit de conştienţi de situaţia din ţară, ei au fost foarte selectivi în aplicarea teoriei şi practicii occidentale. Dar contrastele între Principate şi Apus, care deveneau mai izbitoare pe măsură ce cunoaşterea de către ei a Europei se aprofunda, i-au făcut nerăbdători să înceapă acţiunea de reformare şi să recupereze timpul pierdut.

Paşoptiştii, asemenea boierilor reformatori de dinaintea lor, se distingeau printr-o atitudine critică faţă de instituţiile şi obiceiurile existente. Atacurile împotriva orînduirii nu erau, aşa cum am văzut, întîmplătoare. Boieri de toate rangurile încurajaseră cu pasiune şi entuziasm această practică; ei însă puneau doar arareori în discuţie ordinea socială existentă şi

[1] D. Berindei, *Cultura naţională română modernă*, Bucureşti, 1986, pp. 432–443.

se fereau de adevărata înnoire, preferînd în schimb să revină la o perioadă anterioară, cînd drepturile şi privilegiile lor fuseseră inviolabile. Paşoptiştii, dimpotrivă, intenţionau să îndrepte relele. Pentru aceştia nici o instituţie nu era sacrosanctă.

În raport cu confraţii lor moldoveni, cei din Ţara Românească erau mai agresivi şi mai puţin dispuşi la compromis în cererile lor de reformă. Cauza pare să fie legată de mai marea diferenţiere socială din Ţara Românească, unde boierii de rang inferior şi membrii clasei mijlocii în curs de formare erau mai numeroşi, mai uniţi şi deveniseră mai activi din punct de vedere politic. Pe de altă parte, în Moldova, aristocraţia conservatoare, posesoare de pămînturi, continua să domine viaţa politică şi socială.

Caracteristică pentru gîndirea radicală a intelectualilor din Ţara Românească din deceniul anterior izbucnirii revoluţiei a fost critica societăţii munteneşti făcută de Alexandru C. Golescu (1815–1873). Fiu al marelui boier Dinicu Golescu, Alexandru studiase la Collège de France, la Paris, între 1835 şi 1838. La reîntoarcerea acasă a fost şocat de diferenţa de nivel economic şi de spirit întreprinzător dintre propria sa ţară şi Europa Occidentală. L-a emoţionat profund mizeria ţăranului român. Într-o scrisoare către fraţii săi, trimisă de la Paris în 1835, el sublinia că ţăranul nu era liber, aşa cum credeau ei, pentru că nu putea să părăsească moşia boierului fără permisiunea acestuia, o favoare care nu i-a fost acordată niciodată, din cauza lipsei de mînă de lucru. La celălalt capăt al scării sociale, se afla clasa boierească, aşa cum o cunoscuse el la Bucureşti, nemeritîndu-şi privilegiile. Considera că este intolerabil ca 90 la sută din populaţie să fie nevoită să îndure o extremă sărăcie pentru a asigura luxul unora care se dedaseră la „senzualism, viciu şi egoism“. Pentru el, adevăratul model de boier era tatăl său, totdeauna gata să-şi rişte avutul pentru binele public. El a cerut o reorganizare profundă a sistemului social şi economic existent, dar a recunoscut că împlinirea unor asemenea reforme, precum atribuirea de pămînt în deplină proprietate ţăranilor, ar cere enorme sume de bani, pe care aceştia pur şi simplu nu aveau de unde să le ia. Chiar şi boierii patrioţi, se plîngea el, erau plini de datorii, pentru că, deşi posedau mari moşii, nu le puteau cultiva, întrucît mîna de lucru era insuficientă[2].

Paşoptiştii se mai deosebeau de generaţiile precedente prin devotamentul lor aparte faţă de ţelurile naţionale. Erau conduşi de o nouă concepţie despre naţiune, aşa cum a fost definită de cercul din jurul *Daciei literare*, ce cuprindea pe toţi muntenii şi moldovenii, indiferent de clasa socială,

[2] G. Fotino, *Din vremea renaşterii naţionale a Ţării Româneşti; Boierii Goleşti*, II, Bucureşti, 1939, pp. 14–20.

care urmau să beneficieze de aici înainte de toate binefacerile împreună şi să poarte tot împreună poverile comunităţii. Gîndirea lor era cu totul străină intereselor înguste de clasă. Deşi reformele pentru care pledau ar fi fost profitabile pentru clasa mijlocie în devenire şi pentru boierii liberali, paşoptiştii nu au plasat în mod conştient interesele unei anume clase înaintea acelora ale altei clase. Susţinuţi de un idealism romantic şi — în primăvara anului 1848 — prinşi în curentul de entuziasm al unei noi lumi, ce părea că este pe punctul de a se naşte, paşoptiştii şi-au îndreptat atenţia spre o împlinire rapidă a unor mari obiective naţionale şi sociale.

Au înţeles mai clar decît predecesorii lor nevoia unei organizări efective. Din moment ce erau confruntaţi din partea domnitorilor pămînteni cu aceleaşi suspiciuni de care avuseseră parte boierii reformatori în timpul fanarioţilor, paşoptiştii au fost nevoiţi să-şi urmărească scopurile politice în secret sau sub acoperirea societăţilor literare. Arestarea lui Ion Cîmpineanu şi a lui Dimitrie Filipescu, în 1840, le-a arătat limitele acţiunii politice, dar acest eveniment descurajator nu i-a împiedicat de la acţiunea de pregătire şi de organizare.

Cea mai importantă dintre noile societăţi a fost Frăţia, înfiinţată în Bucureşti, în 1843, de Nicolae Bălcescu — care fusese membru al grupului conspirativ al lui Filipescu —, de Ion Ghica, profesor de geologie şi geografie la Academia Mihăileană din Iaşi, şi de Christian Tell, maior în armata Ţării Româneşti. Scopul acestei societăţi era de a păstra coeziunea între propovăduitorii reformei politice şi sociale şi de a-i menţine oricînd gata să realizeze o schimbare a sistemului. Pentru a evita soarta societăţilor precedente, membrii Frăţiei respectau cu stricteţe secretul, folosind drept model organizarea lojelor masonice. Fondatorii societăţii erau dornici să lărgească numărul de membri ai acesteia în ambele Principate, Ghica fiind unul dintre cei mai stăruitori membri în promovarea unor contacte regulate între fruntaşii liberali munteni şi moldoveni. Dar Frăţia nu s-a dezvoltat. Numărul mic de membri şi vigilenţa autorităţilor în ambele Principate au făcut imposibilă o activitate politică semnificativă.

Membrii Frăţiei, printre care Bălcescu şi Ghica, au înfiinţat o nouă societate — Asociaţia pentru Înaintarea Literaturii Româneşti — la Bucureşti, în 1845.[3] Scopul său mărturisit era acela de a-i ajuta pe scriitori să-şi dezvolte talentul ca mijloc de promovare a bunăstării publice. Asociaţia îşi propunea să-i plătească pentru lucrări în toate domeniile care ar contribui la educarea tineretului şi ar deschide gustul pentru lectură, în special în

[3] C. Bodea, *Luptele românilor pentru unitatea naţională, 1834–1849*, Bucureşti, 1967, pp. 54–59; *Anul 1848 în Principatele Române*, I, Bucureşti, 1902, pp. 44–61.

rîndurile marii mase a populației. Membrii Asociației au avut și obiective revoluționare, și anume unirea politică a tuturor românilor, dar au avut grijă să nu atragă atenția autorităților. Principala ei realizare a fost publicarea revistei de cultură *Magazin istoric pentru Dacia*, menționată mai sus. Asociația și-a încheiat practic activitatea după ce o parte dintre membrii ei fondatori au plecat la Paris în 1846.

Intelectualii români în general găsiseră la Paris un loc mai plăcut decît Bucureștii sau Iașii pentru activitățile lor. Prima lor organizație fusese Societatea pentru Învățătura Poporului Român, pe care au înființat-o în 1839.[4] Sarcina ei imediată a fost răspîndirea unor informații utile, atît în Moldova cît și în Țara Românească, fiind astfel prima societate culturală care și-a extins activitatea peste granițele unui singur Principat. Prima activitate întreprinsă de membrii ei a fost expedierea ziarelor și a altor publicații franțuzești la București și asigurarea unei săli de lectură pentru populație. Ziarele pe care le selectau erau în general liberale și erau menite să informeze cititorii români asupra schimbărilor sociale și politice semnificative ce aveau loc în Apus și să-i mobilizeze în felul acesta la acțiune în țară. Membrii acestei societăți s-au angajat și în lupta pentru autonomia Principatelor și în cele din urmă pentru unirea lor, dar s-au gîndit că era mai bine să nu facă publice pentru moment aceste țeluri.

Cea mai importantă dintre toate societățile de la Paris a fost, fără doar și poate, Societatea Studenților Români de la Paris, fondată în decembrie 1845.[5] Membrii săi erau atît munteni — frații Dumitru și Ion C. Brătianu și C.A. Rosetti, fii de boieri, și Alexandru C. Golescu —, cît și moldoveni — Mihail Kogălniceanu și Ion Ionescu de la Brad, agronom și economist. Bălcescu li s-a alăturat în iulie 1846 și, curînd, a devenit conducătorul lor. El era cel mai radical dintre ei și cel mai puțin tolerant față de *statu-quo*. În vederea soluționării problemelor societății românești, Bălcescu a cerut operarea unor schimbări fundamentale în structurile sociale și economice, nu doar o înlocuire a domnitorilor. Simțea că întreaga societate avea nevoie de o regenerare. Era sigur că succesul revoluției, pe care o socotea inevitabilă, va depinde de mărimea sprijinului pe care îl va putea obține în toate straturile societății și, pentru a le mobiliza, a făcut apel la un efort masiv de propagandă, sub lozinca „Patria, Frăția și Libertatea". În materie de politică externă, membrii acestei societăți erau mai moderați. Susțineau cooperarea cu Turcia pentru a contracara influența Rusiei, care, după părerea lor, era principalul obstacol în calea independenței și a unirii. Au hotărît

---

[4] C. Bodea, *Luptele românilor*, pp. 22–27.

[5] *Ibid.*, pp. 78–94; *Anul 1848*, I, pp. 16–23, 61–88.

să facă uz de talentele diplomatice ale lui Ion Ghica şi de relaţiile personale pe care acesta le avea cu Reşid paşa, noul Mare Vizir otoman, pentru a convinge guvernul turc să sprijine reforma socială şi politică în Principate ca o armă împotriva Rusiei. Deşi nu a făcut această călătorie la Constantinopol, Ion Ghica a devenit corespondentul permanent al oficiosului *Journal de Constantinople*, furnizînd despre Ţara Românească informaţii menite să cîştige simpatia oficialităţilor otomane.

Membrii societăţii s-au inspirat din varii medii intelectuale cu care erau în contact la Paris.[6] Ei au frecventat cursurile lui Jules Michelet, la Collège de France, despre revoluţie şi despre dreptul naţiunilor de a se dezvolta aşa cum credeau de cuviinţă şi ale poetului polonez Adam Mickiewicz despre misiunea Poloniei de a conduce lupta slavilor pentru libertate. Erau vremuri năvalnice. Românii împărtăşeau şi vederile altor reprezentanţi ai popoarelor est-europene şi ale sprijinitorilor lor francezi cu privire la o nouă Europă, constituită din popoare libere ce colaborau şi erau animate de credinţa în ideea de naţiune. În toate domeniile, Franţa constituia modelul lor şi, cu toate că admirau constituţia engleză, considerau că Anglia, concentrîndu-se asupra industriei şi comerţului, dovedea lipsă de suflet. Idealismul lor era deci romantic, nu economic.

În ambele Principate, nemulţumirea faţă de ordinea politică existentă era răspîndită. Marii boieri, care mai reprezentau încă o forţă de care trebuia să se ţină seama, aveau nemulţumiri foarte vechi. În Moldova, aşa cum am văzut, intraseră într-un conflict puternic cu domnitorul Mihai Sturdza. Aveau obiecţii faţă de autoritarismul său şi faţă de faptul că nu se consulta cu ei, iar unii chiar rîvneau la scaunul domnesc. L-au denunţat la Petersburg şi la Constantinopol şi au organizat mici comploturi în Adunarea Obştească, dar, dat fiind că erau divizaţi şi nu se bucurau de popularitate în rîndurile populaţiei, Sturdza nu a fost deranjat de izbucnirile lor ocazionale. Aceste hărţuieli erau, de fapt, o continuare a luptei neîntrerupte dintre domnitor, reprezentantul tendinţelor politice centralizatoare, şi marea aristocraţie posesoare de pămînturi, care căuta o reîntoarcere la era ascendenţei boiereşti. În Ţara Românească, numeroşi mari boieri îmbrăţişau aceleaşi ţeluri. Dar un număr dintre cele mai aristocrate familii — precum Goleştii şi Ghiculeştii — sprijineau reformele moderate. Au încercat, de pildă, să-l

---

[6] J. Breazu, *Edgar Quinet et les Roumains*, Paris, 1928, pp. 98–112; I. Breazu, *Michelet şi românii*, Cluj, 1935, pp. 50–52, 72–74, 101–108; O. Boitoş, *Raporturile românilor cu Ledru-Rollin şi radicalii francezi în epoca revoluţiei de la 1848*, Bucureşti, 1940; G. Zane şi E. G. Zane, *N. Bălcescu la Biblioteca Poloneză din Paris*, Bucureşti, 1973, pp. 5–54.

convingă pe domnitorul Gheorghe Bibescu să se aşeze în fruntea mişcării de reînnoire, pentru a preîntîmpina o izbucnire violentă a claselor orăşeneşti de jos şi a ţăranilor neliniştiţi. Preferau să introducă reforme de sus în jos, precum abolirea servituţilor ţărăneşti şi instalarea unei administraţii publice eficiente pentru a păstra structura socială existentă şi propriile locuri în cadrul ei. Au făcut chiar apel la Pavel Kiseleff, care continua să-i sfătuiască de departe pe succesorii săi domneşti, cerîndu-i ajutorul, însă Gheorghe Bibescu a rămas impenetrabil la sfaturile şi rugămințile lor stăruitoare.

Clasa mijlocie şi ţărănimea erau şi ele nemulţumite. Erau necăjiţi de birurile mari faţă de stat, iar ţăranii doreau cu disperare să li se reducă obligaţiile faţă de moşieri. Nivelul de trai al ţărănimii se deteriorase în anii '40, din cauza condiţiilor economice instabile din Europa şi a unei serii de calamităţi naturale locale, în special o secetă gravă şi o epizootie, care au redus puternic producţia agricolă. Între anii 1846–1848, opoziţia faţă de regimurile lui Sturdza şi Bibescu s-a intensificat. Segmente ale populaţiei, care niciodată nu sfidaseră pînă atunci autoritatea, începeau să se mişte. În Moldova, asociaţiile comerciale şi industriale din Iaşi au protestat în 1846 împotriva planului lui Sturdza de a mări din nou impozitele; în cîteva zone rurale, proprietarii de pămînt mici şi mijlocii au obiectat şi ei faţă de plata unor impozite suplimentare; în cîteva judeţe, alegerile pentru Obşteasca Adunare, din vara anului 1847, au fost contestate aprig de către boierii liberali. Pe teritoriul ambelor Principate ţăranii refuzau să presteze obligaţiile în muncă; în toamna anului 1847 şi în primăvara celui următor, a sporit numărul incidentelor violente şi al celor ce fugeau peste graniţă.[7]

Dornici de schimbare, intelectualii moldoveni şi munteni au fost stîrniţi să pornească la acţiune de evenimentele ce au avut loc în Europa Apuseană în primăvara anului 1848. Prima reacţie deschisă la revoluţia din februarie de la Paris a venit din partea studenţilor români prezenţi acolo.[8] Ei au salutat cu entuziasm răsturnarea lui Ludovic Filip şi au trimis o delegaţie pentru a felicita noul guvern republican. Au petrecut multe ore dezbătînd modul în care evenimentele la care fuseseră martori ar putea afecta propriile lor ţări şi discutînd ce acţiuni ar trebui ei înşişi să întreprindă. Izbucnirea violenţelor la Viena şi Pesta, la mijlocul lunii martie, au adus revoluţia mai aproape de Principate şi au dat un caracter de urgenţă discuţiilor

---

[7] În legătură cu tulburările de la sate, vezi G. Platon, *Moldova şi începuturile revoluţiei de la 1848*, Chişinău, 1993, pp. 265–303.

[8] *Anul 1848*, I, pp. 140–141.

lor. În locuinţa lui Bălcescu, ei au alcătuit, la 20 martie, o listă a reformelor ce trebuiau introduse concomitent în ambele Principate. Cu excepţia articolului privind proprietatea, această listă prezenta o remarcabilă similitudine cu programul lui Filipescu din 1840 şi a constituit substanţa proclamaţiei publice de reformă din iunie.

Bălcescu şi confraţii săi au hotărît să se întoarcă imediat acasă în vederea organizării luptei pentru reformă. Muntenii s-au îndreptat spre Bucureşti. Bălcescu şi Alexandru G. Golescu, un văr al lui Alexandru C. Golescu, au călătorit împreună prin Germania, unde au discutat cu prinţul Adam Czartoryski, conducătorul emigraţiei poloneze, posibilităţile unei acţiuni comune cu polonezii şi revoluţionarii din alte ţări est-europene. Czartoryski a fost de acord să trimită ofiţeri polonezi pentru a ajuta la organizarea armatei din Ţara Românească şi i-a scris lui Lamartine, ministrul de Externe în guvernul provizoriu francez, cerîndu-i imperios să trimită douăzeci de mii de puşti în Ţara Românească. Bălcescu şi prietenii săi au ajuns la Bucureşti la începutul lunii aprilie. Moldovenii au ajuns la Iaşi doar după izbucnirea violenţelor.

La Iaşi, cîţiva mari boieri, care se opuneau lui Sturdza, un număr de boieri liberali mai tineri şi de reprezentanţi ai clasei de mijloc şi ai altor categorii orăşeneşti, probabil o mie de persoane în total, s-au întîlnit la 8 aprilie la Hotel Petersburg, pentru a decide cursul acţiunii. Această întrunire a fost punctul culminant al cîtorva săptămîni de mici adunări private şi al cîtorva declaraţii publice denunţînd despotismul, toate prilejuite de noutăţile privind evenimentele de la Paris, Viena şi Berlin. Moderaţii au avut cîştig de cauză şi au convins adunarea să sprijine o petiţie adresată domnitorului, în care formulau toate nemulţumirile lor şi în care propuneau reforme corespunzătoare. Aceştia au fost de acord, de asemenea, ca de îndată ce petiţia lor va fi înaintată, adunarea şi toate celelalte asociaţii să fie dizolvate. Principala raţiune pentru o astfel de precauţie pare să fi fost teama ca nu cumva mişcarea lor de protest să fie împinsă spre extreme de către categoriile orăşeneşti de jos şi de către ţărănime.

Un comitet, prezidat de către poetul Vasile Alecsandri, a redactat Petiţia-proclamaţie adresată deopotrivă masei mari a populaţiei şi domnitorului. Obiectivul general era acela de a instala un regim politic liberal moderat şi de a stimula dezvoltarea economică.[9] Membrii comitetului au formulat ca principiu de bază al guvernării stricta respectare a legii de

---

[9] *Ibid.*, pp. 176–179; V. Şotropa, *Proiectele de constituţie, programele de reforme şi petiţiile pentru drepturi din Ţările Române în secolul al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1976, pp. 158–161.

către oficialităţi, ca şi de către cetăţeni, deci o trimitere evidentă la regimul autoritar, de corupţie şi arbitrariu, al lui Sturdza. Apoi au schiţat regulile pentru alegerea unei noi Adunări, mai reprezentative, cu puteri sporite, incluzînd dreptul de a înainta propuneri domnitorului în toate chestiunile privind binele general şi de a examina toate ordonanţele guvernului privind administrarea treburilor publice şi justiţia, înainte ca acestea să intre în vigoare. Cît priveşte economia, ei au cerut insistent crearea unei bănci naţionale „pentru a facilita comerţul" şi desfiinţarea tuturor tarifelor „împovărătoare pentru agricultură şi comerţ". În privinţa ţăranilor, au formulat o cerere cu caracter general de îmbunătăţire a relaţiilor lor cu moşierii şi statul. Erau angajaţi evident în reforme şi credeau în eficienţa unor instituţii bune, dar nu se gîndeau la răsturnarea structurilor politice şi sociale existente în ţară, adică să acţioneze ca revoluţionari.

Sturdza a primit Petiţia-proclamaţie la 9 aprilie şi a fost de acord cu 33 din cele 35 de puncte, respingîndu-le doar pe acelea privind dizolvarea Adunării Obşteşti şi formarea unei gărzi naţionale. Se pare că ar fi obiectat, de asemenea, faţă de desfiinţarea cenzurii. Spre surpriza lui Sturdza, conducătorii mişcării de protest au rămas fermi pe poziţie. Ei au cerut acceptarea întregii petiţii. Sturdza s-a retras în cazărmile armatei şi în cursul serii a luat măsuri pentru zdrobirea opoziţiei. Cîteva persoane au fost ucise în încleştările de scurtă durată şi aproximativ 300 au fost arestate. Printre cei care au fugit, fie în Transilvania, fie în Bucovina, s-au aflat Alecsandri şi un tînăr ofiţer, Alexandru I. Cuza, viitorul domnitor al Principatelor Unite. Sturdza era hotărît acum să înăbuşe orice opoziţie. Oricine, fie chiar şi numai suspectat de opoziţie, era susceptibil să fie arestat; a fost impusă o cenzură strictă; studenţii care se întorceau din Franţa erau opriţi la frontieră şi interogaţi înainte de a li se permite să-şi continue drumul.

Liberalii moldoveni s-au regrupat la Cernăuţi, unde au format Comitetul Revoluţionar Moldovean, şi l-au însărcinat pe Mihail Kogălniceanu să redacteze o nouă declaraţie de principii, Dorinţele Partidei Naţionale din Moldova, care a fost publicată în august. Mai liberală decît petiţia din 9 aprilie, declaraţia atribuia unei adunări alese puteri extinse, inclusiv dreptul de iniţiativă legislativă, şi lărgea dreptul judeţelor, oraşelor şi comunelor de a-şi administra propriile treburi, fără nici un amestec din partea administraţiei centrale.

Kogălniceanu a elaborat şi un proiect de constituţie pentru noua Moldovă liberală — Proiectul de Constituţie — care stabilea că legislativul este ramura dominantă a guvernării, avînd puterea de a vota impozite, de a elabora bugetul de stat anual, de a stimula agricultura, industria şi

comerţul, de a revizui legile pămîntului, de a alege pe domnitor şi chiar de a-i alege pe mitropolit şi pe episcopii Bisericii Ortodoxe. Kogălniceanu a propus ca toate stările sociale să fie reprezentate în acest organism atotputernic, dar el nu a pledat pentru votul universal. S-a pronunţat, în schimb, pentru crearea colegiilor electorale, ce ar fi asigurat o preponderenţă claselor de sus. Asemenea majorităţii confraţilor săi, el s-a simţit obligat să ia în considerare realităţile politice şi sociale ale timpului şi, astfel, a recunoscut rolul conducător pe care boierii l-au jucat neîntrerupt şi a limitat participarea maselor de ţărani la guvernare din cauza lipsei lor de instruire şi experienţă.[10]

În luna martie, a intervenit o accelerare a activităţii politice şi în Ţara Românească. La fel ca şi în Moldova, circulau foi volante cerînd un nou sistem politic şi reforme fundamentale cu caracter economic şi social. Cea mai importantă a fost „Ce sînt meseriaşii?". Inspirîndu-se din lucrarea lui Abbė Sieyes *Ce este a treia stare?*, publicată în 1789, autorul anonim îi considera meseriaşi pe toţi cei care nu aparţineau clasei boiereşti şi care erau angajaţi într-o formă oarecare de producţie sau de comerţ, inclusiv pe ţărani. Întrucît, din punctul său de vedere, meseriaşii reprezentau practic întreaga naţiune, autorul cerea ca aceştia să aibă un rol politic preponderent în conformitate cu contribuţia economică şi socială adusă naţiunii. El propunea de fapt ca aceştia să devină, în locul boierilor — pe care îi acuza că sînt neproductivi şi că se sustrăgeau responsabilităţilor lor – clasa conducătoare a societăţii.[11]

Boierii liberali fuseseră şi ei stîrniţi la acţiune. Caracteristică pentru gîndirea lor a fost o petiţie, redactată la sfîrşitul lunii martie, în care îşi exprimau deziluzia faţă de modul în care fusese guvernată ţara în deceniul precedent. Reformele pe care le cereau acopereau, chiar dacă nu sistematic, aproape toate domeniile administraţiei publice: schimbarea tuturor miniştrilor aflaţi în funcţie; desfiinţarea cenzurii şi recunoaşterea dreptului fundamental al libertăţii de exprimare; reforma procedurii judiciare; desfiinţarea tributului plătit sultanului, ca nedemn de o naţiune liberă. Boiernaşii (de rangul al patrulea) au adăugat propriile lor plîngeri, care erau de departe mai radicale decît acelea ale confraţilor lor liberali din clasele de

---

[10] V. Şotropa, „Proiectul de constituţie al lui Mihail Kogălniceanu din 1848, în contextul ideologiei revoluţionarilor din ţările române", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 10, 1973, pp. 229–245. În legătură cu concepţiile politice ale lui Kogălniceanu şi activitatea sa în general, vezi A. Zub, „Din activitatea politică a lui M. Kogălniceanu la 1848", în *Revista de istorie*, 29/7, 1976, pp. 999–1012.

[11] *Anul 1848*; I, pp. 460–467.

sus, incluzînd abolirea rangului social de boier şi o echitabilă repartizare a impozitelor la nivelul tuturor straturilor populaţiei. Cei care şi-au asumat conducerea organizării acţiunii directe împotriva vechiului regim erau intelectualii liberali, instruiţi în Apus, majoritatea boieri. În martie, C. A. Rosetti, unul dintre fondatorii Frăţiei şi proprietar de tipografie, împreună cu Ion Ghica, printre alţii, a format un comitet revoluţionar la Bucureşti. La începutul lui aprilie, acestora li s-au alăturat Bălcescu şi Alexandru G. Golescu, care tocmai sosise de la Paris. Acesta din urmă îl întîlnise la Giurgiu pe Christian Tell, un alt membru fondator al Frăţiei şi maior în armata Ţării Româneşti, şi deciseseră împreună să înceapă revoluţia fără întîrziere. Căzuseră de acord ca o revoltă armată să aibă loc simultan în două locuri — Bucureşti şi Oltenia — cu scopul de a împărţi „forţele de represiune" şi de a face ca revoluţia să cuprindă rapid toate părţile ţării. Tell şi forţele sale şi-au asumat răspunderea de a menţine drept bază pentru operaţiile viitoare cele cinci judeţe de la vest de rîul Olt — punctul de plecare al mişcării lui Tudor Vladimirescu. Cu toţii recunoşteau că succesul acţiunii lor depindea de sprijinul maselor de ţărani. Nu sperau însă să izbucnească o atare revoltă spontană, în numele cauzei lor, din cauza înstrăinării pe care o identificaseră în rîndurile populaţiei rurale. Au hotărît, de aceea, să lanseze o campanie de propagandă susţinută la ţară, pentru a pune capăt deceniilor de tratament neomenos şi neglijare pe care le suferiseră ţăranii şi prin aceasta să le înlăture sentimentul de suspiciune manifestat faţă de orice om din afară, mai ales faţă de orăşeni.

La 20 aprilie, Bălcescu şi Golescu au discutat planurile lor cu comitetul. Bălcescu dorea ca revoluţia să înceapă imediat, la 23 aprilie, în prima zi de Paşti, considerînd că elementul surpriză va face ca balanţa să încline în favoarea lor. Dar majoritatea, evocînd lipsa de pregătire, a hotărît să amîne acţiunea. A doua zi, li s-au alăturat Ion şi Dumitru Brătianu, sosiţi şi ei de curînd de la Paris, care aduceau promisiunea de sprijin din partea lui Lamartine. Discuţiile au continuat pînă în luna mai. Comitetul revoluţionar a fost lărgit pentru a include pe unii moderaţi, ca de pildă Ion Heliade Rădulescu, şi a fost alcătuită o comisie executivă, condusă de Bălcescu şi Ghica, cu sarcina de a redacta un plan de insurecţie şi de a-şi asuma răspunderea aplicării lui. Rosetti l-a înlocuit pe Ghica. Acesta din urmă a fost trimis la Constantinopol, în calitate de agent confidenţial, pentru a încerca să obţină neutralitatea binevoitoare a guvernului otoman. Comisia, folosind drept ghid discuţiile de la Giurgiu dintre Golescu şi Tell, din aprilie, a hotărît ca revolta să izbucnească simultan în diverse locuri şi a ales ca dată a acesteia ziua de 21 iunie.

Între timp, guvernul rus urmărea cu o neliniște din ce în ce mai mare evenimentele desfășurate în Principate. La sfîrșitul lui martie, acesta îi informase pe Sturdza și pe Bibescu că armatele sale vor fi trimise din nou peste Prut, în cazul oricărei tentative de schimbare a sistemului politic instituit de Regulamentele Organice. O astfel de amenințare l-a îmbărbătat pe Sturdza să reziste cererilor formulate de către liberali și l-a redus pe moderatul Bibescu la inacțiune. În aprilie, după împrăștierea petiționarilor, la Iași, țarul Nicolae a trimis în Principate un adjutant, pe generalul Aleksandr Duhamel, pentru a cerceta situația. La Iași, acesta i-a cerut lui Sturdza să facă unele concesii modeste pentru a dezamorsa situația; domnitorul însă nu voia să aibă nimic de-a face cu „liberalismul". Duhamel s-a dus la București, unde a sosit la 12 mai, găsind situația de acolo și mai primejdioasă decît aceea de la Iași. În consecință, a recomandat trimiterea imediată a 20 000 de militari ruși pentru a asigura ordinea publică, dar Bibescu i-a respins oferta.[12]

Guvernul otoman la rîndul său a considerat alarmantă situația din Țara Românească. L-a trimis în luna mai la București pe Taalat Effendi, în calitate de comisar special, cu misiunea de a-i cere lui Bibescu să-i reprime pe revoluționari. Domnitorul nu a întreprins însă nimic și astfel inițiativa a rămas în mîinile comitetului revoluționar.

Comitetul a pus în aplicare planul său pentru o insurecție generală la începutul lunii iunie. Membrii săi au plecat din București în toate direcțiile pentru a-și alerta simpatizanții din județe în legătură cu planurile lor și pentru a coordona revoltele locale. Centrul activității lor a fost Islazul, o localitate de la Dunăre, la vest de rîul Olt, unde Christian Tell adunase o mică armată. Aici, în fața unei mari și entuziaste adunări, la 21 iunie, Ion Heliade Rădulescu, din partea Comitetului revoluționar, a dat citire unei proclamații, prezentînd programul revoluției.[13] Ea reprezenta momentul culminant a două idei ce cîștigaseră o largă circulație printre cei cultivați, încă din ultima jumătate a secolului al XVIII-lea — una, o concepție despre națiune bazată pe alte criterii decît rangul social, și alta, autonomia politică pentru Principate, bazată pe tratatele inițiale cu Imperiul Otoman. Preambulul făcea din etnicitate criteriul de apartenență la o națiune. Declara pe fiecare român — țăran, meșteșugar, negustor, preot, boier și domnitor — drept un fiu al patriei comune, cu dreptul de a participa la

[12] B. Jelavich, „The Russian Intervention in Wallachia and Transylvania, Sept. 1848 to March 1849", în *Rumanian Studies*, IV, Leiden, 1979, p. 20; G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, pp. 385–389.

[13] *Anul 1848*, I, pp. 490–501; Șotropa, *Proiectele*, pp. 175–195.

guvernare. Referindu-se la tratatele încheiate între primii domnitori ai Țării Românești și sultani pe de o parte, și la înțelegerile ulterioare intervenite între Rusia și Imperiul Otoman, ce garantau respectul pentru drepturile politice tradiționale ale Principatelor, pe de altă parte, proclamația exprima „voința națiunii române“ de a-și păstra suveranitatea internă și independența. Astfel, pașoptiștii nu au exprimat nici o ostilitate față de sultan și chiar și-au declarat intenția de a respecta toate obligațiile tratatelor încheiate cu acesta; nu au putut însă să-și ascundă ostilitatea față de Rusia și au cerut să se pună capăt regimului instituit prin Regulamentele Organice, care, pretindeau ei, încălcaseră autonomia pe care Rusia se jurase, prin tratat, să o apere. Pașoptiștii enumerau apoi principiile pe baza cărora intenționau să așeze Principatul pe o cale nouă, liberală: egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor; o echitabilă repartizare a poverilor publice, pe baza unui impozit progresiv pe venit; o largă participare la viața publică prin lărgirea drepturilor electorale; libertatea presei, a cuvîntului și a întrunirilor; desființarea clăcii cu o despăgubire plătibilă moșierilor; un sistem de învățămînt plătit și învățămînt egal și liber pentru fiecare, în conformitate cu capacitatea sa intelectuală; desființarea tuturor rangurilor și titlurilor nobiliare; alegerea domnitorului din orice categorie a populației pe termen de cinci ani.

Proclamația de la Islaz a fost un program caracteristic pentru intelectualii liberali europeni de la 1848, datorită accentului pus pe libertățile individuale, încrederii în bunele instituții și prevederilor sale privind un rol sporit pentru cetățean în treburile publice. Dar nu au fost simple împrumuturi ale românilor din experiența europeană apuseană. Principiile pe care Comitetul revoluționar le exprima cu atîta forță își pot regăsi sorgintea în Memorandumurile boierilor reformatori, în Proclamația lui Tudor Vladimirescu, în Constituția cărvunarilor, în planurile cercului format în jurul *Daciei literare*, în aspirațiile boierilor liberali din Adunările legislative ale celor două Principate. Proclamația de la Islaz avea în vedere probleme specifice Țării Românești și avansa soluții rezultînd dintr-o tradiție îndelungată a gîndirii sociale și politice autohtone înrîurită de contactele pașoptiștilor din Țara Românească cu ceea ce acceptau a fi principii universal valabile.

După citirea declarației de principii a fost proclamat un guvern provizoriu condus de Ion Heliade Rădulescu, Ștefan Golescu, un fruntaș liberal, și Christian Tell. Însoțit de unități militare și de un mare număr de țărani, guvernul s-a îndreptat de îndată spre Craiova, care a fost ocupată, fară incidente, la 25 iunie.

Cu toate acestea, Bucureştii au fost principalul teatru de acţiune de-a lungul verii şi la începutul toamnei. Aici, revolta fusese plănuită pentru 22 iunie, dar încercarea întîrziată a lui Bibescu de a-i aresta pe membrii Comitetului revoluţionar a provocat o amînare. Cu toate că Rosetti şi cîţiva confraţi ai săi au căzut în mîinile acestuia, Bibescu a recunoscut deşertăciunea succesului său, întrucît era clar că nu avea practic sprijin la nivelul întregii ţări. Vizitele sale în cazărmile armatei au determinat doar expresii de simpatie faţă de revoluţionari şi nu o reînnoire a loialităţii la care se aşteptase, în timp ce corporaţia negustorilor, pe care el spera să o organizeze într-o gardă cetăţenească pentru a apăra capitala de revoluţie, aştepta doar un semnal din partea Comitetului revoluţionar pentru a se alătura insurecţiei.

Revoluţia de la Bucureşti a început la 23 iunie cu trasul clopotelor de la biserici. Străzile s-au umplut cu oameni şi în rîndul acestora s-au distribuit copii ale Proclamaţiei de la Islaz. Garda domnească nu a făcut nici o încercare de a interveni şi a permis unei delegaţii conduse de Ion Brătianu şi Nicolae Golescu, membri ai Comitetului revoluţionar, să intre în Palat şi să-şi prezinte cererile domnitorului în persoană. Bibescu a acceptat pe loc să semneze noua „Constituţie“ aşa cum numeau ei Proclamaţia. A acceptat, de asemenea, formarea unui nou guvern, care îi includea pe Bălcescu, ca ministru de Externe, pe Rosetti, ca şef al Poliţiei, şi pe Heliade Rădulescu, însărcinat cu problemele religioase. La 25 iunie, pe neaşteptate, Bibescu a abdicat şi a fugit la Braşov. S-ar putea să-şi fi dat seama cît de lipsită de speranţă devenise situaţia sa. Nu avea nici un fel de simpatie pentru reformele pe care le aprobase şi apoi, la o zi după ce fusese de acord, de fapt, să devină monarh constituţional, el a pierdut sprijinul Rusiei. Consulul rus l-a informat fără înconjur, la 24 iunie, că guvernul său considera că această Constituţie contravenea Regulamentelor Organice şi că îi dăduse instrucţiuni să părăsească Bucureştii.

La 26 iunie, a intrat în funcţie un nou guvern provizoriu, compus din cei numiţi la Islaz la 21 iunie şi din membrii cabinetului acceptat de Bibescu la 23 iunie. Unul dintre primele acte ale acestuia a fost abolirea oricărui fel de cenzură. Prin acordarea pentru fiecare cetăţean a dreptului de a-şi exprima liber punctele de vedere asupra tuturor problemelor, guvernul urmărea să creeze o atmosferă politică nouă, ce putea să ducă la alegerea unei Adunări Obşteşti cu adevărat reprezentative. Un rezultat imediat a fost înflorirea presei.[14] La 24 iunie, Rosetti începuse deja să publice *Pruncul român*, care a fost campionul unei reforme economice şi sociale ra-

[14] N. Iorga, *Istoria presei româneşti*, Bucureşti, 1922, pp. 81–91.

dicale de-a lungul scurtei sale existenţe (şi-a încetat apariţia la 23 septembrie). În primul său număr, a chemat populaţia să formeze o gardă naţională pentru a apăra drepturile care tocmai fuseseră cucerite şi a făcut apel la moldoveni („fraţii noştri") să se unească cu muntenii pentru a se opune „oricărui duşman al libertăţii noastre".[15] Dornic să obţină un sprijin de masă pentru reforme radicale, Bălcescu a publicat *Învăţătorul satului,* care căuta nu doar să-i informeze pe ţărani asupra problemelor curente, ci să facă din ei sprijinitori activi ai noului regim. Alte ziare purtau titluri sugestive, precum *Reforma*, *Constituţionalul*, *Naţionalul.*

Guvernul provizoriu s-a grăbit să-şi supună programul aprobării populare. La o adunare festivă, desfăşurată în afara Bucureştilor, pe Cîmpia Libertăţii, la 27 iunie, o mulţime entuziastă a aprobat zgomotos Constituţia. În acelaşi timp, recunoscînd importanţa propagandei ca mijloc de stimulare şi menţinere a sprijinului de masă, guvernul a numit un comisar special în fiecare judeţ, cu misiunea de a explica populaţiei politica guvernului şi programul legislativ.

Guvernul nu a întîrziat să îndrepte ceea ce atît conservatorii, cît şi liberalii condamnaseră de multă vreme ca un rău moral. La 8 iulie, guvernul a proclamat eliberarea tuturor robilor ţigani începînd cu 22 iulie. Mulţi proprietari şi-au eliberat spontan robii. Alţii au apărut în faţa comisiei, special constituită în acest scop, pentru a cere compensaţii.

O preocupare imediată a revoluţionarilor a fost aceea de a pune pe picioare o forţă militară capabilă să apere noul guvern. Ei au recunoscut imposibilitatea de a se opune intervenţiei străine prin mijloace obişnuite şi, de aceea, au deplasat accentul de la o armată permanentă şi numeroasă la forţe nepermanente, formate din: o gardă naţională, dorobanţi şi voluntari. Şi-au bazat noul sistem militar pe ideea rezervei naţionale, care să poată fi mobilizată rapid în caz de pericol şi să aibă ca nucleu unităţile gărzii naţionale organizate în acest scop în toate oraşele şi tîrgurile şi în importante centre rurale.[16] Gheorghe Magheru, care servise în armata rusă în anii 1828–1829 şi care avea ca atare o experienţă militară, a fost numit comandant al noii armate naţionale.

Cea mai presantă problemă internă ce confrunta guvernul revoluţionar era probabil ce să facă cu ţărănimea nemulţumită. Încă de la începuturile

---

[15] C. Bodea (ed.), *1848 la români: O istorie în date şi mărturii*, I, Bucureşti, 1982, pp. 547–549.

[16] A. Stan, „Încercări de organizare a unei rezistenţe armate în timpul revoluţiei muntene de la 1848", în *Studii: Revistă de istorie*, 16/3, 1963, pp. 621–642; *idem*, „Gărzile naţionale în revoluţia din 1848 în Ţara Românească", în *Studii: Revistă de istorie*, 18/4, 1965, pp. 879–894.

mişcării lor, în martie, paşoptiştii recunoscuseră nevoia unei reforme imediate. Radicalii îşi exprimaseră clar poziţia în *Ce sînt meseriaşii*? Doreau abolirea clăcii, libertate personală deplină pentru ţărani, acordarea de loturi de pămînt corespunzătoare, cu titlu permanent, compensaţii acordate moşierilor de către stat, nu plătibile de către ţărani, pe baza preţurilor curente ale pămîntului. Ei şi-au justificat aceste măsuri ca un simplu act de justiţie socială faţă de lucrătorii pămîntului. Alte foi volante şi un memorandum prezentate lui Taalat Effendi în luna mai conţinuseră cereri similare. Documentul care a determinat cea mai amplă reacţie în mediul rural a fost Proclamaţia de la Islaz. Articolul 13, care declara că se pune capăt clăcii, a avut un efect electrizant. Ştirile s-au răspîndit rapid, ţăranii încetînd imediat să mai presteze obligaţiile în muncă faţă de moşieri şi de arendaşi. Dar o asemenea acţiune ameninţa ţara cu o catastrofă economică. La 25 iunie, guvernul i-a instruit pe prefecţii tuturor judeţelor să-i facă pe ţărani să înţeleagă că trebuie să continue să-şi îndeplinească obligaţiile pînă cînd o nouă adunare reprezentativă avea să adopte legislaţia necesară. Articolul 13 a rămas ca atare pentru moment doar o promisiune.

Amînarea hotărîrii în privinţa clăcii a fost un semn al serioaselor divergenţe existente în sînul guvernului.[17] Heliade Rădulescu, influenţat de boierii proprietari de pămînt, a dat expresie opiniei majoritare ce susţinea că o emancipare imediată a ţăranilor şi o împărţire totală a pămîntului ar fi dăunătoare atît pentru revoluţie, cît şi pentru agricultură. El a gîndit că o asemenea acţiune drastică ar conduce la tulburări pe scară largă, oferind prin aceasta pretextul pentru o intervenţie militară străină, că ar reduce cu siguranţă mărimea recoltei şi, probabil, ar aduce ţara în pragul haosului financiar şi social. De cealaltă parte, se situa un mic grup condus de Bălcescu, care cerea materializarea imediată, prin decret, a scopurilor proclamate de guvern în domeniul agricol.

Aceste divergenţe, care erau legate de probleme mai largi şi au persistat de-a lungul scurtei existenţe a guvernului provizoriu, au făcut imposibilă o politică agrară consecventă. Măsurile guvernului au fost, ca atare, adesea contradictorii. La 28 iunie, guvernul a dat o proclamaţie către ţărani, declarînd că abolise claca şi că, în termen de trei luni, toţi ţăranii vor fi proprietari de pămînt, dar, în acelaşi timp, le cerea să strîngă recolta de toamnă a actualilor moşieri şi arendaşi. Totuşi, nici promisiunile, nici avertismentele nu au avut nici un efect, întrucît ţăranii nu erau dispuşi să accepte amînarea emancipării lor. Reacţia guvernului, în mod neaşteptat,

---

[17] *Idem*, *Le Probleme agraire pendant la revolution de 1848 en Valachie*, Bucureşti, 1971, pp. 39–46.

a fost aceea de a-i amenința. Copleșit de îngrijorarea provocată de fragila autoritate de care se bucura în interiorul țării și de iminența unei intervenții străine, guvernul a cedat în fața presiunii moderaților care cereau o poziție fermă în problema agrară. La 18 iulie, i-a avertizat pe țărani că nu le va îmbunătăți statutul pe seama moșierilor și că le va cere să plătească pentru orice pagube determinate de neîndeplinirea obligațiilor de muncă stipulate. Această declarație nu a avut un efect mai mare decît avertismentele anterioare cu excepția, poate, că a sporit starea de confuzie și de nemulțumire a țăranilor.

Guvernul a încercat să cîștige sprijin pentru abordarea treptată a problemei prin trimiterea de comisari speciali în mediul rural, pentru a explica politica sa, pentru a obține jurăminte de credință față de Proclamația de la Islaz și pentru a înscrie voluntari în Garda Națională. Dar, și în cazul acesta, divergențele din interiorul guvernului au dus la consecințe neașteptate. Bălcescu și sprijinitorii săi, care contau pe țărani ca principali apărători ai revoluției, atît împotriva reacțiunii conservatoare în interior, cît și împotriva unui atac venit din exterior, doreau să-i folosească pe comisari pentru a stîrni entuziasmul revoluționar la sate. Și așa s-a și întîmplat. Fie că au intenționat sau nu, comisarii au făcut să sporească așteptările țăranilor, dar nu au reușit absolut deloc să-i convingă să presteze obligațiile în muncă pentru moșierii lor.[18]

Nemulțumirea crescîndă din zonele rurale a convins toate grupările din guvern că o soluție în privința clăcii și a chestiunilor conexe nu mai putea fi mult timp amînată. La 21 iulie, acesta a stabilit o comisie a proprietății, compusă dintr-un boier și un țăran pentru fiecare județ, a cărei sarcină era aceea de a elabora o lege agrară în spiritul articolului 13 al Proclamației de la Islaz, pentru a fi supusă viitoarei Adunări constituante. Comisia și-a început lucrările la 21 august, dar liberalii și conservatorii erau atît de divizați încît n-au putut ajunge la un consens în nici una dintre problemele importante. În cele din urmă, evenimentele politice au depășit comisia. Ea nu și-a împlinit niciodată sarcina, iar problema agrară a rămas nerezolvată.

Guvernul provizoriu dorea cu toate acestea să ducă la îndeplinire cît mai rapid posibil promisiunile pe care le făcuse țăranilor la Islaz, pe Cîmpia Libertății. A considerat că primul pas trebuie să fie elaborarea unei legi fundamentale și, în consecință, la 28 iunie, la doar două zile după venirea la putere, a elaborat regulile pentru alegerea unei Adunări constituante.

---

[18] *Anul 1848*, II, București, 1902, pp. 201–203; *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române: B. Țara Românească, 12 martie 1848–21 aprilie 1850*, București, 1983, pp. XI–XII, 94, 161.

Prima sarcină a unei Adunări constituante ar fi fost să elaboreze o constituție care să întrupeze principiile revoluției. Urmau să fie reprezentate, dar nu în mod egal, trei categorii de „interese": proprietarii, adică boierii; comercianții, industriașii și intelectualii, sau clasa mijlocie și pașoptiștii înșiși; locuitorii satelor, țăranii. Circa 7 000 de moșieri urmau să aibă 100 de locuri în Adunare; 50 000 de negustori, meseriași și intelectuali alte 100 de locuri, iar majoritatea covîrșitoare a populației, de aproximativ 1 850 000 de țărani, de asemenea 100 de locuri. Guvernul justifica limitarea reprezentării țăranilor invocînd lipsa lor de experiență politică, o preocupare ce a primit expresie în instituirea unui sistem de vot indirect în zonele rurale. Alegerile au fost programate pentru ultimele două săptămîni ale lunii august, iar Adunarea constituantă trebuia să se deschidă la București, la 6 septembrie. Dar spectaculoasele și neașteptatele schimbări politice, ce au pus capăt existenței guvernului provizoriu, au lăsat în suspensie întregul proces la 16 august.

La începutul lui iulie, o intervenție militară rusă în Țara Românească părea iminentă. La 7 iulie, trupele rusești au intrat în Moldova, cu scopul de a preîntîmpina instalarea unui guvern revoluționar la Iași, asemănător celui de la București. La 10 iulie, convins că va avea loc o invazie rusească, guvernul din Țara Românească a fugit în munți. Dar trupele rusești au rămas pe loc, iar guvernul s-a reîntors la București două zile mai tîrziu. Țarul părea să nu aibă nici o intenție de a înlătura guvernul provizoriu, cel puțin nu pentru moment, întrucît îi lipsea sprijinul din partea altor puteri pentru o asemenea acțiune drastică. A propus, în schimb, pentru a ține situația în mîini, să se acționeze prin intermediul guvernului otoman, dar era hotărît să afirme cu tărie toate drepturile Rusiei în Principate ce derivau din tratate.[19]

Divergențele dintre țar și guvernul provizoriu erau fundamentale și, pînă la urmă, s-au dovedit ireconciliabile. Menținerea protectoratului Rusiei era contrară scopului declarat al guvernului de a reduce dependența de puterile străine. Bălcescu exprimase clar acest lucru, la 25 iunie, cînd, în calitate de ministru de Externe, a reamintit consulilor străini din Țara Românească „dreptul la o administrare internă independentă". Pentru a întări ceea ce spusese, guvernul s-a dispensat de dreptul sultanului de învestitură a noului Executiv și, pe baza propriei sale autorități, a adoptat drapelul național, simbolul suveranității. Radicalii căutau să obțină independența deplină, dar, atît ei, cît și conservatorii doreau să evite o intervenție străină.

---

[19] D. A. Sturdza și alții, *Acte și documente relative la istoria renașterei României*, II, București, 1889, pp. 4–8: ministrul de Externe Nesselrode către misiunile diplomatice ruse, 31 iulie 1848.

De-a lungul verii, guvernul a întreţinut relaţii cu diferite ţări ca un stat independent. Dorea cu ardoare să rămînă în contact cu puterile apusene, chiar dacă nu îi acordaseră recunoaşterea, în scopul de a obţine ajutorul acestora pentru a-i înfrîna atît pe ruşi, cît şi pe otomani. Pentru a-şi prezenta cazul direct conducătorilor occidentali, guvernul a trimis emisari speciali în Franţa, Austria şi la Parlamentul de la Frankfurt. La Paris, unde a ajuns în iulie, Alexandru G. Golescu a fost un apărător neobosit al revoluţiei.[20] El i-a informat pe oficiali, ca şi opinia publică, despre evenimentele din Ţara Românească şi a negociat cumpărarea de arme şi trimiterea de instructori militari francezi. Dumitru Brătianu a îndeplinit misiuni similare la Viena şi Pesta. Ioan Maiorescu, care a fost trimisul special al guvernului provizoriu la Parlamentul de la Frankfurt, a aşteptat în zadar să se nască un viguros guvern german central şi să se formeze o singură puternică armată germană care să vină în ajutorul românilor şi al altor mici naţiuni din Europa de Răsărit. Guvernul de la Bucureşti n-a trimis nici un reprezentant la Londra, dar i-a adus la cunoştinţă lui Palmerston, ministrul de Externe, scopurile sale, prin intermediul depeşelor diplomatice.[21]

Guvernul provizoriu a cîştigat prea puţin din iniţiativele sale diplomatice. A privit mai întîi spre Franţa, dar guvernul republican, care nu mai era condus de Lamartine şi era asaltat de problemele interne, a manifestat doar o simpatie de ochii lumii şi a făcut promisiuni că va furniza arme şi alt sprijin, promisiuni pe care nu şi le putea ţine. În aparenţă, Anglia era de asemenea favorabilă. Politica lui Palmerston era aceea de a împiedica o intervenţie armată în Principate, fie a Rusiei, fie a otomanilor, ca parte integrantă a strategiei sale de lungă durată de a opri cursa Rusiei vizînd ascendenţa în Europa de Sud-Est. Nici guvernul austriac, hărţuit din toate părţile de revoluţie, nici guvernul ungar, născut din revoluţia de la Pesta din martie şi hotărît să creeze un puternic stat naţional ungar, nu s-au arătat înclinate să sară în ajutorul guvernului provizoriu din Ţara Românească.

Pe tot parcursul evenimentelor din primăvară şi începutul verii, guvernul provizoriu avusese grijă să evite înstrăinarea sultanului. Întrucît nu avusese decît speranţe modeste de a obţine un sprijin substanţial din Apus împotriva intervenţiei ruse, guvernul şi-a întors privirea spre otomani, ca

---

[20] T. Ionescu, „Misiunea lui Al. Gh. Golescu la Paris în 1848", în *Revista de istorie*, 27/12, 1974, pp. 1 727–1 746.

[21] *Documente privind revoluţia de la 1848 în Ţările Române*, pp. 163–165. Cu privire la interesul Marii Britanii faţă de Principate în 1848, vezi B. Marinescu, *Romanian-British Political Relations, 1848–1877*, Bucureşti, 1983, pp. 13–43.

singura putere receptivă la un efort comun de a limita influența Rusiei în regiune. Prin intermediul lui Ion Ghica, reprezentantul său la Constantinopol, a încercat să cîștige recunoașterea otomană, promițînd că va respecta toate obligațiile Țării Românești față de sultan. Ideea de a dejuca planurile Rusiei în Principate a atins o coardă sensibilă la Constantinopol, dar guvernul otoman se afla în același timp sub puternica presiune a Rusiei, care îi cerea să ia sub control problema Țării Românești.

De la primele izbucniri din martie, politica Rusiei față de revoluțiile din Europa Centrală fusese una de precauție, dar țarul s-a exprimat clar că nu va tolera schimbări politice drastice în Principate. Acesta se alarmase de tonul deschis antirusesc al reformatorilor, atît la Iași, cît și la București. I-a informat în consecință pe ambii domnitori că Rusia era hotărîtă să-și mențină protectoratul și i-a avertizat împotriva oricărei modificări a Regulamentelor Organice. Trimiterea trupelor dincolo de Prut, la 7 iulie, nu a lăsat nici o îndoială în legătură cu intențiile sale. Cu toate că Nicolae n-a avut în vedere să ia măsuri similare în Țara Românească, o scrisoare circulară din 31 iulie, din partea ministrului de Externe Nesselrode, a reafirmat hotărîrea guvernului de a-și îndeplini obligațiile asumate prin tratate. În acel moment erau în plină desfășurare consultările cu guvernul otoman în vederea coordonării oricărei acțiuni ce ar fi putut deveni necesară pentru prevenirea „exceselor revoluționarilor".

La început, otomanii au părut dispuși să negocieze cu guvernul provizoriu, dar în nici un caz de pe poziții de egalitate. Sultanul a trimis un reprezentant special, pe Suleiman pașa, la Dunăre, sprijinit de o armată cu un efectiv de 20 000 de oameni. La 31 iulie, acesta a trecut fluviul la Giurgiu, cu o parte a acelei forțe, și numai după aceea a început discuțiile cu delegația munteană, compusă din boieri și „notabilități", un eufemism otoman pentru revoluționari, deși ar fi preferat să discute doar cu boierii, pe care îi considera adevărații reprezentanți ai țării. Suleiman pașa era un om relativ moderat printre oamenii de stat otomani, dar i-a avertizat fără înconjur pe munteni că, dacă starea de lucruri existentă continua, va face uz de armata sa pentru a pune capăt acestei „false poziții" în care revoluționarii aduseseră țara.

Negocierile n-au avut un curs pozitiv pentru munteni, întrucît Suleiman pașa acționa de pe o poziție de forță căreia nu-i puteau face față. La 4 august, ei au propus să înlocuiască guvernul provizoriu printr-o locotenență domnească, un consiliu alcătuit din șase miniștri, care urmau să fie aleși dintre ei înșiși; Suleiman a respins ideea pe temeiul că era pur și simplu același guvern revoluționar ascuns sub un nou nume. În cele din

urmă, el a aprobat o locotenență domnească, fără radicali, compusă doar din liberali moderați, precum Nicolae Golescu, ministru de Interne, Heliade Rădulescu, ministrul Instrucțiunii Publice, și Christian Tell, ministru de Război, dar a stipulat că orice schimbare în legile și practicile existente impune aprobarea prealabilă din partea sultanului. În ciuda opoziției din partea lui Bălcescu, a lui Rosetti și a altor radicali, care considerau o atare concesie drept o abandonare a autonomiei, moderații au fost de acord cu condițiile lui Suleiman, care, într-adevăr, reafirmau puterile suzerane ale sultanului în treburile de politică internă ale Țării Românești. În numele sultanului, Suleiman a recunoscut de astă dată noul guvern, iar la 14 august a invitat consulii străini să reia contactele cu acesta. Pentru moment, părea că noul regim, adus la putere de revoluție, depășise cel puțin într-o formă modificată cea mai puternică criză a sa.[22]

Autoritățile otomane nu considerau nicicum problemele rezolvate. Suleiman a cerut locotenenței domnești să trimită o delegație la Constantinopol pentru a supune programul de reforme adoptat la Islaz aprobării formale a sultanului. Suleiman a dat de înțeles delegației că deplasarea acesteia era mai mult o formalitate și că Proclamația de la Islaz va fi sancționată doar cu schimbări nesemnificative. Dar delegația, care a sosit la Constantinopol la 22 august, a avut parte de o primire neașteptat de rece. Se pare că boierii conservatori, folosindu-se de contactele lor tradiționale în rîndurile dregătorilor otomani, reușiseră să discrediteze atît guvernul revoluționar, cît și pe Suleiman; puternica reprezentare diplomatică rusă la Constantinopol, care a exprimat în termeni clari nemulțumirea țarului față de evenimentele din Țara Românească, a fost, însă, probabil decisivă. În orice caz, oficialitățile otomane nu au recunoscut caracterul legal al delegației și l-au rechemat pe Suleiman, informînd delegația că nici una dintre asigurările acestuia nu poate fi considerată obligatorie.[23] Delegația nu avea de ales și s-a întors acasă la 16 septembrie. Sultanul l-a numit pe Fuad pașa — secretar șef al Consiliului Imperial și un oponent al reformelor — în locul lui Suleiman pașa în calitate de comisar pentru Țara Românească și i-a dat instrucțiuni să coopereze cu autoritățile rusești pentru restabilirea vechiului regim din această țară.

---

[22] În legătură cu negocierile cu Suleiman pașa, vezi rapoartele consulului britanic de la București, Robert Colquhoun, adresate lui Palmerston: *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române*, pp. 98–100, 105–107, 122–125, 137–139.

[23] *Ibid.*, pp. 167–170.

Cooperarea dintre ruşi şi otomani însemna sfîrşitul speranţelor de supravieţuire nutrite de paşoptişti prin asmuţirea unei puteri împotriva celeilalte. În disperare de cauză, ei şi-au întors din nou privirea către Apus. La 3 septembrie, noul ministru de Externe, Ion Voinescu, a telegrafiat o notă urgentă lui Palmerston, explicîndu-i de ce nici Rusia, nici Imperiul Otoman nu aveau dreptul legal de a ocupa Principatul. Apelînd la tradiţia istorică, el a subliniat că, inaugurînd relaţii politice între Ţara Românească şi Imperiul Otoman la sfîrşitul secolului al XIV-lea, „capitulaţiile“ au specificat că, în schimbul unui tribut anual, Ţara Românească îşi va păstra dreptul de a se administra pe plan intern fără nici un amestec din afară. El a insistat asupra faptului că, în mod regulat, capitulaţiile fuseseră reînnoite şi că erau încă în vigoare. Observînd, cu abilitate, că protectoratul Rusiei fusese creat în secolul al XVIII-lea cu unicul scop de a apăra autonomia Principatului, Ion Voinescu afirma în concluzie că intervenţia de acum era o flagrantă încălcare a obligaţiilor asumate prin tratate, atît faţă de Imperiul Otoman, cît şi faţă de Ţara Românească. El a sperat să se bucure de o receptare binevoitoare la Londra, întrucît, de-a lungul crizei, guvernul britanic căutase să preîntîmpine o intervenţie militară, indiferent din partea cui, şi, în acest scop, Robert Colquhoun, consulul britanic la Bucureşti, servise drept mediator în negocierile purtate între guvernul provizoriu şi Suleiman paşa la Giurgiu. Palmerston n-a făcut nici un pas în sprijinul locotenenţei domneşti asediate.

Fuad paşa a sosit la Galaţi cu o armată numeroasă la 8 septembrie. Cîteva zile mai tîrziu, a plecat la Giurgiu pentru a se alătura celorlalte trupe turceşti, iar la 25 septembrie a intrat în Bucureşti în fruntea unei forţe de circa 20 000 de ostaşi. Turcii au întîlnit o rezistenţă înverşunată, condusă de brigada de pompieri a oraşului şi un batalion de infanterie, dar superioritatea numerică a forţelor otomane şi-a spus cuvîntul. Încetarea rezistenţei organizate a fost urmată de jafuri şi furturi din partea armatei de ocupaţie. Cînd calmul a fost restabilit într-o oarecare măsură, Fuad i-a adunat pe boierii de frunte şi le-a citit un firman din partea sultanului, prin care locotenenţa domnească era dizolvată şi prin care Constantin Cantacuzino, un boier care servise în guvernul domnitorului Alexandru Ghica, era numit caimacam sau administrator temporar.

Cu toate că ruşii aprobaseră ocuparea Bucureştilor şi demiterea locotenenţei domneşti, ei erau nemulţumiţi de lipsa de vigoare de care dădeau dovadă autorităţile otomane în urmărirea revoluţionarilor. Ţarul era hotărît acum să combată revoluţia oriunde în Europa Centrală, iar Ţara Românească dobîndise o importanţă strategică deosebită datorită uimitorului progres înregistrat de revoluţia ungară la nord. Ţarul şi consilierii săi au

decis ca atare să ocupe Ţara Românească şi au notificat acest lucru lui Fuad paşa. La 27 septembrie, o armată rusă, sub comanda generalului Aleksandr Lüders, a trecut rîul Milcov, care separă Ţara Românească de Moldova, şi a doua zi a intrat în Bucureşti.

Din acest moment, ruşii vor controla Ţara Românească, iar Fuad şi alte oficialităţi otomane au fost reduse la statutul de observatori. Conducătorii revoluţiei s-au răspîndit, mulţi alegînd exilul, unii la Constantinopol şi Brusa, alţii în Apus, majoritatea făcînd din Paris baza lor. Pe parcursul întregii perioade ce a urmat pînă la sfîrşitul anului, autorităţile de ocupaţie ruse au fost preocupate cu epurarea aparatului administrativ de „revoluţionari" şi de simpatizanţii acestora. Ele au încercat, de asemenea, să izoleze Ţara Românească de Transilvania, unde revoluţia română lua avînt în toamna anului 1848.[24] Administraţia militară însă a durat pînă la semnarea la 1 mai 1849 a Convenţiei de la Balta Liman cu guvernul otoman.

MONARHIA HABSBURGICĂ

Intelectualii români din Monarhia habsburgică au reacţionat rapid şi cu entuziasm la evenimentele din primăvara anului 1848 din Europa Apuseană şi Europa Centrală. Dat fiind că vechea ordine se prăbuşea, speranţa de a-şi vedea împlinite îndelung nutritele aspiraţii naţionale i-a impulsionat să pornească la acţiune. Erau liberali, dar vedeau în libertăţile civile şi în instituţiile reprezentative mai întîi de toate garanţii ale autonomiei politice naţionale. Cursul pe care revoluţia l-a luat în regiunile Monarhiei locuite de aceştia a fost determinat de tradiţia istorică şi de împrejurările sociale şi politice existente. Cea mai importantă mişcare pentru autodeterminare a izbucnit în Transilvania, unde populaţia românească era cea mai numeroasă şi unde, aşa cum am văzut, intelectualii români şi clerul dobîndiseră un înalt nivel de conştiinţă naţională. În Transilvania, ciocnirile dintre naţionalităţi au fost cele mai aprige, întrucît maghiarii şi românii se întreceau pentru a obţine dominaţia. În Banat şi în Crişana, antagonismul dintre maghiari şi români era mai puţin acut, dar opoziţia faţă de controlul sîrbesc asupra administraţiei bisericii şi a şcolilor era de neclintit. În Bucovina, fruntaşii români erau hotărîţi să păstreze caracterul etnic românesc al provinciei, dar nu puteau mobiliza nici ierarhia Bisericii Ortodoxe, nici marea masă a populaţiei pentru a le sprijini scopurile lor politice.

---

[24] A. Stan, *Revoluţia română de la 1848*, Bucureşti, 1987, pp. 250-262.

Revoluţia română de la 1848 din Transilvania a fost, ca şi în Principate, o revoluţie a intelectualilor. Ei sînt aceia care i-au formulat scopurile şi au gîndit o strategie pentru împlinirea lor. Obiectivele pe care le-au urmărit erau împlîntate în lumea de idei specifică evoluţiei societăţii româneşti din Transilvania şi, în felul acesta, au dat prioritate emancipării naţionale. Dar erau idealişti în acelaşi timp. Credeau din toată inima în progresul uman, în capacitatea nelimitată a omului de a-şi îmbunătăţi condiţia prin reforma instituţiilor. Ca şi omologii lor din alte ţări europene, aveau o credinţă nelimitată în transformarea rapidă şi triumfală a societăţii. Din păcate, aşa cum aveau să dovedească evenimentele, ei au estimat greşit ritmul schimbărilor din istorie şi au prevăzut prăbuşirea vechiului regim înainte de a avea orice motive să o aştepte.

Mişcarea românească a fost afectată în diverse moduri de evenimentele de la Viena şi Buda-Pesta[25], în special prin manifestări de liberalism. Proclamarea unui guvern democratic la Pesta, la 15 martie, de către un grup de tineri radicali şi idealişti, condus de poetul Sándor Petofi, a avut efectul cel mai puternic asupra intelectualilor români. Prin democratic, liberalii unguri înţelegeau un ministeriat răspunzător faţă de electorat, vot universal, tratament egal în faţa legii, libertatea de asociere şi de expresie, o fiscalitate bazată pe capacitatea reală de plată; aceştia au înfiinţat şi un Comitet al Ordinii Publice, care să transforme principiul abstract în realitate. Cu toate că acest comitet a fost curînd înlocuit de către un guvern mai moderat, avîndu-l ca prim-ministru pe contele Lájos Batthyány, programul său nu şi-a pierdut nimic din forţa de atracţie. Guvernul Batthyány s-a angajat solemn să se facă ecoul „voinţei naţionale" şi să protejeze drepturile constituţionale ale tuturor cetăţenilor din Ungaria, indiferent de naţionalitate sau religie.

Totuşi, ideile politice liberale reprezentau doar o faţetă a aspiraţiilor ungare. Mai puternice decît acestea, datorită atracţiei lor emoţionale irezistibile, erau revendicările privitoare la naţionalitate. Încă din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, intelectualii unguri au fost atraşi din ce în ce mai mult de ideea naţiunii şi, după aproape o jumătate de secol, credinţa că ar fi moştenitorii unei mari tradiţii istorice şi culturale a ajuns la apogeu. Ca şi omologii lor din alte părţi ale Europei, în primăvara anului 1848 şi-au căutat împlinirea în făurirea unui stat naţional. Atunci cînd Comitetul Ordinii Publice a proclamat deplina autonomie constituţională a Ungariei faţă de Austria germană, acesta îşi îndeplinea un mandat nescris, dar

[25] Buda şi Pesta erau două oraşe separate pînă la unificarea lor în anul 1873.

nu mai puţin imperativ. Guvernul Batthyány a mers şi mai departe. Şi-a declarat intenţia de a restaura graniţele Ungariei istorice prin încorporarea Transilvaniei, Croaţiei şi a altor teritorii pe care le pretindea a fi teritorii dependente ale Coroanei Sfîntului Ştefan, un act care ar fi transformat regatul medieval într-un stat naţional maghiar. Exponentul principal al acestei politici a fost Lájos Kossuth, ministrul de Finanţe, care cîştigase o mare popularitate datorită opiniilor sale politice liberale şi opoziţiei faţă de stăpînirea habsburgică. Încercările sale de a îndeplini ţelurile naţionale maghiare veneau în contradicţie cu aspiraţiile altor popoare din Ungaria de a-şi împlini propriile ambiţii naţionale şi au dus la ceea ce s-a numit, pe bună dreptate, tragedia centrală a anului 1848.[26]

Intelectualii români au fost stimulaţi să intre în acţiune şi de iminenţa unei schimbări politice şi sociale de mare anvergură. În întreaga Transilvanie ei au participat cu entuziasm la adunări populare şi au formulat însufleţite declaraţii de principiu. Programul enunţat de liberalii ungari de la Pesta a prezentat o atracţie deosebită pentru ei. Cu toate că erau hotărîţi să-şi apere propria naţionalitate, sperau să făurească o nouă Transilvanie, în conformitate cu principiile luminate ale zilei. Întrucît împărtăşeau aspiraţiile liberale ale multora dintre conducătorii politici şi intelectuali ungari, exista o bază solidă de cooperare între cele două naţionalităţi.

În a doua jumătate a lunii martie şi la începutul lunii aprilie, conducătorii români, în marea lor majoritate, erau siguri că se deschisese o eră nouă în relaţiile dintre populaţiile din Transilvania. În acest moment nu erau preocupaţi prea mult de unirea Transilvaniei cu Ungaria. Timotei Cipariu (1805–1887), un reputat filolog şi editor al ziarului *Organul Luminării*, a prezis că făurirea noii Ungarii, datorită evenimentelor din martie de la Pesta, se va baza pe principii total diferite de cele ce caracterizaseră viaţa publică în trecut. El era convins că noua constituţie va garanta tuturor cetăţenilor — fără deosebire de clasă, religie sau naţionalitate — egalitate în faţa legii şi dreptul neîngrădit de a-şi dezvolta talentele individuale. În privinţa delicatei probleme a drepturilor de folosire a limbii, Cipariu era chiar dornic să permită o excepţie: în interesul eficienţei şi datorită predominanţei politice şi culturale de care se bucurau maghiarii, limba maghiară trebuia să fie acceptată ca limbă principală în administraţia publică.[27]

Cipariu n-a văzut aproape nici o raţiune ca românii şi cetăţenii de alte naţionalităţi decît cea maghiară să se teamă de unirea Transilvaniei cu

---

[26] R.W. Seton-Watson, „The Era of Reform in Hungary“, în *Slavonic and East European Review*, 21/2, 1943, p. 166.

[27] *Organul Luminării*, 1/65, 1848, p. 368.

Ungaria. El a avut o încredere deplină în ataşamentul liberalilor maghiari faţă de idealurile libertăţii, egalităţii şi fraternităţii şi a prezis că noua Dietă va fi aleasă în conformitate cu aceste principii luminate şi că va garanta, ca atare, dreptul tuturor popoarelor de a se dezvolta liber, ca entităţi naţionale distincte. Era de neconceput pentru el ca nişte oameni care se proclamaseră liberali să poată acţiona altfel. Mai mult decît atît, el a văzut în această unire o sursă de beneficii pentru români. În primul rînd, unirea ar fi accelerat progresul economic şi social, prin abolirea structurilor demodate ce ţineau masa populaţiei într-o stare de subjugare. Unirea ar fi întărit, de asemenea, naţiunea română prin alăturarea celor 1 300 000 de români din Ungaria de atunci la cei 1 500 000 din Transilvania, înăbuşind astfel orice încercare de a-i lipsi de naţionalitatea lor. Pe de altă parte, avertiza el, dacă românii respingeau unirea şi Transilvania rămînea independentă sub autoritatea constituţiei ei arhaice, aceştia nu ar mai fi putut spera să-şi dobîndească egalitatea încă multe decenii în viitor.

George Bariţiu, editorul *Gazetei de Transilvania*, a recunoscut că a fost copleşit de emoţie la primirea rapoartelor despre evenimentele de la Paris şi Viena. Cheia dezvoltării viitoare a Transilvaniei se afla — în opinia sa — în unirea acestui Principat cu Ungaria, considerînd-o „reforma reformelor". Totuşi, el nu accepta unirea necondiţionat. Cu toate că era dispus să accepte maghiara ca limbă generală în administraţia noii Ungarii, George Bariţiu insista ca celorlalte naţionalităţi să le fie garantată folosirea deplină a propriilor limbi în învăţămînt, în biserică şi în administraţia locală. După părerea sa, principala sarcină ce se afla în faţa intelectualilor români era aceea de a-şi consolida naţionalitatea prin înfiinţarea de şcoli, de organizaţii culturale şi prin cultivarea conştiinţei naţionale în rîndurile poporului apelînd la lucrări de istorie şi de literatură. Dacă vor avea succes, argumenta el, naţionalitatea lor se va situa pe baze solide şi nu va trebui să se teamă de schimbări politice prezente sau viitoare. Le reamintea compatrioţilor săi că nu erau singuri, pentru că toţi românii, inclusiv cei din Moldova şi Ţara Românească, erau uniţi prin „relaţii de sînge, literare şi religioase".[28]

Principalul motiv al optimismului lui Bariţiu era simpatia cu care privea programul liberalilor unguri şi credinţa sa că libertăţile civile şi egalitatea de drepturi pentru toţi cetăţenii constituiau o condiţie şi o garanţie a progresului social. Pentru el, libertatea cuvîntului şi libertatea de adunare erau tot atît de fireşti ca şi pîinea şi apa. Preconiza crearea rapidă a unor instituţii politice liberale, în mod special a unui parlament ales anual de

[28] *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, 11/16, 1848, p. 121.

către toţi cetăţenii de sex masculin. Adăugînd la aceasta ideea unui cabinet responsabil şi a libertăţii presei, Bariţiu era sigur că se vor curma orice tendinţe de guvernare arbitrară şi că românii vor avea aceleaşi posibilităţi de apărare a intereselor naţionale ca şi vecina lor.

Prima manifestare publică importantă de îngrijorare în privinţa consecinţelor unirii Transilvaniei cu Ungaria a fost proclamaţia elaborată de Simion Bărnuţiu la 24 martie. El se afla la Academia Săsească de Drept din Sibiu în momentul izbucnirii crizei şi a urmărit cu o îngrijorare din ce în ce mai mare nehotărîrea compatrioţilor săi cu privire la chestiunea unirii. Suspiciunile sale în legătură cu ţelurile finale ale conducătorilor unguri — atît liberali, cît şi conservatori — faţă de români nu se diminuaseră în anii ce au urmat disputei cu privire la legea din 1842 privind folosirea limbii maghiare. Profund alarmat de data aceasta de cursul evenimentelor, el a încercat să deştepte conştiinţa intelectualilor români din întreaga Transilvanie faţă de pericolul ce ameninţa naţiunea lor.

Bărnuţiu a facut din păstrarea naţionalităţii române problema primordială a zilei. Afirma că românilor — „descendenţii romanilor" — le era negat de prea mult timp locul pe care-l meritau de drept printre celelalte naţionalităţi ale Transilvaniei. Acum aveau prilejul să recupereze tot ceea ce odată fusese al lor, însă trebuiau să procedeze „cu ochii deschişi", ca nu cumva să-şi piardă cel mai preţios bun al lor — naţionalitatea. Îi povăţuia să respingă unirea pînă li se vor asigura deplin toate drepturile şi pînă cînd reprezentanţii lor îşi vor ocupa locul în Dietă. Misiunea imediată a tuturor patrioţilor, afirma el, era aceea de a impune voinţa naţiunii şi alcătuirea unui program care să o ducă la îndeplinire, iar în acest scop a cerut cu insistenţă convocarea cît mai curînd posibil a unui congres naţional.[29]

În lunile ce au urmat lansării apelului lui Bărnuţiu, conducătorii români s-au adunat în diverse centre pentru un schimb de idei. Din aceste discuţii s-a născut schiţa unui program naţional şi s-a luat decizia de a se convoca o adunare reprezentativă care să-l dezbată.

În ciuda opoziţiei guvernatorului Transilvaniei, Jòzsef Teleki, organizarea congresului naţional s-a făcut într-un ritm febril. Intelectualii şi clerul din întreaga Transilvanie au fost atraşi la aceste pregătiri şi s-a plănuit invitarea românilor originari din Ungaria şi din Transilvania, care trăiau în Moldova şi în Ţara Românească. Bărnuţiu şi confraţii săi doreau nespus

[29] S. Dragomir, *Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848–1849*, V, Cluj, 1946, pp. 108–110; *Revoluţia de la 1848–1849 din Transilvania*, I, Bucureşti, 1977, pp. 90–92.

să-i atragă şi pe ţărani în mişcarea lor şi au trimis în consecinţă emisari în toate direcţiile pentru a-i chema să participe la congres.

La un congres preliminar, la care au participat intelectuali şi aproximativ 6 000 de ţărani, la Blaj, pe data de 30 aprilie, Bărnuţiu — care a rostit discursul principal — a declarat că sosise timpul, în sfîrşit, ca naţiunea română să-şi recapete drepturile strămoşeşti şi ca iobăgia, care-i oprima de secole, să fie abolită. Participanţii au răspuns cu entuziasm, dar ceea ce a spus în continuare i-a mai temperat. I-a povăţuit să nu se poarte ca nişte revoluţionari care încearcă să-şi ajungă scopurile prin violenţă şi prin aceasta să arate că nu merită libertatea, ci să respecte legea şi să le dea moşierilor ceea ce li se cuvine, pînă în momentul în care lucrurile vor fi îndreptate prin mijloace constituţionale. Atitudinea lui Bărnuţiu a fost împărtăşită de majoritatea paşoptiştilor. În ciuda unei încrederi romantice în inevitabilitatea progresului şi a unei acceptări solemne a responsabilităţilor lor faţă de oamenii de rînd, ei şi-au păstrat credinţa în raţiune. Considerîndu-se oamenii cei mai raţionali, paşoptiştii gîndeau că a dicta căile de realizare a justiţiei sociale şi a egalităţii naţionale reprezintă o prerogativă a lor. Aveau o credinţă tot atît de puternică în eficacitatea unor legi drepte şi a unor instituţii bune şi în faptul că, o dată asigurate acestea, nemulţumirile maselor vor putea fi neîndoielnic rapid rezolvate. Din aceste motive, Bărnuţiu şi confraţii săi au cerut cu insistenţă ţăranilor să fie răbdători şi să nu afecteze prin acte de violenţă procesul „normal" al schimbării.[30] Ţăranii adunaţi la Blaj au ascultat acest sfat şi s-au reîntors paşnic în satele lor. Bărnuţiu şi ceilalţi intelectuali au considerat această adunare un succes şi au grăbit pregătirile pentru marea adunare, programată pentru data de 15 mai.

La începutul lunii mai, Bărnuţiu obţinuse sprijinul tuturor fruntaşilor români pentru programul său, cu excepţia lui George Bariţiu şi a lui Andrei Şaguna (1809–1873), episcopul nou ales al Bisericii Ortodoxe. Bariţiu urmărea o serie de obiective cu totul personale. Respingea ideea unirii ca fiind de mică importanţă şi credea că este inoportună orice fel de poziţie antiunionistă. Convins că întreaga Monarhie habsburgică se afla în vîltoarea unei transformări radicale, nu vedea nici o legătură între unire şi dobîndirea egalităţii şi a libertăţilor civile de către români. Credincios principiilor sale liberale, a propus o federalizare a Transilvaniei, ca soluţie a dificilei probleme naţionale. Pleda pentru crearea unor cantoane maghiare, săseşti şi româneşti, după modelul elveţian, fiecare cu autonomie politică şi cultu-

---

[30] A. Papiu-Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, II, Viena, 1852, pp. 145–147.

rală largă, dar unite în problemele comune tuturor printr-o Dietă federală. Acest organism urma să fie reprezentativ, „ca în America de Nord", şi toate cele trei limbi urmau să fie oficiale.[31] Cu toate că nu era mai puţin devotat decît Bărnuţiu ideii de bunăstare naţională, Bariţiu a oferit un program lipsit de caracterul emoţional ce străbătea declaraţiile lui Bărnuţiu. Strînsa lor colaborare nu avea să înceapă pînă în toamna anului 1848, după izbucnirea războiului civil.

În ceea ce-l priveşte pe Andrei Şaguna, acesta a fost tratat cu rezerve de către Bărnuţiu şi ceilalţi intelectuali, pentru că, în ciuda reformelor sale bisericeşti energice, aceştia se îndoiau de tăria angajării sale faţă de cauza naţională. Şaguna se preocupase într-adevăr aproape exclusiv de treburile bisericeşti în primii săi doi ani în Transilvania. Totuşi, învăţase din experienţă să aprecieze dinamismul sentimentului naţional şi îi recunoştea atît potenţialul său distructiv, cît şi cel creator. La Pesta, în anii '20, fusese martorul destrămării comunităţii greco-macedo-române, iar la Karlowitz, în anii '30 şi '40, se implicase el însuşi în fricţiunile dintre sîrbi şi români. În consecinţă, problemele privitoare la naţionalitate în Transilvania nu-i erau străine. Manifesta simpatie pentru aspiraţiile intelectualilor români privind o formă sau alta de autonomie, ca mijloc de îmbunătăţire a vieţii materiale şi culturale a poporului lor. Dar el nu putea deveni niciodată unul dintre ei, pentru că nu putea niciodată să se lase dominat, aşa cum făcuseră ei, de ideea de naţionalitate. A văzut mişcarea naţională, atît în 1848, cît şi mai tîrziu, doar ca unul dintre aspectele unui complex proces de schimbare socială. Deşi recunoştea că ideea naţionalităţii este forţa motrice dominantă în Europa contemporană, el măsura aspiraţiile şi realizările cu ceea ce considera el a fi valori eterne: învăţăturile creştinismului şi ideile laice ce-şi dovediseră valabilitatea în cursul îndelungatului drum al istoriei umane. Era sigur de aceea că orice progres posibil al naţiunii române va depinde de bunăstarea Bisericii Ortodoxe şi de loialitatea faţă de dinastia habsburgică. Totuşi, atît el, cît şi Bărnuţiu au ajuns curînd la un compromis în problemele fundamentale: Bariţiu a acceptat ideea lui Bărnuţiu cu privire la o naţiune română, iar Bărnuţiu a fost de acord să adauge un jurămînt de credinţă faţă de casa imperială.[32]

La 14 mai, cu o zi înainte de congresul de la Blaj, conducătorii români s-au întîlnit să redacteze textul final al unui program naţional. Iniţiativa i-a aparţinut tot lui Bărnuţiu. În discursul său plin de forţă, care concentra

[31] G. Bariţ, „Unirea Transilvaniei cu Ungaria", în *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, 11/12, 1848, pp. 95–96.

[32] Dragomir, *Studii şi documente*, V, p. 185.

gîndirea multora din generaţia sa, Bărnuţiu a avertizat din nou împotriva acceptării unirii, caracterizînd-o ca un instrument de menţinere a dominaţiei maghiare şi de înăbuşire a dezvoltării naţiunii române. El a cerut cu insistenţă confraţilor săi să nu fie induşi în eroare de promisiunile ungurilor cu privire la votul universal, un guvern responsabil şi alte libertăţi, pentru că preţul acestora va fi tot naţionalitatea lor; aceste beneficii le erau oferite românilor doar ca cetăţeni ai Ungariei Mari, luaţi fiecare în parte, nu ca o entitate, o naţiune ce-şi avea de îndeplinit propriul său destin. Astfel, conchidea el, libertatea nu avea nici un rost dacă nu era naţională şi doar într-o Transilvanie autonomă — unde formau majoritatea populaţiei — românii puteau să nutrească speranţa păstrării celui mai preţios avut al lor — naţionalitatea.[33] În discuţiile îndelungate ce au urmat, trei probleme au fost dominante: autonomia politică, dezacordurile religioase şi statutul ţărănimii. În legătură cu cea dintîi, Bărnuţiu a fost obligat să-şi modifice atitudinea referitoare la primatul naţionalităţii şi a acceptat limitele impuse dreptului românilor la autodeterminare. Moderaţii, conduşi de Şaguna şi Bariţiu, au convins Adunarea să cupleze proclamarea naţiunii române cu un jurămînt de credinţă faţă de casa de Habsburg şi să plaseze protestul împotriva unirii Transilvaniei cu Ungaria la sfîrşitul şi nu la începutul programului. Şaguna şi asociaţii săi erau impulsionaţi în raţionamentul lor de ceea ce considerau a fi realităţile concrete ale situaţiei lor. Pe de o parte, considerau naţiunea prea slabă pentru a duce o politică total independentă şi, astfel, îşi îndreptau privirile către Curtea de la Viena pentru protecţia de care aveau nevoie. Dar, pe de altă parte, ştiau din experienţă că Austria s-ar putea înţelege pînă la urmă cu ungurii şi că, drept rezultat, românii vor fi lăsaţi în plata Domnului. De aceea, cereau ca între timp să fie aleasă o cale de mijloc care ar putea menţine relaţii „corecte" atît cu Viena, cît şi cu Buda-Pesta.

Bărnuţiu şi intelectualii mai tineri, care erau cei mai fervenţi adepţi ai săi, au fost nevoiţi să cedeze moderaţilor şi în chestiunea reunirii Bisericilor Ortodoxă şi Unită. Ei au condamnat concurenţa dintre ele considerînd-o antinaţională şi au căutat cu ardoare o formulă care să pună capăt rivalităţii dintre ortodocşi şi uniţi. Dar era clar că o reconciliere forţată ar fi provocat o ruptură şi mai mare şi ar fi subminat grav unitatea naţională în acest moment critic. Chestiunea a fost abandonată, iar articolul din programul naţional referitor la problema religioasă exprima doar dorinţa generală de armonie religioasă şi de independenţă a bisericii române.

---

[33] S. Bărnuţiu, *Românii şi ungurii; discurs rostit în catedrala Blajului, 2/14 mai 1848*, editor G. Bogdan-Duică, Cluj, 1924, pp. 9, 31.

S-a dezbătut destul de mult problema ţărănească. S-a ajuns la înţelegerea unanimă că iobăgia, în care se afla marea majoritate a ţărănimii, era o instituţie inumană şi că trebuia să fie abolită fără întîrziere. Dar nici Bărnuţiu şi sprijinitorii săi, nici Şaguna şi moderaţii nu s-au gîndit că ţăranii ar trebui să fie lăsaţi să-şi realizeze propria lor emancipare. În schimb, ei au recomandat ca ea să se facă pe calea legilor şi să fie însoţită de posibilităţi mai mari în domeniul învăţămîntului. Majoritatea a pledat împotriva acordării de compensaţii moşierilor pentru serviciile pierdute şi toţi au fost de acord că ţăranii nu trebuiau să fie puşi să plătească pentru propria lor emancipare. Dar nimeni, se pare, nu s-a gîndit prea mult cum va putea noul deţinător de pămînt să rămînă independent din punct de vedere economic pe o bucată de pămînt insuficientă.

La congresul naţional din 15–17 mai, circa 40 000 de persoane, care se adunaseră pe Cîmpia Libertăţii de lîngă Blaj, au aprobat un program în 16 puncte. Era un manifest caracteristic al intelectualilor de la 1848 din Europa Centrală şi reprezenta cea mai cuprinzătoare şi mai puternică declaraţie a aspiraţiilor românilor făcută pînă atunci. Bărnuţiu şi confraţii săi, care se ocupaseră în special de forma finală, nu-şi mai justificau cererile pe baza dreptului istoric sau a patentei imperiale, aşa cum făcuseră predecesorii lor în secolul al XVIII-lea, ci se bazau pe principiul pe care-l credeau universal valabil: drepturile naturale ale omului. De data aceasta, au extins aceste drepturi, subsumate devizei „Libertate, Egalitate, Fraternitate“, de la indivizi la naţiuni întregi. Preocuparea lor pentru naţiune nu este nicăieri mai vădită decît în cele 16 puncte.

Au proclamat independenţa naţiunii române şi egalitatea deplină cu celelalte naţionalităţi din Transilvania şi au declarat intenţia de a-i apăra drepturile prin crearea unui nou sistem politic, bazat pe principii liberale. Pentru prima oară într-un astfel de document public, au subliniat legătura dintre dezvoltarea economică şi progresul naţional şi, ca atare, au cerut atît abolirea iobăgiei, cît şi recunoaşterea posibilităţilor legate de afirmare în comerţ şi în meşteşuguri. Au subliniat necesitatea formării unor cetăţeni bine informaţi şi cu ştiinţă de carte, pentru a face ca instituţiile politice să prospere. De aceea, au prevăzut crearea unui sistem şcolar modern. Spre deosebire de înaintaşii lor mai cosmopoliţi din perioada iluminismului, care promovau învăţătura de dragul învăţăturii, aceştia insistau că educaţia era o misiune ce putea să fie îndeplinită cu succes doar în şcoli naţionale şi în limba naţională. Religia fost şi ea subordonată naţionalităţii, iar creştinismul ca atare apărea destul de nerelevant. Intelectualii dădeau expresie dorinţei larg răspîndite a ortodocşilor şi a uniţilor de a scăpa de amestecul Bisericii Ortodoxe sîrbe şi, respectiv, al celei Romano-Catolice ungureşti

în treburile lor, dar principalul lor obiectiv era mai curînd politic şi cultural decît canonic, şi anume să dea posibilitatea bisericilor de a sluji mai eficient cauza naţională.

La sesiunea sa finală, din 17 mai, Congresul a ales un comitet permanent, format din 25 de membri — cu Şaguna drept preşedinte şi Bărnuţiu drept vicepreşedinte — în scopul de a asigura continuitatea şi conducerea mişcării naţionale. Congresul a ales, de asemenea, două delegaţii, una condusă de către Şaguna — însărcinată să aducă programul naţional în faţa Curţii de la Viena — şi alta condusă de Ioan Lemeni, episcopul Bisericii Unite, pentru a reprezenta Congresul în viitoarea Dietă a Transilvaniei de la Cluj.

Relaţiile între comitetul permanent şi guvernul Transilvaniei s-au deteriorat rapid. Guvernatorul Teleki, sprijinit de majoritatea fruntaşilor maghiari din Transilvania, a refuzat să recunoască existenţa unei naţiuni române separate. Datorită opoziţiei comitetului faţă de unirea Transilvaniei cu Ungaria, Teleki a acuzat comitetul de subversiune şi a ordonat dizolvarea acestuia. El i-a suspectat, de asemenea, pe membrii comitetului de iredentism, de promovarea unei mişcări panromâneşti, al cărei pretins scop era crearea unui stat daco-roman, ce s-ar fi întins de la Marea Neagră pînă la graniţele de apus ale Transilvaniei. Exista o prea mică bază pentru această schimbare. Intelectualii români de pe ambele versante ale Carpaţilor s-au gîndit cu siguranţă la posibilitatea unei Românii unite, dar transilvănenii, în special, manifestau prudenţă.

Iniţiativa pentru o asemenea acţiune panromânească pare să fi venit în primul rînd de la munteni, în special din partea reprezentanţilor guvernului provizoriu de la Bucureşti. Atît Alexandru G. Golescu, cît şi Ioan Maiorescu, care au trecut amîndoi prin Transilvania în misiuni diplomatice spre Apus, au sugerat o Românie unită, fie sub auspiciile Austriei, fie sub cele ale Rusiei.[34] În termeni mai lirici, Alecu Russo, un exilat al revoluţiei nereuşite din Moldova, din aprilie, vorbeşte despre „o naţiune puternică, cu mare şi două rîuri ca baricade şi cu sînge roman în venele noastre... să nu mai fie Moldova, nici Transilvania, nici Banat ci doar România, cu a sa capitală care să se numească Roma“.[35] În Transilvania, asemenea idei

---

[34] *Anul 1848*, III, Bucureşti, 1902, p. 731, şi IV, Bucureşti, 1903, pp. 224, 229. Argumente convingătoare că această unire a fost un scop serios al paşoptiştilor sînt aduse de către Cornelia Bodea, *Lupta românilor*, pp. 131–158. Vezi, de asemenea, Stan, *Revoluţia română*, pp. 110–130.

[35] I. Breazu, „Alecu Russo, în Ardealul revoluţionar la 1848“, în *Transilvania*, 72/2, 1941, p. 127.

au fost exprimate strict confidenţial, întrucît membrii comitetului permanent doreau să evite o pată de neloialitate faţă de Austria, care ar fi putut să dăuneze în mod ireparabil propriei lor cauze. Ei au manifestat puţin entuziasm pentru unirea politică, considerată ca un ţel de neatins în viitorul previzibil. Mai întîi de toate, ei au recunoscut că cele două Principate româneşti erau slabe şi, în al doilea rînd, erau conştienţi de propria lor situaţie precară şi siguri că vor avea nevoie de ajutor austriac dacă doreau să facă faţă provocării naţionalismului ungar.

Delegaţia aleasă să ducă programul naţional la Viena s-a lovit de prea puţină înţelegere la Curtea Imperială. La 23 iunie, Şaguna şi un mic grup au prezentat împăratului Ferdinand o versiune revăzută a celor 16 puncte ce subliniau dreptul românilor la egalitate cu celelalte naţiuni din Transilvania şi au protestat împotriva ideii unirii Transilvaniei cu Ungaria ca fiind distructivă pentru naţionalitatea lor. Împăratul i-a primit cu amabilitate, dar le-a sugerat că problemele majore care îi preocupau fuseseră deja rezolvate de Dieta ungară şi le-a recomandat să negocieze direct cu guvernul ungar chestiunile de amănunt.

Iritată de petiţii similare venite din toate părţile, Curtea a aruncat, cu o oarecare uşurare, răspunderea pentru soarta românilor în spinarea maghiarilor. Românii, în mod tradiţional, contaseră prea puţin în calculele celor care elaborau politica austriacă şi care îi considerau o masă de ţărani, incapabili să contribuie cu ceva substanţial la guvernarea imperiului. Dar, în primăvara anului 1848, ameninţaţi cu prăbuşirea lumii pe care o ştiau, aceste oficialităţi au descoperit că puteau obţine foloase şi de pe urma unor paria. La începutul lui iunie, Consiliul de Miniştri a discutat căile de mobilizare a românilor şi slavilor pentru a combate politica „agresivă a maghiarilor". Ministrul de Finanţe, Karl von Krauss, se temea că aceştia din urmă ar putea deveni — dacă nu erau împiedicaţi — elementul dominant în Imperiu. La rîndul său, ministrul de Război, contele Theodor von Latour, a ridicat problema posibilităţii unei alianţe între provinciile germane şi acele populaţii ale Ungariei care considerau că menţinerea unităţii imperiului era în avantajul lor. El a sugerat că românii ar putea foarte bine servi ca nucleu al acestei alianţe, ceea ce, în ultimă instanţă, i-ar da posibilitatea Austriei să-şi extindă influenţa în Principatele dunărene. Mulţi dintre colegii lui Latour au aprobat în principiu o asemenea politică, dar, din cauza situaţiei primejdioase în care se afla Imperiul însuşi, ei au recomandat precauţie şi au preconizat concesii faţă de maghiari.[36]

---

[36] A. Károlyi, *Az 1848-iki pozsonyi törvenycikkek az udvar elött*, Budapesta, 1936, pp. 344 345.

Episcopul Lemeni nu a avut nici el un succes mai mare în Dieta de la Cluj. Entuziasmul pentru unirea Transilvaniei cu Ungaria era copleşitor în rîndurile majorităţii maghiare; la 30 mai, aceasta a aprobat-o. Abia la 20 iunie, Dieta a luat în discuţie problemele ridicate în programul românesc. A decis că revendicările lor fuseseră, în cea mai mare parte, satisfăcute, din moment ce unirea făcuse din ei cetăţeni deplini ai noii Ungarii, şi a recomandat ca românii să supună toate problemele nerezolvate Dietei ungare de la Pesta. A constituit, de asemenea, o comisie a unirii, pentru a pune la punct ultimele detalii ale unirii cu administraţia ungară.

La sfîrşitul lunii iunie, Şaguna şi cîţiva membri ai delegaţiei sale s-au dus de la Viena la Budapesta pentru a lua parte la lucrările comisiei pentru unire. Abia după o tîrguială dură între membrii comisiei şi plecîndu-se în faţa cererilor primului-ministru, Batthyány, şi ale ministrului de Interne, Bertalan Szemere, majoritatea maghiară a aprobat, la 27 septembrie, un proiect de lege acordînd concesii semnificative românilor. Acesta recunoştea în mod formal naţionalitatea română şi autonomia Bisericilor Ortodoxă şi Unită; acorda dreptul folosirii libere a limbii române în treburile săteşti, în biserică şi în şcolile elementare şi secundare; prevedea numirea românilor în posturi publice, proporţional cu numărul lor.[37] Dar din cauza deteriorării situaţiei din Transilvania şi a relaţiilor din ce în ce mai încordate dintre Curte şi guvernul ungar, proiectul nu a fost supus Dietei ungare pînă în mai 1849.

În Transilvania, între timp, liniile bătăliei s-au trasat şi mai adînc. Un comisar special al guvernului ungar a ordonat dizolvarea Comitetului Permanent Român, pretextînd că obstrucţiona unirea legală a Transilvaniei cu Ungaria. Acest act, precum şi încercarea de a-i aresta pe membrii Comitetului i-au făcut şi mai sensibili pe fruntaşii români faţă de ideea unei alianţe cu Curtea de la Viena împotriva guvernului ungar. Austriecii, la rîndul lor, au prins curaj după succesele repurtate în timpul verii împotriva revoluţionarilor în Boemia şi în Italia de Nord. Printre populaţiile nemaghiare ale Ungariei, care începuseră să vadă că propria lor existenţă era periclitată de aspiraţiile naţionale maghiare, austriecii au găsit aliaţi dispuşi să ia parte la o contralovitură împotriva ungurilor.

În Transilvania, comandantul militar austriac, generalul Anton von Puchner, şi-a dat binecuvîntarea pentru un al doilea congres naţional român la Blaj, la sfîrşitul lunii septembrie. Delegaţii şi-au reafirmat opoziţia faţă de unirea Transilvaniei cu Ungaria, au respins autoritatea guvernului

---

[37] S. Márki, „Az erdelyi, unio-bizottság“, în *Budapesti Szemle*, 95, 1898, pp. 332–337; J. Beer, *Az 1848–49 evi nepkepviseleti Országgyüles*, Budapesta, 1954, pp. 583–585.

ungar în Transilvania şi au făcut din nou jurăminte de loialitate faţă de Casa Imperială. Pînă la 30 septembrie, Bărnuţiu, ca preşedinte al noului Comitet Naţional, a elaborat un plan de cooperare cu Puchner, dar acesta din urmă a evitat în mod semnificativ orice referire la naţiunea română sau orice angajament că ar sprijini aspiraţiile ei politice. Cu toate acestea, cînd Puchner a denunţat public guvernul ungar şi şi-a asumat puterile de guvernator civil al Principatului, la 18 octombrie, Comitetul Naţional a răspuns pe loc cu o chemare la arme. Intelectualii români nu considerau alianţa lor cu Puchner ca incompatibilă cu principiile lor. Confruntaţi cu naţionalismul maghiar, sprijinul austriac părea să fie singurul mijloc prin care aceştia ar fi putut să-şi atingă ţelurile naţionale. Se agăţau încă de ideea că Monarhia habsburgică s-ar putea transforma cumva într-o Monarhie constituţională federalizată.

Armata lui Puchner şi aliaţii săi români nu s-au dovedit la înălţimea forţelor ungare conduse de generalul Jozsef Bem, care, la mijlocul lunii decembrie, ajunseseră să controleze cea mai mare parte a Transilvaniei, cu excepţia fortăreţelor Sibiu şi Braşov. În disperare de cauză, Puchner a reuşit să impună Comitetului Naţional Român să-l trimită la Bucureşti, pe Şaguna, care se reîntorsese în ţară în luna octombrie, pentru a obţine intervenţia armatei ruse.

La un congres naţional convocat în grabă, Bărnuţiu şi colegii săi au fost de acord, fără tragere de inimă, cu cererea lui Puchner, dar au folosit ocazia pentru a-şi reafirma, într-un program în 13 puncte, ataşamentul faţă de principiile liberale şi de ideea de naţionalitate. Ceea ce deosebea acest program de documentele anterioare era supoziţia că un ducat român autonom, deşi fără graniţele stabilite, luase fiinţă deja. Comitetul Naţional intenţiona să obţină recunoaşterea acestui fapt, precum şi recunoaşterea sa ca guvern român provizoriu din partea noului împărat Franz Joseph, care se suise pe tron la 2 decembrie. Comitetul l-a ales pe Şaguna în fruntea unei mici delegaţii care să explice oficialităţilor austriece de la Viena noua idee despre autonomie.[38]

Şaguna a făcut deplasarea la Viena, trecînd prin Bucureşti şi, apoi, prin Cernăuţi, în Bucovina. La 6 ianuarie 1849, s-a întîlnit cu generalul Lüders, comandantul armatei ruse de ocupaţie, care a refuzat să se implice în treburile Transilvaniei fără instrucţiuni în acest sens din partea Petersburgului. Cîteva zile mai tîrziu, Şaguna şi-a reluat călătoria, ajungînd la Olmütz,

---

[38] N. Popea, *Memorialul Arhiepiscopului şi Mitropolitului Andreiu baron de Şaguna, sau luptele naţionale-politice ale românilor, 1846–1873*, I, Sibiu, 1889, pp. 230–232; *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, 12/3, 1849, pp. 17–19.

în Boemia, unde se stabilise Curtea de la Viena după noua izbucnire a mişcării revoluţionare la Viena, la 4 februarie. Delegaţiei sale i s-au alăturat români din Banat şi Bucovina. După consultări îndelungate, s-au lăsat convinşi să depăşească limitele luptei separate pentru drepturi naţionale în fiecare dintre cele trei provincii şi să colaboreze în vederea primirii aprobării Curţii de la Viena pentru unirea politică a tuturor românilor din Monarhie.

Românii din Banat şi Bucovina reacţionaseră rapid la evenimentele revoluţionare de la Viena şi Buda-Pesta. Cursul pe care l-au luat mişcările lor a fost în mare măsură determinat de condiţiile sociale şi politice specifice regiunilor lor, dar, ca şi în Transilvania, apărarea drepturilor naţionale a lăsat în umbră celelalte probleme. Şi aici, mişcarea a fost condusă de către intelectuali şi de către cler, cărora li s-au alăturat cîţiva mari moşieri.

În Banat, o zonă cu populaţie mixtă, română, sîrbă şi germană — aflat în sudul Ungariei de atunci, obiectivul imediat al fruntaşilor români era să obţină recunoaşterea unei Biserici Ortodoxe Române separate de Mitropolia Sîrbă de la Karlowitz. Ei continuau astfel lupta izbucnită în anii '30, cînd românii au încercat să-şi aleagă pe unul de-al lor ca episcop de Arad.[39] Se simţeau în defensivă într-o provincie unde conducerea Bisericii Ortodoxe se afla în principal în mîinile sîrbilor şi unde erau, în consecinţă, subreprezentaţi, în ciuda faptului că îi depăşeau ca număr pe sîrbii din Banat, în proporţie de aproximativ 2/1. (Din 813 000 persoane trăind în Banat la începutul secolului al XIX-lea, 173 653 erau sîrbi, iar 394 228 erau români.) Întrucît nu aveau o altă instituţie de importanţă similară, cu excepţia bisericii, românii erau convinşi că emanciparea naţională trebuia să înceapă în mod firesc aici. Ca răspuns la dramaticele evenimente politice de pe întregul teritoriu al Monarhiei habsburgice din primăvara anului 1848, mirenii şi clerul s-au întîlnit pentru prima oară la 16–17 mai la Lugoj, pentru a elabora un plan de acţiune. Au refuzat să participe la Congresul Naţional Bisericesc, convocat de mitropolitul Joseph Rajačić la Karlowitz, la 27 mai. În schimb, au decis să adreseze o petiţie noului guvern ungar, solicitînd să li se acorde românilor dreptul de a-şi ţine propriul lor congres bisericesc, în cadrul căruia să-şi aleagă un mitropolit, să procedeze la organizarea bisericii lor şi să discute alte chestiuni importante privind naţiunea română.[40]

Hotărîrile luate la acest congres şi la alte mici întruniri similare din alte părţi au fost anulate de Congresul Naţional desfăşurat la Lugoj la

---

[39] G. Ciuhandu, *Episcopii Samuil Vulcan şi Gherasim Raţ*, Arad, 1935, pp. 355–369.

[40] I. D. Suciu, *Revoluţia de la 1848–1849 în Banat*, Bucureşti, 1968, pp. 58–61.

27 iunie. A fost în primul rînd rezultatul mirenilor conduşi de Eftimie Murgu, care reprezentau curentul principal al aspiraţiilor româneşti din Banat. Deşi acordau importanţa cuvenită bisericii naţionale, aceştia dădeau prioritate unei soluţii politice a problemei drepturilor naţionale în Banat şi în Monarhia habsburgică în general. Murgu (1805–1870) obţinuse licenţa în filozofie (1827) şi drept (1830) la Universitatea din Pesta şi în afara unei cariere juridice, luase parte la polemicile academice din Banat în privinţa originii românilor şi a caracterului limbii lor.[41] În *Wiederlegung der Abhandung* (1830), Murgu a susţinut teza Şcolii Ardelene potrivit căreia românii descindeau din coloniştii romani, aşezaţi în Dacia de către Traian, că româna era o formă evoluată a limbii latine şi că românii din Banat, Transilvania, Moldova şi Muntenia formau o singură naţiune, fiind cel mai vechi popor din regiune. În 1834 a fost angajat de către Gheorghe Asachi să predea filozofia la Academia Mihăileană din Iaşi; trei ani mai tîrziu, el s-a mutat la Bucureşti pentru a preda filozofia la Academia de la Sf. Sava. Aici a întîlnit un număr de tineri radicali, printre aceştia numărîndu-se Nicolae Bălcescu şi Dimitrie Filipescu şi a devenit unul dintre organizatorii conspiraţiei nereuşite a lui Filipescu din 1840. Murgu a fost expulzat din Ţara Românească în 1841, apoi a intrat în conflict cu autorităţile din Banatul său natal, fiind închis la Pesta, din 1846 pînă în primăvara anului 1848, sub acuzaţia de a fi conspirat împotriva integrităţii teritoriale a Ungariei. Eliberat în mai 1848, în atmosfera generală de conciliere a perioadei, Murgu s-a grăbit să se întoarcă în Banat. Cu aprobarea Ministerului de Interne al Ungariei, împreună cu cîţiva confraţi, a organizat Congresul Naţional de la Lugoj, la 27 iunie, cu scopul de a elabora un program de reforme care să fie supus guvernului Batthyány.

Murgu s-a confruntat cu dilema comună liberalilor din întreaga Europă de Răsărit a anului 1848. Era angajat în lupta pentru emanciparea naţiunii sale, dar, în acelaşi timp, recunoştea necesitatea ca toate naţionalităţile să se unească împotriva Marilor Puteri conservatoare ale regiunii. Se entuziasmase de legislaţia liberală a guvernului ungar şi era sigur că sosise în sfîrşit vremea libertăţii pentru toate popoarele. Ca o garanţie împotriva renaşterii vechiului regim, el pleda pentru o alianţă între români şi maghiari, o idee căreia i-a rămas credincios pînă la înfrîngerea revoluţiei ungare în august 1849. A adoptat însă un punct de vedere mai neînduplecat în privinţa relaţiilor cu sîrbii; în scrisoarea sa de convocare a Congresului de la Lugoj, a afirmat că principalul obiectiv era de a da românilor posibilitatea

[41] În privinţa carierei sale din timpul revoluţiei de la 1848, vezi E. Murgu, *Scrieri*, Bucureşti, 1969, pp. 12–59.

de a decide asupra propriului destin şi de a demonstra public că Banatul nu era pămînt sîrbesc. La Lugoj, cele aproximativ 10 000 de persoane care au participat la Congres au aprobat un program ce afirma cu putere statutul de naţiune separată şi independentă a românilor, dar s-au abţinut să critice guvernul ungar. Au cerut crearea unei gărzi naţionale româneşti, avîndu-l drept comandant suprem pe Murgu, recunoaşterea limbii române ca limbă oficială în întregul Banat şi crearea unei Biserici Ortodoxe Române independente în Banat.[42]

Cursul evenimentelor din restul anului 1848 a lăsat aspiraţiile românilor din Banat neîmplinite. În interiorul mişcării româneşti existau două curente principale total diferite. Deşi aderenţii fiecăruia dintre ele cereau emanciparea naţională, ei se deosebeau în privinţa mijloacelor de atingerea a scopurilor lor. Murgu şi sprijinitorii săi căutau o alianţă cu maghiarii şi au participat la guvernarea noii Ungarii ca deputaţi în Parlamentul ungar. Elementele mai conservatoare aşteptau să primească ajutor din partea Vienei în privinţa chestiunii naţionalităţii, întrucît erau la fel de temători de liberalii unguri pe cît erau de temători de clerul sîrb ortodox. Condus de marii moşieri Petru şi Andrei Mocioni, Comitetul Român de la Timişoara, care fusese constituit în octombrie 1848, a intrat în contact regulat cu Comitetul Naţional de la Sibiu, în vederea realizării unirii politice a românilor din Monarhia habsburgică şi pentru a se asigura că, în Banat, românii nu vor fi plasaţi sub administraţia ecleziastică sau civilă sîrbească.[43] Au fost împinşi la acţiune de confirmarea de către împăratul Franz Joseph, la 15 decembrie, a lui Joseph Rajačić ca patriarh al Bisericii Ortodoxe din Monarhia habsburgică, ca şi de alte acte pe care ei le-au interpretat ca o recunoaştere a regiunii Voivodina din sudul Ungariei, inclusiv Banatul, ca un teritoriu sîrb al Coroanei. Aşa stînd lucrurile, reprezentanţii românilor din Banat au ajuns la Viena, în ianuarie 1849, cu sentimente amestecate, de speranţă şi nelinişte.

În Bucovina, clerul şi intelectualii români au fost şi ei stîrniţi la acţiune, în primăvara anului 1848, de valul general de tulburări ce străbătea Monarhia habsburgică şi, în special, de sosirea refugiaţilor politici din Moldova. Militanţii, puţini la număr, dar devotaţi ideii de realizare a renaşterii politice a românilor din această provincie, erau conduşi de cei trei fraţi Hurmuzaki. Descendenţi ai unei familii de boieri moldoveni şi licenţiaţi în Drept ai Universităţii din Viena, ei au constituit un mic comitet compus

[42] Suciu, *Revoluţia*, pp. 98–113.

[43] *Ibid.*, pp. 206–220.

din ei înşişi, cîţiva boieri moderaţi şi profesori de la Academia Teologică Ortodoxă din Cernăuţi, pentru a coordona activitatea politică a românilor.

Influenţa ideilor liberale şi naţionale ale zilei era evidentă în cele douăsprezece puncte ale petiţiei adresate împăratului, redactate în iunie de Eudoxiu Hurmuzaki (1812–1874).[44] În numele „naţiunii române" din Bucovina, el cerea înainte de toate recunoaşterea Bucovinei ca o provincie autonomă, cu propriul său parlament, un organism ce trebuia să reprezinte în mod egal toate stările — clerul, moşierii, intelectualii, burghezia şi ţărănimea — indiferent de religie. Hurmuzaki avea clar în minte ideea unui teritoriu fundamental românesc al Coroanei, din moment ce intenţia petiţiei era aceea de a consolida caracterul românesc al provinciei. Pentru „a păstra naţionalitatea", el a cerut stabilirea unei reţele de şcoli elementare româneşti şi numirea de profesori de limbă şi literatură română în şcolile secundare şi a insistat ca toate instituţiile oficiale să accepte petiţii în limba română. Hurmuzaki a atras, de asemenea, atenţia asupra numeroaselor legături sociale şi comerciale între Bucovina şi statele „înrudite" — Moldova şi Ţara Românească — şi, implicit, a sugerat ca ele să fie consolidate, adăugînd, oarecum fără abilitate, că o asemenea acţiune ar avea un efect benefic asupra economiei întregii monarhii. Hurmuzaki a recunoscut importanţa Bisericii Ortodoxe în viaţa culturală românească şi, asemenea confraţilor săi din Transilvania şi Banat, a căutat să îi sporească rolul de instituţie naţională prin asigurarea dreptului de autoguvernare şi de creştere a rolului mirenilor în treburile sale culturale şi economice. Pentru a realiza acest lucru, el a cerut alegerea episcopului de către un sinod naţional, reprezentînd toate categoriile sociale, şi a propus ca Fondul Religios Ortodox să fie administrat de un comitet naţional. Concepea atît Biserica, cît şi Fondul ca instituţii româneşti, ignorînd pur şi simplu numărul în creştere al rutenilor din cadrul acestei biserici. A fost evidentă, de asemenea, angajarea sa faţă de liberalismul economic, dat fiind că a recomandat crearea unei instituţii provinciale de credit, reglementarea situaţiei ţăranilor şi desfiinţarea barierelor vamale în interiorul provinciei şi la graniţele ei.

În ciuda zelului lor naţional şi liberal, fraţii Hurmuzaki şi adepţii lor nu dispuneau nici de organizare şi nici de sprijinul maselor pentru a influenţa cursul evenimentelor din provincie. Nu au făcut nici un efort pentru a mobiliza ţărănimea română în jurul programului naţional (oricum, erau prea puţine lucruri în acesta care să le trezească entuziasmul), iar ierarhia Bisericii Ortodoxe rămînea departe de lupta naţională. Episcopul

---

[44] Bodea, *1848 la români*, I, pp. 608–613; Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, I, pp. 375–382.

Eugen Hacman s-a temut totdeauna să implice biserica în politică, iar acum era foarte preocupat să împiedice o ruptură ireparabilă între români şi ruteni. El nu a salutat nici eforturile fraţilor Hurmuzaki şi ale altor mireni liberali de a-şi spori rolul în organele de administrare ale bisericii.[45]

În absenţa unor instituţii politice româneşti specifice, fraţii Hurmuzaki, asemenea intelectualilor români din Transilvania din deceniul anterior, au fondat o publicaţie pentru a-şi răspîndi ideile şi a mobiliza opinia publică. *Bucovina* a început să fie publicată la 4 octombrie 1848, ca săptămînal, avîndu-l ca editor pe George Hurmuzaki. În afara apărării intereselor naţionale în Bucovina, fondatorii au intenţionat să folosească publicaţia ca o „punte“ între românii de pretutindeni.[46] Ei au acordat astfel un spaţiu larg luptelor din Principate şi din Transilvania întru apărarea drepturilor la naţionalitate şi pentru realizarea reformei economice şi sociale. Erau în mod deosebit preocupaţi de soarta Moldovei şi a Ţării Româneşti. Au pus faţă în faţă „regimul luminat“ sub care au trăit românii din Bucovina şi condiţiile create de „îngrozitoarea armată de ocupaţie turco-rusă“ în Principate şi erau convinşi că progresul spre libertate şi fericire depindea de strînsele relaţii cu Austria şi Germania.

Intelectualii şi cîţiva oameni ai bisericii (dar nu episcopul Hacman) şi-au demonstrat sentimentele panromâneşti în timpul scurtei opriri a lui Şaguna la Cernăuţi, în ianuarie 1849, în drumul acestuia de la Bucureşti spre Olmütz. Ei au îmbrăţişat cu entuziasm ideea unui singur ducat românesc în Monarhia habsburgică şi au fost de acord să coopereze cu transilvănenii pentru a obţine aprobarea împăratului.[47]

La Olmütz, românii din Transilvania, Banat şi Bucovina au format o singură delegaţie şi au redactat un nou program naţional, al cărui obiectiv principal era autonomia şi unitatea politică românească. Prezentat lui Franz Joseph, la 25 februarie 1849, programul stipula convocarea unui congres naţional, imediat după încetarea ostilităţilor, pentru înfiinţarea instituţiilor politice şi ecleziastice, alegerea unui fruntaş politic naţional şi a unui arhiepiscop, căruia să-i fie subordonaţi toţi episcopii români. Delegaţia cerea, de asemenea, o adunare naţională română anuală, introducerea

---

[45] I. Nistor, *Istoria bisericii din Bucovina*, Bucureşti, 1916, pp. 64–71; T. Bălan, „Conflictul episcopului Eugen Hacman cu preoţii din Bucovina, în anul 1848“, în *Revista arhivelor*, 4/2, 1941, pp. 314–334.

[46] T. Bălan, *Activitatea refugiaţilor moldoveni în Bucovina, 1848*, Sibiu, 1944, pp. 27–34, 45–46; Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, I, pp. 417–424.

[47] Bodea, *1848 la români*, II, Bucureşti, 1982, pp. 966–970; C. Burac, „Hurmuzăcheştii şi problema unităţii româneşti“, în *Revista arhivelor*, 69/45, 1992, pp. 390–399.

limbii române ca limbă oficială, reprezentare proporţională a naţiunii române în Parlamentul imperial, o comisie specială care să încunoştinţeze Curtea şi Consiliul de Miniştri în legătură cu treburile româneşti, precum şi asumarea de către împărat a titlului de „mare Duce al românilor".[48] Nici un alt document anterior nu a exprimat atît de clar idealul de unitate românească în Monarhia habsburgică. Aceasta însemna şi acceptarea de către români a federalismului, ca unică soluţie posibilă pentru problemele cu care se confrunta Monarhia în privinţa naţionalităţilor.

Calculele românilor au eşuat din cauza promulgării noii constituţii imperiale, din 4 martie, care restabilea teritoriile istorice ale Coroanei şi care nu făcea nici o menţiune despre federalism sau despre crearea a noi entităţi politice. Încercările delegaţiei române de a face ca propunerile lor să fie reconsiderate au fost respinse sec, cu sfatul că cea mai bună cale de urmat pentru români ar fi loialitatea faţă de împărat.[49] Din acest moment, mişcarea politică românească şi-a pierdut avîntul, dat fiind că susţinătorii germani ai centralismului au dobîndit ascendenţă la Curtea de la Viena.

În Transilvania, lupta s-a intensificat. La începutul lunii martie, armatele ungare au ocupat oraşele Sibiu şi Braşov şi au gonit forţele lui Puchner peste graniţă în Ţara Românească. Comitetul Naţional Român s-a refugiat la Sibiu, la 11 martie, şi a încetat practic să funcţioneze. Principalul centru de rezistenţă s-a mutat în Munţii Apuseni, în vestul Transilvaniei, unde Avram Iancu, unul dintre organizatorii Congresului Naţional, din mai 1848, şi conducător al miliţiilor ţărăneşti, a rezistat pînă la sfîrşitul războiului, în august.

În vara anului 1849, Nicolae Bălcescu a făcut un efort disperat pentru a media între guvernul ungar şi Avram Iancu.[50] În mai, el l-a întîlnit pe Lájos Kossuth, care devenise guvernator al Ungariei independente după ce Parlamentul ungar a votat detronarea Habsburgilor — la 14 aprilie — pentru a încerca să-l convingă să se unească cu românii de pe ambele versante ale Carpaţilor într-o campanie unită, împiedicînd astfel înăbuşirea de către armatele habsburgice şi ruseşti a idealurilor revoluţionare din primăvara precedentă. Bălcescu şi alţi conducători ai revoluţiei din Ţara Românească erau mîhniţi că românii din Transilvania se aliaseră cu Habsburgii, pe care îi considerau întruparea tiraniei şi a reacţiunii. Dar Bălcescu s-a aflat el însuşi într-o situaţie dificilă. Simpatiza cu eforturile acestora de a-şi

---

[48] Bodea, *1848 la români*, II, pp. 960–965.

[49] M. Popescu, *Documente inedite privitoare la istoria Transilvaniei între 1848–1859*, Bucureşti, 1929, pp. 32–36, 61–62.

[50] S. Dragomir, „N. Bălcescu în Ardeal", în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj*, 5, 1928–1930, pp. 1–34.

păstra naţionalitatea, dar gîndea că pericolul ce confrunta toate micile naţiuni din Europa de Est impunea sprijin pentru unguri, unica naţiune „care mai lupta încă împotriva Rusiei şi a aliaţilor ei despotici". Obiectivul său imediat în întîlnirea cu Kossuth a fost acela de a obţine ajutor în alungarea armatelor ruseşti din Ţara Românească şi în restaurarea guvernului liberal independent din anul precedent. Eftimie Murgu, care a continuat să reprezinte Banatul său în Parlamentul ungar şi care votase în favoarea detronării Habsburgilor, a sprijinit călduros iniţiativa prietenului său.

Speranţele lui Bălcescu într-o apropiere între români şi guvernul ungar au sporit dat fiind că valul luptei s-a întors împotriva maghiarilor după intervenţia armatelor ruse în mai. Kossuth a devenit mai receptiv faţă de idee şi l-a încurajat pe Bălcescu să negocieze cu Iancu. Dar el a continuat să refuze să facă orice concesie în privinţa autonomiei administrative sau a drepturilor de a folosi limba maternă, care ar fi compromis, mai mult ca sigur, integritatea politică a Ungariei. Întîlnirile lui Bălcescu cu Avram Iancu, la statul-major al acestuia din Munţii Apuseni, în a doua jumătate a lunii iulie, s-au desfăşurat bine, dar evoluţiile de pe cîmpul de luptă l-au luat prin surprindere. La 28 iulie, Parlamentul ungar a legiferat proiectul propus de Comisia pentru unire în septembrie anterior. Dar era prea tîrziu. Pe parcursul a două săptămîni, o serie de înfrîngeri, administrate de forţele superioare austriece şi ruseşti, au dus la predarea principalei armate ungare de infanterie, la Világos, la 13 august. La sfîrşitul lunii, întreaga rezistenţă organizată a încetat.

Suprimarea Ungariei independente a nimicit speranţele românilor de creare a unui ducat autonom unitar. Fragila alianţă de circumstanţă între români şi Curtea de la Viena — deja tensionată de aspiraţiile la autodeterminare naţională, pe de o parte, şi restaurarea imperială, pe de altă parte — s-a dezintegrat. În Transilvania, o întreagă armată de oficialităţi austriece, condusă de noul guvernator militar şi civil, generalul Ludwig Wohlgemuth, a năvălit în Principat cu instrucţiuni de a restabili cît mai curînd posibil statutul acestuia de provincie imperială. Banatul şi Bucovina au cunoscut un proces similar. Pretutindeni noua birocraţie aştepta ca românii să-şi reia locul de supuşi loiali şi anonimi ai împăratului.

CONSECINŢELE PENTRU TRANSILVANIA

Caracteristica esenţială a procesului de restaurare din Transilvania din toamna anului 1849 şi primăvara anului 1850 a reprezentat-o centralismul. Scopul principal al oficialităţilor austriece a fost de a lega Principatul cît

mai strîns posibil de Viena. Ei au retrasat granițele administrative locale, au menținut legea marțială și au introdus o nouă legislație pentru a descuraja toate manifestările de naționalism și de liberalism, în special printre maghiari.

Deceniul absolutismului, așa cum este numită în mod corect această perioadă, a reprezentat punctul cel mai de jos al șanselor românilor. Într-o oarecare măsură, noul regim le-a acordat egalitatea cu maghiarii și cu sașii, dar era o egalitate numai în privarea de drepturi. Oficialitățile austriece, atît de la Viena, cît și din Transilvania, continuau să-i trateze pe români ca pe un popor de țărani, incapabili să participe la procesele complexe ale guvernării provinciale sau chiar să-și administreze propriile lor treburi. Aceste oficialități erau deosebit de precaute față de masele țărănești, considerîndu-le o amenințare imprevizibilă la adresa ordinii și nu aveau încredere în preoții lor din cauza conducerii politice și spirituale pe care aceștia o exercitau la sate. Dar cel mai mult se temeau de intelectuali, ca promotori și înfăptuitori ai revoluției, ca agenți ai unei mișcări panromânești, ce urmărea să realizeze unirea politică a românilor de pe ambele versante ale Carpaților.[51]

Teama autorităților față de pașoptiști era justificată nu în primul rînd de faptul că erau revoluționari sau panromâni, ci de faptul că experiențele trăite în timpul revoluției le zdruncinaseră iluziile legate de „alianțele“cu Austria. Acești români atribuiau nereușita lor — în privința recunoașterii ca națiune separată, cu un teritoriu și o administrație proprii — ingratitudinii austriece față de serviciile pe care națiunea lor le adusese dinastiei în ceasurile de cumpănă ale acesteia. Unii dintre români, precum Simion Bărnuțiu, au ales exilul, în timp ce alții, ca Avram Iancu, pur și simplu s-au retras din viața publică. Dar sentimentul lor național a rămas același, iar ideea de națiune a supraviețuit, ca o călăuză spirituală. Pe tot parcursul anilor '50 a reieșit clar, din ceea ce au scris și au exprimat cu glas tare în legătură cu autonomia și cu guvernarea liberală, că nu se mai puteau mulțumi cu un rol pasiv în treburile publice.

Românii și celelalte populații din Transilvania și-au reluat activitatea politică în anul 1860, întrucît Curtea de la Viena încerca acum noi formule constituționale pentru a restabili prestigiul internațional al Monarhiei și a menține coeziunea sa internă după înfrîngerea suferită în războiul cu Franța și Sardinia din 1859. Anton von Schmerling și-a asumat această sarcină cutezătoare, în calitate de ministru de stat, în decembrie 1860. Adept

---

[51] S. Manciulea, „Atestate de purificațiune“, în *Cultura creștină*, 18, 1938, pp. 473–483; Popescu, *Documente*, pp. 176, 245, 255–259, 275–276.

al centralismului, acesta avea prea puţină simpatie pentru Diploma din 20 octombrie 1860, care facuse concesii, deşi modeste, unui tip de federalism promovat de aristocraţii din Ungaria şi din Boemia, care căutau să restabilească drepturile istorice ale ţărilor lor. Patenta din 26 februarie 1861 era mai mult pe placul său întrucît ea a concentrat conducerea treburilor Monarhiei la Viena şi a redus Ungaria şi pămînturile istorice ale Coroanei la statutul de provincie. Cu toate acestea, era gata să acorde naţionalităţilor „loiale" o oarecare autonomie în administrarea treburilor propriilor lor provincii. În Transilvania, intrau în această categorie românii şi saşii. Curtea a continuat să-i trateze pe maghiari ca o ameninţare la adresa integrităţii Monarhiei şi le-a retras cererile făcute în numele Ungariei istorice. Ungurii în majoritatea lor, atît din Ungaria, cît şi din Transilvania, au răspuns Curţii prin boicotarea experimentului constituţional al lui Schmerling.

Pentru a-şi atinge ţelurile, Schmerling a fost astfel obligat să se bizuie pe nemaghiarii din Ungaria şi Transilvania. Un timp, el şi românii au descoperit avantajele reciproce derivate din sprijinul acordat de fiecare scopurilor celuilalt şi, drept rezultat, românii au realizat în scurt timp egalitatea naţională pe care o căutaseră încă din secolul al XVIII-lea. Dar noua alianţă cu Austria, la fel ca şi în anul 1848, n-a prins rădăcini adînci: Curtea era hotărîtă să întărească cu orice preţ Monarhia, în timp ce românii erau legaţi de ideea de naţiune. Cooperarea între aceştia era bazată pe un interes reciproc, dar trecător, vizînd îndiguirea naţionalismului maghiar. Într-un anume sens, maghiarii sînt cei care i-au unit şi, în cele din urmă, tot ei au fost aceia care i-au dezbinat. Atunci cînd a realizat că doar un compromis cu ungurii ar putea rezolva impasul constituţional în care s-a găsit în cele din urmă, Curtea n-a manifestat nici o ezitare în a abandona cochetarea cu autodeterminarea românească.

Între timp fruntaşii români au ţinut conferinţe naţionale, una în 1861 şi alta în 1863, în care au procedat la o dezbatere animată privind calea pe care trebuiau să o adopte şi au elaborat planuri de acţiune. Făcuseră asemenea lucruri şi înainte, în 1848, dar strădaniile lor erau mai impetuoase acum, întrucît parteneriatul lor cu Viena părea mai autentic. Un asemenea optimism a fost întărit de o dezbatere publică cuprinzătoare în probleme critice. Presa românească, beneficiind de o cenzură mai îngăduitoare, a redevenit un forum de idei. Editorii şi corespondenţii şi-au dat mîna cu entuziasm în ceea ce avea să devină o dezbatere naţională şi au contribuit în bună parte la crearea unei opinii publice informate şi militante.

Pe măsură ce dezbaterea s-a intensificat, au apărut două curente principale de opinie în legătură cu organizarea constituţională viitoare a Tran-

silvaniei şi locul românilor în cadrul acesteia. Unul era reprezentat de Andrei Şaguna, episcopul Bisericii Ortodoxe, care cerea cu tărie ca schimbările în structurile politice să ţină seama de spiritul vremurilor, dar, în acelaşi timp, să respecte tradiţia şi continuitatea istorică a instituţiilor. În cadrul oferit de Verstärkter Reichsrat — o adunare consultativă de personalităţi publice de marcă din toate părţile Monarhiei — întrunită la Viena în martie–septembrie 1860, el a oferit o soluţie care nu era nici centralistă, nici federalistă. Formula sa combina recunoaşterea unităţii Monarhiei şi menţinerea prerogativelor împăratului cu respectul pentru obiceiurile locale şi principiul egalităţii naţionale. Şaguna intenţiona astfel să păstreze şi să întărească autonomia ţinuturilor existente ale Coroanei, asemenea Transilvaniei, dar dorea în acelaşi timp cu acestea să aibă noi constituţii, elaborate în fiecare dintre ele, încorporînd principii generale, precum egalitatea naţională, şi adaptînd codurile de legi imperiale şi practicile administrative la situaţiile locale.[52] Totuşi, el voia să menţină legătura cu Viena, deoarece experienţa îl învăţase că Austria poate servi drept contrapondere maghiarilor în Transilvania şi deoarece credea că o monarhie unită avea şanse mai mari să prospere din punct de vedere economic şi cultural decît provinciile şi teritoriile Coroanei, izolate unele de altele. Probabil că viziunea sa privind viitoarea organizare a Transilvaniei este cel mai bine rezumată în pledoaria sa pentru „conştiinţa transilvană", un apel către toate populaţiile sale de a îmbrăţişa principiul egalităţii naţionale, urmărind în acelaşi timp individualitatea naţională.[53]

Nu toţi fruntaşii români erau atît de dispuşi precum Şaguna să se înroleze într-o monarhie unită. În schimb, ei au proclamat primatul naţiunii etnice şi au cerut un rol conducător pentru români în noua Transilvanie. Mai mult ca sigur, continuau să privească spre Viena pentru a menţine talgerele balanţei în favoarea lor în raport cu maghiarii şi saşii, dar pentru ei drepturile naţiunii erau primordiale. Ei au acţionat ca şi cînd naţiunea era o lege în sine şi nu cunoşteau nici un fel de limite în transpunerea ei în viaţă. Pentru ei, legătura cu dinastia habsburgică şi cu monarhia nu era una organică, aşa cum era pentru Şaguna, ci mai curînd oferea mijloace de atingere a unui ţel. Pledoaria lor pentru federalism, de pildă, era menită să promoveze ţelurile statului naţional, nu să întărească monarhia.

Acest curent de opinie reflecta gîndirea paşoptiştilor şi a unei noi generaţii de intelectuali. George Bariţiu, ziarist şi fondator al presei româneşti

---

[52] *Verhandlungen des verstärkten Reichsrats*, Viena, 1860, pp. 42–43, p. 431.

[53] Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Viena, Kabinettsarchiv, Nachlass Reichenstein: Minute ale Dietei din Sibiu, Discursurile lui Şaguna din 27 iulie şi 16 septembrie 1863.

de informaţie din Transilvania, i-a reprezentat pe cei dintîi, iar Ioan Raţiu (1828–1902), tînăr avocat şi mai tîrziu preşedinte al Partidului Naţional Român, pe cei din urmă. Aceştia şi confraţii lor nu erau doritori să lase iniţiativa Vienei. In schimb, erau hotărîţi să creeze propriile lor instituţii politice şi să facă în aşa fel ca românii să-şi asume răspunderea pentru treburile româneşti.[54] Au obiectat, de asemenea, faţă de accentul pus de Şaguna asupra conştiinţei transilvane şi faţă de renunţarea sa tacită la ideea unui teritoriu românesc separat. Cu toate că ei înşişi au susţinut principiul egalităţii naţionale, au insistat ca românii să joace rolul conducător, dacă nu chiar dominant, în treburile Transilvaniei, întrucît era căminul lor strămoşesc şi întrucît aceştia formau majoritatea populaţiei.

La Conferinţa Naţională, la care au participat aproximativ 150 de delegaţi, ţinută la Sibiu, la 13–16 ianuarie 1861, a avut loc o confruntare între Şaguna şi intelectuali. Întrucît aceştia au formulau sarcinile nou creatului Comitet Naţional, Bariţiu şi Raţiu şi sprijinitorii lor au cerut ca respectivul Comitet Naţional să înfiinţeze un partid politic după modelul vest-european, pentru a servi ca instrument de bază în mobilizarea opiniei publice şi în realizarea obiectivelor naţionale. Dar Şaguna manifesta rezervă în privinţa unui curs prea independent faţă de Viena, de teamă ca nu cumva românii să-şi înstrăineze ceea ce, în mod sigur, trebuia să fie un element decisiv în viitorul lor. Intelectualii au criticat inactivitatea sa, iar în particular au exprimat dezamăgirea faţă de cît fuseseră de nereceptive oficialităţile austriece în privinţa planurilor lor. Un timp, chiar au preconizat să boicoteze reorganizarea treburilor Transilvaniei de către Curtea de la Viena, abandonînd ideea doar din cauză că părea prematură. Cu toate că problema a fost lăsată pe planul al doilea în următorii cîţiva ani, sugestiile trecătoare privind o rezistenţă pasivă constituiau semnul unei iritări crescînde faţă de tutela Curţii.

Divergenţele dintre Şaguna şi sprijinitorii săi, pe de o parte, şi intelectuali, pe de altă parte, au mers dincolo de problemele de tactică şi organizare. Ele erau simptomatice pentru noianul de schimbări intervenite în gîndirea despre comunitate ce se manifesta din ce în ce mai mult în Europa Răsăriteană. În cazul lui Bariţiu şi Raţiu şi al confraţilor lor, naţiunea etnică le mobilizase energiile şi devenise centrul preocupărilor lor. Considerau toate celelalte instituţii subordonate acesteia. Şaguna, în schimb, a continuat să gîndească în termenii unor categorii distincte, precum dinastie, biserică, naţiune, şi nu a înţeles natura atotcuprinzătoare a ideii moderne

[54] K. Hitchins şi L. Maior, *Corespondenţa lui Ioan Raţiu cu George Bariţiu, 1861–1892*, Cluj, 1970, pp. 47–48, 53.

de naţiune. Într-o epocă de naţionalism, el nu era un naţionalist. Mai curînd, el se potrivea tiparului de episcop-lider naţional, pe linia tradiţiei lui Ioan Inochentie Klein.

Românii păreau să fie pe punctul de a-şi împlini aspiraţiile naţionale în Dieta Transilvaniei, convocată la Sibiu, în 1863. Dat fiind că, la vremea aceea, Curtea de la Viena se baza pe ideea că dietele provinciale vor deveni instrumente ale noii ordini constituţionale, aceasta a făcut concesii substanţiale tuturor celor care erau dispuşi să o sprijine. În Transilvania, pentru a contracara un boicot hotărît al Dietei de către maghiari, care cereau restabilirea drepturilor istorice ale Ungariei şi unirea Transilvaniei cu Ungaria, Curtea le-a asigurat românilor şi saşilor o majoritate în Dietă şi a recunoscut valabilitatea revendicărilor româneşti privind egalitatea naţională.[55] Astfel, Dieta a aprobat legi ce ridicau naţiunea română şi cele două biserici ale sale la statutul celorlalte naţionalităţi din Transilvania şi al bisericilor acestora şi recunoşteau româna ca limbă oficială, alături de maghiară şi germană. Aprobarea acestor legi de către împărat şi-a urmat cursul normal, dar, înainte de a intra în vigoare, ele trebuiau să fie din nou supuse Dietei şi aprobării finale a împăratului, o procedură ce părea a fi o simplă formalitate. Dieta a intrat în vacanţă în octombrie 1863; fruntaşii români erau mulţumiţi că puseseră Transilvania pe un nou făgaş.

Cînd Dieta s-a reîntrunit în mai 1864, cîţiva dintre deputaţii români au absentat. Aceştia se alarmaseră din cauza unor semne potrivit cărora Curtea era pregătită să abandoneze Transilvania autonomă. Şaguna, în mod special, a simţit o schimbare generală în politica austriacă, în sensul unei îndepărtări de la cooperarea cu românii şi cu slavii şi al unei înţelegeri cu maghiarii. Cînd i s-a cerut să se întoarcă în Dietă, Şaguna a refuzat, afirmînd — după cum se spune — că nu dorea să fie părtaş la condamnarea la moarte a naţiunii sale. Premoniţia sa privind un dezastru era întemeiată. Cu toate că în Dietă s-au supus aprobării, pentru a doua oară, legile cu privire la acordarea statutului autonom al naţiunii române şi la limba română, acestea au rămas neaprobate, iar proiectele de legi referitoare la organizarea administraţiei publice şi a justiţiei s-au împotmolit în Comitet. Dieta şi-a întrerupt lucrările la 29 octombrie, cu un bilanţ prea puţin important în raport cu cele cinci luni de activitate. Cînd s-a întrunit din nou, un an mai tîrziu, unica ei misiune a fost să proclame unirea Transilvaniei cu Ungaria.

---

[55] *Ibid.*, pp. 62–63, 69–70; S. Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1979, pp. 57–79.

Cu toate că împlinirile politice ale românilor în anii ’60 s-au dovedit iluzorii, bazele religioase şi culturale, puse de ei, au dăinuit. În aceste probleme, Bisericile Ortodoxă şi Unită au rămas bastioanele comunităţii etnice. Drept consecinţă a perseverenţei lui Şaguna, în 1864 s-a înfiinţat o Mitropolie Ortodoxă a Transilvaniei, care, împreună cu Mitropolia Greco-Catolică, creată în 1853, a asigurat cadrul legal şi scutul autonomiei culturale. Ambele biserici au făcut să funcţioneze reţele de şcoli elementare şi secundare, care ofereau elevilor români o educaţie în limba maternă. Cu toate că fruntaşii laici obiectau faţă de caracterul confesional al acestor şcoli şi ar fi preferat şcoli de stat, ei au salutat protecţia acordată de către aceste instituţii tinerilor români împotriva şcolilor de stat în care programa analitică şi limba de predare ţinteau către promovarea formării naţiunii maghiare. Clerul ambelor biserici a contribuit în mod substanţial la funcţionarea unei prese viguroase: *Telegraful român*, fondat în 1853 pentru ortodocşi, *Gazeta de Transilvania*, înfiinţată în 1838, care reprezenta adesea opinia uniţilor. În absenţa partidelor politice, acestea două, împreună cu alte publicaţii, au asigurat linia în problemele cruciale ale zilei. Clerul şi fruntaşii laici şi-au unit forţele în 1861 pentru a înfiinţa Asociaţia Transilvană pentru Literatură Română şi Cultura Poporului Român, cunoscută în general sub numele de ASTRA. Deşi n-a reuşit să fie pe deplin la nivelul aşteptărilor fondatorilor ei, aceasta a reprezentat totuşi o încercare semnificativă de ştergere a diferenţelor confesionale prin mobilizarea resurselor culturale naţionale.

Atît la Viena, cît şi în Transilvania, în primăvara anului 1865, devenise clar pentru mulţi că Schmerling, departe de a asigura forţa şi prosperitatea imperiului, nu făcea de fapt decît să prezideze prăbuşirea administraţiei guvernamentale şi să provoace un val din ce în ce mai mare de opoziţie din partea acelor elemente pe sprijinul cărora contase. În august, Curtea hotărîse să ajungă la o înţelegere cu maghiarii, care ar fi presupus, printre alte concesii, abandonarea atît a autonomiei Transilvaniei, cît şi a garantării egalităţii naţionale a românilor. Evenimentele s-au desfăşurat cu rapiditate. Dieta din Transilvania s-a reîntrunit la Cluj în noiembrie, de data aceasta cu o majoritate maghiară, şi a votat fără întîrziere în favoarea unirii Transilvaniei cu Ungaria. Împăratul Franz Joseph a răspuns la 25 decembrie, acceptînd ideea unirii, condiţionînd-o însă de rezolvarea problemelor constituţionale în discuţie între guvernul imperial şi Ungaria şi de adoptarea unei legislaţii, garantînd existenţa naţiunilor română şi săsească. Totuşi, nu va mai fi nici o cale de întoarcere. La 6 ianuarie 1866, Franz Joseph a amînat *sine die* convocarea Dietei din Transilvania. Întrucît nu o va mai convoca niciodată, acest act a marcat sfîrşitul istoriei constituţionale a

Principatului, care începuse cu Diploma Leopoldină, în 1691; Transilvania înceta de fapt să existe ca Principat autonom.

Căderea lui Schmerling şi apropierea sa de maghiari au dus la dezacorduri grave între români. Relaţiile tensionate dintre Şaguna, pe de o parte, şi Bariţiu şi Raţiu, pe de altă parte, s-au agravat, ajungînd la un conflict deschis cu privire la modul în care trebuiau să abordeze noua ameninţare la adresa intereselor naţionale. Şaguna era propovăduitorul principal al activismului, cerîndu-le compatrioţilor săi să lucreze în cadrul acestui nou sistem, considerîndu-l cea mai eficientă cale de apărare a realizărilor Dietei de la Sibiu şi de restaurare a autonomiei Transilvaniei. Bariţiu şi Raţiu însă, iritaţi de abandonarea nesăbuită a românilor de către Curte, au respins orice colaborare viitoare cu Viena. Ei au adoptat un curs de acţiune ce s-a bucurat de o largă audienţă printre intelectualii români şi s-a făcut cunoscut sub termenul de pasivism. Acesta le cerea românilor să se bizuie pe propriile lor resurse şi să evite orice acţiune — precum participarea la alegerile pentru Parlamentul ungar — care să semnifice acceptarea noii ordini a lucrurilor în Transilvania. În ciuda tuturor eforturilor lor, nici activiştii, nici pasiviştii nu au avut puterea de a schimba cursul evenimentelor şi, aşa cum s-a întîmplat şi în anul 1849, au fost coborîţi la statutul de simpli spectatori.

Compromisul dintre Austria şi Ungaria a înaintat în mod inexorabil. La 17 februarie 1867, reintrarea în vigoare a constituţiei ungare a fost proclamată în mod oficial şi, trei zile mai tîrziu, împăratul a numit miniştrii unui nou guvern, în frunte cu contele Gyula Andrássy, care a procedat imediat la realizarea fuziunii administrative a Transilvaniei cu Ungaria. Încoronarea lui Franz Joseph ca rege al Ungariei, act formal de ratificare a acestui nou parteneriat, a avut loc la Buda la 8 iunie, iar la 20 iunie acesta a sancţionat legea fundamentală, ce transforma noua ordine a lucrurilor într-o realitate legală. Ca şi cum şi-ar fi adus aminte, împăratul a dizolvat Dietele prorogate, de la Sibiu şi de la Cluj, şi a declarat nule şi neavenite legile aprobate de acestea, inclusiv cele cu privire la acordarea statutului autonom al naţiunii române şi la limba română.

Inaugurarea aşa-numitului sistem dualist a avut profunde consecinţe pentru mişcarea naţională a românilor. Eşecul politicii tradiţionale de bizuire pe Austria reprezentată de Şaguna şi activiştii săi — eşec perceput pe scară largă — i-a propulsat pe unii laici, precum Ioan Raţiu şi alţi propovăduitori ai pasivismului, după un secol şi jumătate de conducere a clerului. Erau de neclintit în opoziţia lor faţă de dualism şi au cerut restaurarea unei Transilvanii autonome, drept unica structură constituţională capabilă să asigure dezvoltarea naţiunii române. Adoptarea legii 44, cunoscută şi

ca Legea Naţionalităţilor, de către Parlamentul ungar, în 1868, nu a reuşit să-i satisfacă. Deşi această lege promitea drepturi civile şi politice depline pentru români, aceştia nu puteau să le exercite decît ca cetăţeni ai Ungariei, nu ca membri ai unei comunităţi etnice aparte. Consolidarea unei Ungarii unitare a dat o lovitură noii idei de naţiune ca un organism colectiv, avînd dreptul inerent la autodeterminare. Pe măsură ce trecea timpul şi poziţiile se înăspreau, au devenit de neconceput toate încercările de a se ajunge la un compromis între maghiari şi români.

7
PRINCIPATELE UNITE

În perioada dintre Revoluţia de la 1848 şi 1866 s-au precizat contururile României moderne. Fruntaşii politici, profitînd de interesele contradictorii ale Marilor Puteri, au realizat unirea Principatelor şi au asigurat independenţa lor. Ele au atins aceste obiective pe calea preconizată de o generaţie anterioară — prin intermediul garanţiilor internaţionale colective, în locul protectoratului unei singure puteri. Instituţiile politice interne au căpătat forme europene, iar gîndirea politică a dobîndit niveluri noi de complexitate în confruntările dintre liberali şi conservatori. Divergenţele ideologice s-au centrat din ce în ce mai mult asupra Europei. Pentru liberali, Europa reprezenta o sursă de inspiraţie, iar pentru conservatori, un motiv de temeri, întrucît ambele părţi s-au înflăcărat în dezbaterea cu privire la identitatea naţională şi căile de dezvoltare. Rolul statului în viaţa publică şi în cea particulară deopotrivă s-a extins fără încetare, întrucît miniştrii şi funcţionărimea şi-au asumat răspunderea principală în domeniul învăţămîntului, au preluat funcţiile civile exercitate vreme îndelungată de Biserica Ortodoxă şi au devenit promotori activi ai dezvoltării economice. Statul s-a angajat treptat în integrarea majorităţii populaţiei — ţăranii — în noua naţiune, ca sprijinitori de nădejde ai coeziunii şi prosperităţii lui. Dar reforma agrară şi democratizarea procesului politic — elementele de bază ale acestui grandios proiect — s-au dovedit de nerezolvat.

RESTAURAŢIA

Convenţia de la Balta-Liman, dintre Rusia şi Imperiul Otoman, a pus bazele constituţionale ale unei restauraţii a vechii ordini în Principate. Semnată la 1 mai 1849, Convenţia restabilea condominium-ul ruso-turc. Astfel, domnitorii erau trataţi încă o dată drept înalţi dregători otomani şi nu mai urmau să fie aleşi pe viaţă, ci numiţi de către sultan pentru o perioadă

de şapte ani. Autoritatea şi independenţa Camerelor legislative au fost sever reduse. Adunările obşteşti au fost înlocuite cu Divane ad-hoc, alcătuite din cei mai importanţi şi de nădejde boieri. Cu toate acestea, revoluţiile din anul precedent făcuseră o puternică impresie la Petersburg şi Constantinopol. Atît Curtea ţaristă, cît şi Poarta otomană au recunoscut că Regulamentele Organice nu puteau fi reactualizate în forma lor iniţială şi au hotărît, în consecinţă, să înfiinţeze comisii speciale pentru revizuirea lor, potrivit cu necesităţile existente la vremea respectivă în Principate. Dar acestea nu aveau nici o intenţie de a face concesii spiritului naţional şi liberal al revoluţiei. Pentru a apăra noua ordine, ele au stipulat ca o armată comună de ocupaţie, de 25 000 pînă la 35 000 de oameni să rămînă în Principate pînă la restabilirea calmului în Europa Răsăriteană (războiul din Ungaria era în toi). Pentru a se asigura că voinţa lor se va impune, ambele puteri au numit comisari extraordinari, cu sarcina de a observa pulsul evenimentelor şi de a „superviza" politicile domnitorilor pe parcursul celor şapte ani cît convenţia avea să rămînă în vigoare.

Cele două puteri l-au ales pe Barbu Ştirbei (1799–1869), fratele lui Gheorghe Bibescu, ca domnitor al Ţării Româneşti. După ce, între 1817 şi 1821, studiase istoria şi ştiinţele politice la Paris, acesta ocupase o serie de importante funcţii în timpul protectoratului rus, între 1829 şi 1848: secretar al comisiei de redactare a Regulamentelor Organice şi apoi, succesiv, ministru de Interne, ministru al Treburilor Religioase, ministru de Justiţie. Neîndoielnic, el şi-a datorat venirea pe tron disponibilităţii sale evidente de a servi regimul instituit de Rusia. Ca domnitor, s-a dovedit un administrator prudent şi eficient, dar a rămas un conservator convins în concepţiile sale politice şi sociale.

De-a lungul întregii sale domnii, care a durat pînă în 1856, cu o întrerupere de un an, la începutul Războiului Crimeii, Barbu Ştirbei a fost confruntat cu o opoziţie constantă atît din partea paşoptiştilor aflaţi peste hotare, care în mare rămăseseră credincioşi programului enunţat la Islaz, cît şi din partea conservatorilor din ţară, care căutau să-i limiteze prerogativele. Atitudinea sa faţă de paşoptişti a rămas fermă.[1] El a refuzat cu încăpăţînare să acorde „radicalilor" permisiunea de a reveni în ţară, refuz pe care l-a justificat prin necesitatea de a preveni noi izbucniri ale unor agitaţii sociale, care, argumenta el, n-ar face decît să prelungească ocupaţia militară străină. Raţionamentul său era neîndoielnic corect, dar ostilitatea sa faţă de exilaţi s-a adîncit. Incapabil să-şi ascundă aversiunea faţă de spiritul liberal, el avea intenţia de a domni ca un monarh absolut, dar lumi-

[1] C. I. Scafeş şi V. Zodian, *Barbu Ştirbei (1849–1856)*, Bucureşti, 1981, pp. 78–85.

nat, pe linia tradiției predecesorilor săi. Relațiile sale cu marii boieri conservatori n-au fost nici ele mai bune. Convins că aceștia doreau să-l înlocuiască cu o oligarhie provenită din rîndurile lor, Barbu Știrbei și-a ales miniștri dintre prietenii săi și dintre membrii Curții sale. Spre deosebire de predecesorii săi din perioada Regulamentelor Organice, a fost scutit de inconvenientul de a fi nevoit să conducă o adunare aleasă și, doar rareori, și-a consultat propriul Divan, o palidă reînviere a vechiului sfat domnesc, care a servit mai mult de organism consultativ și al cărui președinte era numit de către el însuși.

Știrbei a avut un puternic simț al responsabilității în privința promovării bunăstării generale și s-a implicat activ în toate aspectele administrației. Absența unui organism reprezentativ nu i-a permis să evalueze cu acuratețe starea de spirit din țară, dar a reușit să se informeze el însuși prin călătorii regulate de inspecție. Nu erau vizite protocolare, ci ocazii de a obține informații și de a proceda la o examinare detaliată a modului cum funcționa administrația locală, pentru a descoperi cît de fidel se aduceau la îndeplinire instrucțiunile autorităților centrale. Multe dintre legile pe care le-a promulgat își identificau originea în întîlnirile cu dregătorii din județe.

Știrbei a acordat multă atenție problemelor economice, în special celor din mediul rural. Convins că bunăstarea țării depindea, în primul rînd, de o agricultură eficientă și prosperă, în 1858 el a introdus o nouă lege, reglementînd relațiile dintre moșieri și țărani, lege care a rămas în vigoare pînă la marea reformă agrară de la 1864. Știrbei și boierii doreau cu tot dinadinsul să înlăture cauzele nemulțumirilor țărănești, care amenințaseră să se transforme într-o revoltă socială în 1848. Legea asupra căreia au căzut de acord în cele din urmă reprezenta un compromis între acei boieri care doreau să elibereze deplin proprietatea moșierească de toate obligațiile ce derivau din obiceiul pămîntului față de stat și să transforme pe țărani în arendași, pe de o parte, și cei care preferau să mențină sistemul ce fusese introdus de Regulamentele Organice, pe de altă parte. Știrbei a avut ultimul cuvînt și legea a reflectat punctul său de vedere, potrivit căruia țăranului trebuie să i se permită să încheie contracte libere cu moșierul său, valabile pe o perioadă de cinci ani sau, dacă dorea, să părăsească domeniul după achitarea tuturor obligațiilor sale față de moșier.[2] Astfel, legea a avut ca efect general slăbirea dependenței țăranului din punct de vedere legal, dar nu și economic, față de moșier. Cu toate că aceste dispoziții au ușurat

[2] G. Penelea, „Date privind legiuirea agrară a Moldovei din 1851", în *Studii: Revistă de istorie*, 17/5, 1964, pp. 1077–1096; I. Corfus, *Agricultura în Țările Române, 1848–1864*, București, 1982, pp. 157–180.

oarecum situaţia ţăranilor, ele au consolidat vechile pretenţii ale moşierilor cu privire la proprietatea privată. Atenţia dată de Ştirbei agriculturii explică cel puţin în parte faptul că valoarea exporturilor de grîne şi animale a crescut de patru ori între 1850 şi 1855.

Ştirbei s-a dovedit un administrator atent al finanţelor statului. În 1853, el refăcuse creditul ţării şi redusese datoria externă a acesteia de la 14 milioane la 1 milion de lei. Încercările sale de a pune finanţele ţării pe o nouă bază instituţională n-au reuşit însă. Atît negocierile sale cu bancherii austrieci, în 1850, în vederea înfiinţării unei bănci naţionale, cît şi căutările sale de noi surse permanente de venituri au eşuat. Izbucnirea Războiului Crimeii şi poverile datorate mai întîi unei armate de ocupaţie ruse şi apoi austriece au năruit aproape toată munca sa în acest sens.

Ştirbei a înţeles importanţa unor comunicaţii moderne şi a accelerat construirea în 1854, a unei reţele de telegraf, care a asigurat relaţii mai strînse, administrative şi economice, între diferitele puncte ale ţării şi a făcut legătura între Ţara Românească şi Moldova. Era dornic, de asemenea, să înceapă construirea de căi ferate, pentru a accelera dezvoltarea economică a ţării, dar discuţiile purtate la München, în 1855, cu antreprenorii, au fost întrerupte din cauza concesiilor economice cerute de către aceştia, considerate de către domnitor excesive.

Barbu Ştirbei se considera un monarh luminat şi punea mare preţ pe educaţie ca instrument al progresului social.[3] Ca şi Gheorghe Bibescu, predecesorul său, era un admirator al sistemului francez de educaţie secundară şi superioară şi recunoştea valoarea înfiinţării unui colegiu francez la Bucureşti. Insista însă ca educaţia să nu fie o simplă podoabă a cîtorva privilegiaţi şi, de aceea, a cerut să i se întocmească planuri de înfiinţare a unei reţele de şcoli primare şi secundare în întreaga ţară, cu româna ca limbă de predare şi cu programe şcolare adaptate nevoilor populaţiei în general. Progresul a fost lent. În 1853 erau doar 24 de şcoli primare şi un gimnaziu, numărul fiind limitat de sumele modeste prevăzute pentru învăţămînt în bugetul de stat. În acelaşi timp, Ştirbei a încurajat învăţămîntul specializat; în timpul domniei sale, au apărut primele instituţii de învăţămînt tehnic regulate — Şcoala de Drumuri şi Poduri (1850) şi Şcoala de Arte şi Meserii (1851) — şi de învăţămînt medical, prin înfiinţarea în 1856 a Şcolii Naţionale de Chirurgie şi Farmacie, precursoarea facultăţii de Medicină a Universităţii din Bucureşti.

Ca domn al Moldovei (1849–1856) Marile Puteri l-au instalat pe Grigore Ghica (1807–1857), care aparţinea uneia dintre cele mai de frunte

---

[3] N. Iorga, „Viaţa şi domnia lui Barbu Dimitrie Ştirbei", în *Analele Academiei Române*, Memoriile Secţiunii Istorice, seria a II-a, 28, 1905, pp. 7–25.

familii boiereşti din Principate. El însuşi dobîndise o experienţă administrativă valoroasă în timpul domniei unchiului său, Mihai Sturdza, ca secretar de stat (de fapt, ministru al Afacerilor Străine) şi ministru de Finanţe. A rămas însă apropiat reformatorilor şi în 1848 a rupt relaţiile cu unchiul său şi a sprijinit programul liberal al acestora. Şi-a datorat numirea în special marelui vizir Reşid paşa, care a fost impresionat de liberalismul moderat al lui Ghica, considerîndu-l de bun augur pentru o administraţie stabilă după tulburările din anul precedent.

Liberalismul lui Ghica a supravieţuit înfrîngerii revoluţiei. Ca domnitor, a dovedit mai multă simpatie decît Ştirbei faţă de programul liberal şi nu numai că a permis unui număr de paşoptişti să se reîntoarcă în ţară, dar i-a adus pe mulţi dintre ei, printre care Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri şi Ion Ionescu de la Brad, în administraţia sa. Grigore Ghica a introdus reforme administrative importante, care au deschis calea unei reorganizări de amploare a instituţiilor guvernamentale şi, la fel ca Ştirbei, s-a dovedit un promotor luminat al dezvoltării economice şi al educaţiei.[4] Totuşi, nu a uitat niciodată cine era. A împărtăşit atitudinea marilor boieri faţă de problemele agrare şi le-a recunoscut dreptul de a împărţi cu el cîrmuirea politică a ţării. În consecinţă, nu a operat schimbări semnificative în relaţiile dintre moşieri şi ţărani şi nici nu a lărgit participarea la viaţa politică, pentru a include clasa mijlocie şi pe cea de jos. O astfel de politică l-a costat simpatia paşoptiştilor.

UNIONIŞTII ŞI MARILE PUTERI

La începutul anilor '50, centrele importante de activitate politică românească se găseau în afara Principatelor. Aflaţi în exil, emigranţii au păstrat vii idealurile lor naţionale şi liberale şi au căutat să influenţeze cursul evenimentelor din ţară, colaborînd cu alţi paşoptişti din Europa Răsăriteană şi Centrală şi atrăgînd atenţia europenilor occidentali, care priveau cu compasiune soarta grea a Principatelor.[5] Mişcarea lor nu a avut totuşi un caracter unitar, pentru că nu fuseseră reconciliate diferendele ideologice ce apăruseră între radicali şi moderaţi în 1848. Unul dintre principalele centre de imigraţie era Constantinopolul, unde Ion Ghica a format un comitet

---

[4] L. Boicu, *Adevărul despre un destin politic*, Iaşi, 1973, pp. 98–114.

[5] N. Corivan, *Din activitatea emigranţilor români în Apus, 1853–1857*, Bucureşti, 1931, pp. 31–52; A. Iordache, *Pe urmele lui Dumitru Brătianu*, Bucureşti, 1984, pp. 135 163.

care să reprezinte interesele româneşti pe lîngă guvernul otoman şi a încercat, fără succes însă, să unească toţi emigranţii într-o singură organizaţie. Alt centru era Parisul. Aici, în iunie 1849, C. A. Rosetti şi Dumitru Brătianu au înfiinţat Comitetul Democratic Român în scopul informării guvernelor şi presei străine în legătură cu cauza românească. In decembrie, acesta a fost înlocuit de o organizaţie mai mare, Asociaţia Română pentru Conducerea Emigraţiei, constituită în special datorită eforturilor lui Nicolae Bălcescu. Cea mai ambiţioasă acţiune a acesteia a fost misiunea lui Bălcescu la Londra, în ianuarie 1850, vizînd restabilirea contactelor cu ministrul de Externe Palmerston. Bălcescu a solicitat ajutor britanic în vederea evacuării trupelor ruseşti şi otomane din Principate şi a convocării unei adunări naţionale care să le permită românilor înşişi să-şi hotărască dezvoltarea politică. Palmerston nu l-a încurajat prea mult, dar i-a promis totuşi să vadă dacă se poate face ceva pentru a se pune capăt ocupaţiei militare a celor două ţări.[6]

Bălcescu şi colegii săi mai radicali erau convinşi că izbucnirea unei noi revoluţii era inevitabilă şi apropiată — preziceau anul 1852 — şi au acţionat cu înflăcărare în diverse organizaţii înfiinţate în vederea grăbirii evenimentului. În timpul şederii sale la Londra, Bălcescu s-a alăturat exilaţilor unguri, polonezi, cehi şi ruşi în formarea unui comitet secret, care să făurească o „federaţie democratică a Europei de Răsărit". În aprilie 1851, românii de la Paris au aderat la Comitetul Democratic European Central — ce fusese înfiinţat de către revoluţionarul italian Giuseppe Mazzini, la Londra, în primăvara precedentă — fiind reprezentaţi de Dumitru Brătianu.[7] Ei au negociat, de asemenea, cu exilaţii unguri înfiinţarea unei federaţii a naţionalităţilor în Europa Centrală, dar proiectul a eşuat în urma refuzului lui Kossuth de a accepta orice încălcare a unităţii politice şi a integrităţii teritoriale a Ungariei istorice.[8] Nici una dintre aceste iniţiative ale emigranţilor români nu a influenţat în mod semnificativ cursul evenimentelor din Principate.

Noua criză internaţională, care a dus la izbucnirea războiului dintre Rusia şi Turcia în 1853 şi implicarea Franţei şi Marii Britanii în anul următor, a apropiat cele două obiective majore pe care paşoptiştii erau hotărîţi acum să le realizeze: unirea şi independenţa Principatelor. Manevrele diplomatice pentru a pune capăt Războiului Crimeii şi a rezolva „chestiunea românească" au fost făcute, ca şi în trecut, de Marile Puteri, în confor-

---

[6] N. Bălcescu, *Opere*, IV, ediţia a III-a, Bucureşti, 1990, pp. 193–200.

[7] A. Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, I, Bucureşti, 1933, pp. 265–271

[8] A. Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii în epoca renaşterii politice a României, 1848–1877*, Bucureşti, 1930, pp. 27–67.

mitate cu propriile lor obiective, dar de data aceasta, pentru prima oară, românii înşişi au avut un rol crucial în hotărîrea propriului lor viitor.

Deteriorarea relaţiilor dintre Rusia şi Imperiul Otoman, provocată în parte de disputele cu privire la dreptul Rusiei de a interveni în numele supuşilor creştini ortodocşi ai sultanului, a făcut ca atenţia Marilor Puteri să se concentreze asupra Principatelor. Atunci cînd guvernul otoman, sprijinit de Marea Britanie şi de Franţa, a respins un ultimatum rusesc, la 16 iunie 1853, armata rusă, care evacuase Principatele doar cu doi ani în urmă, a trecut din nou Prutul, la 3 iulie, şi a ocupat Bucureştii pe data de 6 iulie. Ştirbei şi Ghica şi-au părăsit capitalele respective, plecînd în Austria, în octombrie, şi au fost înlocuiţi de o autoritate militară, în frunte cu generalul Andrei Budberg, comandantul-şef rus, care a ajuns preşedinte al celor două Divane, aşa cum procedase şi Pavel Kiseleff cu două decenii în urmă. Budberg a încredinţat administrarea de zi cu zi unor concilii administrative extraordinare, avînd fiecare cîte un vicepreşedinte rus. Budberg deţinea adevărata putere şi o exercita în mod arbitrar.[9] Principatele au fost astfel nevoite să suporte o nouă ocupaţie rusească, dar au scăpat de ravagiile războiului, dat fiind că principalele campanii s-au desfăşurat în alte părţi.

Reacţia Austriei la aceste evenimente a fost de o importanţă crucială. Pe tot parcursul crizei, care se înrăutăţea din ce în ce mai mult, ţarul Nicolae contase pe recunoştinţa Austriei, dat fiind sprijinul rus în reprimarea revoluţiei ungare din 1849 şi ajutorul neîntrerupt în menţinerea unei dominaţii conservatoare în Europa Răsăriteană. Ministrul de Externe austriac, Karl von Buol, a oferit Rusiei doar un sprijin modest în disputa diplomatică cu otomanii şi a mers atît de departe încît i-a cerut ţarului să scurteze la maximum ocupaţia Principatelor. Trecerea Prutului de către ruşi a fost considerată la Viena drept o ameninţare la adresa intereselor Austriei în regiune, în special a comerţului acesteia la Dunărea de jos şi pe Marea Neagră.[10] Eforturile de mediere ale lui Buol din vara anului 1853 au eşuat. In octombrie 1853, după ce Rusia respinsese un ultimatum de a evacua Principatele, trupele turceşti au trecut rapid Dunărea, iar în Caucaz au izbucnit lupte serioase. Alte eforturi internaţionale de a rezolva conflictul au rămas, de asemenea, fără rezultat. Marea Britanie şi Franţa s-au aflat de partea Turciei şi au declarat oficial război Rusiei la 28 martie 1854.

---

[9] I. Nistor, „Principatele Române sub ocupaţia rusească, 1 iulie 1853–17 septembrie 1854", Academia Română, în *Memoriile Secţiunii Istorice*, seria a III-a, 20, 1938, pp. 232–235.

[10] L. Boicu, *Austria şi Principatele Române în vremea războiului Crimeii, 1853–1856*, Bucureşti, 1972, pp. 73–96.

Cererea lui Buol de evacuare a Principatelor, înaintată Rusiei la 3 iunie 1854, dovedeşte importanţa dată de Austria acestor ţări. A depăşit ultimul obstacol aflat în calea propriilor ambiţii în Ţările Române, semnînd Convenţia de la Boiaciköy cu Turcia, la 14 iunie. Aceasta a reprezentat un succes diplomatic răsunător, întrucît se putea aproape spune că Austria a cîştigat mînă liberă în Principate. Potrivit obligaţiilor asumate prin Convenţie, Austria s-a angajat să obţină, prin negocieri şi prin alte mijloace, evacuarea Principatelor de către Rusia, considerînd că aceasta reprezintă o condiţie esenţială pentru menţinerea integrităţii Imperiului Otoman. Austriei i s-a permis să ocupe Principatele, ca mandatar al suzeranului otoman, dar, de fapt, avea să aibă libertate completă de acţiune. Convenţia nu stabilea nici o limită de timp în privinţa ocupaţiei; Austria şi Imperiul Otoman urmau să rezolve această problemă mai tîrziu. Ţarul era furios din cauza „lipsei de loialitate a Austriei", dar n-avea încotro, aşa că a trebuit să cedeze. În iulie şi august, armatele ruseşti au evacuat Ţara Românească, iar în septembrie şi-au încheiat retragerea din Moldova.

Otomanii, nu austriecii, au fost primii care au profitat de plecarea ruşilor. Omer paşa, comandantul forţelor otomane de la Dunăre, şi-a închipuit că ajungînd la Bucureşti înaintea austriecilor ar putea deveni stăpînul Principatelor şi ar putea să preîntîmpine o ocupaţie austriacă, în ciuda înţelegerilor anterioare. A trecut Dunărea la 27 iulie şi o avangardă de 2 000 de oameni a ajuns la Bucureşti pe data de 7 august. El însuşi a intrat în oraş în ziua de 22 august şi a trecut imediat la organizarea unei administraţii civile din rîndurile boierilor simpatizanţi. Graba sa şi dimensiunea armatei sale de ocupaţie (80 000 de oameni) dovedesc importanţa excepţională pe care guvernul său o dădea Ţării Româneşti ca apărătoare a frontierei de nord a imperiului. Omer paşa şi alte oficialităţi otomane nu se îndoiau cîtuşi de puţin că Rusia, nu Austria, reprezenta ameninţarea principală la adresa integrităţii teritoriale a imperiului.

Un număr de emigranţi români, printre care Ion Heliade Rădulescu, s-au reîntors la Bucureşti cu armata turcă. Heliade s-a bucurat în Capitală de o primire entuziastă din partea intelectualilor mai tineri, ca părinte al literaturii române moderne şi principal arhitect al Revoluţiei de la 1848 (primul titlu era binemeritat, însă al doilea nu). Consiliul de Miniştri austriac a luat notă imediat de reîntoarcerea exilaţilor şi a cerut expulzarea tuturor membrilor „partidului revoluţionar muntean", însă Omer paşa a refuzat să se conformeze. El îi considera pe emigranţi singurul element din cadrul populaţiei autohtone în care se putea încrede, întrucît aceştia nu se „compromiseseră" în timpul ocupaţiei ruseşti.

Intenția otomană vădită de a ignora prevederile Convenției de la Boiaciköy și spectrul unei noi agitații provocate de revoluționari în București au grăbit înaintarea austriecilor în Principate. La 30 iunie 1854, contele Johann Coronini, comandantul forțelor de intervenție austriece, a primit instrucțiuni de la Viena să înceapă propria sa ocupație și să restabilească ordinea legală în Principate, însă el și-a amînat înaintarea pînă cînd rușii aveau să-și încheie retragerea. Primele trupe austriece au intrat în Țara Românească la 19 august, o avangardă a unei armate de 40 000 de oameni. Coronini a ajuns la București la 6 septembrie, iar în ziua de 16 septembrie, trupele sale au trecut granița în Moldova.

Intelectualii români, atît din țară, cît și din străinătate, au condamnat ocupația austriacă. În București și în alte orașe, aceștia și-au exprimat deschis sfidarea și în nici una dintre categoriile de populație nu s-a constituit vreun grup favorabil Austriei. Experiențele ulterioare cunoscute în timpul ocupației, între anii 1854 și 1857, au consolidat ostilitatea față de Austria, care avea să devină o forță în politica românească de pînă la Primul Război Mondial.

Modul în care austriecii au procedat la organizarea administrației lor sugerează faptul că se pregăteau de o ședere îndelungată. Păreau hotărîți să înlocuiască condominiul ruso-turc cu unul austro-turc, în care ei să devină partenerul principal.[11] Este evident că în interpretarea lor, Convenția de la Boiaciköy le-a transferat controlul principal asupra Principatelor. Pentru a-și întări poziția, ei au aranjat transferul lui Omer pașa și al grosului armatei sale în Crimeea, care devenise principalul teatru de război între Rusia, pe de o parte, și Marea Britanie și Franța, pe de altă parte. Cînd a părăsit Bucureștii, în 1854, în urma lui a rămas doar o forță otomană simbolică de 1 500 de oameni. Comandanții militari austrieci au preluat funcțiile administrative de la autoritățile civile locale, și-au asumat controlul proiectelor hidrografice de la Porțile de Fier de pe Dunăre și au pus Gurile Dunării sub protecție austriacă.

Austriecii se mișcau metodic și cu prudență. Au sprijinit reîntoarcerea pe tron a lui Barbu Știrbei și a lui Grigore Ghica, nu pentru că ar fi fost austrofili (nici nu erau), ci pentru că erau dornici să restabilească ordinea legală prevăzută în Convenția de la Boiaciköy. Principalul obiectiv al austriecilor era evitarea „inovațiilor“, adică reluarea unor activități ale pașoptiștilor care ar fi putut crea „dezordine“ și ar fi putut oferi altor puteri interesate pretext de intervenție în treburile Principatelor.[12] Barbu Știrbei

[11] *Ibid.*, pp. 211–227.

[12] I. Nistor, „Ocupația austriacă în Principate (1854–1857) după rapoartele lui Coronini“, Academia Română, în *Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a III-a, 20, 1938, pp. 150–191.

s-a reîntors la Bucureşti la 5 octombrie 1854 şi a format un guvern favorabil Austriei. Grigore Ghica, care s-a reîntors la Iaşi la 9 noiembrie, a dovedit mai multa independenţă. În cabinetul său exista un singur austrofil. Restauraţia în Principate a fost departe de a fi completă. Austria, într-adevăr, se interpusese între Constantinopol, pe de o parte, şi Bucureşti şi Iaşi, pe de altă parte, cerînd domnitorilor să obţină aprobarea prealabilă a lui Coronini pentru orice eventual contact cu autorităţile otomane. Austriecii au preluat ei înşişi responsabilitatea pentru numeroase aspecte ale relaţiilor româno-otomane: carantinele de-a lungul Dunării, activitatea agenţilor domneşti la Constantinopol, transferarea către Principate a unei părţi din venitul mănăstirilor închinate.

În ciuda intervenţiei viguroase, oficialităţile austriece n-au reuşit să subordoneze intereselor monarhiei nici aparatul administrativ central al Principatelor, nici pe cel local. Domnitorii înşişi erau departe de a fi docili. Ştirbei era mai maleabil, dar atunci cînd a acceptat cererile austriece, ca, de pildă, înăsprirea cenzurii, expulzarea celor întorşi din exil, a făcut acest lucru în primul rînd pentru că astfel de măsuri corespundeau propriilor sale scopuri. Comportarea lui Ghica îi deranja mai mult pe austrieci. La fel ca Ştirbei, avea simpatii pentru Franţa, dar, spre deosebire de acesta, n-a făcut nici o încercare de a-şi ascunde sentimentele. S-a înconjurat de francofili şi şi-a întors privirea către Napoleon al III-lea, pentru a primi ajutor în redobîndirea autonomiei ţării sale. În materie de politică internă, el sprijinea unirea Principatelor, permitea emigranţilor liberali o mare libertate de acţiune; prin uşurarea restricţiilor impuse presei, a dat posibilitatea liberalilor să publice în 1855 două gazete unioniste, şi anume *România literară* şi *Steaua Dunării*.

Mulţi oficiali austrieci credeau că ocuparea Principatelor era un simplu preludiu la integrarea lor în structura economică şi politică a monarhiei. Cea mai elaborată formulare teoretică a unui astfel de plan i-a aparţinut lui Karl von Bruck, ministrul Finanţelor, un sprijinitor viguros al ideii de Mitteleuropa, o uniune a Austriei şi a statelor germane, care să domine Europa Centrală şi de Răsărit. El le rezervase Principatelor un loc important în sistemul său, ca piaţă pentru manufacturile austriece şi ca o sursă aproape inepuizabilă de materii prime.[13] Aceste idei îşi aveau sorgintea în secolul al XVIII-lea, dar, de data aceasta, Bruck şi aliaţii săi le impuneau cu mai multă vigoare. Unul dintre discipolii săi influenţi a fost Coronini, care a îndeplinit cu hotărîre dispoziţia lui Bruck de a se dezvolta resursele econo-

---

[13] L. Boicu, „Les Principautes roumaines dans les projets de Karl von Bruck et Lorenz von Stein pour la constitution de la «Mitteleuropa» à l'epoque de la guerre de Crimee“, în *Revue roumaine d'histoire*, 6/2, 1967, pp. 233–256.

mice ale Principatelor, văzînd într-o asemenea evoluție „adevărata cale" de legare a lor cu Austria. Cu toate că multe persoane sus-puse, ca, de pildă, Buol și Alexander Bach, ministrul de Interne, nu împărtășeau entuziasmul lui Bruck pentru Mitteleuropa, ele au încercat totuși să consolideze poziția Austriei la Dunărea de jos printr-o activitate economică intensă. Obiectivele lor comune au dus în 1855–1856 la o încercare sistematică de realizare a dominației economice asupra Principatelor prin controlarea băncilor, a căilor ferate, a navigației fluviale și a liniilor de telegraf. Aceste proiecte grandioase au eșuat însă din cauza faptului că Austria nu avea resursele financiare necesare pentru realizarea unei strategii de investiții atît de ambițioase și n-ar fi putut să-i convingă niciodată pe investitorii particulari că un regim politic stabil, esențial pentru o dezvoltare economică sigură, ar putea prinde rădăcini în Principate în viitorul apropiat.

Uzura războiului, provocată de o campanie istovitoare și nedecisă în Crimeea, i-a adus pe beligeranți la masa tratativelor. Moartea țarului Nicolae, la 2 martie 1855, și venirea la tron a lui Alexandru al II-lea, care era mai înclinat decît tatăl său să ajungă la o rezolvare pașnică, au dat speranțe că războiul ar putea lua curînd sfîrșit. Cu toate că erau neconcludente, negocierile de pace de la Viena, desfășurate în martie–iunie 1855, au oferit un prim prilej de schimb deschis de păreri în legătură cu viitorul Principatelor. Unirea lor într-un singur stat, în special, a fost luată serios în discuție. Baronul François Bourquenay, ministrul francez în Austria, care ridicase problema, a argumentat că unirea ar scoate Moldova și Țara Românească de sub influența exclusivă a unei singure puteri și ar stabili o barieră naturală în calea oricărei amenințări la adresa Imperiului Otoman (avea desigur în vedere Rusia).[14] Pentru unioniștii din Moldova și Țara Românească, pledoaria lui Bourquenay constituia o slabă consolare, întrucît, pe măsură ce avansau discuțiile, a reieșit clar că puterile gîndeau unirea în termenii propriilor obiective de politică externă și că erau pregătite, ca și în trecut, să folosească Principatele ca o compensație teritorială pentru a încheia înțelegeri internaționale cuprinzătoare. În 1854, de pildă, Napoleon al III-lea, nerăbdător să se găsească o soluție pentru „chestiunea italiană", propusese ca Austria să cedeze Sardiniei Lombardia și Veneția și să ia în schimb Principatele.[15] După izbucnirea Războiului Crimeii, Franța și Prusia s-au gîndit să pedepsească Rusia prin reconstituirea unei Polonii independente, ca

[14] D. Sturdza și alții, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, II, București, 1889, pp. 638–639, 641–643: Protocol 6, 26 martie 1855 și anexa; M. A. Ubicini, *La Question des Principautes devant l'Europe*, Paris, 1858, pp. 6–10.

[15] T.W. Riker, *The Making of Roumania*, Londra, 1931, pp. 39-40.

apoi să-i dea Austriei protectoratul asupra Moldovei şi a Ţării Româneşti, ca o compensaţie pentru pierderea Galiţiei.

La Iaşi şi la Bucureşti, domnitorii şi conducătorii diverselor grupări conservatoare şi liberale s-au străduit să influenţeze deliberările puterilor înainte şi în cursul Conferinţei de la Viena. Grigore Ghica a trimis la conferinţă un observator, în persoana lui Costache Negri, un unionist convins, paşoptist, iar Barbu Ştirbei a întocmit un memorandum în care se prezentau argumentele în favoarea autonomiei şi împotriva obişnuitelor pretenţii otomane că Principatele constituiau o parte integrantă a imperiului. Politicienii şi intelectualii sprijineau deschis unirea şi independenţa, însă nu erau încă destul de bine pregătiţi pentru a organiza o campanie eficientă. Conferinţa i-a ignorat atît pe aceştia, cît şi pe domnitori.

Conferinţa de la Viena s-a încheiat fără a se ajunge la un acord cu privire la încetarea războiului. Ea n-a acceptat nici unirea ca o soluţie a chestiunii româneşti. A lăsat în schimb Principatele aşa cum erau, dependente de Imperiul Otoman ca suzeran al lor. Totuşi, aliaţii au luat hotărîri cuprinzătoare cu privire la viitorul lor. Au abolit protectoratul Rusiei, au respins pretenţiile otomane la suzeranitate şi au reafirmat autonomia Moldovei şi a Ţării Româneşti, stipulînd că trebuie să fie elaborată o nouă cartă a drepturilor pentru Principate.[16]

Franţa şi Austria au acţionat concertat pentru a depăşi impasul diplomatic ce a urmat eşecului Conferinţei de la Viena. La 14 noiembrie 1855, Bourquenay şi Buol au semnat un protocol, prezentînd termenii păcii pe care Austria urma să-i transmită Petersburgului sub forma unui ultimatum. Două probleme erau cruciale: în primul rînd, Rusia trebuia să cadă de acord în privinţa neutralizării Mării Negre, ceea ce ar fi însemnat retragerea flotei sale şi dărîmarea fortăreţelor construite de-a lungul litoralului său, iar în al doilea rînd, trebuia să-i cedeze Moldovei teritoriul din sudul Basarabiei, învecinat cu Delta Dunării. Înaintaţi Petersburgului la 28 decembrie, aceşti termeni au fost acceptaţi cu neplăcere de către guvernul rus, la 16 ianuarie 1856. Conferinţa generală de pace s-a deschis la Paris la 25 februarie.

În problema unirii Principatelor, puterile erau împărţite în două tabere. Franţa, Rusia şi, iniţial, Marea Britanie au sprijinit-o; Turcia şi Austria s-au opus. Sprijinul dat de Napoleon al III-lea unirii se baza în parte pe ataşamentul său faţă de principiul naţionalităţii, ca bază pentru o viitoare organizare politică a Europei. Preocuparea sa pentru Principate era în concordanţă cu ideile sale privind Italia şi Polonia. Dar, la fel ca în cazul italienilor şi al polonezilor, sprijinul aspiraţiilor româneşti era menit să slujească

---

[16] Sturdza şi alţii, *Acte şi documente*, II, p. 620: Protocol 1, 15 martie 1855 şi anexe.

obiective mai largi de politică externă franceză. El încerca să sporească influenţa franceză în Răsărit, sprijinind noile state independente sau autonome din regiune. Astfel, o Românie unită ar fi devenit unul dintre stîlpii noii configuraţii politice din Europa Răsăriteană care ar fi privit Franţa, cu recunoştinţă, drept conducător. În ceea ce-o priveşte, Rusia nu avea cum să promoveze principiul autodeterminării popoarelor şi tindea să considere un stat român unitar ca o barieră în calea influenţei ei în Europa de Sud-Est. Diplomaţii ruşi însă au perceput, în controversa din ce în ce mai mare cu privire la unire, un prilej de a despărţi Franţa de aliaţii acesteia şi, în consecinţă, s-au alăturat sprijinitorilor unirii.[17] Reprezentanţii britanici nu s-au opus unirii, văzînd în aceasta un bastion de apărare în plus împotriva pătrunderii Rusiei în provinciile balcanice ale Imperiului Otoman. După Conferinţa de pace au revenit însă la o poziţie antiunionistă, ajungînd la concluzia că întărirea Principatelor ar servi intereselor franceze şi nu celor britanice din regiune. Oficialii otomani s-au opus, neclintiţi, unirii, considerînd că Principatele făceau parte integrantă din imperiu, că unirea era pur şi simplu un preludiu al independenţei. Austria s-a manifestat cu hotărîre împotriva unirii, întrucît ar fi afectat propriile sale eforturi de a domina Principatele. Oficialităţile austriece erau îngrijorate şi din cauza românilor din Transilvania, ale căror eforturi pentru obţinerea autonomiei politice în 1848 făceau ca un Principat român unit peste Carpaţi să prezinte o atracţie irezistibilă pentru ei, ceea ce, în timp, ar fi ameninţat integritatea teritorială a Monarhiei.[18]

Contele Walewski, ministrul de Externe francez, a ridicat oficial problema unirii la 8 martie, cerîndu-le omologilor săi să o rezolve în mod pozitiv. Clarendon, ministrul de Externe britanic, şi Aleksei Orlov, şeful delegaţiei ruse, au fost de aceeaşi părere. Ali paşa, reprezentantul sultanului, a respins ideea, motivînd că Principatele fuseseră întotdeauna separate şi a insistat, fără să ofere vreo probă, că populaţiile respective nu aveau nici o dorinţă să se unească. Buol a refuzat să discute cazul, evocînd lipsa instrucţiunilor de la Viena, dar, preluînd ideea de la Ali paşa, a argumentat că importanţa deosebită pe care cei din Moldova şi cei din Ţara Românească o dădeau autonomiei lor dovedea că doreau să rămînă despărţiţi. Cînd Walewski a contraargumentat că dorinţa de unire a românilor îşi avea rădăcinile în originea, limba şi religia comune, Buol a replicat că naţionalitatea

---

[17] V.N. Vinogradov, *Rossia i obedinenie rumînskih kniajestv*, Moscova, 1961, pp. 87–100.

[18] L.Boicu, *Diplomaţia europeană şi triumful cauzei române, 1856–1859*, Iaşi, 1978, pp. 80–83; I.Nistor, *Corespondenţa lui Coronini din Principate: Acte şi rapoarte din iunie 1854 martie 1857*, Cernăuţi, 1938, pp. 905, 1038.

nu era un motiv suficient pentru schimbarea „configurației politice existente" a unui stat. Un alt argument preferat al lui Buol a fost întors imediat împotriva lui. Cerînd respingerea unirii, acesta a subliniat că populațiile celor două Principate nu fuseseră consultate, la care se spune că Clarendon ar fi exclamat: „Foarte bine, să le consultăm".

Tratatul de la Paris, ce a pus capăt Războiului Crimeii, semnat la 30 martie 1856, a influențat în mod decisiv dezvoltarea politică a Moldovei și a Țării Românești. Cu toate că au rămas sub suzeranitatea otomană, Țările Române beneficiau, de data aceasta, de protecția colectivă a Puterilor, care interziceau oricăreia dintre ele să intervină de una singură în treburile lor politice. Toți semnatarii, inclusiv Imperiul Otoman, au recunoscut independența administrativă a Principatelor, dreptul fiecăruia de a întreține o armată națională, de a emite legi și de a se angaja în mod liber în comerțul cu alte state. Puterile au stabilit de asemenea procedurile de revizuire a legii fundamentale (Regulamentele Organice) a fiecărui Principat. Au creat o comisie specială de investigații și au dat instrucțiuni ca aceasta să se ducă la București pentru a culege informații și a formula recomandări cu privire la forma viitoare de guvernămînt din Principate. Îndepărtîndu-se în mod izbitor de la modul lor obișnuit de a trata Principatele, Puterile au prevăzut alegerea unei adunări consultative speciale, o așa-numită adunare ad-hoc, în fiecare Principat, menită să facă cunoscută opinia publică cu privire la toate problemele importante. Toate informațiile adunate în felul acesta urmau să fie prezentate unei conferințe a puterilor, la Paris, unde urma să se ia hotărîrile finale, care să le fie comunicate Principatelor de către sultan sub forma unui hatișerif. În sfîrșit, puterile stipulau ca toate trupele străine să fie retrase din Principate, îndată ce Imperiul Otoman și Austria vor putea face aranjamentele necesare.

Tratatul a lăsat nerezolvate două probleme constituționale dintre cele mai critice pentru fruntașii politici români, și anume unirea și independența. Totuși, a marcat un progres semnificativ în ambele direcții. Tratatul a redefinit relația dintre Principate și Imperiul Otoman prin abordarea problemelor românești ca distincte de alte aspecte ale Chestiunii Orientale, ceea ce a subminat pretențiile că Principatele ar fi părți integrante ale Imperiului Otoman.

Tratatul de la Paris a afectat Principatele și în alt mod, și anume prin reglementarea navigației pe Dunăre. Puterile au înființat o comisie permanentă, constituită din statele riverane, inclusiv reprezentanții Moldovei, Țării Românești și ai Serbiei, care să elaboreze regulamentele de folosire a fluviului și care să supravegheze punerea lor în aplicare. O „comisie europeană" provizorie, formată din Franța, Austria, Marea Britanie, Prusia,

Rusia, Sardinia şi Imperiul Otoman, urma să funcţioneze timp de doi ani şi să se preocupe de problemele pur tehnice, precum dragarea canalului dintre Isaccea şi Marea Neagră. Existenţa ei însă avea să fie prelungită dincolo de anul 1858, întrucît comisia permanentă nu a putut fi formată din cauza refuzului Austriei de a recunoaşte jurisdicţia acesteia asupra cursului superior al fluviului. Principatelor li s-a acordat doar un rol modest în toate aceste acţiuni, cu toate că secţiunea lor de Dunăre era cea mai lungă, motivîndu-se că acestea nu erau state suverane. În orice caz, Austria, hotărîtă să-şi asigure o poziţie privilegiată la Dunărea de jos, s-a opus cu hotărîre acordării unui rol mai mare Principatelor.[19]

Hotărîtoare pentru viitorul curs al relaţiilor româno-ruse a fost cedarea de către Rusia în favoarea Moldovei a unor părţi din cele trei judeţe sudice ale Basarabiei. Suprafaţa astfel pierdută era doar de 5 000 km^2 şi avea o importanţă economică modestă. Rusia, însă, nu se mai învecina acum cu Dunărea şi, ceea ce era cel mai grav, ţarul a considerat pierderea acestui teritoriu drept o umilire personală, fiind hotărît să-l redobîndească.

Cedarea de către Rusia a sudului Basarabiei în favoarea Moldovei a accentuat tensiunile existente în relaţiile ruso-române. Cu toate că protectoratul Rusiei din anii '30 şi '40 şi rolul acesteia în reprimarea mişcărilor liberale din 1848 au fost cauzele cele mai importante ale ostilităţii din Principate faţă de Rusia, nici moldovenii, nici muntenii nu s-au împăcat cu anexarea Basarabiei în 1812. Boierii şi intelectualii erau dureros de conştienţi de rusificarea neîntreruptă la care regimul autoritar centralizator supusese Biserica Ortodoxă, educaţia şi viaţa culturală, dar nu aveau mijloacele necesare de a opri integrarea provinciei în Imperiul Rus. După ce Principatele au realizat unirea şi şi-au dobîndit independenţa, Basarabia avea să constituie principalul obstacol în calea relaţiilor prieteneşti dintre noua Românie şi Rusia.

Curînd după semnarea Tratatului de la Paris, puterile aveau să fie confruntate cu rezolvarea a două probleme importante privind Principatele: renumirea domnitorilor şi evacuarea trupelor austriece. Prima chestiune era presantă. Domniile pe termen de şapte ani ale domnitorilor care fuseseră numiţi în virtutea termenilor Convenţiei de la Balta-Liman, din 1849, erau pe cale de a lua sfîrşit. Puterile antiunioniste — Austria şi Turcia — au împiedicat renumirea lui Ştirbei şi a lui Ghica şi i-au înlocuit cu caimacami instalaţi de către sultan în iulie 1856. În Moldova, boierul antiunionist Teodor Balş s-a dovedit un instrument credincios al politicii austriece. Omologul său din Ţara Românească, Alexandru Ghica, fostul domnitor, şi-a datorat numirea, în parte, influenţei lui Stratford de Redcliffe, ambasadorul

---

[19] S.G. Focas, *The Lower Danube River*, Boulder, Colorado, 1987, pp. 256–261; M. Kogălniceanu, *Cestiunea Dunării*, ediţie revizuită, Bucureşti, 1882, pp. 15–37.

Harta 2. Moldova, Ţara Românească şi Transilvania, 1829–1866

Cedată de către Rusia Moldovei, 1856
RUSIA
Nistru
BASARABIA (cedată Rusiei, 1812)
Prut
Cernăuți
BUCOVINA
Putna
Rădăuți
Suceava
Botoșani
MONARHIA HABSBURGICĂ
Oradea
BIHOR
Cluj
CARPAȚII OCCIDENTALI
Mureș
Tîrgu Mureș
TRANSILVANIA
Alba Iulia
Blaj
Arad
Secu
Tîrgu Neamț
Iași
Chișinău
MUNȚII CARPAȚI
MOLDOVA
Huși
Tîrgu Ocna
Bîrlad
Nicorești

britanic la Constantinopol, pe care-l impresionase ostilitatea lui Ghica față de Rusia și față de independența Austriei.[20]

Evacuarea armatei austriece din Principate a dat naștere unor serioase complicații internaționale. Întreaga problemă a afectat alegerile pentru adunările ad-hoc. Austria dorea să-și păstreze o prezență puternică în Principate pînă după alegeri, pentru a putea influența rezultatul acestora. Intransigența ei a întîrziat lucrările comisiei internaționale de anchetă în Principate, prevăzută de Tratatul de la Paris, fapt folosit de Rusia pentru a face presiuni asupra Austriei să cedeze. Austria a replicat, condiționînd retragerea trupelor sale de delimitarea satisfăcătoare a noii granițe dintre Rusia și Moldova din sudul Basarabiei. Disputa s-a transformat rapid într-o competiție generală între puteri pentru predominanță în regiune. Franța a acordat sprijin Rusiei pentru a obține la rîndul ei sprijin pentru propriile obiective, în special în efortul de a diminua influența britanică în Europa de Sud-Est. Marea Britanie, pe de altă parte, nu a făcut nici un fel de concesii Rusiei și a cerut austriecilor să-și prelungească ocupația în Principate. Înainte ca treburile să se deterioreze și mai mult, s-a ajuns la o reglementare, în cadrul întrunirii de la Paris, de la 6 ianuarie 1857, a tuturor semnatarilor Tratatului de pace. Puterile au somat Austria, iar aceasta a acceptat să-și retragă trupele din Principate pînă la 30 martie. Chestiunea frontierei din Basarabia de sud s-a rezolvat în favoarea Austriei și a Marii Britanii și, în plus față de planurile inițiale, în favoarea Moldovei, prin acordarea orașului Bolgrad acesteia din urmă. Dar puterile au inversat sensul deciziei luate la Conferința de pace de la Paris, ce prevedea acordarea Deltei Dunării Moldovei, ca mijloc de a separa Rusia și Turcia, acordînd-o, în schimb, Turciei, răpind prin aceasta Moldovei accesul la mare și împiedicînd-o atît pe ea, cît și Țara Românească să devină puteri maritime.

În Principate, sprijinitorii unirii și ai independenței deveneau din ce în ce mai cutezători. Ei au primit cu răceală Tratatul de la Paris, socotindu-l un instrument menit să amîne cît se poate de mult rezolvarea celor două probleme care ar fi putut răsturna calculele puterilor în privința Europei de Sud-Est. Dar erau hotărîți să meargă înainte, așa că în mai și iunie 1856 au început să-și adune forțele în vederea alegerilor pentru adunările ad-hoc. În Moldova, unioniștii se puteau bizui pe sprijinul domnitorului Grigore Ghica și, la 11 iunie, au înființat o organizație legală, Societatea Uniunii, care să coordoneze campania abia lansată.[21] Principalul lor obiectiv era unirea imediată a Principatelor sub un domnitor străin, „de preferință de

---

[20] Boicu, *Austria și Principatele Române*, p. 386.

[21] Sturdza, *Acte și documente*, III, București, 1889, pp. 531–533, și IX, București, 1901, pp. 449–452.

gintă latină“, dintre familiile domnitoare ale Europei. Compoziția Societății era eterogenă, aceasta fiind constituită atît din mari boieri conservatori, cît și din membri ai clasei mijlocii și din boieri liberali, toți fiind însă, cel puțin temporar, uniți prin sprijinul dat unirii. Ei au evitat discutarea viitoarei organizări politice a Principatelor Unite, pentru că neînțelegerile dintre ei erau atît de acute, încît se temeau să nu pericliteze reușita mișcării unioniste. Sprijinul oficial dat unioniștilor a luat sfîrșit brusc în luna iulie, cînd domnitorul Grigore Ghica a fost înlocuit cu caimacamul Balș. Încurajat de Austria, acesta din urmă a inițiat o viguroasă campanie antiunionistă, care a inclus și demiterea unioniștilor din serviciul public, cîteva arestări și interzicerea presei unioniste.

În Țara Românească, unioniștii se organizau și ei cu febrilitate. În vara anului 1856, au format la București un comitet central de coordonare a activității lor cu aceea a sprijinitorilor lor din provincie. Caimacamul Alexandru Ghica a tolerat și el comitetul, cu toate că era conservator, și chiar a permis dezvoltarea presei unioniste, în special a principalului organ al unioniștilor, *Concordia*, al cărui prim număr a apărut la 18 februarie 1857, avîndu-l ca director *de facto* pe C. A. Rosetti.

Mișcarea unionistă în ambele Principate a luat avînt în primele luni ale anului 1857, o dată cu sosirea la București a comisiei de investigații și apropierea alegerilor pentru adunările ad-hoc. La Iași, unioniștii au format în februarie Comitetul electoral pentru unire, cu scopul de a obține un sprijin mai larg pentru cauza lor și de a elabora un program politic cuprinzător. În ciuda caracterului eterogen al Comitetului în care din nou se aflau alături atît boieri conservatori, cît și intelectuali liberali, obiectivele sale au fost consecvent liberale. Programul pe care l-a publicat la 13 martie repeta apelurile anterioare la unire sub un domn străin și la autonomia și neutralitatea noului stat, care să fie garantate colectiv de către puteri. De data aceasta însă unioniștii au mers și mai departe. Ei au elaborat principiile care să guverneze organizarea politică a noii lor țări.[22] Au sprijinit cu căldură alegerea unei adunări generale, care să reprezinte interesele întregii națiuni, să legifereze toate reformele necesare pentru consolidarea românilor ca națiune și pentru ridicarea lor la un nivel european de civilizație. Au subscris principiului egalității în fața legii și unui sistem imparțial de justiție, dar s-au simțit obligați — pentru a-și păstra încrederea boierilor — să adauge „respectarea proprietății“ la lista principiilor formulate. La București, la 15 martie, Partida Națională, așa cum și-au zis sprijinitorii unirii, a căzut de acord asupra unui program similar celui elaborat de către moldoveni și, prin intermediul organizației sale — Comitetul central al unirii —, și-a

[22] *Ibid.*, III, pp. 1107–1108 și IV, București, 1889, pp. 40–45.

propus sa-şi coordoneze activităţile cu cele ale unioniştilor de la Iaşi. Unioniştii din ambele Principate s-au simţit îmbărbătaţi de reîntoarcerea, în 1856 şi 1857, a paşoptiştilor din exil, şi anume a lui C. A. Rosetti şi a fraţilor Brătianu. Nicolae Bălcescu nu se afla printre aceştia, pentru că murise de tuberculoză în Italia, în 1852, la vîrsta de 33 de ani.

Convocarea adunărilor ad-hoc, în care unioniştii îşi puseseră mari speranţe, a trebuit să fie amînată, întrucît comisia de investigaţii a sosit la Bucureşti abia în martie 1857, adică după rezolvarea disputelor cu privire la evacuarea trupelor Austriei din Principate şi asupra noii frontiere ruso-moldovene. Aceste probleme, la rîndul lor, complicaseră negocierile dintre puteri şi Turcia cu privire la conţinutul unui firman din partea sultanului de convocare a adunărilor ad-hoc şi de schiţare a procedurilor de alegere a acestora. Au urmat cinci luni de tîrguială, din septembrie 1856 pînă în ianuarie 1857, pînă ce textul firmanului să fie aprobat de către toate puterile.[23] Promulgat de către sultan la 26 ianuarie 1857, firmanul prevedea reprezentarea tuturor categoriilor sociale în adunări, dar, de fapt, asigura predominarea claselor avute, în special a boierilor mari proprietari de pămînt. Urmau să aibă cîte doi delegaţi din fiecare judeţ, în timp ce boierii mai mici, răzeşii şi majoritatea orăşenilor nu aveau decît unul (locuitorii Bucureştilor şi ai altor două oraşe din fiecare Principat aveau cîte doi delegaţi fiecare). Mitropoliţii şi episcopii erau membri de drept. Dreptul electoral acordat oraşelor era o recunoaştere a importanţei crescînde a clasei mijlocii în viaţa economică, dar cea mai importantă îndepărtare de la metodele anterioare de reprezentare era acordarea dreptului de vot clăcaşilor, cărora li se permitea să aleagă un delegat din fiecare judeţ şi să aibă astfel în jur de o cincime din locurile fiecărei adunări.

Austria şi Turcia n-au renunţat în nici un chip să se opună unirii. Planul lor era ca alegerile pentru adunarea din Moldova să fie ţinute cît de curînd posibil, întrucît sentimentul unionist părea mai slab acolo decît în Ţara Românească, şi să se întocmească listele de votare înainte ca Partida Naţională să aibă timp să-şi organizeze sprijinitorii. În timpul campaniei electorale ce a urmat, noul caimacam, Nicolae Vogoride, un grec care îşi obţinuse cetăţenia moldovenească în 1846 şi care fusese numit în funcţie la moartea lui Balş, în martie 1857, a folosit toate mijloacele pe care le avea la dispoziţie — mită, falsificarea listelor electorale, controlul rigid al presei şi înlocuirea totală a unioniştilor din miliţie şi din serviciul civil cu oameni care se aflau la porunca sa — pentru a asigura victoria opozanţilor unirii.

---

[23] A. I. Gonţa, „Firmanul pentru convocarea divanurilor ad-hoc şi problema unirii Principatelor Române", în *Studii privind Unirea Principatelor*, Bucureşti, 1960, pp. 281-296.

Sperînd că va fi numit el însuşi domnitor cu sprijinul Austriei şi al Turciei, Vogoride a respins fără ezitare protestele unioniştilor şi ale comisarilor puterilor prounioniste. Corupţia din procesul electoral era atît de evidentă, încît Partida Naţională a hotărît să se abţină şi, drept rezultat, antiunioniştii au cîştigat alegerile la 19 iulie.

Succesul lor, cu toate acestea, n-a avut viaţă lungă. Franţa a cerut ca sultanul să anuleze alegerile. Cînd acesta a refuzat, sprijinit şi de Austria şi de Marea Britanie, a izbucnit o criză majoră, întrucît puterile prounioniste — Franţa, Rusia, Prusia şi Sardinia — au rupt relaţiile cu Turcia la 6 august. Alianţa anglo-franceză, de care depindea aplicarea Tratatului de la Paris, părea să fie în pragul prăbuşirii. Dar nici una dintre părţi nu era pregătită să accepte consecinţele unei asemenea eventualităţi. Napoleon al III-lea ţinea la alianţa cu Marea Britanie, ca un mijloc indispensabil de atingere a obiectivelor sale de politică externă pe continent, şi anume rezolvarea chestiunii italiene care era mai importantă pentru el decît unirea Principatelor. Nici Clarendon nu credea că soarta Moldovei, „o mică provincie barbară la capătul Europei", merita riscul unei rupturi cu Franţa. La o întîlnire dintre Napoleon al III-lea şi regina Victoria şi principalii lor consilieri, ce a avut loc la Osborne, pe insula Wight, la 6–10 august, s-a ajuns la un compromis prin care Franţa renunţa la ideea unei uniri complete a Principatelor în favoarea unei uniri administrative, care să fie realizată prin crearea unor instituţii similare în fiecare Principat. În ceea ce-i priveşte, britanicii au căzut de acord să-l sfătuiască pe sultan să anuleze alegerile din Moldova şi să organizeze altele noi. Efectul aşa-numitului Pact de la Osborne avea să facă inutilă întreaga maşinărie de abordare a unirii creată prin Tratatul de la Paris.[24] La Constantinopol, consecinţele crizei electorale, în special ruptura intervenită în relaţiile cu cele patru puteri prounioniste, îi aduseseră la putere pe francofilii conduşi de ministrul de Externe Ali paşa şi de marele vizir Mustafa paşa, care au acceptat termenii Pactului de la Osborne. În Moldova, noile alegeri s-au ţinut începînd cu data de 10 septembrie, iar în Ţara Românească începînd cu 19 septembrie. Unioniştii au repurtat o victorie în ambele ţări.

Adunarea ad-hoc din Moldova şi-a început lucrările la data de 4 octombrie 1857, iar cea din Ţara Românească la 12 octombrie. Lucrările au fost dominate de unionişti — Mihail Kogălniceanu şi Alexandru Ioan Cuza la Iaşi; C. A. Rosetti, fraţii Golescu şi Dumitru Brătianu la Bucureşti. Adunările au fost însă departe de a fi omogene din punct de vedere social sau politic. În ceea ce priveşte compoziţia socială, marii boieri proprietari de

---

[24] Riker, *The Making of Roumania*, pp. 130–140; A. Oţetea, „L'Accord d'Osborne (9 aout 1857)", în *Revue roumaine d'histoire*, 3/4, 1964, pp. 677–696.

pămînt formau o majoritate, consolidată şi de prezenţa reprezentanţilor clerului. Liberalii şi radicalii, care, în general, reprezentau clasa mijlocie şi ţăranii, s-au găsit în defensivă. Cu toate acestea, în timp ce deputaţii îşi căutau colegi compatibili din punct de vedere ideologic, au început să se coalizeze patru grupări politice distincte — conservatorii, conservatorii moderaţi, liberalii moderaţi şi liberalii radicali. Cele două grupări liberale şi conservatorii moderaţi operau în interiorul Partidei Naţionale. Dar era un simulacru de coaliţie, dat fiind că unirea şi autonomia lărgită erau singurele probleme în care puteau fi de acord. Ambele adunări, cea din 19 octombrie din Moldova şi cea din 21 octombrie din Ţara Românească, au adoptat imediat rezoluţii ce chemau la unire, la autonomie, neutralitate şi garantarea colectivă a noii ordini de către puteri.

Deputaţii doreau, de asemenea, să abordeze fără întîrziere şi alte chestiuni presante. În Moldova, ei s-au avîntat într-o dezbatere vie în legătură cu organizarea politică şi economică viitoare a ţării. Nu a scăpat examinării lor nici un aspect: drepturile fundamentale (egalitate în faţa legii, libertatea individuală, inviolabilitatea domiciliului, libertatea credinţei); o slăbire şi mai mare a legăturilor cu suzeranul otoman (o reducere a obligaţiilor financiare, libertatea comerţului); reforma politică (separarea completă a puterii legislative de puterea executivă, un guvern responsabil şi inamovibilitatea judecătorilor). Poziţia liberală moderată a cîştigat surprinzător de mari majorităţi în toate aceste probleme, cu excepţia principiului potrivit căruia viitorul legislativ să fie larg reprezentativ pentru „toate marile interese ale naţiunii". Votul a consemnat 41 contra, 4 pentru, dar şi 23 de abţineri, mai ales din partea centrului şi a dreptei, care se opuneau oricărei extinderi a dreptului de vot ce ar fi cuprins masa populaţiei.

Dezbaterea cu privire la problema agrară a scos în evidenţă o ruptură majoră în rîndurile unioniştilor. Deputaţii ţărani veniseră la adunare cu speranţa de a dobîndi drepturi de proprietate deplină asupra pămîntului pe care-l lucrau şi abolirea clăcii. Aceştia au sprijinit cu căldură unirea, dar, aşa cum a remarcat Kogălniceanu, ei au înţeles că aceasta însemna mai mult decît o simplă alipire a Principatelor. La 21 noiembrie, ei au înaintat adunării o petiţie, relatînd în termeni mişcători greutăţile existenţei la sate, în care cereau să se desfiinţeze boierescul (termenul generic folosit la sate pentru obligaţiile în muncă) şi să li se aloce în deplina lor proprietate pînă la două treimi din domeniul moşierului. Cu toate că erau pregătiţi să renunţe la obligaţiile în muncă, marii moşieri au rămas neclintiţi în opoziţia faţă de orice limitări aduse drepturilor lor de proprietate şi vorbeau în termeni ameninţători despre „tendinţele comuniste" ale ţăranilor. Ei au sugerat că cea mai bună cale pentru ţărani era de a dobîndi pămînt prin „înţele-

geri de bunăvoie" cu moşierii. Deputaţii, în marea lor majoritate, erau puţin înclinaţi să se angajeze în experimente sociale. Cînd s-a ajuns la votarea propunerii deputaţilor ţărani, aceştia au pierdut, înregistrîndu-se 44 de voturi contra şi 25 pentru.[25]

În mod curios, acestor chestiuni li s-a pus o surdină în adunarea din Ţara Românească. Deputaţii moderaţi şi liberali, care se pronunţau în favoarea progresului social şi a unei mai largi participări a cetăţenilor în viaţa politică, au decis să amîne abordarea schimbărilor fundamentale în instituţiile politice pînă la o viitoare adunare, cînd nu vor mai fi în minoritate şi vor putea astfel să dea acelor instituţii o formă care să corespundă programului lor de reformă. Aproape toţi unioniştii, fie ei liberali, fie conservatori, doreau să evite orice dezbatere serioasă a problemelor sociale şi economice, pentru că erau dureros de conştienţi de deosebirile de vederi dintre ei în privinţa chestiunii agrare şi a democratizării vieţii politice şi se temeau că o dezbinare în rîndurile lor, în această etapă, ar fi împiedicat realizarea unirii. Deputaţii ţărani le-au urmat exemplul. Ei au decis să nu-şi prezinte în momentul acela revendicările, cerînd însă dreptul de a fi reprezentaţi corespunzător atunci cînd o viitoare adunare va aborda problemele agrare.

Centrul atenţiei s-a mutat la Paris, o dată cu încheierea adunării în Ţara Românească, la 22 decembrie 1857, şi a celei din Moldova, la 2 ianuarie 1858. La data de 7 aprilie 1858, Comisia de investigaţii a puterilor şi-a încheiat raportul său în legătură cu situaţia din Principate şi cu dorinţele românilor, aşa cum fuseseră exprimate în adunările ad-hoc, iar cele şapte state garante s-au întrunit la Paris, la 22 mai, pentru a discuta constatările acesteia. La prima sesiune, Walewski, în calitate de preşedinte, a insistat să se aprobe unirea Principatelor. El a fost sprijinit de Pavel Kiseleff, acum ambasador al Rusiei în Franţa, şi de reprezentanţii Prusiei şi ai Sardiniei. Vorbind în numele Turciei, Fuad paşa a expus din nou argumentele cunoscute în favoarea menţinerii separării, în timp ce ministrul austriac în Franţa, contele Joseph Hübner, a susţinut că acordarea unirii n-ar face decît să încurajeze alte state şi să afecteze integritatea Imperiului Otoman. Contele Cowley, ambasadorul britanic în Franţa, le-a cerut colegilor săi să se concentreze asupra problemelor care ar reconcilia dorinţele românilor cu cele ale suzeranului lor. Deliberările ulterioare au dezvăluit disponibilitatea puterilor de a ajunge la un compromis, dar Hübner a continuat să se opună oricărei măsuri ce părea unionistă. Acesta a obiectat cu putere faţă de o nouă denumire a Moldovei şi a Ţării Româneşti — Principatele Unite — şi în privinţa înfiinţării unei comisii centrale care să se ocupe cu problemele comune ambelor ţări. În cele din urmă, Austria s-a mulţumit cu ideea

[25] N. Adăniloaie şi D. Berindei, *Reforma agrară din 1864*, Bucureşti, 1967, pp. 83–100.

separării administrative a Principatelor, deşi toţi cei prezenţi recunoşteau că, pur şi simplu, amînau inevitabilul.

Deciziile conferinţei s-au materializat în Convenţia de la Paris, semnată de cele şapte puteri la data de 19 august. Principalul scop al Convenţiei a fost acela de a le da Principatelor o organizare definitivă. Cu toate că puterile nu le-au acordat unirea şi le-au lăsat sub suzeranitate otomană, ele au fost de acord ca Principatele Unite ale Moldovei şi Ţării Româneşti să se administreze de aci înainte liber, „fără amestecul guvernului otoman“. Acestea trebuiau să plătească în continuare tribut, iar domnitorii trebuiau să fie învestiţi tot de către sultan, dar toate părţile înţelegerii ştiau că aceste obligaţii erau acum simple formalităţi, întrucît reafirmaseră ele însele garanţia colectivă a autonomiei Principatelor. Cu toate acestea, Convenţia a fost mai mult decît un tratat ce reglementa statutul internaţional al Principatelor. Formulînd drepturile fundamentale ale cetăţenilor, calităţile ce se cereau şi îndatoririle ce reveneau fruntaşilor politici, Convenţia a avut atributele unei constituţii, iar cei care au elaborat-o erau clar în favoarea ideilor liberale pe care le întîlniseră la Bucureşti. Astfel, Convenţia prevedea: cîte o adunare legislativă în fiecare Principat, aleasă pe un termen de şapte ani, avînd o comisie centrală, ce se întrunea periodic la Focşani, la graniţa dintre Moldova şi Ţara Românească, pentru a discuta legile de interes comun; un domnitor, fie moldovean, fie muntean, pentru fiecare Principat, ales de către adunare pe viaţă; cîte un consiliu de miniştri răspunzător în faţa adunării; armate naţionale separate, dar cu un singur comandant-şef, numit alternativ de către cei doi domnitori; inamovibilitatea judecătorilor şi independenţa lor faţă de puterea executivă şi o Curte de Casaţie comună, la Focşani. Convenţia abolea, de asemenea, rangurile şi privilegiile boiereşti, proclamînd egalitatea în faţa legii şi principiul posibilităţii ocupării unei funcţii publice de către oricare cetăţean pe baza meritelor sale. Ea stabilea însă pentru participarea la vot un prag al proprietăţii atît de înalt, încît numărul electorilor era limitat la cîteva mii de persoane, în special mari moşieri şi membri ai clasei mijlocii de sus. Restrîngerea dreptului la vot reprezenta o contradicţie majoră. Cu siguranţă, aceasta avea să împiedice adoptarea reformelor politice şi economice liberale, în special noua lege ce reglementa relaţiile dintre moşieri şi ţărani, pe care însăşi Convenţia o recomandase drept urgentă. În sfîrşit, pînă la alegerea domnitorilor puterile au plasat guvernarea fiecărui Principat în mîinile unei comisii provizorii, formată din trei caimacami.

Principala funcţie a comisiilor provizorii a fost supravegherea alegerii noilor adunări legislative, ce urmau să-i desemneze pe domnitori. În Ţara Românească, cei trei caimacami, care au fost instalaţi la 30 octombrie 1858,

erau conservatori. Aceştia au folosit toate mijloacele ce le-au stat la dispoziţie — interzicerea presei liberale, restricţii cu privire la adunările publice şi manipularea listelor de alegători — pentru a asigura formarea unei adunări conservatoare. În Moldova, cu toate acestea, doi dintre caimacami aparţineau Partidei Naţionale. Ei au numit funcţionari publici liberali, au ridicat restricţiile împotriva presei impuse de Teodor Balş şi, în general, au sprijinit programul unionist liberal. Totuşi, indiferent de preferinţele politice ale caimacamilor, dreptul restrîns la vot a dat avantaj conservatorilor.

Campania susţinută de alegeri din Moldova, de la sfîrşitul lunii decembrie 1858, a avut ca rezultat o adunare favorabilă unirii. Din cei 55 de delegaţi, 33 aparţineau Partidei Naţionale. Aceştia au căutat un candidat la domnie care să sprijine unirea şi care să le împărtăşească gîndirea politică şi socială. Totuşi, cînd s-a deschis adunarea, la 9 ianuarie 1859, majoritatea era puternic dezbinată cu privire la alegerea candidatului. La un moment dat, se aflau în cursă 38 de candidaţi, o competiţie care-i făcea pe mulţi unionişti să se teamă că situaţia ar putea permite unuia dintre conservatori — fostul domnitor Mihai Sturdza sau fiul său Grigore — să iasă victorioşi. În cele din urmă, liberalii au căzut însă de acord asupra persoanei lui Alexandru Ioan Cuza, un paşoptist şi un sprijinitor bine cunoscut al unirii, pe care l-au ales domn la data de 17 ianuarie, cu 48 din 55 de voturi.

Alegerile pentru adunarea din Ţara Românească, ţinute între 20 şi 24 ianuarie, au fost o dezamăgire pentru unioniştii liberali. Cu toate că majoritatea alegătorilor din oraşe au sprijinit candidaţii Partidei Naţionale, alegătorii din judeţe, unde boierii deţinători de pămînturi erau puternici, au votat cu conservatorii. Drept rezultat, cînd adunarea şi-a început lucrările, la data de 3 februarie, două treimi din cei 72 de delegaţi erau conservatori. Atît ei, cît şi Partida Naţională erau împărţiţi în numeroase facţiuni. Cînd a devenit clar că nici una dintre părţi nu-şi putea alege candidatul, Dimitrie Ghica, fiul domnitorului Grigore Ghica, a propus ca aceştia să-şi proclame sprijinul în favoarea unirii prin alegerea lui Alexandru Ioan Cuza, aşa cum făcuseră colegii lor din Moldova. Votul pentru Cuza, la 5 februarie, a fost unanim. Românii au realizat astfel, prin ei înşişi, unirea *de facto*, conformîndu-se Convenţiei de la Paris.

ALEXANDRU IOAN CUZA

Noul domn al Principatelor Unite descindea dintr-o familie înstărită de dregători. Aceştia deţinuseră funcţii importante în administraţia centrală

şi judeţeană a Moldovei încă din secolul al XVII-lea, dar nu se numărau printre marile familii boiereşti. Alexandru Ioan Cuza s-a născut la 20 martie 1820 şi, ca mulţi feciori din clasa sa, în perioada anterioară Revoluţiei de la 1848, a urmat pensionul francez de la Iaşi şi a fost trimis apoi la Paris. Şi-a luat bacalaureatul în Litere în 1835 şi s-a înscris la Facultatea de Drept, dar nu şi-a terminat studiile.

La întoarcerea acasă, a fost un timp cadet în armată, dar s-a retras în 1840 şi a devenit membru al Curţii de Justiţie din Covurlui, în sud, fiind preşedintele acesteia între 1842 şi 1845. În toată această perioadă, a avut legături cu societăţile radicale ce se formau la Bucureşti, iar în 1846 s-a alăturat cîtorva prieteni într-o călătorie la Paris. Din cauza rolului pe care l-a jucat în tulburările de la Iaşi, în 1848, a fost silit să plece în exil, dar s-a reîntors, în iulie următor, cu puţin înainte de sosirea noului domnitor, Grigore Ghica, pe care l-a slujit în diverse posturi administrative. A avansat permanent în ierarhia armatei. Sub caimacamul Nicolae Vogoride, în 1857, a slujit pentru scurt timp ca prefect de Covurlui, la Galaţi, dar a demisionat în semn de protest faţă de înregistrarea frauduloasă a alegătorilor pentru alegerile adunării ad-hoc. În timpul comisiei provizorii a celor trei caimacami, în 1858, a devenit locţiitor al comandantului miliţiei moldoveneşti, funcţie pe care o avea şi în momentul alegerii sale ca domn. Cuza îşi datorează, fără îndoială, alegerea îndelungatei sale activităţi patriotice, poziţiei sale consecvent unioniste şi ideilor sale politice şi sociale liberale, deşi nu radicale.

Dubla alegere a lui Cuza a avut parte de ecouri diferite din partea puterilor garante, întrucît a ridicat din nou aceleaşi probleme ce întunecaseră procesul de redactare a Convenţiei de la Paris. La Viena, acţiunile adunărilor din Moldova şi din Ţara Românească au fost denunţate ca revoluţionare, pentru că oficialităţile austriece continuau să privească orice formă de unire ca un obstacol în calea pătrunderii politice şi economice la Dunărea de jos şi ca o încurajare a presupuselor tendinţe centrifuge printre românii din Transilvania şi Bucovina. Acestea au preconizat chiar o intervenţie militară.[26] Franţa, pe de altă parte, a rămas neclintită în sprijinul unirii. Scopul lui Napoleon al III-lea era să extindă influenţa franceză într-o ţară de cultură romanică, influenţă care-i putea servi la împiedicarea accesului Rusiei la Mediterană şi la abaterea intereselor Austriei în altă parte. Rusia sprijinea unirea ca un mijloc de a slăbi Austria şi Prusia, dar, în

[26] D. Berindei, E. Cojocaru, „La Reconnaissance de la double election d'Alexandru Ioan Cuza, vue à la lumiere de la correspondance diplomatique autrichienne". în *Revue roumaine d'histoire*, 8/1, 1969, pp. 15–16, 19.

special, ca o posibilitate de a stabili relații mai strînse cu Franța.[27] Sardinia și Prusia erau dispuse să aprobe unirea fie și numai pentru a-și promova propriile ambiții în Italia și, respectiv, Germania. Marea Britanie oscila. Pentru un timp, oamenii săi de stat păreau să fi crezut că un stat mic la Dunărea de jos nu putea deveni altceva decît un client al Rusiei, dar treptat s-au resemnat cu unirea *de facto*. Toate puterile au convenit pînă la urmă să se întîlnească la Paris, la 7 aprilie, pentru a lua în discuție reacția față de faptul împlinit românesc.

Cuza s-a decis să nu aștepte cursul evenimentelor și a inițiat o viguroasă campanie diplomatică pentru a obține recunoașterea alegerii sale. A trimis delegații moldovene și muntene la Constantinopol, la mijlocul lunii februarie 1859, pentru a obține învestitura din partea sultanului, cît mai curînd posibil, însă oficialitățile turcești nu erau dispuse să acționeze pînă cînd conferința Puterilor nu și-ar fi dat verdictul. Avînd în vedere această conferință, Cuza și-a trimis emisari speciali în Europa de Vest și în Rusia. Prima și cea mai reușită misiune a fost aceea a lui Vasile Alecsandri la Paris, Londra și Torino.[28] Napoleon al III-lea și Walewski l-au primit cu căldură și au promis să trimită o misiune militară în Principate, să reorganizeze miliția și să înființeze o industrie manufacturieră producătoare de arme. La Londra, Alecsandri a primit asigurări din partea ministrului de Externe, Malmesbury, și din partea altor oameni politici că doreau binele țării sale, dar nimic mai mult. La Torino, el și cei care-l însoțeau au fost tratați ca frați. Cu toate că nu-și făcea nici un fel de iluzii în legătură cu natura acestor sentimente, s-a simțit încurajat de simpatia și înțelegerea întîlnite pretutindeni. Dar emisarul lui Cuza la Viena, Ludovic Steege, om de finanțe și prieten vechi de-al său, s-a bucurat de o primire cu totul diferită. Buol a fost de acord să-l vadă doar ca pe o veche cunoștință și a refuzat să accepte o scrisoare din partea lui Cuza, explicînd natura dublei alegeri.

Conferința de la Paris s-a deschis la 7 aprilie. În prima sesiune, Franța, Marea Britanie, Rusia, Prusia și Sardinia l-au recunoscut pe Cuza ca domnitor ales al ambelor Principate. S-au plîns că dubla alegere nu era conformă cu Convenția de la Paris, dar pentru a evita incidente și pentru a facilita funcționarea normală a unei administrații regulate, acestea au propus ca sultanul, ca o excepție, să-i acorde lui Cuza învestitura ca domn atît al Moldovei, cît și al Munteniei. Reprezentanții otomani și austrieci au obiectat, ca de obicei, dar în fața frontului unit al celorlalte puteri, au cedat,

---

[27] E. E. Chertan, *Rusko-rumînskie otnoșenia v 1859–1863 godah*, Chișinău, 1968, pp. 68–102.

[28] D. Vitcu, *Diplomații unirii*, București, 1979, pp. 60–68.

cu toate că au continuat să caute unele mijloace formale de a-şi proteja interesele în Principate.

Conferinţa s-a dovedit incapabilă să ajungă la o hotărîre rapidă, de orice fel, pe de o parte din cauza poziţiei Turciei de a tergiversa cît de mult posibil lucrurile şi, pe de altă parte, din cauza deteriorării relaţiilor dintre Austria şi Sardinia. Delegaţii au fost în cele din urmă nevoiţi să suspende deliberările cînd a izbucnit războiul dintre Austria, pe de o parte, şi Sardinia şi aliatul acesteia, Franţa, pe de altă parte, la 29 aprilie. Înfrîngerea Austriei pe cîmpul de luptă din nordul Italiei în iunie şi armistiţiul intervenit între Napoleon al III-lea şi Franz Joseph, urmat de pacea preliminară de la Villafranca, din 11 iulie, au permis puterilor să-şi reîntoarcă atenţia asupra Dunării de jos. La cea de a treia şi ultimă sesiune a Conferinţei, din 7 septembrie, toate puterile garante, inclusiv Austria şi Turcia, au acceptat dubla alegere. Recunoaşterea finală a unirii Principatelor necesita şi alte negocieri între Turcia şi puteri. Dar cursul evenimentelor din Principate a făcut ca rezultatul să fie mai mult ca sigur. Avîntul unirii s-a dovedit ireversibil, dat fiind că instituţiile şi serviciile publice ale celor două ţări s-au unificat. Armatele fuseseră deja unificate sub o singură comandă. Măsuri similare au fost luate în domeniile monetar, al liniilor de telegraf şi serviciilor vamale; oficialităţile din cele două capitale se aflau în contact direct, fără a fi nevoite să mai treacă prin ministerele de Externe respective; Comisia centrală de la Focşani lucra cu febrilitate pentru a unifica legile şi procedurile administrative.

În iunie 1860, Cuza a decis să continue cu hotărîre negocierile cu Turcia şi cu Marile Puteri pentru a obţine unirea deplină şi a pregătit un memorandum de modificare a Convenţiei de la Paris în aşa fel încît să servească ca bază de discuţie în acest sens.[29] După vizita sa la Constantinopol, în septembrie, întreprinsă pentru a domoli oficialităţile otomane, vizită ce a constituit un mare succes personal, guvernul otoman a acţionat încet, dar inexorabil, în direcţia aprobării memorandumului. În sfîrşit, la 1 mai 1861, a trimis o notă circulară puterilor, invitîndu-le la o conferinţă care să sancţioneze „dorinţele exprese ale poporului român". Aceasta a acceptat în toate privinţele unirea. Cuza privea acum Ţara Românească şi Moldova ca formînd o singură Românie.

Conferinţa de la Constantinopol, care s-a deschis la 25 septembrie 1861, a înlăturat şi ultimele obstacole ce mai rămăseseră în calea unirii, ridicate

[29] N. Corivan, *Relaţiile diplomatice ale României de la 1859–1877*, Bucureşti, 1984, pp. 64–102; B. Jelavich, „The Ottoman Empire, the Great Powers and the Legislative and Administrative Union of the Principalities", în *Rumanian Studies*, II, Leida, 1973, pp. 48–83.

de negociatorii otomani, şi l-a convins pe sultan să emită un firman, la 4 decembrie, prin care să fie recunoscută unirea. Mai rămînea un ultim impediment: o singură administraţie centrală şi un singur legislativ, cu sediul la Bucureşti, puteau exista doar pe durata domniei lui Cuza; după aceea, guvernarea Principatului trebuia să revină la vechiul sistem de administraţii separate şi de adunări legislative separate, procedîndu-se concomitent la reactivarea Comisiei centrale de la Focşani. Doar cîţiva participanţi au considerat această prevedere drept ceva mai mult decît un mijloc de a permite otomanilor să-şi facă ieşirea elegant din Principate. Cuza a dat o interpretare corectă a evenimentelor, atunci cînd, la 23 decembrie, a declarat unirea împlinită sau „naţionalitatea română stabilită". Cuza n-a întîrziat să desăvîrşească unirea administrativă a Principatelor. A convocat prima sesiune reunită a organismelor legislative de Moldova şi Muntenia, pentru data de 24 ianuarie 1862, la Bucureşti, care era acum capitala ţării. Cu două zile înainte de întrunirea acestora, el l-a numit pe fruntaşul conservator Barbu Catargiu prim-ministru, în fruntea primului guvern al Principatelor Unite. Actul final al creării unui nou stat unit a fost legea din 21 februarie 1862, ce a abolit Comisia centrală de la Focşani. Termenul „România", care fusese folosit frecvent, chiar dacă nu oficial, în anii '50, cu referire la un stat unificat între Marea Neagră şi Carpaţi, a devenit acum numele comun al Principatelor Unite şi, începînd cu 1862, a fost folosit în actele oficiale ale ţării.

LIBERALII ŞI CONSERVATORII

În timpul perioadei critice de dinainte şi de după unirea administrativă, căpăta treptat formă palpabilă un sistem politic modern. S-au creat instituţiile statului naţional, ce au înlocuit o suprastructură bazată pe monopolul puterii unei singure clase — boierimea. Partidele politice au devenit un aparat indispensabil pentru funcţionarea acestor instituţii, iar libera circulaţie a ideilor servea ca un puternic catalizator al schimbării. Gîndirea politică, reprimată şi cenzurată anterior, a ieşit la suprafaţa vieţii publice cu toată vitalitatea, indivizii şi grupurile exprimîndu-şi deschis preferinţele. Confruntarea de idei, la rîndul său, îi încuraja pe cei care gîndeau la fel să se unească întru apărarea principiilor înalte şi să-şi atingă ţelurile sociale şi economice specifice. Convingerea lor că succesul depindea de consecvenţă şi coeziune a dus în cele din urmă la formarea partidelor politice şi la apariţia sistemului partidist. Grupările formate în anii '60 constituiau

o fază intermediară între coteriile boiereşti din perioada fanariotă şi un partid modern. Pe de o parte, acestea nu mai erau constituite din aristocraţi nemulţumiţi, care căutau puterea pentru a-şi promova interese înguste de clasă şi care acţionaseră de obicei într-o manieră conspirativă, bazîndu-se pe sprijinul guvernelor străine sau pe o adunătură întîmplătoare de nemulţumiţi din ţară, dar, pe de altă parte, noilor grupări le lipseau unitatea şi disciplina.

Grupări politice de genul acesta începuseră să ia formă în cadrul adunărilor, în timpul Regulamentelor Organice. Cel mai bun exemplu este Partida Naţională, condusă de Ion Cîmpineanu. Presiunile Revoluţiei de la 1848, în special nevoia de definire a principiilor şi de elaborare a programelor de acţiune, au accelerat despărţirea Partidei Naţionale în facţiuni — conservatoare, moderată şi radicală — cu toate că nu exista o delimitare clară între ele. Răspîndirea paşoptiştilor şi intervenţia străină de după revoluţie au întrerupt procesul de fuzionare, dar acesta a fost reluat cu şi mai mare avînt decît oricînd înainte în timpul campaniei de alegere a adunărilor ad-hoc, în 1857, şi de dobîndire a controlului asupra adunărilor electorale în anul următor. Cei care gîndeau la fel şi-au unit forţele pentru a cîştiga locuri în acestea şi pentru a promova principiile împărtăşite de ei. Un ziar, ce făcea posibilă larga răspîndire a ideilor şi a programelor, servea adesea ca un magnet ce aduna oamenii. În timpul luptei disperate pentru unire, diversele facţiuni au lăsat deoparte temporar diferendele politice pentru a reconstitui Partida Naţională ca o coaliţie. Dar îndată după realizarea unirii şi începerea acţiunii de înzestrare a noului stat cu instituţii, vechile animozităţi au reapărut mai acut decît înainte.

Cele două mari curente din vremea domniei lui Cuza au fost, vorbind în mare, liberalismul şi conservatorismul. Primul reprezenta o sinteză a ideilor aparţinînd boierilor reformatori din perioada Regulamentelor Organice, a ideologiei de la 1848 şi a aspiraţiilor mai radicale de la sfîrşitul deceniului al şaselea şi începutul deceniului al şaptelea. Majoritatea fruntaşilor liberali fuseseră deosebit de activi la 1848 şi susţineau o schimbare politică şi socială neîntreruptă. Conservatorismul, pe de altă parte, era moştenitorul tradiţiilor şi privilegiilor din perioada de dinainte de 1848. Reprezentanţii săi doreau să păstreze structurile sociale şi economice existente, să restrîngă dreptul la vot şi să rezerve funcţiile publice claselor înstărite.

Liberalismul românesc îşi are sorgintea în spiritul critic exprimat în scrierile unor boieri şi ale unor intelectuali de la sfîrşitul secolului. Aşa cum am văzut, unii puneau sub semnul întrebării înseşi structurile pe care se baza viaţa politică şi socială din Principate şi recomandau reforma, mai

ales în ceea ce privește instituțiile politice. Unele proiecte de reformă au fost inspirate de exemplul Franței și al Angliei sau din tradiția constituțională românească. Constituția Cărbunarilor, din Moldova, din 1822, ne reține atenția pentru că reflecta multiple fațete ale spiritului liberal: respectul pentru proprietatea privată, cu recunoașterea cuvenită a dreptului de expropriere pentru binele public; libertăți civile individuale; egalitatea în fața legii și libertatea comerțului.

Schimbările economice pe care Principatele au început să le cunoască în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și, apoi, mai rapid, în anii '30 și '40 ai secolului al XIX-lea au sporit importanța politică a clasei mijlocii și au asigurat o bază socială solidă pentru înflorirea liberalismului. Ideile liberale s-au bucurat de sprijinul oamenilor de afaceri și al unor elemente din rîndul moșierilor, dornici să profite de pe urma negoțului de grîne în creștere, încercînd să remodeleze instituțiile economice și politice potrivit propriilor lor interese. Boiernașii și boierii mijlocii (arareori marii boieri, care erau legați cu trup și suflet de tradițiile trecutului) și o parte din țărănimea liberă au fost atrași cu putere de noile posibilități deschise în calea profitului și întreprinderii particulare. În zonele rurale, principala categorie socială, boiernașii, care erau constituiți din diverse categorii fiscale, precum neamurile, mazilii și ruptașii, sprijineau și ei ideile liberale, ce le serveau propriile interese. Găseau valorile clasei mijlocii atrăgătoare și disprețuiau, socotindu-le anacronice, privilegiile vechii clase boierești, care stăteau în calea propășirii lor economice și sociale.

Liberalismul, ca mișcare politică, a dobîndit o coeziune mai mare în perioada Regulamentelor Organice. Liberalii erau opozanții cei mai intransigenți ai sistemului politic existent, la instituirea căruia contribuiseră ei înșiși, dar care, de fapt, rezervase puterea domnitorului și păturii subțiri a marilor boieri. În spatele mișcării conspirative conduse de Dimitrie Filipescu în 1840 se aflau o serie de ipoteze în legătură cu libertatea individuală și guvernarea constituțională care au împins gîndirea liberală la punctul său maxim înainte de Revoluția de la 1848, întrucît Filipescu și adepții săi doreau să abolească privilegiile de clasă și să extindă procesul politic la nivelul masei populației. Nu doar ideile, ci și funcționarea instituțiilor reprezentative au contribuit la propagarea spiritului liberal. Activitatea adunărilor obștești între 1834 și 1848, în ciuda majorităților lor conservatoare și a intransigenței domnitorilor, au dat în sfîrșit deputaților — care credeau în liberul schimb de idei și în capacitatea cetățenilor de a-și conduce propriile lor treburi — gustul experienței parlamentare. Revoluția de la 1848 din Țara Românească a reprezentat, așa cum am văzut, punctul culminant al unei jumătăți de secol de teorie liberală radicală și de practică moderată.

După unirea administrativă a Principatelor, în 1862, a avut loc o despărţire a forţelor în cadrul liberalismului. Acest proces a fost mai profund în Ţara Românească decît în Moldova. În Ţara Românească, un grup radical, poreclit „roşii" de către opozanţii lor, s-a despărţit de moderaţi. Aceştia fuseseră cei mai revoluţionari dintre paşoptişti şi cei mai angajaţi unionişti şi erau conduşi de către C.A. Rosetti, Ion C. Brătianu şi cîţiva dintre fraţii Goleşti. Erau bine organizaţi. Aveau un „club" sau comitet central, la Bucureşti, care servea drept sediu central al unei reţele de cluburi similare din oraşele şi tîrgurile de pe tot cuprinsul Ţării Româneşti şi foloseau în mod efectiv ziarul lor *Românul* pentru a-şi propaga ideile şi a menţine coeziunea partidului. Au introdus un număr de inovaţii în politica românească, prin mobilizarea maselor de la oraşe ca mijloc de a birui avantajele politice ale conservatorilor. Marile adunări publice şi demonstraţiile de stradă se numărau printre armele lor preferate, care, în plus, au devenit o trăsătură frecventă a campaniilor electorale.[30]

În centrul spectrului politic se aflau liberalii moderaţi. În Ţara Românească, mulţi dintre cei care participaseră la revoluţie doreau să asigure progresul social şi economic stabil prin intermediul instituţiilor politice luminate, dar se fereau de soluţii radicale. Nicolae Kretzulescu (1812–1900), un paşoptist moderat, susţinea abolirea tuturor privilegiilor şi asigurarea egalităţii în faţa legii, pe care le credea indispensabile pentru crearea unei societăţi moderne. Şi-a denunţat însă colegii radicali drept „imitatori", care încercau să „implanteze" instituţiile apusene în societatea românească fără să ţină seama de „adevăratele nevoi ale României". Alt moderat a fost Ion Ghica. În timpul revoluţiei s-a aflat alături de Nicolae Bălcescu, dar în anii exilului s-a înstrăinat de radicali. După unirea Principatelor, a încercat să constituie un puternic „partid liberal moderat" ca mijloc de combatere a soluţiilor „extreme" oferite pentru problemele ţării atît de către radicali, cît şi de către conservatori, dar va trebui să se mulţumească cu un număr modest de aderenţi. Reprezentativ pentru mulţi moderaţi mai tineri a fost Vasile Boerescu (1830–1883), care, din dorinţa sa de a „şterge înapoierea trecutului", a pledat pentru un ritm mai dinamic al schimbării decît cel susţinut de confraţii săi mai în vîrstă. Dar, ca şi în cazul lui Ghica, nu a reuşit să formeze un puternic partid centrist.

Majoritatea liberalilor moldoveni erau moderaţi. După cît se pare, liberalismul în sine era slab, în special din cauza numărului relativ redus de

[30] A. Stan, *Grupări şi curente politice în România între unire şi independenţă*, Bucureşti, 1979, pp. 55–62.

membri din rîndurile clasei mijlocii care luau parte la activitatea politică (comerțul și sistemul bancar se aflau în mare parte în mîinile străinilor, mai ales ale evreilor, care nu aveau cetățenie română și, ca atare, nu puteau vota sau candida pentru o funcție publică). În aceste condiții, țărănimea reprezenta potențialul fundament social al liberalismului, dar aceasta nu putea oferi un sprijin politic puternic, atîta timp cît dreptul la vot era rezervat celor bogați. În orice caz, liberalii moldoveni, spre deosebire de radicalii munteni, nu puteau concepe folosirea maselor pentru atingerea scopurilor lor. Personajul de frunte a fost Mihail Kogălniceanu, ale cărui idei și a cărui personalitate au asigurat coeziunea liberalismului moldovean în timpul perioadei sale de formare.

Liderii liberali, atît radicali, cît și moderați își datorau, în marea lor majoritate, averea și poziția socială în principal agriculturii. Cu cîteva excepții, precum Ion Ghica, aceștia nu erau mari moșieri. Ion Brătianu era un caz tipic în acest sens. Moșier nici prea mare nici prea mic, își exploata eficient pămînturile, concentrîndu-se pe viticultură, pomicultură și creșterea vitelor, vînzînd grosul produselor pe piața bucureșteană. Frații Golești făceau parte din aceeași categorie. Interesele economice ale lui Kogălniceanu reprezentau o sinteză de preocupări agricole și de afaceri ce avea să fie caracteristică pentru liberali mai tîrziu, în secolul al XIX-lea. Kogălniceanu poseda moșii întinse, pe care le exploata intensiv cu mașini și cu mînă de lucru plătită, dar era angajat și în industrie (avea o fabrică de textile la Tîrgu Neamț) și în comerț (barjele sale transportau grîne pe Prut spre porturile dunărene). Unul dintre puținii fruntași liberali neangajați în agricultură era C.A. Rosetti. Acesta cumpăra și vindea vinuri străine, însă grosul venitului său provenea de la tipografia sa, printre produsele cele mai renumite fiind ziarul *Românul*, de mult timp glasul liberalismului radical din Țara Românească.

Atît moderații, cît și radicalii erau conștienți de dezechilibrul din structura socială românească, în mod aparte de absența unei burghezii puternice. Cu privirea ațintită către Europa Occidentală, erau convinși că o societate modernă trebuie să se bazeze pe clasele industrială și comercială, nu pe aristocrația deținătoare de pămînt, ca pe vremea „regimului feudal“, fapt care ar fi însemnat o evoluție ireparabilă. Drept urmare, au acordat unei burghezii dinamice și inovatoare rolul de frunte în dezvoltarea României și s-au străduit să atragă de partea lor negustorii și meseriașii, care, gîndeau ei, erau dotați cu o vocație democratică naturală.[31] Mai erau însă mulți liberali

[31] *Ibid.*, pp. 44-45; I. C. Brătianu, *Acte și cuvîntări*, I/1, București, 1938, p. 269: Memoriul lui Brătianu adresat domnitorului Alexandru Ioan Cuza, februarie 1859.

care aşteptau să primească sprijin din partea ţărănimii, deşi nu imediat. Ion Brătianu exprima părerea predominantă atunci cînd a sugerat că ţăranii puteau deveni cu timpul bastionul libertăţilor şi naţionalităţii române după o educaţie atentă, supravegheată de o guvernare liberală.

Încercarea de a forma un partid liberal unit în timpul domniei lui Cuza a dat greş din cauza incapacităţii radicalilor munteni şi a moderaţilor moldoveni de a-şi domoli diferendele. Radicalii au luat iniţiativa, crezînd că era necesar un front liberal larg pentru a învinge predominanţa conservatoare tradiţională. C.A. Rosetti concepuse ideea creării unei coaliţii puternice cu moldovenii şi a unirii în jurul lui Cuza pentru a-l ajuta pe domnitor în realizarea programului său de reforme. Cînd a abordat subiectul cu Kogălniceanu, în decembrie 1861, C.A. Rosetti a refuzat să i se ralieze. A avut obiecţii atît faţă de programul de reforme al radicalilor, cît şi faţă de modul în care intenţionau să-l pună în aplicare. Credea că „ideile lor înaintate" „compromiteau treburile ţării" şi privea cu antipatie eforturile lor de implicare a „gloatei" în guvernare. În loc să coopereze cu radicalii, Kogălniceanu s-a apropiat şi mai mult de Cuza.

Conservatorismul românesc a perpetuat o concepţie despre societate inspirată de secolele anterioare. Mihai Sturdza folosise termenul de „conservator" întîia oară în 1823, într-un memorandum în care ataca activităţile reformiste ale boierilor liberali. L-a folosit, în sens aprobator, cu privire la acei mari boieri care doreau să menţină sistemul social şi politic existent.[32] Acest tip de conservatorism s-a exprimat cel mai consecvent în atitudinea boierilor faţă de proprietate şi faţă de relaţiile dintre moşieri şi ţărani în perioada înscrisă între ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi domnia lui Cuza. Acesta se regăseşte şi în ideile lor cu privire la cultură şi influenţa străină. În anii '30 şi '40 ai secolului al XIX-lea, domnitorul Mihai Sturdza şi sprijinitorii săi se alarmaseră din cauza influenţei politice franceze crescînde din Moldova. Temîndu-se de răspîndirea unor idei ostile ordinii stabilite, ei încercaseră să descurajeze trimiterea fiilor de boieri la studii la Paris, recomandînd, ca alternativă, Austria, Prusia şi chiar Rusia. Aceste poveţe nebucurîndu-se de nici un ecou, Sturdza intenţiona să-i lipsească pe cei ce studiaseră în Franţa de drepturile lor civile şi politice. Temerea faţă de Europa s-a mai exprimat şi în alte feluri. Caracteristică a fost condamnarea liberalismului radical de către conservatori ca esenţă a extravagantelor teorii apusene cu privire la dezvoltare, considerate total incompatibile cu caracterul şi nevoile societăţii româneşti.

---

[32] Hurmuzaki, *Documente*, supliment 1, partea a IV-a, Bucureşti, 1891, p. 6.

Baza socială şi economică a conservatorismului în anii '50 a fost reprezentată în continuare de cîteva sute de familii boiereşti unite prin sînge şi prin nevoia de a-şi apăra privilegiile rămase. Majoritatea fruntaşilor conservatori aveau moşii întinse pe care, în general, le arendau şi le lucrau după metodele tradiţionale. Erau mai puternici din punct de vedere politic în Moldova decît în Ţara Românească, dat fiind că principalul lor oponenent, clasa mijlocie urbană autohtonă, era considerabil mai slab în Moldova. Totuşi, conservatorii erau conştienţi de limitele bazei lor de sprijin şi slăbiciunea mereu mai accentuată a autorităţii lor la putere pe măsură ce viaţa politică se deschidea încet, dar inexorabil, şi pentru alte clase. Au încercat, deşi fără tragere de inimă, să atragă de partea lor ţărănimea liberă şi o parte dintre comercianţii din clasa de mijloc, care aveau acelaşi interes ca şi marii moşieri de a extinde exportul de grîne, dar au înţeles clar că succesul politic al conservatorismului va depinde de alte mijloace decît de sprijinul maselor.

Conservatorismul era curentul politic predominant după unirea Principatelor în 1859, în parte, cel puţin, din cauza limitărilor dreptului la vot stipulate în Convenţia de la Paris din 1858. Atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească, conservatorii controlau adunările şi erau astfel în măsură să dirijeze reorganizarea societăţii româneşti în conformitate cu propria lor concepţie. Iniţial s-au bucurat de mai multă coeziune decît liberalii, întrucît puteau accepta cu toţii un program simplu şi clar: apărarea marilor proprietăţi funciare; crearea unui sistem politic bazat pe ordine şi stabilitate; conducerea de către clasele avute şi nu de către „gloată". Într-o oarecare măsură, coeziunea lor era bazată pe o abordare negativă a problemelor ce confruntau noul stat şi cheltuiau mai multă energie combătînd iniţiativele liberale decît pentru a-şi alcătui un program propriu dinamic, concret. Avantajele electorale de care se bucurau par să fi descurajat o organizare politică sistematică. Erau convinşi că o astfel de activitate nu era necesară la nivel local sau chiar central.

În ciuda unui acord de principiu, conservatorii nu au reuşit să creeze un partid politic unit. Indivizii şi micile grupări se fereau să se supună complet unei autorităţi centrale. În astfel de condiţii, disciplina de partid depindea mai mult de priceperea şi forţa liderului de partid. La începutul domniei lui Cuza, conservatorii îşi găsiseră omul în persoana lui Barbu Catargiu (1807–1862), un apărător implacabil al marilor domenii, care pleda pentru un sistem politic bazat pe voinţa moşierilor.[33] Concepţia sa cu

[33] A. Iordache, *Originile conservatorismului politic din România şi rezistenţa sa contra procesului de democratizare, 1821–1882*, Bucureşti, 1987, pp. 236–238, 248–258.

privire la guvernare trimitea la ideea de republică aristocratică, pentru care pledau unii dintre boierii reformatori ai perioadei fanariote. Ca şi aceştia, Barbu Catargiu era împotriva conducerii arbitrare de către domnitor, sau a despotismului; ca şi alţi membri ai clasei sale, credea că României i se potrivea mai curînd evoluţia decît un ritm accelerat al schimbării, întrucît după părerea sa ţara tocmai se desprindea de structurile medievale. Orice încercare de a depăşi anumite limite fireşti, precum o mai mare participare a maselor la guvernare, ar fi dus după opinia lui, la anarhie. Catargiu nu a făcut prea mult pentru organizarea conservatorilor într-un partid, bizuindu-se mai curînd pe propria sa energie şi hotărîre pentru a-i îndruma. Autoritar din fire, el acţiona la reşedinţa sa din Bucureşti, cu ajutorul unui mic comitet coordonator format din prieteni. Astfel de metode erau probabil eficiente, dar exacerbau rivalităţile personale şi de grup. Cel mai important grup disident avea în frunte un conservator moderat, Dimitrie Ghica, fiul domnitorului Grigore Ghica, care îl critica pe Catargiu pentru intoleranţa faţă de diferende, chiar în privinţa unor chestiuni minore, şi pentru insistenţa sa ca deciziile conducătorului să prevaleze faţă de opiniile altor indivizi sau grupuri. Credea că politica partidului trebuia să fie determinată de consensul membrilor de frunte şi că deosebirile de opinii trebuiau să fie încurajate. Deşi nu se aştepta la o deplină comuniune de idei, ca să nu mai vorbim de supremul adevăr, el (şi colegii săi) nu se îndoia că la baza unui guvern constituţional trebuia să se afle dezbaterea deschisă. Dorea, de asemenea, să lărgească baza de sprijin a partidului, incluzînd burghezia mică şi cea mijlocie de la oraşe, ceea ce le-ar fi scos de sub influenţa exclusivă a radicalilor. Astfel de idei, totuşi, erau contrare direcţiei dominante din gîndirea conservatoare.

Conservatorii din Moldova aveau o poziţie mai puternică decît semenii lor din Ţara Românească. Din cauza slăbiciunii clasei mijlocii autohtone, nu aveau rivali serioşi la putere, iar în Adunare îi copleşeau numeric pe cei şase deputaţi liberali. Ca şi în Ţara Românească, conservatorii erau lipsiţi de unitate organizatorică fiind, în schimb, constituiţi într-un număr de mici grupuri conduse de personalităţi puternice. Acestea, la rîndul lor, au ajuns la un anumit grad de coeziune prin opoziţia faţă de Cuza, devenită şi mai categorică pe măsură ce acesta se îndrepta din ce în ce mai mult către liberali în căutare de sprijin.

Unirea administrativă a Principatelor, mai ales fuzionarea celor două organe legislative, a întărit poziţia conservatorilor. Totuşi, chiar acum, în ciuda puterii lor, sau poate tocmai din cauza ei, conservatorii nu s-au reunit într-un partid propriu-zis. Le lipsea structura organizatorică, un pro-

gram oficial care să prezinte obiectivele imediate şi pe termen lung şi chiar un ziar. Cînd Catargiu a fost asasinat, în iunie 1862, nu exista nimeni care să-i ia locul, iar conservatorii au cunoscut o perioadă de vremelnică dezorganizare.

Facţionalismul din cadrul partidelor conservator şi liberal s-a dovedit dăunător pentru dezvoltarea instituţiilor politice democrate. Legislativul deţinea pe hîrtie o autoritate considerabilă, dar, pentru a-şi asigura statutul de egalitate cu un domnitor ambiţios, avea nevoie de o conducere puternică din interior.

TEMELIILE

Relaţiile dintre Cuza şi Adunare au fost tensionate aproape de la începuturile noii administraţii naţionale. Cauzele erau complexe, în parte ideologice, implicînd programe diferite de reformă, şi în parte politice, pornind de la hotărîrea lui Cuza de a domni şi de a guverna precum şi de voinţa lui de a nu tolera opoziţia faţă de proiectele sale.

Cuza avea multe lucruri în comun cu liberalii. Ca şi aceştia, dorea să realizeze schimbări fundamentale în organizarea socială, economică şi politică a ţării. Se apropia mai mult de moderaţi în privinţa reformei politice, dar era oarecum mai radical decît ei cînd era vorba de înnoiri sociale. Cu toate acestea, prefera să lucreze cu moderaţii şi nu cu radicalii, iar în primii ani de domnie a sperat să creeze un partid puternic de centru, care să-i servească drept instrument de trecere rapidă a programului său prin legislativ. Avea suspiciuni în privinţa radicalilor, din cauza activităţii lor revoluţionare secrete din trecut şi a intenţiei lor mărturisite de a democratiza sistemul politic, printre altele prin diminuarea puterilor domnitorului. În mod special, Cuza avea obiecţii faţă de eforturile lor de a ridica masele, considerînd tipul de efervescenţă pe care îl implica acest proces dăunător noului stat, care suferea o transformare fundamentală şi se afla sub permanenta ameninţare a unei intervenţii străine.

Indiferent de preferinţele sale faţă de unii sau alţii dintre liberali, în 1862, Cuza s-a confruntat cu o problemă urgentă pe care trebuia să o rezolve cu un legislativ dominat de către conservatori, ale căror vederi în legătură cu orice problemă importantă erau contrare alor sale. Nu putea totuşi acţiona fără cooperarea Adunării, pentru că el însuşi pleda pentru participarea instituţiilor reprezentative la făurirea unei societăţi moderne. Aşa cum am văzut, a fost obligat să se adreseze lui Barbu Catargiu pentru formarea primului guvern de după unirea administrativă. Dar între cei doi

nu a putut exista o colaborare autentică. Conservatorii se opuneau reformelor electorală şi agrară, ce constituiau priorităţi în programul lui Cuza, iar domnitorul îşi manifesta în permanenţă dispreţul faţă de conservatori, ignorîndu-le majoritatea parlamentară.

Cuza, de fapt, nu a fost în stare să coopereze mult timp cu nici unul dintre partidele sau grupările importante existente. Unul dintre motive era, fără doar şi poate, propriul lor facţionalism şi concurenţa pentru a dobîndi avantaj politic, ceea ce a stînjenit dezvoltarea unei relaţii de lucru stabile cu executivul. Desfiinţarea Comisiei centrale de la Focşani poate să fi agravat şi ea situaţia, pentru că acest organ servise drept tampon între domnitor şi legislativ. Totuşi principala cauză a deteriorării relaţiilor lui Cuza cu politicienii a fost hotărîrea sa de a-şi realiza aşa cum dorea el ambiţiosul său program de reforme, fără modificările impuse de o Adunare refractară. Mai întîi, a stîrnit un partid împotriva celuilalt, în speranţa că se vor neutraliza reciproc, dar în cele din urmă a fost nevoit să se bizuie pe persoanele influente din Adunare pentru a-şi îndeplini programul.

Opoziţia faţă de Cuza s-a constituit în ceea ce avea să fie cunoscut sub numele de „monstruoasa coaliţie".[34] Aceasta era compusă atît din stînga, cît şi din dreapta, care, în mod normal nu erau de acord cu privire la nici o problemă politică şi socială importantă, dar găseau acum un teren comun în ostilitatea lor faţă de domnitor. Fiecare îşi avea propriile motive: conservatorii se temeau de reformele electorală şi agrară pe care Cuza dorea neapărat să le introducă, iar radicalii erau supăraţi că nu li se dăduse prilejul să formeze guvernul. Dar ambele părţi erau unite în apărarea sistemului constituţional existent, pe care Cuza, dezamăgit de neputinţa sa de a conlucra cu Adunarea, îl ignora din ce în ce mai mult. Conflictul dintre el şi coaliţie a devenit astfel un conflict ce opunea puterea parlamentară domniei personale.

Acesta a izbucnit pe faţă în dezbaterile din Adunare din februarie 1863 cu privire la mesajul către tron. O majoritate, în rîndurile căreia se numărau liberalii radicali C.A. Rosetti şi Ion Brătianu, precum şi moderaţii Dimitrie şi Ion Ghica, l-a acuzat pe Cuza de a fi încălcat Constituţia, prin instituirea unei guvernări arbitrare şi prin amestecul în alegerea deputaţilor. Conservatorii au mers şi mai departe, cerînd abdicarea lui Cuza în favoarea unui domn străin. Dar nici aceştia, nici aliaţii lor nu au stăruit asupra

---

[34] C. G. Giurescu, *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, Bucureşti, 1966, pp. 159–171; V. Russu, „Monstruoasa coaliţie şi detronarea lui Al. I. Cuza", în *Cuza Vodă in memoriam*, Iaşi, 1973, pp. 503–538.

acestei probleme, temîndu-se că răsturnarea lui Cuza ar putea periclita unirea, pe care Puterile o recunoscuseră doar pe durata domniei lui. În plus, aşa cum s-a exprimat Ion Brătianu, un domn străin, în împrejurările respective, ar fi însemnat „fie un principe moscovit sau austriac, fie un paşă turc", iar nici unul dintre aceştia, era sigur el, nu ar fi avut nici un fel de simpatie pentru un program de reformă liberal. La 18 februarie 1863, Adunarea a aprobat în cele din urmă mesajul către tron care, în fapt, constituia un vot de cenzură împotriva domnitorului. Neconcludente pentru moment, aceste dispute au reprezentat începutul unui proces care va culmina trei ani mai tîrziu cu abdicarea forţată a lui Cuza.

Cuza însuşi era mai hotărît ca niciodată să-şi asume puteri depline sau, aşa cum s-a exprimat el, „diriguirea guvernului", şi a urgentat planurile sale de reorganizare a sistemului politic. Sfetnicii săi au purces la redactarea unei noi Constituţii, care prevedea: limitarea puterilor Adunării (domnitorul are autoritatea să convoace şi să dizolve legislativul, miniştrii nu sînt răspunzători în faţa acesteia şi nici nu sînt obligaţi să răspundă la interpelări, decît dacă au instrucţiuni în acest sens din partea domnitorului); crearea unui senat care să decidă asupra constituţionalităţii tuturor legilor înainte de adoptarea lor, ai cărui membri să fie numiţi de domnitor; stabilirea unui consiliu de stat, constituit din trei senatori şi trei deputaţi, numiţi tot de către domnitor, avînd ca sarcină principală redactarea legislaţiei. Modelul adoptat de Cuza era Constituţia franceză din 1852. Domnitorul a supus proiectul său spre comentarii ambasadorului francez la Constantinopol.

Cuza a găsit în persoana lui Mihail Kogălniceanu un fruntaş liberal, care, prin angajarea sa faţă de reformă şi prin capacităţile sale politice, era deosebit de potrivit pentru ducerea la îndeplinire a propriului program. În ceea ce îl priveşte, descurajat de rivalităţile politice din cadrul Adunării, Kogălniceanu ajunsese împotriva voinţei sale la concluzia că pentru a realiza o reorganizare cuprinzătoare a relaţiilor agrare era necesar un regim autoritar, această reorganizare fiind, după opinia sa, indispensabilă întregului progres economic şi social. La 23 octombrie 1863, a alcătuit guvernul şi a acţionat de îndată pentru adaptarea instituţiilor politice şi a relaţiilor sociale exigenţelor planului diriguitor al lui Cuza. Perioada mandatului său ca prim-ministru, care a durat pînă la 7 februarie 1865, s-a dovedit cea mai rodnică din întreaga domnie a lui Cuza.

Controversa cu privire la cele două probleme fundamentale ale dezvoltării politice şi economice -- reforma electorală şi o nouă lege agrară — a atins punctul critic în această perioadă. Reforma electorală constituise o problemă arzătoare atît a liberalilor moderaţi, cît şi a celor radicali după

alegerea lui Cuza în 1859. Aceştia erau convinşi că o integrare naţională autentică, integrare care după părerea lor depindea de reprezentarea tuturor claselor în procesul politic şi de reforme sociale şi economice semnificative, putea fi înfăptuită doar dacă puterea conservatorilor era atenuată prin lărgirea dreptului electoral. Dar toate încercările făcute înainte de instalarea guvernului Kogălniceanu fuseseră zădărnicite din cauza rezistenţei înverşunate faţă de schimbarea majorităţii moşiereşti conservatoare din Adunare. Cuza şi Kogălniceanu au decis să-i înfrunte direct pe oponenţii lor. La 15 aprilie 1864, Kogălniceanu a introdus în Adunare un proiect de lege care sporea în mod semnificativ mărimea electoratului prin micşorarea cuantumului impozitului anual pentru alegătorii direcţi şi indirecţi. Nu a avut nici un dubiu în privinţa reacţiei conservatoare, dar nu a putut birui dubiile stăruitoare ale liberalilor moderaţi referitoare la capacitatea oamenilor simpli de a participa la guvernare. Aceştia şi-au manifestat îngrijorarea prin sprijinirea unor amendamente care limitau dreptul de vot direct, ca şi dreptul de a candida la o funcţie doar la persoanele cu ştiinţă de carte, o cerinţă ce va reduce considerabil reprezentarea ţăranilor în Adunări, dat fiind analfabetismul atît de răspîndit la sate. Cu toate acestea, pînă şi acest proiect de lege modificat promitea să crească în mod considerabil numărul alegătorilor în comparaţie cu ceea ce permiseseră articolele anexate Convenţiei de la Paris. Dar tocmai acesta a fost motivul pentru care proiectul nu a fost legiferat. Conservatorii din Adunare au refuzat pînă şi dezbaterea lui, ameninţarea ce o reprezenta pentru ordinea politică existentă fiind mai mult decît evidentă: dacă s-ar fi aprobat, legea n-ar fi pus capăt doar dominaţiei lor din Adunare, ci ar fi făcut posibilă aprobarea unei legi agrare care, erau siguri, le-ar fi distrus controlul asupra pămînturilor şi locuitorilor acestora.

Kogălniceanu îşi începuse, de fapt, campania de susţinere a reformei agrare. La 16 martie 1864, înaintase spre dezbatere Adunării un proiect de lege care abolea claca şi alte dări şi obligaţii în muncă ale ţăranilor, împroprietărindu-i cu „pămîntul pe care îl deţineau sau se presupunea că îl deţin în conformitate cu legile existente". Ca o compensaţie pentru pierderea dărilor şi serviciilor clăcaşilor, moşierii urmau să primească o „despăgubire potrivită" ce urma să fie plătită de către ţărani în decurs de douăzeci de ani şi să fie garantată de către stat. Astfel Kogălniceanu şi Cuza recunoşteau dreptul clăcaşilor asupra pămîntului pe care îl deţineau cu titlu de uzufruct. Legiuitorii reformei nu acordau, deci, cu adevărat pămînt ţăranilor, ci înlocuiau „controlul feudal" asupra pămîntului cu proprietatea privată. Despăgubirile pe care le ofereau moşierilor reprezentau valoarea capitalizată a dărilor şi serviciilor datorate acestora de către clăcaşi şi nu

o compensaţie pentru pămînt. Kogălniceanu şi alţi liberali au clarificat această idee cînd au declarat că luarea unei prăjini (180–210 m^2) de teren de la boier sau de la clăcaş ar constitui o nedreptate crasă. Au reafirmat astfel inviolabilitatea proprietăţii private ca temelie socială a naţiunii. Noua lege, în plus, oferea ţăranilor care nu erau îndrituiţi să primească pămînt de la moşierii lor dreptul de a cumpăra pămînt de la stat.[35]

Dezbaterile ce au urmat în Adunare au dezvăluit o schimbare considerabilă de atitudine din partea conservatorilor, după refuzul lui Cuza de a le sancţiona propriul proiect în iunie 1862, care oferea un lot insuficient, de un hectar şi jumătate, fiecărei familii ţărăneşti. Conservatorii acceptau acum principiul emancipării prin împroprietărire, dar căutau să menţină integritatea economică a moşiilor lor, cedînd doar terenuri mici, marginale, şi făcînd răspunzător în primul rînd statul pentru satisfacerea nevoilor ţăranilor prin vînzarea propriilor sale terenuri. Întrucît nici conservatorii, nici Kogălniceanu nu acceptau un compromis în chestiunea împroprietăririi ţăranilor, prin acordarea de pămînt de pe moşiile particulare, s-a ajuns la un impas, care i-a făcut pe cei aflaţi la centrul şi la dreapta eşichierului politic să înainteze o moţiune de cenzură împotriva guvernului, care a trecut cu 63 de voturi pentru faţă de 36 împotrivă, la data de 25 aprilie. Drept rezultat, guvernul şi-a înaintat demisia, dar Cuza a refuzat să o accepte. Convins mai mult ca oricînd că reforma agrară nu putea fi înfăptuită pe cale parlamentară, Cuza a decis că poate să se lipsească de Adunare, dar l-a reţinut pe Kogălniceanu ca principal colaborator al său. La 27 aprilie, a prorogat activitatea Adunării pînă la 14 mai. Cu toate că au intuit ce avea să se întîmple, fruntaşii opoziţiei nu au fost în stare să-şi organizeze apărarea, în mare măsură din cauza amarnicelor neînţelegeri cu privire la chestiunea agrară, care le spulberaseră coeziunea realizată în 1863.

La 14 mai, Adunarea s-a întrunit în sesiune extraordinară, convocată fiind de Cuza, pentru a analiza proiectul anterior de reformă electorală. Majoritatea a ignorat mesajul său şi şi-a declarat intenţia de a nu se întruni în sesiuni publice pînă cînd problemele litigioase dintre Adunare şi domnitor nu-şi vor fi găsit rezolvarea pe cale constituţională. Cînd membrii majorităţii erau pe cale de a-şi prezenta propunerea, Kogălniceanu s-a ridicat în picioare şi a dat citire decretului lui Cuza de dizolvare a Adunării. Deputaţii opoziţiei protestînd şi refuzînd să părăsească încăperea, Kogălniceanu i-a scos din clădire cu forţa apelînd la armată.

---

[35] V. I. Ionescu, *Opera lui Mihail Kogălniceanu sub raportul faptei şi gîndirii social-economice*, Craiova, 1979, pp. 161–164.

În aceeaşi zi, Cuza a adresat o proclamaţie către ţară, explicînd faptul că acţiunea drastică pe care tocmai o întreprinsese îi fusese impusă de „opoziţia implacabilă" a unei „oligarhii turbulente", care se împotrivise neîncetat tuturor eforturilor de îmbunătăţire a situaţiei generale. Cuza a anunţat de asemenea că va supune aprobării poporului o nouă lege electorală şi proiectul unei noi constituţii (Statutul dezvoltător al Convenţiei de la Paris sau „Actul adiţional la Convenţiunea din 7/19 august 1858"). Cuza şi Kogălniceanu au acţionat cu rapiditate pentru a-şi consolida poziţia. S-a organizat de urgenţă un plebiscit între 22 şi 26 mai, care s-a încheiat cu aprobarea zdrobitoare a reformelor: 682 621 de voturi pentru, 1 307 voturi contra şi 70 220 de abţineri.

Dat fiind că noua lege electorală şi Statutul erau în contradicţie cu anumite prevederi ale Convenţiei de la Paris, Cuza s-a simţit obligat să obţină din partea puterilor garante aprobarea reformelor sale constituţionale.[36] După ce s-a asigurat de sprijinul Franţei şi al Marii Britanii, Cuza s-a dus la Constantinopol, la 5 iunie, pentru a se întîlni cu dregătorii otomani. După cîteva săptămîni de tîrguieli dificile, în cursul cărora a fost nevoit să reziste puternicelor presiuni otomane şi austriece de a introduce schimbări substanţiale, atît în legea electorală, cît şi în Statut, toate puterile au semnat, la 28 iunie, un acord ce recunoştea nevoia de a opera unele modificări în Convenţia de la Paris, ratificînd prin acesta, de fapt, lovitura din 14 mai. În schimbul acceptării unor schimbări minore în reformele sale, Cuza a cîştigat o recompensă importantă şi anume recunoaşterea de către puteri a dreptului Principatelor Unite de a modifica toate legile referitoare la administrarea lor internă, fără aprobare străină, cu excepţia problemelor ce ar afecta relaţiile lor cu suzeranul otoman.

Noua lege electorală şi constituţia erau, după părerea lui Cuza, legate în mod organic. În ciuda prevederilor liberale din cuprinsul amîndurora, ele nu erau cu precădere documente liberale. Legea electorală, cu siguranţă, a crescut considerabil numărul alegătorilor, de la cîteva mii, în conformitate cu Convenţia de la Paris, la aproximativ 570 000. Sistemul cenzitar în funcţie de impozit şi de avere împiedica doar un număr relativ mic de persoane să-şi exercite dreptul de vot, însă sistemul organizat pe colegii electorale şi pe alegerea indirectă a deputaţilor a micşorat semnificativ forţa de vot a majorităţii, ai cărei membri intrau în categoria electorilor primari sau indirecţi. Cincizeci dintre aceştia alegeau un singur elector (care

---

[36] A. Lăpedatu, „Austria şi lovitura de stat de la 2/14 mai 1864", Academia Română, *Memoriile Secţiunii Istorice*, seria a III-a, 28, 1946, pp. 68–113; R.V. Bossy, *L'Autriche et les Principautes-Unies*, Bucureşti, 1938, pp. 367–386.

trebuia să aibă un venit anual substanţial), iar acesta vota direct în favoarea unui singur candidat. Funcţionarea colegiilor electorale îi dezavantaja în special pe ţărani (şi pe alţi locuitori ai satelor), întrucît colegiul lor putea trimite în Adunare doar 66 de deputaţi în timp ce colegiul pentru cetăţenii urbani trimiteau 94, în ciuda faptului că populaţia rurală era mult mai numeroasă decît cea a oraşelor. Cu toate că aparent drepturile electorale se apropiau de nivelul sufragiului universal recunoscut bărbaţilor, noua lege nu a constituit o profesiune de credinţă a lui Cuza în procesul democratic. Mai curînd era o încercare de a împăca spiritul democratic, reprezentînd idealul său, cu puterea executivă autoritară, o concesie făcută de el, cu părere de rău, cerinţelor politicii concrete.

Prevederile liberale ale legii electorale au fost viciate şi de Statut, care a transformat legislativul într-un simplu birou de înregistrare şi de confirmare a deciziilor domnitorului. Experienţele pe care Cuza le avusese cu Adunarea în primii ani de domnie par să-i fi distrus încrederea într-un legislativ larg reprezentativ. Statutul a adus astfel o schimbare fundamentală în relaţia dintre ramura executivă şi cea legislativă a guvernării.[37] Acesta acorda domnitorului prerogative care să-i facă voinţa aproape absolută. În privinţa legilor, de pildă, era singurul care avea dreptul la iniţiativa legislativă; se bucura de dreptul de veto absolut împotriva legilor aprobate de Adunare; putea să legifereze prin decret, atunci cînd legislativul nu se afla în sesiune, deşi la reîntrunirea Adunării nu era obligat să explice motivele acţiunilor sale.

Ramura legislativă era astfel subordonată domnitorului şi exercita doar puteri limitate. Adunarea aleasă, compusă din 160 de deputaţi, putea dezbate proiectele de legi ce îi erau prezentate, dar nu putea decît să le amîne pe cele cu care nu era de acord. Avea dreptul să aprobe bugetul de stat, dar, dacă nu o făcea la timp, guvernul putea continua să cheltuiască bani pornind de la prevederile bugetului anterior. Un Senat, în care majoritatea membrilor erau numiţi de către domnitor, trebuia să aprobe toate proiectele de legi aprobate de Adunare, înainte ca acestea să devină lege, cu excepţia bugetului. Avea deopotrivă dreptul să judece constituţionalitatea legilor. Un Consiliu de Stat, constituit din persoanele numite de către domnitor şi prezidat de către acesta, avea responsabilitatea de a redacta întreaga legislaţie ce urma să fie prezentată Adunării. Membrii acestuia participau — în calitate de delegaţi ai domnitorului — şi la dezbaterile Adunării asupra legilor supuse aprobării, dar nu aveau dreptul de a le vota.

---

[37] P. Negulescu şi G. Alexianu, *Tratat de drept public*, I, Bucureşti, 1942, pp. 212–219.

Influența Constituției franceze din 1852 era evidentă în întregul Statut, mai ales în articolele care limitau puterile organelor reprezentative și care stabileau preponderența executivului. Statutul păstra astfel formele parlamentare, dar, de acum încolo, domnia personală reprezenta esența constituționalismului românesc.

Rapiditatea și hotărîrea cu care Cuza își impusese noua sa ordine politică a zăpăcit opoziția. Dar confuzia din rîndurile ei va fi doar temporară. Lovitura din 14 mai a reînviat monstruoasa coaliție și a întărit hotărîrea fruntașilor ei de a-l înlocui pe Cuza cu un principe străin, obligat să respecte puterile Adunării și, desigur, ale coaliției. Radicalii, conduși de C. A. Rosetti și Ion Brătianu, au devenit cei mai înverșunați oponenți ai noului sistem politic.

Lovitura îi deschisese totuși calea lui Cuza pentru a-și continua energic reformele economice și sociale. Cea mai importantă era legea agrară. La 14 iulie 1864, Cuza a dat instrucțiuni noului Consiliu de Stat să întocmească un proiect de lege care, pe de o parte, să abolească claca și alte dări și obligații în muncă datorate de țărani moșierilor lor, iar, pe de altă parte să le asigure țăranilor deținerea suprafeței de pămînt la care erau legal îndrituiți, garantînd în același timp proprietarilor de moșii o despăgubire considerabilă. Luînd drept model proiectul anterior al lui Kogălniceanu, comitetul de redactare a desăvîrșit textul pînă la 23 august, iar Consiliul, adunat în plen, prezidat de Cuza însuși, l-a aprobat rapid.

Așa-numita „Lege rurală" sancționată de către Cuza la 26 august se concentra în mare măsură asupra redistribuirii pămîntului. Recunoștea drepturile depline de proprietate ale clăcașilor asupra pămîntului pe care îl dețineau, în conformitate cu legile anterioare, în virtutea cărora fuseseră distribuite loturi pe baza numărului de animale de povară, adică în funcție de capacitatea productivă a țăranului individual. Acei țărani care nu dețineau suprafața de teren specificată, la care erau îndrituiți, urmau să primească un lot suplimentar, însă văduvele fară copii, minorii și cei ale căror ocupații pe moșie nu erau agricole și care nu prestaseră clacă primeau doar un loc de casă și o grădină. Legea limita la două treimi din domeniul moșierului suprafața de pămînt disponibilizată țăranilor. Pădurile, însă, esențiale pentru bunăstarea multor gospodării, nu au intrat în aceste calcule. Țăranilor li se permitea să folosească pădurile, potrivit tradiției, timp de cincisprezece ani, după care moșierul își putea redobîndi dreptul de proprietate asupra lor. Țăranii care nu se încadrau în prevederile legii, printre care și tinerii căsătoriți, aveau voie — dacă doreau — să se așeze pe pămînturile de la marginea satelor, deținute de către stat. Țăranului nou împroprietărit i se interzicea să vîndă sau să-și ipotecheze pămîntul timp de

treizeci de ani; după aceea, dacă dorea să-l vîndă, comunitatea sătească îşi putea exercita dreptul de preempţiune. Legea a interzis, de asemenea, pe vecie claca, dijma şi alte dări şi obligaţii în muncă pe care ţăranii le datoraseră de secole moşierului. Ţăranii trebuiau, însă, să-şi asume plata unei mari părţi din compensaţiile datorate moşierului. Fiecare ţăran nou împroprietărit avea de plătit o sumă considerabilă — între 51 şi 133 lei anual, timp de cincisprezece ani — vărsată într-un fond de despăgubire, care, la rîndul său, emitea acţiuni rurale comunale date moşierilor, acţiuni ce erau răscumpărate în rate, în decurs de cincisprezece ani.

Aplicarea legii a început imediat, dar procesul a fost încetinit din lipsa unei legislaţii cuprinzătoare referitoare atît la procedurile generale, cît şi la cazurile speciale. Kogălniceanu a încercat să remedieze situaţia printr-un val de circulare către prefecţi, o procedură care s-a dovedit generatoare de confuzii, întrucît instrucţiunile erau în permanenţă modificate pentru a face faţă noilor împrejurări. Lipsa de topografi imparţiali care să îndeplinească delicata misiune de delimitare a noilor gospodării ţărăneşti de restul moşiei a fost o cauză de permanente fricţiuni între moşieri şi ţărani, care nu aveau încredere în topografii particulari angajaţi de către moşieri. S-au iscat dispute şi în legătură cu prevederea legii care cerea contopirea, ori de cîte ori era posibil, a păşunilor, fîneţelor şi terenurilor arabile risipite. Această prevedere a constituit o tentativă lăudabilă de contracarare a permanentei fărîmiţări a gospodăriilor ţărăneşti determinate de moştenirile succesive, dar în practică, moşierii recurgeau cel mai adesea la schimbul de terenuri pur şi simplu ca mijloc de a scăpa de pămînturile proaste, dîndu-le pe acestea ţăranilor. În toate disputele ţăranii ieşeau învinşi, iar mulţi dintre cei care aveau drept la pămînt nu primeau nimic sau primeau prea puţin ca să le acopere nevoile.[38]

Dintre consecinţele imediate ale legii rurale, cea mai evidentă a fost alocarea unei suprafeţe totale de 1 810 311 hectare unui număr de 463 554 de familii ţărăneşti, adică în medie 4 hectare pe familie. Cam 60 000 dintre aceste familii au primit doar un teren care să le ajungă pentru casă şi grădină. Mai tîrziu, alte 48 342 de familii de tineri căsătoriţi au primit 228 329 hectare. Cu toate că o suprafaţă considerabilă de pămînt a trecut astfel în alte mîini, marea proprietate moşierească nu a dispărut în nici un caz. După reformă, moşierii, împreună cu statul, mai deţineau încă 70 la sută din pămîntul arabil şi din păşuni, în timp ce proprietatea ţărănească (cea aparţinînd foştilor clăcaşi şi răzeşilor) reprezenta doar 30 la sută. Reforma agrară nu a dus nici la prosperitatea ţărănimii. Răscumpărările au

---

[38] Adăniloaie şi Berindei, *Reforma agrară din 1864*, pp. 245–300.

constituit o povară grea pentru majoritatea familiilor țărănești și le-au adus la sapă de lemn pe cele mai sărace. Producția agricolă din anul ce a urmat reformei a stagnat, iar în unele regiuni a înregistrat chiar un declin, în parte din cauza faptului că mulți moșieri nu făcuseră nimic pentru a suplini pierderea clăcii și, ca atare, le lipseau atît mîna de lucru, cît și animalele de povară cu care să-și lucreze moșiile. Producția a suferit și din cauza faptului că numeroși țărani nu știau precis ce pămînturi vor fi ale lor și, în consecință, se fereau să cultive ceva care ar fi putut aparține în cele din urmă altcuiva. Dar criza a fost depășită pînă în primăvara anului 1866, cînd producția a început din nou să crească.

Cuza era dornic să dezvolte și alte ramuri ale economiei cît mai rapid posibil prin crearea unor noi instituții și prin reorganizarea celor vechi; ca atare n-a ezitat nici un moment să folosească toate prerogativele executivului pentru a-și atinge țelurile. I-au lipsit însă resursele financiare necesare. Veniturile obținute din diverse impozite către stat, majoritatea datînd de pe vremea Regulamentelor Organice și apăsînd în continuare cît se poate de greu pe umerii celor mai puțin în stare să le plătească — țărănimea și clasele de jos ale orașelor și tîrgurilor —, s-au dovedit insuficiente pentru nevoile curente, ca să nu mai vorbim de un plan ambițios de dezvoltare economică. Cuza a fost astfel nevoit să se îndrepte către capitalul străin, dar s-a lămurit repede că greșise atunci cînd a gîndit că puterile occidentale s-ar simți obligate să acorde sprijin economic și financiar întrucît plasaseră România sub protecția lor colectivă.[39] Atît guvernele, cît și investitorii străini se fereau să investească mari sume de capital în întreprinderi pe care le considerau riscante, într-o țară pe care o socoteau drept instabilă din punct de vedere politic și înapoiată din punct de vedere economic. Preferau să folosească resursele locale, o strategie evidentă în manevrele investitorilor britanici și francezi vizînd înființarea unei bănci la București, cu dreptul exclusiv de a emite bancnote. În 1865, Cuza a acordat unui consorțiu anglo-francez concesiunea de a înființa Banca României, fără îndoială cel mai important act în materie din timpul domniei sale. Cu toate că se ferea să subordoneze intereselor străine o parte importantă a economiei românești, era convins că noua bancă va aduce sume masive de capital în țară și că o întărire a legăturilor financiare cu Marea Britanie și Franța va asigura politicii sale externe sprijinul Marii Britanii și al Franței. A fost dezamăgit, însă, din ambele puncte de vedere.

În realizarea marelui său proiect de a dota Principatele Unite cu instituții moderne, Cuza a dat o atenție specială sistemului judecătoresc, pe

[39] G. Zane, *Studii*, București, 1980, pp. 176–203.

care dorea să-l remodeleze în conformitate cu nevoile unui stat european. Printr-o serie de legi, promulgate în 1864 şi 1865, a aşezat administrarea justiţiei pe baze esenţialmente vest-europene. Astfel, a anulat venerabile coduri, în vigoare încă de la începutul secolului, precum Legiuirea lui Caragea din 1818 şi Codul de procedură penală al lui Suţu din 1820. Noul Cod civil, pe care l-a promulgat la 16 decembrie 1864, era alcătuit după modelul Codului civil francez din 1804 şi punea individul la baza legii, asigurîndu-i libertăţile individuale, garantînd tuturor cetăţenilor egalitatea în faţa legii şi apărînd proprietatea privată. Codul de procedură civilă (21 septembrie 1865) se baza pe codul cantonului elveţian al Genevei din 1819, iar Codul penal (30 octombrie 1864) şi Codul de procedură penală (14 decembrie 1864) au avut ca modele codurile franceze din 1810 şi, respectiv, din 1808. O altă lege (18 decembrie 1864), reglementînd admiterea candidaţilor la posturile judecătoreşti, proclama meritul drept criteriu principal de selecţie şi promovare.

Pentru a asigura ţării o administrare bine orînduită a treburilor publice şi un corp de cetăţeni capabili şi bine informaţi, Cuza a avut în vedere să aducă instrucţiunea publică „la îndemîna tuturor claselor“ făcînd în aşa fel încît să răspundă nevoilor reale ale societăţii româneşti. Considerînd-o un punct important al programului său, Cuza a promulgat cuprinzătoarea Lege asupra instrucţiunii, care reglementa învăţămîntul la toate nivelurile; formula principiul că învăţămîntul primar va fi obligatoriu şi gratuit şi că fiecare sat va trebui să aibă propria lui şcoală; împuternicea construirea de şcoli secundare în centrele urbane, mai ales a unor şcoli reale, care să asigure pregătirea pentru agricultură, comerţ şi industrie; lărgea programa celor două universităţi — Iaşi, întemeiată în 1860, şi Bucureşti, în 1864 — pentru a include medicina, fizica, ştiinţele naturii, matematica, în plus faţă de ştiinţele umaniste şi drept. Cu toate că numărul şcolilor şi al elevilor a crescut şi cu toate că universităţile ofereau o instrucţiune superioară, Cuza n-a putut să realizeze decît o mică parte din proiectul său ambiţios. Principalul obstacol era lipsa fondurilor pentru asigurarea profesorilor, a clădirilor şi chiar a cărţilor necesare învăţămîntului primar şi secundar. Nu a putut să biruie nici prejudecăţile societăţii, care în general prefera studiile clasice şi umaniste în defavoarea agronomiei, comerţului şi economiei şi, astfel, nu a apucat să trăiască ziua în care, aşa cum s-a exprimat în 1859, un doctor în ştiinţele agricole să se bucure de acelaşi respect şi de aceleaşi avantaje ca un doctor în literatură.

Din Statut şi din alte legi importante reieşea tendinţa de a spori autoritatea guvernului central faţă de instituţiile autonome. Noile legi privind

Biserica Ortodoxă sînt un exemplu în acest sens. Chiar de la începutul domniei sale, Cuza s-a arătat a fi un partizan înfocat al statului laic. Era hotărît să plaseze Biserica Ortodoxă sub supravegherea statului în toate problemele, în afară de cele strict teologice, un obiectiv pe care l-a realizat în mare măsură. În timpul domniei sale nu au avut loc alegeri de mitropoliți sau de episcopi. Ori de cîte ori apărea o vacanță, conducerea era asigurată de către un administrator temporar. Cuza a luat, de asemenea, măsuri drastice pentru a trece sub controlul statului veniturile mănăstirești. A desființat prin decret, în 1860, un număr de mănăstiri mai mari și mai mici din ambele Principate pentru ca resursele și clădirile lor să fie folosite mai judicios spre binele public. În același an, a reorganizat învățămîntul preoțesc, iar seminariile au fost puse sub direcția Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice.[40]

Cea mai importantă — sub raport economic — dintre legile bisericești promulgate de către Cuza privea secularizarea averilor mănăstirești. Dorea să aducă sub administrarea statului acea pătrime din teritoriul țării aflată sub controlul mănăstirilor pentru a face mai judicioasă gospodărirea suprafețelor respective și a le crește productivitatea. Deosebit de delicată era chestiunea proprietăților aparținînd mănăstirilor închinate. În august 1863, guvernul a propus să plătească o despăgubire considerabilă „Locurilor Sfinte" din Imperiul Otoman, dar patriarhul de la Constantinopol a respins oferta. Guvernul otoman, care îl sprijinea, a trimis o notă circulară, la 23 decembrie, puterilor garante, cerîndu-le să intervină în sensul susținerii Convenției de la Paris, ce stipula procedurile de rezolvare a problemei. Kogălniceanu, în calitate de prim-ministru, a hotărît să procedeze la secularizare înainte ca puterile garante să intre în acțiune. Măsura s-a bucurat de o popularitate enormă în legislativ — atît printre conservatori, cît și printre liberali — ca și de sprijinul opiniei publice, care o considera drept o nouă afirmare a suveranității naționale. Cînd, la 25 decembrie 1863, Kogălniceanu a prezentat în Adunare proiectul de secularizare a averilor mănăstirești, acesta a fost aprobat imediat, cu 93 de voturi pentru și 3 contra. Prin această lege, toate pămînturile și alte averi ale mănăstirilor treceau în proprietatea statului, prevăzîndu-se plata unei despăgubiri către „Locurile Sfinte" pentru pierderea veniturilor provenite de la mănăstirile închinate. După o reacție ostilă a cîtorva puteri, mai ales a Rusiei și a Austriei, în mai 1864 s-a ajuns la un compromis, prin care puterile au recunoscut secularizarea, în schimbul unei despăgubiri mai mari pentru „Locurile

---

[40] Sever-Mircea Catalan, „Politica bisericească a domnitorului Alexandru Ioan Cuza (1859–1866) (I)", *Studii și materiale de istorie modernă*, Vol. XV (2002), pp. 91–110.

Sfinte". Astfel, vechea dispută în legătură cu mănăstirile închinate, în mare măsură un produs al regimului fanariot, a fost lichidată definitiv.[41] Legea a pus de asemenea capăt rolului substanţial al tuturor mănăstirilor în viaţa economică a ţării, dat fiind că întinsele lor terenuri agricole au intrat acum în proprietatea statului.

Alte legi au redus rolul bisericii în treburile civile şi au desăvîrşit dominaţia statului asupra structurii administrative a acesteia. Noul Cod civil scotea cazurile de divorţ de sub jurisdicţia instanţelor bisericeşti şi făcea obligatorie căsătoria civilă. Legea despre organizarea comunelor, din 31 martie 1864, a luat din mîinile clerului înregistrarea naşterilor, căsătoriilor şi deceselor, toate acestea căzînd în responsabilitatea primarilor comunelor. Alte legi reglementau viaţa şi administraţia mănăstirească, instituiau noi proceduri pentru numirea mitropoliţilor şi a episcopilor — proceduri ce rezervau un rol decisiv domnitorului — şi stabileau o biserică română unificată, autocefală, cu propriul său sinod, prezidat de către mitropolitul Ungrovlahiei, care purta acum titlul de „Primat al României". Toată această legislaţie făcea parte dintr-o secularizare generală a societăţii româneşti. Acest proces era rezultatul logic al gîndirii liberale cu privire la rolul bisericii în societate, aşa cum a fost exprimată în programele generaţiei de la 1848, şi reprezenta culmea schimbărilor sociale şi economice ce au avut loc începînd cu ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea.

Cuza nu a întîmpinat vreo opoziţie serioasă din partea politicienilor în punerea bazelor instituţionale ale statului modern. Acest lucru i s-a datorat în parte lui Kogălniceanu, dat fiind că a condus cu multă îndemînare alegerile din toamna anului 1864. Bizuindu-se la nivel local pe administratorii judeţelor — prefecţii şi subprefecţii — care răspundeau faţă de guvernul central, Kogălniceanu a asigurat dominarea completă de către guvern a Adunării şi a organelor locale alese. Sarcinile cu care se confrunta guvernul au fost uşurate şi de prezenţa unei majorităţi de nou-veniţi în Adunare; aceştia aveau o experienţă redusă sau nu aveau deloc experienţă în viaţa publică şi erau instrumente docile în mîna guvernului. În consecinţă, pînă şi cele mai complicate legi, precum bugetul pentru anul 1865, au putut fi trecute în grabă prin Adunare, într-o singură zi. Încercările ocazionale ale unui număr redus de deputaţi mai curajoşi de a aduce amendamente unui proiect au fost anulate la un simplu gest din partea primului-ministru. Totuşi, în ciuda subordonării legislativului, Cuza şi miniştrii săi preferau să legifereze prin decret. Procedurile democratice erau pentru ei mai puţin importante decît înfăptuirea reformei instituţionale.

---

[41] M. Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinate*, Bucureşti, 1936, pp. 71–114.

Principalele obiective de politică externă ale lui Cuza au fost recunoașterea internațională a Unirii și consolidarea autonomiei țării. Era dornic să stabilească relații diplomatice normale cu celelalte țări, în special cu cele apusene, pentru a elimina încă una din puținele prerogative ce îi mai rămăseseră sultanului și pentru a promova dezvoltarea economică. Cu toate că erau nereceptive la aranjamentele oficiale, puterile nu au ezitat să trateze direct cu Principatele, atunci cînd le servea interesele. În toamna anului 1860, Cuza a reușit să deschidă o agenție diplomatică la Paris, care avea ca misiune prioritară consolidarea unor relații apropiate cu sprijinitorul de bază al Principatelor Unite în Europa de Apus. Cuza a căutat, de asemenea, să încheie convenții economice cu alte state, în special cele de natură să permită Principatelor să stabilească tarife și să ia alte măsuri care să stimuleze propria lor dezvoltare economică. Comerțul lor a continuat însă să fie guvernat de tratate între diverse alte state și Imperiul Otoman. Prima înțelegere internațională de acest fel între Principate și un alt stat a constituit-o Convenția telegrafică cu Rusia, din 15 decembrie 1860.

În afară de Franța, Cuza a dat o atenție specială Austriei, date fiind rolul-cheie al acesteia în afacerile internaționale și numeroasa populație românească din Transilvania, Bucovina și Banat. Dorea să aibă relații prietenești și a propus deschiderea unei reprezentanțe diplomatice permanente la Viena, însă oficialitățile austriece au rămas indiferente la toate inițiativele sale. Principalul motiv era faptul că le nemulțumeau intențiile lui Cuza privitoare la Transilvania, dovedite după părerea lor atît de relațiile strînse întreținute de personalitățile politice de vază din Principate cu românii transilvăneni, cît și de negocierile intermitente duse de Cuza cu emigranții unguri.[42]

În primăvara anului 1859, Cuza a încercat să profite de nemulțumirea ungurilor și românilor din Ungaria și Transilvania pentru a obține concesii politice și economice din partea Austriei și, în cazul unui război între aceasta, Franța și Sardinia, să asigure autonomia românilor din Transilvania. Franța și Sardinia i-au dat puternice încurajări. La sfîrșitul lunii martie, Cuza s-a întîlnit cu generalul György Klapka, reprezentînd emigrația ungară. La 28 martie, a fost de acord în principiu să furnizeze ungurilor arme din Franța în vederea unei insurecții antiaustriece, dar a pus condiția să se evite repetarea conflictelor de ordin etnic din anii 1848–1849. După aproape două luni de negocieri, s-a ajuns la o înțelegere care satisfăcea

[42] Stan, *Grupări și curente politice*, pp. 147–158; G. Chiriță, „Periodicul bucureștean «Naționalul» (1857–1861) și problemele Transilvaniei", în *Studii: Revistă de istorie*, 25/1, 1972, pp. 81–96.

exigențele lui Cuza. Aceasta permitea egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor Ungariei fără deosebire de naționalitate sau religie, garanta o largă autonomie locală, recunoștea drept oficiale toate limbile folosite și oferea perspectiva ca Transilvania să-și redobîndească administrația sa politică separată, dacă majoritatea cetățenilor ei o doreau.[43] Dar războiul care izbucnise între Austria, pe de o parte, și Franța și Sardinia, pe de altă parte, în aprilie, s-a încheiat atît de repede încît înțelegerea ungaro-română nu a putut fi pusă în aplicare. Cu toate acestea, discuțiile despre o alianță au continuat cu intermitențe în următorii patru ani. În mai 1863, Cuza și generalul István Türr, din partea emigrației maghiare, au revitalizat ideea unei insurecții ungare sprijinită de România și coordonată cu un atac al Italiei împotriva Austriei.[44] Cuza era dispus să o accepte, dar a cerut mărturii cu privire la o înțelegere între maghiarii și românii din Transilvania. Negocierile au rămas fără rezultat, în special din cauza faptului că Napoleon al III-lea, de care depindea succesul acțiunii, nu era în acel moment dispus să pornească împotriva Austriei. Totuși, se crease un precedent; pe măsură ce trecea timpul, statutul românilor din Transilvania devenea un reper de bază al politicii externe românești.

În ciuda succesului repurtat în îndeplinirea ambițiosului său program legislativ, a majorității sale zdrobitoare din Adunare și a controlului său strîns asupra birocrației, situația lui Cuza a început să slăbească treptat. În parte a fost și el vinovat. În februarie 1865, l-a silit pe Kogălniceanu — pe care l-a suspectat (pe nedrept) că ar fi rîvnit la domnie să demisioneze din funcția de prim-ministru, lipsindu-se astfel de unul dintre cei mai utili aliați ai săi. Apoi, a încercat să domolească ostilitatea din Adunare față de metodele sale autoritare făcînd concesii. În decembrie 1865, de pildă, a anunțat că deputații vor avea din nou dreptul să interpeleze miniștrii, dar atunci cînd noul președinte al Adunării și-a exprimat, în primul său discurs, regretul că mulți dintre aceia care au avut un rol de frunte în treburile țării nu-și găseau loc în legislativ (trimitere clară la tratamentul dur aplicat de domnitor opoziției), Cuza s-a simțit jignit și l-a obligat să demisioneze. Acest episod și altele similare au fost considerate dovezi ale slăbiciunii lui Cuza și ale lipsei sale de dorință de a proceda la o guvernare

[43] D. Berindei, „Mihail Kogălniceanu, prim-ministru al Moldovei, și emigrația maghiară (1860–1861)", în *Studii și materiale de istorie modernă*, II, București, 1960, pp. 223–244; E. Kovács, *A Kossuth-emigrácio es az europai szabadságmozgalmak*, Budapesta, 1967, pp. 335–356.

[44] Kovács, *A Kossuth-emigrácio*, pp. 246–254.

reprezentativă. În consecință, din toate părțile a început să sporească sprijinul pentru un sistem parlamentar.[45]

Duşmanii domnitorului, atît de la stînga, cît şi de la dreapta, s-au simțit încurajați să se regrupeze. În vara anului 1865, s-a refăcut monstruoasa coaliție, reunind elemente incompatibile în alte împrejurări, precum conservatorii şi liberalii radicali, care temporar au lăsat deoparte diferendele, mînați fiind de hotărîrea de a-l detrona pe Cuza şi de a-l înlocui cu un principe străin. Conservatorii îl condamnau că ar fi prea liberal şi nu-i puteau ierta reformele agrară şi electorală; radicalii l-au abandonat pentru că nu era suficient de liberal. Ambele grupări erau iritate de abuzurile sale de putere, se temeau de o dictatură fățișă şi căutau o reîntoarcere la constituționalismul anterior Statutului. Cuza a fost astfel serios izolat din punct de vedere politic şi, obosit şi bolnav, se gîndea el însuşi să abdice, aşa cum a lăsat să se înțeleagă în mesajul său către legislativ la începutul sesiunii acestuia în decembrie 1865. Asemenea semne de oboseală i-au încurajat pe complotiști să treacă la acțiune.[46] Conduşi de radicali, în frunte cu Ion Brătianu şi C. A. Rosetti, aceştia au hotărît să-şi ducă la îndeplinire planul cu rapiditate, pentru a evita dezordini publice şi o intervenţie străină care le însoțea adesea. Au cîştigat de partea lor elemente-cheie din armată, care l-au arestat pe Cuza în noaptea de 23 februarie 1866. Domnitorul nu a opus rezistență şi a semnat actele de abdicare pe loc. Curînd după aceea i s-a permis să părăsească țara şi s-a stabilit în Austria, unde a trăit pînă la sfîrşitul zilelor sale, în 1873. Plecarea sa în exil a simbolizat sfîrşitul unei ere şi a marcat începutul alteia în evoluția României moderne.

Anul 1866 este o dată potrivită la care să ne oprim puțin pentru a măsura distanța parcursă de români de la ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Unirea Principatelor fusese înfaptuită, iar independența României, aşa cum îşi numeau acum românii țara, fusese practic asigurată. Se înregistraseră progrese însemnate în punerea guvernării pe baze raționale. Atît cetățenii români, cît şi guvernele străine se puteau aştepta la un mod previzibil de acțiune din partea guvernului şi la respectarea angajamentelor. Noul stat dobîndise instrumentele necesare pentru îndeplinirea responsabilităților sale — un executiv puternic, care să asigure cîrmuirea;

---

[45] T. Drăganu, *Inceputurile şi dezvoltarea regimului parlamentar în România pînă la 1916*, Cluj, 1991, pp. 165–183.

[46] P. Henry, *L'Abdication du Prince Cuza*, Paris, 1930, pp. 1–28; G. Chiriță, „Preludiile şi cauzele detronării lui Cuza Vodă“, în *Revista de istorie*, 29/3, 1976, pp. 347–371.

un parlament care să reprezinte o diversitate de opinii; partide politice care să servească drept maşinărie de schimb şi coduri de legi moderne, care să încurajeze stabilitatea socială şi progresul economic. Existau şi principii generale — liberalismul şi conservatorismul — care să-i îndrume pe politicieni şi pe intelectuali în alcătuirea programului naţional. Dar mai important decît orice, elita trecuse pragul în Europa, acceptînd să facă parte permanent, chiar dacă nu întotdeauna profitabil, din comunitatea naţiunilor.

Calea generală de dezvoltare pe care România avea să o urmeze pînă la cel de-al Doilea Război Mondial fusese astfel deschisă.[47] În treburile interne, un executiv puternic şi monopolizarea aproape a întregii puteri la centru, în Bucureşti, erau semnele distinctive ale guvernării. Un sistem bipartit contribuia în mod semnificativ la stabilitatea şi democratizarea vieţii politice, cu toate că voinţa populară era uneori înfrîntă de mecanismele privilegiilor şi de apatia publică. În ceea ce priveşte economia, industrializarea făcea progrese neîntrerupte, însă agricultura a rămas temelia bunăstării ţării, iar cei ce căutau o reformă agrară s-au confruntat cu un obstacol formidabil — tradiţia. Cea mai spectaculoasă schimbare în structura socială a fost continua înaintare a clasei mijlocii. Nici o altă clasă nu-i putea egala dinamismul în acţiunea politică şi economică, pentru că marii moşieri au dispărut, iar ţărănimea şi muncitorii urbani erau lipsiţi de experienţă şi de conducere.

Relaţiile internaţionale ale României — politice, economice şi culturale — continuau să fie modelate de procesul integrării în Europa. Într-un anume sens, integrarea însemna dependenţă, iar toţi membrii elitei recunoşteau că securitatea şi prosperitatea ţării puteau fi realizate doar în concordanţă cu Marile Puteri, şi niciodată izolîndu-se de ele. Totuşi, aceştia nu puteau cădea de acord cît de rapidă şi cît de completă să fie această integrare şi astfel s-a intensificat controversa cu privire la identitatea naţională şi la modelele de dezvoltare. Europeniştii susţineau continua urbanizare şi industrializare, în timp ce diverse grupuri de tradiţionalişti căutau bunăstarea la sate şi progresul material în agricultură. Cu toate că divergenţele lor nu au putut fi reconciliate nici măcar în pragul unui nou război mondial, în 1939, toate părţile din această mare dezbatere erau de acord asupra unui punct critic: românii se aflau ca întotdeauna la răscrucea dintre Răsărit şi Apus.

---

[47] Am analizat această perioadă în volumul *Rumania, 1866–1947*, Oxford, 1994; apărut în traducere românească sub titlul *România, 1866–1947*, Humanitas, Bucureşti, 1996.

Eseu bibliografic

BIBLIOGRAFII

Principala bibliografie a istoriei României este *Bibliografia istorică a României*, I — *1944–1969*; IV — *1969–1974*; V — *1974–1979*; VI – *1979–1984*; VII — *1984–1989*, VIII — *1989–1994*, IX — *1994–1999*, Bucureşti, 1970–2000; volumele II şi III, Bucureşti, 1972–1974, acoperă secolul al XIX-lea. Indispensabilă unui istoric pentru studierea vieţii intelectuale şi culturale este *Bibliografia românească veche*, 4 volume, Bucureşti, 1910–1944. Această lucrare enumeră cărţile tipărite în Principatele române sau în alte părţi ale lumii în limba română, între 1508 şi 1830 şi reproduce extrase din prefeţele multora dintre ele. O aducere la zi folositoare este Daniela Poenaru, *Contribuţii la bibliografia românească veche*, Tîrgovişte, 1973. Continuarea „bibliografiei vechi" este *Bibliografia românească modernă, 1831–1918*, 4 volume, Bucureşti, 1984–1996. *Publicaţiile periodice româneşti*, I — *1820–1906* şi II — *1907–1918*, şi suplimentul *1790–1906*, Bucureşti, 1913–1969, conţine o listă adnotată exhaustivă a periodicelor şi a ziarelor publicate în România şi în alte ţări în limba română. Tot atît de exhaustivă, constituind o sursă unică de informaţii, este *Bibliografia analitică a periodicelor româneşti*, I/1–3, *1790–1850*, Bucureşti, 1966–1967; II/1–3, *1851–1858*, Bucureşti, 1970–1972, care oferă o listă şi adesea rezumate ale articolelor publicate în periodicele de limbă română.

LUCRĂRI GENERALE

O introducere incitantă în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea o constitue Nicolae Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanite orientale*, VIII–IX, Bucureşti, 1944, una din lucrările clasice ale istoriografiei române moderne. Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III/1–2, Bucureşti, 1944–1946, un produs al „noii şcoli" de istorie, este organizată sistematic şi se bazează pe o lectură atentă a surselor. Sinteza majoră a erei comuniste, *Istoria României*, III–IV, Bucureşti, 1964, analizează, dintr-o perspectivă marxistă, originile României moderne.

Calea dezvoltării României începînd cu secolul al XIX-lea a constituit subiectul unei dezbateri aprinse în rîndurile istoricilor şi ale sociologilor. Eugen Lovinescu, *Istoria civilizaţiei române moderne*, 3 volume, Bucureşti, 1924–1925, dezvoltă teoria „sincronismului", potrivit căreia România modernă a fost permanent integrată în civilizaţia Europei Occidentale. Situat pe o poziţie marxistă, Lucreţiu Pătrăşcanu, *Un veac de frămîntări sociale, 1821–1907*, Bucureşti, 1945, consideră dezvoltarea economică şi lupta de clasă drept forţe motrice ale schimbării, dar, ca şi Lovinescu, acceptă necesitatea occidentalizării. Ilie Bădescu, *Sincronism european şi cultura critică românească*, Bucureşti, 1984, ecou al „naţionalismului comunist" promovat de către regim în anii '70 şi '80, insistă asupra originalităţii dezvoltării istorice a românilor şi are rezerve faţă de Occident.

1. MOLDOVA ŞI ŢARA ROMÂNEASCĂ, 1774–1821

Condiţiile de bază ale relaţiilor otomano-române din secolul al XVIII-lea sînt expuse în Tahsin Gemil, *Românii şi otomanii în secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 1991 şi Mihai Maxim, *Ţările Române şi Înalta Poartă*, Bucureşti, 1993. Există şi ample colecţii de documente oficiale otomane cu privire la Principate: Mustafa A. Mehmet (ed.), *Documente turceşti privind istoria României*, II, *1774–1791*, III, *1791–1812*, Bucureşti, 1983–1986, în traducere românească, şi Valeriu Veliman (ed.), *Relaţiile româno-otomane (1711–1821); Documente turceşti*, Bucureşti, 1984, în limba turcă, însoţit de traducerea în limba română. Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turceşti*, 2 volume, Bucureşti, 1960–1965, repertorizează peste 5 000 de documente turceşti şi publică rezumatul multora dintre acestea.

În privinţa guvernării şi a sistemului juridic, *Istoria dreptului românesc*, II/1, Bucureşti, 1984, oferă o privire generală utilă. Erudite şi detaliate sînt Valentin A. Georgescu şi Emanuela Popescu-Mihuţ, *Organizarea de stat a Ţării Româneşti (1765–1782)*, Bucureşti, 1989, referitoare la structura guvernării, şi Valentin A. Georgescu şi Petre Strihan, *Judecata domnească în Ţara Românească şi Moldova*, vol. I, *1611–1831*, partea I; *Organizarea judecătorească*, vol. II, *1740–1831*, Bucureşti, 1981, referitoare la organizarea justiţiei. Vladimir Hanga, *Les Institutions du droit coutumier roumain*, Bucureşti, 1988, reprezintă o introducere solidă în natura dreptului cutumiar şi a declinului său. Rolul decisiv al demnitarului în procesul judiciar şi aplicarea alternativă a legii scrise şi a celei cutumiare în timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti apar într-o colecţie masivă de izvoare oficiale, *Acte judiciare din Ţara Românească, 1775–1781*, Bucureşti, 1973. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*,

volumele II şi III, a doua ed., Bucureşti, 1994–1997, constituie o prezentare cuprinzătoare a rolului politic şi social al Bisericii Ortodoxe şi este însoţită de o amplă bibliografie. D. Furtună, *Preoţimea românească în secolul al XVIII-lea*, Vălenii de Munte, 1915, examinează condiţiile materiale şi culturale ale clerului ortodox.

Statutul internaţional al Principatelor a constituit subiectul multor monografii. O lectură incitantă în acest sens o reprezintă Leonid Boicu, *Geneza „Chestiunii Române" ca problemă internaţională*, Iaşi, 1975. În privinţa relaţiilor Principatelor cu Rusia, Galina S. Grosul, *Dunaiskie Kniajestva v politike Rossii, 1774–1806*, Chişinău, 1975, analizează problema din perspectiva rivalităţii ruso-otomane în Europa de Sud-Est, iar Irina S. Dostian, *Rossiia i balkanskii vopros*, Moscova, 1972, plasează Principatele în contextul general al ambiţiilor Marilor Puteri faţă de Imperiul Otoman. Apostol Stan, *Protectoratul Rusiei asupra Principatelor Române, 1774–1856*, Bucureşti, 1999, extrem de critic în privinţa rolului Rusiei. Obiectivele politice ale Austriei sînt descrise cu competenţă de Harald Heppner în *Österreich und die Donaufürstentümer, 1774–1812*, Graz, 1984, iar penetrarea ei economică la Dunărea de jos este prezentată de Gheron Netta în *Expansiunea economică a Austriei şi explorările ei orientale*, Bucureşti, 1931. Prezentarea detaliată de către Germaine Lebel a intereselor economice şi politice ale Franţei în Principate, *La France et les principautés danubiennes*, Paris, 1955, este neegalată. Tot atît de cuprinzătoare, însă despre Marea Britanie, este lucrarea lui Paul Cernovodeanu, *Relaţiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii, 1803–1878*, Cluj-Napoca, 1986.

Surse indispensabile pentru înţelegerea politicii Marilor Puteri faţă de Principate sînt rapoartele diplomatice şi consulare ale reprezentanţilor lor la Constantinopol şi în Principate, publicate în numeroase volume: Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, 44 volume, Bucureşti, 1876–1942 şi f.a., *Documente privind istoria românilor*, 4 volume, Bucureşti, 1962–1974. Referitor la Rusia, vezi f.a., I, *Rapoarte consulare ruse (1770–1796)*, Bucureşti, 1962, şi f.a., IV, *Rapoarte diplomatice ruse (1797–1806)*, Bucureşti, 1974; pentru Austria: XIX/1 — *Corespondenţă diplomatică şi rapoarte consulare austriace*, Bucureşti, 1922; XIX/2 — *Corespondenţă şi rapoarte consulare austriace (1798–1812)*, Cernăuţi, 1938; şi f.a., II — *Rapoarte consulare austriace (1812–1823)*, Bucureşti, 1967; iar pentru Franţa: XVI — *Corespondenţă diplomatică şi rapoarte consulare franceze (1603–1824)*, Bucureşti, 1912; supliment I — *Documente culese din arhivele Ministerului Afacerilor Străine din Paris*, partea a II-a — *1781–1814* şi partea a III-a — *1709–1812*, Bucureşti, 1885–1889.

2. SOCIETATEA ŞI ECONOMIA, 1774–1829

Referitor la populaţie şi structura socială, Pavel G. Dmitriev, *Narodonaselenie Moldavii*, Chişinău, 1973, analizează tendinţele demografice pe baza recensămintelor efectuate între 1772 şi 1803. Satele s-au bucurat de mai multă atenţie decît oraşele şi tîrgurile. Ecaterina Negruţi, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea; Contribuţii demografice*, Iaşi, 1984, este o lucrare cuprinzătoare. La graniţa dintre sociologie şi istorie se află masiva incursiune a lui Henri H. Stahl în structura economică şi socială a satelor devălmaşe, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, 3 volume, Bucureşti, 1958–1965, care are şi o versiune prescurtată în limba franceză, *Les Anciennes communautes villageoises roumaines*, Paris, 1969. Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române*, Iaşi, 1997, investighează originile clasei de mijloc în ultima jumătate a sec. al XVIII-lea şi prima jumătate a sec. al XIX-lea, iar Stela Mărieş, *Supuşii străini din Moldova în perioada 1781–1862*, Iaşi, 1985, investighează impactul străinilor privilegiaţi asupra societăţii urbane. Boierii sînt subiectul unei analize complexe în Gheorghe Platon şi Alexandru-Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluţie socială şi politică*, Bucureşti, 1995.

Istoricii agriculturii au dat o atenţie deosebită controlului asupra pămîntului şi relaţiilor dintre moşieri şi ţărani. Studii remarcabile în acest sens sînt V. Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautes Roumaines au XVIIIe siecle*, Bucureşti, 1971, şi Florin Constantiniu, *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1972. Sergiu Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIIIe siecle*, Bucureşti, 1974, constituie o cercetare de pionierat privind organizarea marilor moşii, iar Vasile Neamţu, *La Technique de la production cerealiere en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siecle*, Bucureşti, 1975, se ocupă de unelte, metode şi culturi. Natura şi efectele arendării pămîntului asupra producţiei agricole sînt examinate în Ioana Constantinescu, *Arendăşia în agricultura Ţării Româneşti şi a Moldovei pînă la Regulamentul Organic*, Bucureşti, 1985. Dintre numeroasele colecţii de documente privind agricultura, deosebit de valoroasă în materie de dijmă, clacă şi control asupra pămîntului este lucrarea *Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII-lea*, I, *Ţara Românească*, Bucureşti, 1961, şi II, *Moldova*, Bucureşti, 1966.

Oraşele şi urbanizarea au fost oarecum neglijate. Valoroase pentru studiul vieţii sociale şi economice sînt Dan Berindei, *Oraşul Bucureşti: Reşedinţă şi capitală a Ţării Româneşti, 1459–1862*, Bucureşti, 1963; *Istoria*

orașului Iași, I, Iași, 1980; Constantin C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila*, București, 1968. Trei selecții de documente, George Potra (ed.), *Documente privitoare la istoria orașului București (1594–1821)*, București, 1961, (*1821–1848*), București, 1975 și *(1634–1800)*, București, 1982, aruncă o lumină asupra preocupărilor economice ale bucureștenilor înstăriți.

În ceea ce privește activitatea economică în afara agriculturii, două studii cuprinzătoare dezvăluie complexitatea sistemului breslelor: Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939, analizează organizarea, precum și caracterul confesional, moral și economic al breslelor, iar Ștefan Olteanu și Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, București, 1969, extind aceste preocupări la ambele Principate și la mediul rural. Studiile cu privire la comerțul românesc se concentrează în special asupra integrării acestuia în rețeaua vest-europeană a comerțului internațional. Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc; epoca mai nouă*, București, 1925, este o încercare timpurie de sinteză, ce subliniază efectul transformator al comerțului crescînd cu Occidentul. Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, 1977, face același lucru, abordînd problema cu un riguros simț analitic. Cea mai completă prezentare a tîrgurilor se regăsește în Georgeta Penelea, *Les Foires de la Valachie pendant la periode 1774–1848*, București, 1973. Dumitru Z. Furnică, *Din istoria comerțului la români*, București, 1908, este o colecție de documente ce dezvăluie importanța comerțului de alimente cu ridicata. Lucrarea lui G. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930, este esențială pentru înțelegerea mecanismelor împrumuturilor bănești și a mentalității privind creditul.

3. SPIRITUL VREMURILOR, 1774–1829

O lucrare fundamentală pentru cunoașterea gîndirii politice și sociale a boierilor este Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române, 1750–1831*, București, 1972 (ediția engleză — *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750–1831*, Boulder, Colorado, 1971). Vlad Georgescu a mai publicat și *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769–1830*, București, 1970, o selecție de texte ce dezvăluie obiectivele boierilor în treburile interne și internaționale. Tot atît de valoroase în privința reconstituirii climatului intelectual al epocii sînt interpretările de texte literare ale lui Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700–1821)*, București, 1968. Un studiu util privitor la cultura și ideile perioadei este cel al lui Nicolae Isar, *Principatele Române în epoca luminilor*, București,

1999. Numeroşi autori subliniază influenţa de durată a iluminismului. Ovidiu Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, Bucureşti, 1975, cercetează receptarea iluminismului în Ţările Române. D. Popovici, *La Litterature roumaine à l'epoque des lumières*, Sibiu, 1945, se concentrează asupra exprimării ideilor şi spiritului iluminismului într-o varietate de genuri literare de o parte şi de alta a Carpaţilor. Eseurile din Pompiliu Teodor (ed.), *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, 1980, clarifică diversitatea ecourilor româneşti la iluminism. Alţi cărturari, ca de pildă Mircea Anghelescu, *Preromantismul românesc*, Bucureşti, 1971, au identificat eforturile de supravieţuire a romantismului în plină domnie a iluminismului. Rolul limbii şi învăţăturii greceşti de canal de transmitere a iluminismului în Principate este evaluat de Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971 (ediţie franceză lărgită — *Les Académies princières de Bucarest et Jassy et leurs professeurs*, Salonic, 1974, şi de Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774–1830)*, Bucureşti, 1982.

Toţi autorii de mai sus se preocupă de influenţa Occidentului şi este clar că literatura şi gîndirea franceză au deţinut un rol de frunte. Lucrare clasică, Pompiliu Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, 1898 (ediţie română — *Influenţa franceză asupra spiritului public în România*, Bucureşti, 1982) nu lasă aproape nici un dubiu cu privire la efectul acestora. Studiile din Alexandru Zub (ed.), *La Revolution française et les Roumains*, Iaşi, 1989, arată modul în care ideile Revoluţiei franceze, sub o formă mai diluată, au pătruns în viaţa intelectuală şi au stîrnit speranţe de emancipare faţă de dominaţia străină. În acelaşi timp, mişcările de reînnoire s-au desfăşurat în cadrul societăţii tradiţionale ortodoxe, aşa cum este descris în mod elocvent în Serghei Cetverikov, *Stareţ Paisii Velicikovskii*, Belmont, Massachusetts, 1980.

4. ÎNCEPUTURILE UNUI STAT MODERN

Răscoala condusă de Tudor Vladimirescu a constituit obiectul diverselor interpretări. Prezentările clasice ale lui Andrei Oţetea, *Tudor Vladimirescu şi revoluţia din 1821*, Bucureşti, 1971, şi Dan Berindei, *L'Annee revolutionnaire 1821 dans les Pays roumains*, Bucureşti, 1973 (ediţie revizuită *Revoluţia română din 1821*, Bucureşti, 1991) au fost contestate de Mircea T. Radu, *1821: Tudor Vladimirescu şi revoluţia din Ţara Românească*, Craiova, 1978, care repune în discuţie ipoteze larg susţinute. Cea mai amplă colecţie de izvoare este *Documente privind istoria Romîniei: Răscoala din 1821*, 5 volume, Bucureşti, 1959 1962. În ceea ce priveşte evenimentele politice care au urmat reprimării răscoalei, Ioan C. Filitti, *Frămîntările*

politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828, București, 1932, rămîne lucrarea cea mai completă.

Două cercetări cuprinzătoare acoperă problemele politice, economice și sociale din anii '30 și '40 ai secolului al XIX-lea: Gheorghe Platon, *Geneza revoluției române de la 1848*, Iași, 1980, și Gheorghe Platon, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, Chișinău, 1993. Vladimir Diculescu, *Bresle, negustori și meseriași în Țara Românească (1830–1848)*, București, 1973, descrie condițiile economice care au promovat dezvoltarea clasei mijlocii. Cu privire la perioada ocupației rusești, Ioan C. Filitti, *Principatele Române de la 1828 la 1834*, București, 1934, analizează elaborarea și conținutul Regulamentelor Organice, iar Vladislav I. Grosul, *Reformî v Dunaiskih kniajestvah i Rossiia*, Moscova, 1966, explică obiectivele Rusiei și evaluează activitatea lui Paul Kiseleff. O mină de informații cu privire la domniile ce au urmat ocupației ruse o constituie Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834–1848*, București, 1915. D. Ciurea, *Moldova sub domnia lui M. Sturza*, Iași, 1947, este cea mai amplă prezentare a domniei lui Mihai Sturdza. G. Zane, *Le Mouvement revolutionnaire de 1840*, București, 1964, investighează originile și caracterul „conspirației" lui Filipescu și ale societăților secrete în general. Largile curente de gîndire politică din prima jumătate a secolului al XIX-lea sînt abordate în Valeriu Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din Țările Române*, București, 1976. Următoarele volume din colecția de documente Hurmuzaki, menționată mai sus, oferă informații valoroase în legătură cu evenimentele politice din Principate și implicarea rusă: XVII — *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze, 1825–1846*, București, 1913, și XXI — *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare austriace, 1828–1836*, București, 1942.

Romantismul s-a bucurat de mai multă atenție decît alte curente intelectuale ale perioadei. Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972, reprezintă o cercetare complexă a începuturilor și manifestărilor timpurii ale spiritului romantic în literatură și în societate în general. D. Popovici, *Romantismul românesc*, București, 1969, examinează curentele-cheie și evaluează specialiștii mai mici și mai mari ai romantismului, iar Elena Tacciu, *Romantismul românesc; un studiu al arhetipurilor*, I, București, 1982, prezintă trăsăturile unice ale romantismului românesc în cadrul unui context european larg. N. I. Apostolescu, *L'Influence des romantiques français sur la poesie roumaine*, Paris, 1909, este un studiu asupra surselor de inspirație și modelelor franceze. Mircea Anghelescu, *Ion Heliade Rădulescu*, București, 1986, oferă un portret intelectual plin de sensibilitate al marelui animator literar al perioadei, iar D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu*, București, 1935, examinează

teoria şi practica sa estetică. Maria Platon, *Dacia literară*, Iaşi, 1974, descrie bazele paşoptismului literar, iar Alexandru Zub, *Mihail Kogălniceanu — istoric*, Iaşi, 1974, prezintă periplul intelectual al principalului animator al curentului. Mihail Kogălniceanu, *Opere*, I, Bucureşti, 1974, şi II, Bucureşti, 1976, conţin scrierile sale literare şi istorice din perioada respectivă.

5. ROMÂNII DIN MONARHIA HABSBURGICĂ

Conştiinţa naţională în creştere a românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea formează subiectul a două studii deosebit de pertinente: David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum: Din istoria formării naţiunii române*, Bucureşti, 1984 (ediţie engleză — *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1971), care plasează gîndirea şi aspiraţiile româneşti în context european, şi Zoltán I. Toth, *Az erdélyi román nacionalizmus elsõ Százada, 1697–1792*, Budapesta, 1946, care însumează rezultatele unor cercetări susţinute în arhivele administrative transilvănene. Ladislau Gyemánt, *Mişcarea naţională a românilor din Transilvania între anii 1790–1848*, Bucureşti, 1986, este lucrarea clasică cu privire la activitatea politică românească după *Supplex Libellus Valachorum*. Keith Hitchins, *A Nation Discovered: Romanian Intellectuals in Transylvania and the Idea of Nation, 1700–1848*, Bucureşti, 1999, constitue o privire cuprinzătoare a dezvoltării conştiinţei naţionale. Emanuel Turczynski, *Konfession und Nation*, Düsseldorf, 1976, realizează comparaţii valoroase între aspiraţiile culturale româneşti şi sîrbeşti.

Iobăgia, principala realitate a majorităţii ţăranilor, este analizată sub toate aspectele sale variate în David Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania, 1700–1848*, Bucureşti, 1989, produsul unei vieţi de cercetare fundamentală. O lucrare esenţială este şi Zsolt Trocsányi, *Az erdelyi parasztság törtenete, 1790–1849*, Budapesta, 1956. David Prodan, *Răscoala lui Horea*, 2 volume, ediţie revizuită, Bucureşti, 1984, o cercetare a originilor şi naturii marii răscoale ţărăneşti din 1784–1785, este o capodoperă de reconstituire şi interpretare istorică.

Scrierile istorice cu privire la cele două biserici româneşti sînt adesea partizane. Fundamentală pentru înţelegerea situaţiei Bisericii Ortodoxe după unirea cu Roma, mai ales a mişcărilor de rezistenţă conduse de Visarion Sarai şi Sofronie din Cioara, este lucrarea lui Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, 2 volume, Sibiu, 1920–1930. Ioan N. Beju şi Keith Hitchins, *Biserica Ortodoxă Română în secolul XVIII: Conscripţii. Statistici*, Urbana, Illinois, 1991, aduce noi informaţii în legătură cu structura administrativă a Bisericii Ortodoxe şi cu situaţia clerului acesteia. În legătură cu Biserica Unită, Augustin Bunea, *Din istoria românilor: Episcopul Ioan Inocenţiu Klein (1728–1751)*, Blaj,

1900, rămîne singurul studiu complet al vieții și carierei episcopului Klein. Lectura acestuia poate fi suplimentată cu Francisc Pall, *Ein Siebenbürgischer Bischof im Römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745–1768)*, Köln, 1991 (Ediția românească: *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma, 1745–1768*, 3 Vol., Cluj-Napoca, 1997), care arată modul în care Klein a continuat să-și promoveze ideile după plecarea sa în exil. Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici*, Blaj, 1902, descrie eforturile depuse de succesorii lui Klein pentru apărarea și consolidarea Bisericii Unite.

Studiile privitoare la istoricii și filologii de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea subliniază legăturile lor cu Iluminismul. În afară de D. Popovici, *La Littèrature roumaine à l'èpoque des lumieres*, menționată mai sus, Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, conține eseuri de mare discernămînt despre Micu, Șincai și Maior și se constituie într-o lectură esențială. Aceiași autori oferă o analiză a spiritului epocii în introducerea lor la Samuil Micu, *Scrieri filozofice*, București, 1966, Pompiliu Teodor scrie și el un splendid eseu privitor la ideile și scrierile lui Micu în contextul general al Luminilor în *Sub semnul luminilor: Samuil Micu*, Cluj-Napoca, 2000. Principalele biografii consacrate confraților lui Micu sînt Mircea Tomuș, *Gheorghe Șincai: viața și opera*, București, 1965, și Maria Protase, *Petru Maior: un ctitor de conștiințe*, București, 1973. Remus Câmpeanu a investigat temeinic educația și structura socială a elitelor românești în *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 1999 și *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 2000.

Cel mai profund portret social și intelectual al generației de la 1848 îl constituie George E. Marica și alții, *Ideologia generației române de la 1848 în Transilvania*, București, 1968. Marica a mai scris și o serie de eseuri despre viața intelectuală, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea*, I, Cluj-Napoca, 1977, și a analizat și a alcătuit o bibliografie a unuia dintre organele de presă de frunte ale acestei generații, *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, București, 1969. Din cele cîteva biografii consacrate lui George Barițiu, cea mai completă este Vasile Netea, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, București, 1966. Eseurile din George E. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea*, II, Cluj-Napoca, 1978, constituie un portret intelectual multilateral al lui Barițiu. O sursă de informații indispensabilă despre activitatea și aspirațiile politice ale intelectualilor români este corespondența acestora cu Barițiu între 1836 și 1893: Ștefan Pascu și alții (ed.), *George Barit și contemporanii săi*, 9 volume, București, 1973–1993. Nu există nici o biografie a lui Simion Bărnuțiu adusă la zi. G. Bogdan

Duică, *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, București, 1924, conține o abundență de informații; Petre Pandrea, *Filozofia politico-juridică a lui Simion Bărnuțiu*, analizează izvoarele gîndirii sale despre națiune și stat.

Istoria Bucovinei a fost grav neglijată din cauza situației politice existente după cel de-al Doilea Război Mondial pînă în 1989. Următoarele lucrări oferă o introducere utilă în istoria acestei regiuni sub administrația austriacă, dar sînt marcate de puternice sentimente naționale. Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, 1991, încheiată înainte de 1950, abordează atît probleme culturale și economice, cît și probleme politice. Lucrarea aceluiași autor, *Der Nationale Kampf in der Bukowina*, București, 1919, descrie lupta dintre români și ruteni, iar lucrarea acestuia *Istoria bisericii din Bucovina*, București, 1916, se concentrează asupra Bisericii Ortodoxe ca o instituție națională. Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, I, București, 1993, o lucrare detaliată și bine documentată, stă mărturie interesului științific reînnoit pentru istoria regiunii.

6. 1848

Revoluția de la 1848 în toate provinciile locuite de români este tratată de mai multe lucrări. Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională, 1834–1849*, București, 1967 (ediție engleză — *The Romanians' Struggle for Unification, 1834–1849*, București, 1970) se preocupă în special de organizațiile generației de la 1848 și de țelul lor de a realiza unirea politică a tuturor românilor. Apostol Stan, *Revoluția română de la 1848*, București, 1987, abordează un subiect similar, dar oferă mai multe amănunte cu privire la revoluție. Dintre intelectuali, de cea mai mare atenție s-a bucurat Nicolae Bălcescu. Punctul de pornire cel mai bun este probabil G. Zane, *N. Bălcescu: Opera, omul și epoca*, București, 1975, o cercetare cuprinzătoare a gîndirii lui Bălcescu și a rolului său în evenimentele din acea perioadă. G. Zane și Elena G. Zane au editat lucrările lui Bălcescu: *Opere*, 4 volume, București, 1974–1990, care conțin scrierile istorice, politice și economice și corespondența acestuia. George Fotino, *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești; boierii Golești*, I–II, București, 1939, evaluează contribuția fraților Golești la renașterea națională, în mare măsură prin corespondența lor, iar Anastasie Iordache, *Goleștii; locul și rolul lor în istoria României*, București, 1979, oferă acestui subiect o interpretare modernă. În ceea ce-l privește pe Dumitru Brătianu, Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, I, București, 1933, conține o biografie scurtă, realizată cu competență și o selecție de corespondență. Istoricii au considerat că șederea pașoptiștilor români la Paris și contactele lor cu intelectualii francezi au avut o influență hotărîtoare asupra gîndirii lor. Diverse aspecte ale acestor relații

fructuoase sînt discutate în Jean Breazu, *Edgar Quinet et les Roumains*, Paris, 1928; Ion Breazu, *Michelet și românii*, Cluj, 1935; Olimpiu Boitoş, *Raporturile românilor cu Ledru-Rollin și radicalii francezi în epoca revoluției de la 1848*, Bucureşti, 1940. Apostol Stan, *Le Probleme agraire pedant la revolution de 1848 en Valachie*, Bucureşti, 1971, evaluează rolul intelectualilor în reforma agrară.

Există o mulţime de colecţii de documente. Dintre acestea fundamentale sînt: *Anul 1848 în Principatele Române*, 6 volume, Bucureşti, 1902–1910, care conţine corespondenţă oficială şi particulară, documente guvernamentale şi extrase de presă; Cornelia Bodea, *1848 la români*, 2 volume, Bucureşti, 1982, care oferă o varietate similară şi bine redactată de materiale; *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. B. Țara Românească (12 martie 1848–21 aprilie 1850)*, Bucureşti, 1983, care include corespondenţa oficială a consulului britanic la Bucureşti,

În ceea ce priveşte mişcarea românească în cadrul Monarhiei habsburgice, ţelurile şi organizarea intelectualilor din Transilvania sînt descrise în două lucrări: Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–1849*, V, Cluj, 1946, care tratează evenimentele pînă în toamna anului 1848, şi Victor Cheresteşiu, *Adunarea Națională de la Blaj*, Bucureşti, 1966, care descrie mobilizarea românilor în primăvara anului 1848. O descriere contemporană a perioadei dintre primăvara anului 1848 şi vara anului 1849 este realizată în Alexandru Papiu-Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, II, Viena, 1852, şi III, Sibiu, 1943. În privinţa fruntaşilor români, în afară de studiile consacrate lui Bariţiu şi Bărnuţiu menţionate mai sus, Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, Bucureşti, 1965, schiţează un portret cuprinzător al unui idealist, principalul erou militar român al revoluţiei, iar Nicolae Popea, *Memorialul Arhiepiscopului și Metropolitului Andreiu baron de Șaguna, sau luptele politico-naționale ale românilor, 1846–1873*, I, Sibiu, 1889, recurge la o bogată varietate de surse pentru a explica motivaţiile şi acţiunile conducătorului oficial al naţiunii române. Există două colecţii ample de izvoare: Dragomir, *Studii și documente*, I–III, Sibiu–Cluj, 1944–1946, care include materiale din arhivele din Transilvania şi de la Budapesta, şi *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania*, I–VI, Bucureşti, 1977–1998, care a ajuns pînă în iunie 1848 şi atunci cînd va fi încheiată va constitui cel mai cuprinzător corpus de documente disponibil în legătură cu această perioadă. Cea mai bună analiză a subiectului cu privire la Banat este I. D. Suciu, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat*, Bucureşti, 1968. În absenţa unei monografii comparabile despre Bucovina, trebuie consultate lucrările generale citate mai sus.

Aspiraţiile politice şi crearea instituţiilor românilor din Transilvania după Revoluţia de la 1848 sînt descrise în Keith Hitchins, *Orthodoxy and Na-*

tionality, Cambridge, Massachusetts, 1977 (Ediţie românească: *Ortodoxie şi naţionalitate. Andrei Şaguna şi românii din Transilvania, 1846–1873*, Bucureşti, 1995). Simion Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1979, analizează participarea românilor la experimentele constituţionale ale anilor '60. Din puţinele colecţii de surse, Mihail Popescu, *Documente inedite privitoare la istoria Transilvaniei între 1848 şi 1859*, Bucureşti, 1929, este indispensabilă pentru cunoaşterea deceniului de absolutism, iar Teodor V. Păcăţian, *Cartea de aur, sau luptele politice-naţionale ale românilor de sub coroana ungară*, II–III, Sibiu, 1904–1905, este dedicată activităţii politice a românilor între 1860 şi 1865.

7. PRINCIPATELE UNITE

Tema centrală a istoriografiei dedicate anilor '50 şi '60 o reprezintă lupta elitei româneşti pentru realizarea unirii Principatelor şi dobîndirea independenţei. Dan Berindei, *Epoca Unirii*, Bucureşti, 1979, oferă o analiză generală a perioadei, cu sublinierea evenimentelor politice şi economice. Paul Michelson descrie luptele interne pentru unirea principatelor şi consecinţele politice imediate ale acestora în *Romanian Politics 1859–1871. From Prince Cuza to Prince Carol*, Iaşi, 1998. Prezentarea clasică a manevrelor diplomatice ale Marilor Puteri rămîne T. W. Riker, *The Making of Roumania*, Londra, 1931. Această lucrare ar trebui să fie citită împreună cu Leonid Boicu, *Diplomaţia europeană şi triumful cauzei române, 1856–1859*, Iaşi, 1978, un studiu bine documentat cu privire la întrepătrunderea aspiraţiilor româneşti şi rivalităţile dintre Marile Puteri. Interesele politice şi economice ale Austriei în Principate şi opoziţia ei faţă de unirea lor sînt explicate în L. Boicu, *Austria şi Principatele Române în vremea războiului Crimeii, 1853–1856*, Bucureşti, 1972, şi R. V. Bossy, *L'Autriche et les Principautes-Unies*, Bucureşti, 1938. Cu privire la rolul Rusiei, atît V. N. Vinogradov, *Rossiia i obedinenie rumînskih kniajestv*, Moscova, 1961, care pune în discuţie politica oficială pînă la alegerea lui Cuza ca domn, şi E. E. Certan, *Russko-rumînskie otnoşeniia v 1859–1863 godah*, Chişinău, 1968, care trasează dezvoltarea relaţiilor cu Principatele Unite, se inspiră amplu din surse arhivistice ruseşti. Barbara Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause, 1858–1859*, Hamden, Connecticut, 1974, aduce la lumină noi date din documentele consulului general rus la Bucureşti. Prezentarea echilibrată de către autoare a relaţiilor ruso-române în *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821–1878*, Cambridge, 1984, oferă o perspectivă istorică asupra Unirii Principatelor.

Contribuţia românilor la cauza unirii este evaluată în Dumitru Vitcu, *Diplomaţii Unirii*, Bucureşti, 1979. Activitatea exilaţilor români în Europa

Occidentală a fost importantă, aşa cum reiese din N. Corivan, *Din activitatea emigranţilor români în Apus (1853–1857)*, Bucureşti, 1931, şi din corespondenţa lui Dumitru Brătianu reprodusă în Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, II, Bucureşti, 1934. Cea mai serioasă biografie a principalului arhitect al Principatelor Unite o constituie Constantin C. Giurescu, *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, Bucureşti, 1966. Eseurile cuprinse în *Cuza Vodă in memoriam*, Iaşi, 1973, oferă o vedere generală a ţelurilor şi realizărilor domnitorului. Importanţa cooperării economice dintre Principate în pregătirea căii către unirea lor administrativă este evaluată de Adrian Macovei, *Moldova şi Ţara Românească de la unificarea economică la unirea politică din 1859*, Iaşi, 1989. Două colecţii de izvoare sînt indispensabile: Dimitrie A. Sturdza şi alţii, *Documente relative la istoria renaşterei României*, II–X, Bucureşti, 1889–1909, colecţie care conţine materiale de tot felul cu privire la anii '50, şi *Documente privind unirea Principatelor*, I, III, Bucureşti, 1961–1963, despre politica internă, şi II, IV, VI–VII, Bucureşti, 1959–1997, despre relaţiile internaţionale, mai ales rapoartele consulare austriece şi corespondenţa diplomatică franceză şi britanică, 1856–1859.

În privinţa partidelor politice, Apostol Stan, *Grupări şi curente politice în România între unire şi independenţă, 1859–1877*, constituie o introducere valoroasă în cunoaşterea curentelor liberal şi conservator. Anastasie Iordache, *Originile conservatorismului politic din România şi rezistenţa sa contra procesului de democratizare, 1821–1882*, Bucureşti, 1987, trasează dezvoltarea conservatorismului ca o forţă politică coerentă. Nu există nici un studiu de acest fel cu privire la liberalism, însă Marin Bucur, *C. A. Rosetti: Mesianism şi donquijotism revoluţionar*, Bucureşti, 1970, conturează trăsăturile variantei sale radicale. Despre începuturile carierei lui Ion C. Brătianu Apostol Stan, *Ion. C. Brătianu: Un promotor al liberalismului în România*, Bucureşti, 1995, este un ghid de nădejde. Pentru deceniul anterior unirii trebuie cercetate propriile lui scrieri: Ion C. Brătianu, *Acte şi cuvântări*, I/1, Bucureşti, 1938. O bună introducere în crearea instituţiilor Grigore Chiriţă, *Organizarea instituţiilor moderne ale statului român (1856–1866)*, Bucureşti, 1999.

Lucrările de economie s-au centrat asupra agriculturii. Ilie Corfus, *Agricultura în Ţările Române, 1848–1864*, Bucureşti, 1982, acoperă toate aspectele dezvoltării sale, iar N. Adăniloaie şi Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, Bucureşti, 1967, descrie legiferarea şi aplicarea reformelor. Celelalte domenii ale economiei s-au bucurat de mai puţină atenţie. Un studiu valoros, tratînd industria, comerţul, creditul şi transporturile, precum şi agricultura îl reprezintă *Dezvoltarea economiei Moldovei, 1848–1864*, Bucureşti, 1963. Despre categoriile de proprietăţi agricole şi folosirea lor Georgeta Crăciun, *Moldova în vremea Domnitorului Alex. Ghica, 1849–1856. Structuri economice şi structuri sociale*, Iaşi, 1996, aduce multe date noi.

Indice de nume proprii

A
Ahmed III, sultan, 25
Alecsandri, Vasile, 243, 292, 293, 339, 361
Alexandrescu, Grigore, 236
Alexandru I, ţar, 53, 68–71, 73, 185, 190, 198
Alexandru II, ţar, 345
Alexandru cel Mare, 146, 158
Alexandru Aldea, domnitor, 16
Alfieri, Vittorio, 243
Ali paşa, 347, 355
Andrássy Gyula, 333
Asachi, Gheorghe, 159, 228, 237, 242–244, 321
Atanasie, episcop, 249
Aurelian (Lucius Domitius Aurelianus), 259, 260

B
Bach, Alexander, 345
Balş, Teodor, 349, 353, 354, 357
Bariţiu, George, 275–277, 310–314, 329, 330, 333
Batthyány, Lájos, 308, 309, 318, 321
Bălcescu, Nicolae, 241, 242, 288, 289, 292, 295, 298–300, 302, 305, 321, 325, 326, 340, 354, 366
Bănulescu-Bodoni, Gavriil, 53, 54
Bărnuţiu, Simion, 271, 273, 275, 277, 311–316, 319, 327
Beju, Ioan, 8
Bellini, Vincenzo, 242
Bem, Jozsef, 319
Bibescu, Gheorghe, domnitor, 202, 212, 213, 291, 296, 298, 336
Bodea, Cornelia, 8
Boerescu, Vasile, 366
Boia, Lucian, 8
Bolliac, Cezar, 236
Bourquenay, François, 345, 346
Brâncoveanu, Constantin, domnitor, 24
Brâncoveanu, Grigore, 183
Brătianu, Dumitru, 289, 295, 303, 340, 355
Brătianu, Ion C., 289, 295, 298, 366, 372, 373, 378, 386
Bruck, Karl von, 344, 345
Budberg, Andrei, 341
Buol, Karl von, 341, 342, 345–348, 361
Byron, George Gordon, 235

C
Callimachi, Alexandru, domnitor, 99
Callimachi, Gavril, mitropolit, 153, 176
Callimachi, Scarlat, domnitor, 33, 35, 48, 173, 175, 187
Cantacuzino, Constantin, 166
Cantacuzino, Ioan, 75, 76, 160, 161
Cantacuzino, Şerban, domnitor, 22
Cantemir, Dimitrie, domnitor, 24, 82, 146, 166, 167
Capodistria, Ioannis, 186
Caragea, Ioan, domnitor, 34, 35, 47, 49, 91, 98, 104, 105, 115, 166, 224
Caragea, Nicolae, domnitor, 29
Catargiu, Barbu, 369–371
Cârlova, Vasile, 236
Chateaubriand, François Rene, 235

Chesarie, episcop, 147–150, 175
Choiseul, Etienne de, 66
Cicero, Marcus Tullius, 150
Cipariu, Timotei, 309
Cîmpineanu, Ion, 202, 210, 211, 243, 288, 364
Clarendon, George William Frederick Villiers, 347, 355
Coburg, prinţ de, 65
Colquhoun, Robert, 306
Colson, Felix, 211
Conachi, Costache, 160, 236
Condillac, Etienne Bonnot de, 156
Copernic, Nicolaus, 157
Coronini, Johann, 343, 344
Costachi, Veniamin, 54, 59, 151, 153, 186
Costin, Miron, 166
Cotorea, Gerontie, 253, 254, 262, 263
Cowley, conte, 357
Cuza, Alexandru Ioan, domnitor, 7, 293, 355, 359–364, 368, 370–378, 380–386
Czartoryski, Adam, 292

D
Daniil Panoneanul, 42
Deakin, William, 8
Demetrescu, Mihai C., 8
Descartes, Rene, 157
Donici, Andronache, 47, 48
Doty, Joseph, 8
Duhamel, Aleksandr, 296

E
Ecaterina II, ţarină, 53, 61, 62, 77, 147, 171, 172
Esop, 160

F
Farmache, Ioan, 79
Fenelon, François de Salignac de La Mothe-, 156, 162
Ferdinand I, împărat, 283, 317
Filaret, episcop, 148
Filipescu, Dimitrie, 211, 212, 241, 288, 292, 321, 365
Filitti, Dionisie, 91
Filitti, Dositei, 54, 56, 59, 60, 153, 155
Fontenelle, Bernard Le Bovier de, 157
Fotino, Dionisie, 91
Fotino, Mihail, 45, 46, 122
Francisc II, împărat, 265
Franz Joseph, împărat, 319, 324, 333, 362
Frederic II, rege, 61
Fuad paşa, 305–307, 357

G
Gelu (Gelou Dux Blachorum), 260
Gentz, Friedrich von, 73, 197
Gheucă, Ioan, 53, 150, 151
Ghica, Alexandru, domnitor, 209, 211, 212, 349, 353
Ghica, Dimitrie, 359, 370, 372
Ghica, Grigore, domnitor (1764–1767; 1774–1777), 94, 105, 159
Ghica, Grigore, domnitor (1822–1828), 181, 183, 195, 197, 210
Ghica, Grigore, domnitor (1849–1856), 338, 339, 341, 343, 344, 346, 349, 352, 353, 359, 360, 370
Ghica, Ion, 288, 290, 295, 304, 339, 366, 372
Ghica, Matei, domnitor, 76
Goethe, Wolfgang, 162
Goldoni, Carlo, 35
Golescu, Alexandru C., 287, 289, 292
Golescu, Alexandru G., 292, 295, 303, 316
Golescu, Dinicu, 173, 175, 232, 287
Golescu, Iordache, 157
Golescu, Nicolae, 194, 298, 305
Golescu, Radu, 84, 157
Golescu, Ştefan, 297

H
Hacman, Eugen, 282, 283, 324
Hagi Moscu, Ioan, 87, 88
Hangerli, Constantin, domnitor, 60
Harmenopoulos, Constantin, 42
Heineccius, 156
Heliade Rădulescu, Ion, 234–237, 239, 242–244, 295–298, 300, 305, 342
Horea, 255, 264
Hübner, Joseph, 357
Hugo, Victor, 233, 236, 273

Hurmuzaki, Eudoxiu, 323
Hurmuzaki, George, 324

I
Iacob din Ianina, 42
Iancu, Avram, 273, 325–327
Ignatie, mitropolit, 54, 55
Ionescu de la Brad, Ion, 289, 339
Iosif II, împărat, 65, 248, 254–259, 261, 264, 281
Ipsilanti, Alexandru, 180, 181, 185, 187, 188, 191
Ipsilanti, Alexandru, domnitor, 9, 35, 43, 46, 47, 50, 57, 59, 60, 82, 90, 105, 114, 120, 122, 128, 132, 184
Ipsilanti, Constantin, domnitor, 34, 104, 180, 186

J
Jeltuhin, Piotr, 200
Jivi, Aurel, 8

K
Kant, Immanuel, 270, 271
Kiseleff, Pavel, 201–203, 208, 209, 291, 341, 357
Klapka, Gyorgy, 384
Kogălniceanu, Mihail, 239–241, 286, 289, 293, 294, 339, 355, 356, 367, 368, 373–376, 382, 383
Kollonich, Leopold, 249
Kossuth, Lájos, 274, 309, 325, 326, 340
Krauss, Karl von, 317
Krateros, antreprenor, 225
Kretzulescu, Nicolae, 366
Krug, Wilhelm Traugott, 270, 271, 276

L
La Fontaine, Jean de, 160
Lamartine, Alphonse de, 233, 236, 295, 303
Lamennais, Felicite Robert de, 233, 273
Latour, Theodor von, 317
Laurian, August Treboniu, 241
Lemeni, Ioan, 316, 318
Leopold I, împărat, 249, 260
Leopold II, împărat, 65, 264
Locke, John, 157
Lüders, Aleksandr, 307, 319
Ludovic Filip, rege, 291
Lupu, Dionisie, 155

M
Magheru, Gheorghe, 299
Mahmud II, sultan, 34, 198, 199
Mahomed I, sultan, 16
Mahomed II, sultan, 16, 17
Mahomed IV, sultan, 62, 75
Maior, Petru, 261–263, 265, 270
Maiorescu, Ioan, 316
Malmesbury, om politic, 361
Maria Tereza, împărăteasă, 248
Marmontel, Jean-François, 162
Massillion, Jean Baptiste, 150
Matei Basarab, domnitor, 22
Mavrocordat, Alexandru, domnitor, 30, 33, 47, 57, 93, 94
Mavrocordat, Constantin, domnitor, 25, 81, 82, 85, 105
Mavrogheni, Nicolae, domnitor, 25, 34, 41, 64
Mazzini, Giuseppe, 340
Metternich, Klemens von, 70, 194, 197
Michelet, Jules, 233, 290
Mickiewicz, Adam, 290
Micu (Klein), Ion Inochentie, 250, 251, 253, 254, 261–263, 331
Micu, Samuil, 259–265, 270
Mihai Viteazul, domnitor, 238
Minciaki, Matei Liovevici, 199
Mircea cel Bătrîn, domnitor, 16
Mirkovici, Feodor, 209
Mocioni, Andrei, 322
Mocioni, Petru, 322
Mohamed Ali, 209
Montesquieu, Charles de Secondat, 157, 168
Morris, Anthony, 8
Moruzi, Alexandru, domnitor, 34, 43, 56, 68, 91, 106, 109, 110, 138, 223
Moruzi, Dimitrie, domnitor, 34
Murgu, Eftimie, 321, 322, 326
Mustafa paşa, 355

N

Napoleon I, împărat, 66–72, 175
Napoleon III, împărat, 344–346, 355, 360–362, 385
Neculce, Ion, 146
Negri, Constantin, 187
Negri, Costache, 346
Negruzzi, Costache, 237, 239
Nero (Tiberius Claudius Drusus Germanicus), împărat, 150
Nerval, Gérard de, 233
Nesselrode, Karl Vasilievici, 304
Nichitici, Ghedeon, 258
Nicolae I, țar, 198, 296, 304, 341, 345
Novacovici, Dionisie, 252

O

Olimpiotul, Iordache, 179, 182
Omer pașa, 342, 343
Orlov, Aleksei, 75, 208, 347
Osman III, sultan, 25
Oțetea, Andrei, 8

P

Pahlen, Feodor Petrovici, 199, 200
Pahomie, episcop, 152
Palmerston, Henry John Temple, 303, 306
Pasvan-Oglu, 118, 138
Pavel, apostol, 254
Păcurariu, Mircea, 8
Pearton, Maurice, 8
Petofi, Sándor, 308
Petru, apostol, 254
Petru Aron, domnitor, 17
Petru cel Mare, țar, 24, 166, 167
Petru Rareș, domnitor, 17
Pini, Aleksandr, 73, 181, 182
Pisani, Andrei, 181, 186
Poenaru, Petrache, 243
Pop, Hagi Constantin, 135, 136, 147, 148
Pop, Zenobie, 135, 136
Prévost d'Exiles, Antoine François, abate, 162
Prodan, David, 8
Puchner, Anton von, 318, 319, 325

R

Racoce, Teodor, 284
Racoviță, Ștefan, domnitor, 45
Radu cel Frumos, domnitor, 16
Rajačic, Joseph, 320
Rațiu, Ioan, 330, 333
Redcliffe, Stratford de, 349
Reșid pașa, 290, 339
Ricardo, David, 168
Rîmniceanu, Grigore, 149, 150
Rîmniceanu, Naum, 164, 166, 172, 175, 176, 237
Rosetti, C.A., 289, 295, 298, 305, 340, 353–355, 366–368, 372, 378, 386
Rosetti-Rosnovanu, Nicolae, 77, 168, 170, 174, 186, 192
Rousseau, Jean-Jacques, 162
Russo, Alecu, 316

S

Samurcaș, Constantin, 182
Sarai, Visarion, 251–253, 264
Sava, Fochianos (Bimbașa Sava), 179
Schmerling, Anton von, 327, 328, 332, 333
Selim III, sultan, 29, 33, 68
Serebrenicov, Ambrozie, 53
Seneca, 150
Sieyes, Emmanuel-Joseph, 294
Smith, Adam, 168
Sofronie din Cioara, 251–253, 264
Soliman I, sultan, 17
Stamati, Iacov, 60
Steege, Ludovic, 361
Stroganov, Grigori, 73, 186
Sturdza, Dimitrie I., 172
Sturdza, Grigore, 359
Sturdza, Ioan Sandu, domnitor, 195
Sturdza, Mihai, domnitor, 166, 170, 172, 196, 197, 202, 203, 209, 213, 214, 240, 241, 243, 290–293, 296, 339, 359, 368
Suleiman pașa, 304, 305
Suțu, Alexandru, domnitor, 33, 34, 49, 73, 183
Suțu, Mihai, domnitor, 33, 34, 45, 48, 60, 128, 181, 185, 186

Szechenyi, István, 267, 274
Szemere, Bertalan, 318

Ş

Şaguna, Andrei, 312–319, 324, 329–333
Şincai, Gheorghe, 261 263, 265, 270
Ştefan cel Mare, domnitor, 17
Ştefan Lăcustă, domnitor, 17
Ştirbei, Barbu, domnitor, 202, 336–339, 341, 343, 344, 346, 349

T

Taalat Effendi, 296, 300
Tăutu, Ion, 172, 174
Teleki, Jozsef, 311, 316
Tell, Christian, 288, 295–297, 305
Teodor, Pompiliu, 8
Teotokis, Nikiforos, 152
Traian (Marcus Ulpius Traianus), împărat, 254, 260
Tuhutum, voievod, 260
Türr, István, 385

U

Ureche, Grigore, 166

V

Vasile, stareţ, 152, 153
Vasile Lupu, domnitor, 22
Văcărescu, Alecu, 160, 161
Văcărescu, Barbu, 183
Văcărescu, Iancu, 161
Velicicovschi, Paisie, 152, 153, 164
Vergennes, Charles de, 66
Victoria, regină, 355
Vilara, Alexandru, 203
Vlad I, domnitor, 21
Vlad Ţepeş, domnitor, 16
Vladimirescu, Tudor, 179, 182–185, 187–191, 193, 195, 215, 231, 232, 295, 297
Vlahovici, Daniel, 281
Vlastares, Matei, 42
Vogoride, Nicolae, 354, 355, 360
Vogoridi, Ştefan, 187
Voinescu, Ion, 306
Voltaire, François-Marie Arouet, 151, 243
Vulgaris, Eugenios, 152

W

Walewski, Alexandre, 347, 357, 361
Wilkinson, William, 71
Wohlgemuth, Ludwig, 326
Wolff, Christian, 156
Wolff, Robert Lee, 8

Y

Young, Edward, 162

Cuprins

Prefață 7

Introducere 9

1 MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ, 1774–1821 15
2 SOCIETATEA ȘI ECONOMIA, 1774–1829 78
3 SPIRITUL VREMURILOR, 1774–1829 145
4 ÎNCEPUTURILE UNUI STAT MODERN 178
5 ROMÂNII DIN MONARHIA HABSBURGICĂ 246
6 1848 285
7 PRINCIPATELE UNITE 335

Eseu bibliografic 388

Indice de nume proprii 401

Keith Hitchins
România, 1866–1947
ISBN 978-973-50-3922-6
664 pag., 2013

„Acest important volum din seria «Oxford History of Modern Europe» este o lectură obligatorie pentru specialiştii şi studenţii preocupaţi de istoria României şi a Europei de Est, dar şi pentru publicul larg. Nici o altă lucrare nu acoperă domeniul cu o asemenea competenţă, limpezime şi cuprindere intelectuală. Orice specialist în istoria modernă a României va trebui să pornească de acum încolo de la viziunea lui Hitchins."

The Historian

Lipsa cărţilor de istorie adevărată a României, mai exact a cărţilor în care adevărul istoric să nu fi fost ocolit sau distorsionat pentru a se conforma ideologiei comuniste, a făcut ca substanţialul volum al lui Keith Hitchins despre afirmarea naţiunii române moderne să fie foarte bine primit de publicul românesc încă din 1997, cînd a apărut prima ediţie în limba română. De atunci, *România. 1866–1949* a devenit o lucrare clasică. Studiul lui Keith Hitchins le oferă românilor o perspectivă exterioară în sensul bun al cuvîntului – adică nepărtinitoare, realistă şi integrativă – asupra istoriei lor naţionale. În ochii specialistului american, constituirea României moderne este un proces clasic, urmînd îndeaproape etapele de formare ale tuturor celorlalte state naţionale din Europa. Hitchins prezintă cronologic acest proces, prin evenimentele sale politice capitale: Independenţa, domnia regelui Carol, Primul Război Mondial, România Mare, al Doilea Război Mondial. Tendinţele generale în evoluţia economică şi socială, ca şi modificările percepţiei de sine a românilor sunt analizate în afara strictelor departajări cronologice de mai sus. Ultimul capitol al cărţii tratează scurta perioadă august 1944 1947, în care, sub puterea comunistă, statul român modern a fost pur şi simplu dezintegrat.